

Аляксей Карпюк

Развітанне з Іюзіямі

эсэ, апавяданні, дзённікі

Гародня-Wrocław

Серыя „Гарадзенская бібліятэка” выдаецца пад патранатам Аляксандра Мілінкевіча, лідэра Руху „За Свабоду”, лаўрэата прэміі Еўрапейскага парламента імя А. Сахарава „За свабоду думкі”

Copyright © by Гарадзенскі Рух „За Свабоду”, 2008

Copyright © by Kolegium Europy Wschodniej

im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008

Copyright © by Іна Карпюк, 2008

Лагатып серыі: Аляся Раднова

Праект вокладкі: Юлія Радс

Карэктурa: Аля Роман

Графічная апрацоўка і дызайн: Аляксей Салей

Тэхнічная дапамога: Ірына Салей

Рэдактар серыі: Алесь Смалянчук, доктар гістарычных навук

Здымкі з архіваў Міколы Таранды і сям’і Карпюк

Каардынатар серыі: Павал Мажэйка

Дапамога
ў выданні:

Польска-амерыканскі
фонд Свабоды
(PAFW)

Гміна Вроцлаў,
www.wroclaw.pl

Выданне серыі стала магчымым дзякуючы праграме замежнай дапамогі Міністэрства замежных спраў Польшчы ў 2007 годзе

Друк:

Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN im. S. Kulczyńskiego Sp. z o.o.

ISBN: 978-83-89185-73-0

Гарадзенскі Рух «За Свабоду»

e-mail: zaswabodu.hrodna@gmail.com

www.milinkevich.org

Жыццё гэтай кнізе Аляксея Карцюка дала Іна Карпюк.

“Развітанне з ілюзіямі” павінны былі з’явіцца яшчэ паўтары дзесяткі год таму. Аляксей Карпюк паспеў скончыць кнігу перад сваёй смерцю. Рукапіс у адно з менскіх дзяржаўных выдавецтваў аддавала ўжо Іна Анатольеўна. Кніга тады мела назву “Чацвёртае вымярэнне”, і была гатовая да друку: прайшла карэктуру, рэдактарскую вычытку, вёрстку, на гранках ужо стаяла пячатка з нумарам замовы... Раптоўную адмову ў друкаванні кнігі сям’і пісьменніка ніяк не патлумачылі. Гэта быў 1995 год...

Рыхтуючы “Развітанне з ілюзіямі” да выдання ў серыі ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА, мы запланавалі змясціць на першых старонках расповед Іны Карпюк пра гісторыю гэтай кнігі.

Гісторыю, якая пачалася яшчэ тады, калі пісьменніка Аляксея Карпюка ўлады зацята рабілі “збяднякам”. Яго імя ганьбілі, а ўсю сям’ю выкінулі на ўзбочча жыцця, не пакінуўшы нават сродкаў для існавання. Карпюка знялі з пасады старшыні гарадзенскай філіі Саюза пісьменнікаў, не публікавалі яго артыкулаў, выкінулі кнігі з планаў выдавецтваў.

У 1995 годзе гэтыя часы для Іны Карпюк вярнуліся... Яна збіралася распавесці пра тое, што захоўвае на балконе памятную шылду Аляксею Карпюку, якой гарадскія ўлады так і не ўганаравалі дом, дзе шмат год пражыў пісьменнік. Не робіць гэтага і кіраўніцтва гарадзенскага ўніверсітэта (ці хаця б яго філалагічнага факультэта), для якіх ушанаваць памяць шматгадовага старшыні мясцовай філіі саюза пісьменнікаў, здавалася б, прызначана місіяй. Іна Карпюк ніяк не хацела пагадзіцца з тым, што да сённяшніх дзён у Гародні няма вуліцы, якая б насіла імя Аляксея Карпюка, ні помніка, ні мемарыяльнай дошкі...

...Мы дамовіліся, што я запішу яе маналог адразу пасля таго, як яе выпішуць з бальніцы. Але 19 верасня 2008 года Іна Анатольеўны Карпюк не стала.

Яна вельмі чакала гэтай кнігі.

Мы прысвячаем яе Вам,
Іна Анатольеўна.

Павал Мажэйка

«Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...»

«Дзяўчынка Рабека жыла тры гадзіны і 44 хвіліны, была залішне слабая, каб прыўзняць на вачах павекі. Духойная візія яе бацькі Джонса дала яму магчымасць убачыць, што вартасць жыцця не залежыць ад гадзінаў, дзён і гадоў, не залежыць і ад таго, з якой колькасцю людзей звязаны чалавек, які ўплыў ён мае на гісторыю чалавецтва... Вартасцю жыцця ёсць само жыццё.

Некалькі гадзін жыцця дзяўчынкі Рабеці маюць такую ж вартасць, як і доўгае жыццё Бетховена, Шагала, Гандзі...а нават Езуса.

...Ганаруся тым, што я прымаў удзел у стварэнні гэтай чудоўнай кнігі пра дзяўчынку Рабеку, якую напісаў яе бацька... якая дае надзею, у якой смутак вядзе да радасці, а боль вядзе да ўдзячнасці...»

**Генры Наўвэн «Sabbatical Journey.
The diary of his final year».**

Прыемна часам падумаць, што нібыта і я прымала ўдзел у стварэнні добрых кніг гарадзенскага пісьменніка Аляксея Карпюка, таму што жыла ў адзін час у тым самым горадзе, дзяліла з ім нягоды і радасці настолькі, наколькі ён далучаў мяне да сваёй душы, да сваёй творчасці. Удзячная яму за перажыванне ад тых падзеяў, якія, здавалася, былі пазбаўлены сэнсу, удзячная за дараванне мне маіх жаночых капрызаў, за тое, што быў тут, падымаў наш дух, спрабаваў змяніць наша шэрае жыццё, унесці ў яго крыху каляровасці, за

тое, што абраў прафесію пісьменніка (лічыў яе рамантычнай!), а я абрала прызванне паэткі, – ён сваім выбарам надаў упэўненасці майму выбару... Тут, на скрыжаванні межаў, народаў, культур і моваў, дзе мову нашага выбару большасць усур’ёз не прымае, нібы наша мова ёсць нейкі цень, дзе людзі ніяк не могуць разабрацца, хто яны – беларусы ці палякі, таму размаўляюць па-расейску.

Мне пашанцавала ў Гародні на літаратурных настаўнікаў – Аляксея Карпюка і Васіля Быкава!

Наша жыццё па-суседству з Аляксеем Карпюком мела адрэзак 35 гадоў – ад 1957 да 14 ліпеня 1992 года. У гэты сумны дзень Аляксей Карпюк памёр у сваёй кватэры па вуліцы К.Каліноўскага пасля цяжкай анкалагічнай хваробы і пахаваны на горцы заслужаных людзей Гародні на могілках каля «Азота».

На той час як мы з ім пазнаёміліся ў Гародні, яму было 37 год.

Аляксей Карпюк нарадзіўся 14 красавіка 1920 года на хутары каля вёскі Страшава. Быў любімым сынам у бацькоў, але ўвесь час хваляваўся, што маці болей любіць малодшага брата Валодзю. У дзяцінстве любіў пасвіць каровак і так стараўся іх напасвіць, каб маці яго пахваліла. Недалёка ад іх хутара, у вёсцы Мастаўляны, нарадзіўся Кастусь Каліноўскі. Знешне яны нават былі падобныя. У іх продкаў былі адны могілкі. Гэтыя мясціны цяпер знаходзяцца ў Польшчы.

Вучыўся ў Вільні і Наваградку, дзе пачалося яго сяброўства на ўсё жыццё з будучым прафесарам Брэсцкага ўніверсітэта, крытыкам Уладзімірам Калеснікам.

Пазней У.Калеснік успамінаў: *«Мы пазнаёміліся з Аляксеем Карпюком адразу пасля ўз’яднання Усходняй і Заходняй Беларусі ў Наваградку, у беларускай сярэдняй школе, якая ўтварылася на базе пераехаўшай з Вільні Беларускай гімназіі [...] Карпюк [...] прайшоў камсамольскае падполле, зведаў допыты ў паліцыі, адседжваў тэрмін у турме за спробу ўцячы ў СССР падлеткам у 1934 годзе [...]».*

Бліжэй пазнаёміліся мы з Карпюком у Наваградскім педвучылішчы, якое спешна было адкрыта недзе ў пачатку 1940 года і сцягнула ў свае інтэрнаты [...] частку вучняў з дзесяцігодкі і групу пераросткаў [...].»

■ Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...

[...] У пакоі нумар шэсць стыхійна ўзнікла харчовая камуна [...]. Мы, хто жыў бліжэй, прывозілі з хаты прадукты кожны тыдзень [...]. Карпюк ездзіў дадому толькі на канікулы. Пасля канікулаў [...] Карпюк прывалакаў гару смакаты: цэлага кумпяка, паляндвіцу, каўбасы, пару апольцаў сала таўшчынёю на ўсе пяць пальцаў.

[...] Ён устанавіў сабе спартанскі рэжым: схопліваўся з ложка на світанні, хутка апранаўся і для спортзарадкі [...] аббягаў газетныя кіёскі, купляў [...] газеты, прачытваў на бягу і прыносіў у пакой прыгаршчы сенсацый.

[...] Аляксей бег на кухню, выпрошваў колькі трэба порцый супу на вынас, прыносіў у пакой і, стукаючы лыжкай па вядры, [...] клікаў падмацавацца ды ісці на заняткі» [...]. (Калеснік У. Плён творчасці – дослед жыцця // Усё чалавечае, Мн., 1993. Далей цытаты будуць таксама па гэтай кнізе.)

Вайна. У вайну Аляксей Карпюк спачатку ўваходзіў у склад падпольнай дыверсійнай групы. Быў разам з братам Валодзем арыштаваны і адпраўлены ў Беластоцкую турму, а адтуль у канцлагер Штутгоф... 9 мая 1992 года я прывяла да іх у кватэру перакладчыцу з Лондана - паэтку Веру Рыч. Хворы Карпюк з прыёмнасцю паразмаўляў з ёю па-ангельску, а для ўсіх на беларускай мове яшчэ раз апавёў, як ён уцякаў са Штутгофа. Стомлены ўцёкамі, ён пераначаваў у гумне на сене. На досвітку палонны англічанін, які працаваў на немца, агледзеў яго, прынёс яму хлеба, вопратку і паказаў, у які бок трэба ісці...

Брат Аляксея, Валодзя, таксама хацеў тады ўцячы, але не змог. Яго білі палкамі, пасадзілі ў карцэр, павесілі на спіну мішэнь – маглі стрэліць кожную хвіліну. Але ён надта цешыўся, калі атрымаў ад брата з волі ліст. Валодзя таксама ўцёк пасля году і васьмі месяцаў, калі нявольнікаў сваім ходам пераводзілі са Штутгофа ў іншы лагер.

Аляксей Карпюк пасля лагера зноў прыняў удзел у партызанскай вайне. У 1944 годзе быў камандзірам партызанскага атрада імя Кастуся Каліноўскага. У 1944-1945 гадах служыў у Савецкай Арміі шэраговым наводчыкам 756 стралковага палка 150 Берлінска-Ідрыцкай дывізіі. Двойчы быў паранены. У баях за Берлін Карпюк так ваяваў, што камбат Кучэрын прадставіў яго на званне Героя

Савецкага Саюза, аб чым нават паспеў паведаміць бацькам у лісце. Але Героя Карпюку не далі, паколькі ён «заходнік» і быў у Штутгофе. На чацвёрты дзень баёў, 26 красавіка, у 13.11 на подступах да Рэйхстага непадалёк ад Карпюка ўзарвалася пяхотная міна, асколкамі разваліла яму плечы... Першую дапамогу аказалі ў палявым шпіталі, неяк зашылі і адправілі ў шпіталь у Познань, аб чым Карпюк падрабязна напісаў у сваім «Баявым дзённіку камандзіра партызанскага атрада імя Кастуся Каліноўскага»... У Гародні яму зрабілі тры аперацыі. Сяргей Прытыцкі як дэпутат Вярхоўнага Савета Савецкага Саюза напісаў ліст у Маскву, дамогся, каб Аляксея Карпюка паклалі ў шпіталь Скліфасоўскага... З вайны Аляксей Карпюк жыве без правага лёгкага і чатырох рабрын. Усе лічылі яго дзіваком, што не выпівае спіртнога, не курыць, шмат і абы-чаго не есць, ходзіць з кіем... Ён нават прыдумаў сабе «хобі» –калекцыянаваў кіі, вялікім даверам было заслужыць у Карпюка ў падарунак бамбукавыя кій. А прычына таму была вельмі сур'ёзная. І ведалі пра яе толькі родныя і сябры. І выбраў сабе «ціхую» прафесію настаўніка ды пісьменніка... з-за гэтай інваліднасці, якую не афішаваў...

Калі ўвосень 1991 года Карпюк паехаў у Бараўляны на апошнюю сваю аперацыю на страўніку, мудры і добры хірург аперацыю рабіць адмаўляўся, казаў, што з адным лёгкім Карпюк можа не перанесці аперацыю. Васіль Быкаў неяк упрасіў хірурга сваім аўтарытэтам. І падаравалі Аляксею Карпюку амаль цэлы год жыцця...

Пасля вайны, у 1949 годзе, скончыў аддзяленне англійскай мовы Гарадзенскага настаўніцкага інстытута. Працаваў загадчыкам Сапоцкінскага райана /1949-1951/, дырэктарам Біскупіцкай сямігодкі ля Ваўкавыска /1951-1953/, у Гарадзенскім педінстытуце /1953-1955/, у абласной газеце «Гродзенская праўда» /1955-1957/, уласным карэспандэнтам газеты «Літаратура і мастацтва», а ў 1961 годзе скончыў літаратурныя курсы ў Маскве і ўладкаваўся дырэктарам агенцтва «Інтурыст» у Гародні.

На кожным месцы працы (а Карпюк знаходзіў увесь час працу кіраўніка) у пачатку дня ён «кіраваў» падначаленымі, а пасля дэманстратыўна выцягваў з таемнай схоўкі друкарку і сядзеў працаваць сам. Стамляўся... Выходзіў прайсціся. Хадзіў ён хутка, можна сказаць, падбегам, пры сустрэчы размаўляў вельмі мала,

■ Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...

таму што галава была занятая думкамі пра тое, над чым ён працаваў. У такія моманты людзі крыўдзіліся, што Карпюк да іх няўважлівы, што не хацеў іх выслухаць, а ім так трэба было паразмаўляць. Аднойчы забягае ў двор майго дома, а я перад пад'ездам каля каляскі, у якой спіць мая дачка, размаўляю з суседкай. Ён паклікаў мяне і кажа: «Калі збіраешся пісаць, з суседкамі не сябруй, яны табе працаваць не дадуць...» Я паверыла яму... і цяпер размаўляю з коцікамі. Калі пачаў працаваць дырэктарам Музея гісторыі рэлігіі, патэлефанаваў мне і кажа: «Данута, не злуй толькі, я цябе на працу ўзяць не магу, у адным месцы дастаткова аднаго пісьменніка. Я ж працаваць не буду, толькі ранкам і пасля абеду буду прыходзіць і даваць ім распараджэнні, а пасля я буду пісаць. А ты ж захочаш рабіць тое самае...»

Пасля вайны людзі з Заходняй Беларусі пераязджалі ў Польшчу, уцякалі ад калгасаў. Карпюкі пераехалі на Беларусь. Гэта быў свядомы выбар. Уладзімір Карпюк мне растлумачыў, што вёска Страшава тады ўваходзіла ў склад Ваўкавыскага раёна, а бацька ў вайну сваё гумно спаліў, таму што немцы ў іх гумне зрабілі назіральны пункт за чыгункай. Зямля была надта дрэнная... Маці аднойчы ўцякала ад немцаў са сваёй хаты ды схавалася ў балота. Думала, што перасядзіць там нейкі час і вылезе. Але багна яе засмактала, вылезці сама не змагла. Выратавала яе суседская дзяўчынка, якая пасвіла каровы. Ubачыла над балотам адно галаву. Спалохалася, пабегла дахаты, прывяла дзеда. Маці выцягнулі з багны, адхадзілі. Перадалі бацьку і Алёшу ў партызаны. Там быў і лекар. Але ў яе пачаўся востры прыступ малярыі, а лекаў неабходных не было... Гэта сталася адной з прычынаў, чаму пасля вайны сям'я пераехала ў горад. Бацьку ў Ваўкавыску, як заслужанаму партызану, прапанавалі працу дырэктара быткамбіната, у складзе якога быў млын і хімічэстка. Дом у Страшаве ім абмянялі на хату ў Ваўкавыску, гэта была невялікая хата на вуліцы Баграціёна. Маці і ў горадзе пажыла нядоўга.

Не адзін Аляксея Карпюк з Белароччыны пасля вайны заняў сваё месца ў беларускай літаратуры. Пераехалі сюды літаратуразнаўцы Серафім Андраюк і Уладзімір Казбярук, паэт Пятрусь Макаль.

Калі ў часопісе «Маладосць» (№1 за 1965 год) была апублікавана разгорнутая біяграфія Карпюка «Мая Джамалунгма», мюнхенская газета «Бацькаўшчына» змясціла станоўчы водгук...

Якраз у гэты час партыя вырашыла заняцца ідэйным воблікам літаратараў, пачалі шукаць ахвяры для ідэалагічнай барацьбы. Пахвала мюнхенскай газеты была кампраматам на Карпюка. Але ён не збіраўся каяцца. Пачалі «выхоўваць» як у вобласці, так і ў сталіцы і па літаратурнай, і па партыйнай лініі.

«Чатыры гады я працаваў загадчыкам «Інтурыста». Калі ж у мюнхенскай «Бацькаўшчыне» з'явілася хвалебная рэцэнзія на маю аўтабіяграфію з «Маладосці», сакратар абкама партыі Міцкевіч даў загад мяне з «Інтурыста» прагнаць па прынцеце: калі вораг хваліць, значыць, я кепскі [...] дакуль у нас будуць цягнуцца рэцыдывы мінулага ды практыкавацца звычай: раней збэсціць чалавека, затптаць, а потым ужо разбірацца – вінаваты ён ці не?», – казаў Карпюк, выступаючы на V з'ездзе пісьменнікаў 16 мая 1966 года.

Пачалі шукаць у архівах Штутгофа кампрамат, знайшлі квіткі пераводаў на грошы... Беласточчына была далучана да Прусіі, сваякам вязняў дазвалялася высылаць невялікія сумы на самае неабходнае, напрыклад, на мыла ды зубную шотку. Не заўсёды гэтыя грошы траплялі ў рукі, але распісацца, што атрымаў, вязень мусіў. Спецработнік архіва прыдумаў сваю версію, што Карпюку плацілі фашысты за пэўныя несумленныя паслугі. Пад сумненне ўзялі ўцёкі з лагера. Так Карпюка выключылі з партыі. «Мая Джамалунгма» засталася толькі ў часопісным варыянце і ніколі не перадрукоўвалася ў кнігах аўтара да 1991 года.

У 1970 годзе Аляксея Карпюка ўзнагародзілі ордэнам Залатога Крыжа Польшчы «Virtuti Militari». У гэты ж час сакратар Гарадзенскага абкама партыі Міцкевіч атрымаў ордэн за баявыя дзеянні, а сам усю вайну знаходзіўся недзе ў глыбокім тыле за Уралам. Аляксей Карпюк, як малое дзіця, пры сустрэчы спытаў сакратара, за якія заслугі далі яму ордэн, калі ён не ваяваў... Сакратар раззлаваўся, склікаў «тройку»... Яны пад пагрозай прымусілі камандзіра брыгады Вайцяхоўскага, разам з якім ваяваў Карпюк, напісаць на яго данос. Той напісаў, пасля апрытомнеў і напісаў, што Карпюк быў сумленным партызанам. Але «тройку» задавальняў першы варыянт.

Паслалі ў Беласток агентаў, выклікалі са Страшава мужчын, трымалі іх некалькі дзён, каб і яны падпісалі паперу, што Карпюк быў кулак, здраднік і антысаветчык... Страшаўцы не падпісалі. Калі іх выпусцілі, яны паехалі ў Варшаву да першага сакратара польскай партыі. Той патэлефанаваў у Маскву, адтуль патэлефанавалі Пятру Машэраву... Машэраў сам займаўся справай Карпюка, нават з'ездзіў у Страшава, каб паглядзець Карпюкову былую гаспадарку.

Пакуль цягнуўся працэс, Карпюка не бралі на працу нават вартаўніком. Урэшце на бюро ЦК камуніста Карпюка аднавілі ў партыі, але вынеслі яму вымову за няправільныя паводзіны, што са сваімі крыўдамі не ішоў непасрэдна да кіраўнікоў партыі, а выступаў з імі на сходах, з'ездах... перад беспартыйнымі людзьмі.

Справу Аляксея Карпюка выцягнулі яшчэ раз ужо ў 1990 годзе. Часопіс «Политический собеседник» апублікаваў бездапаможную фальшыўку нейкага старога камуніста Ледзянёва, які ўсе абвінавачанні са сфабрыкаванай папкі ператрос зноў.

Карпюк падаў у суд на часопіс і яго аўтара. Судовая справа вялася ў Гародні. Абараняў Аляксея Нічыпаравіча мінскі адвакат Лукінаў В., які ў той час дапамагаў Беларускаму Народнаму Фронту «Адраджэньне». На судовым працэсе прысутнічала дэмакратычная моладзь, журналісты незалежнай гарадзенскай газеты «Перспектыва», інтэлігенцыя, сябры Карпюка. Быў адзін цудоўны зямляк, які нейкі час працаваў з Карпюком на чыгунцы, ён растлумачыў, што нашыўкі з дубовымі лісткамі на шапцы і каўняры, якія насілі ўсе чыгуначнікі свету, гэты «гісторык» паблытаў з фашыстоўскімі нашыўкамі.

Аляксей Карпюк бліскуча выйграў судовы працэс і назаўсёды ачысціў сваё імя і імя свайго роду. Часопіс быў аштрафаваны за паклёпніцтва на 500 рублёў, а яго аўтар на 50 рублёў. Ледзянёў грошы прыслаў паштовым пераводам Аляксею Карпюку, які пераадрасаваў іх назад Ледзянёву... Газета «Перспектыва», якая ўсёй рэдакцыяй прысутнічала на судзе, змясціла на першай старонцы фотаздымак Аляксея Карпюка з яго ўнукамі.

Але прайшоў час, былы сакратар абкама Міцкевіч, на пенсіі і хворы, знайшоў у Маскве Карпюка і сказаў яму проста: «Прости, Алёша...»

«Аляксей Карпюк як пісьменнік і грамадзянін ішоў у ліку прадвеснікаў дэмакратычнага і гуманістычнага абнаўлення грамадства...» – успамінаў У.Калеснік. Летам 1989 года, пасля з'езда БНФ у Вільні, Аляксей Карпюк выступаў з заключным словам на першым інфармацыйным мітынгу БНФ «Адраджэньне» на стадыёне ў Гародні перад 10 тысячамі людзей.

Гэтага яму не забылі. Зімой 1990 года стары камуніст і камандзір савецкай партызанкі не быў дапушчаны да выбараў у Вярхоўны Савет маладымі камуністамі: іх першы сакратар гарбачоўскай перабудовы Забродскі спалохаўся, што ў адной акрузе з Карпюком у яго, Забродскага, значна меней шансаў. Прызналі незаконным сход аддзялення Саюза пісьменнікаў, які вылучыў свайго кіраўніка ў кандыдаты, таксама і сход тэрытарыяльны, на якім прысутнічала больш за 300 працоўных-выбаршчыкаў.

Літаратурная моладзь Гародні ладзіла пікеты ў абарону Аляксея Карпюка, я таксама была тады маладой і не прапускала тыя пікеты, яны ў той час адбываліся без заявак на вуліцы Савецкай, перад вокнамі будынка гарвыканкама.

Калі пачалася гарбачоўская перабудова 1985 года і нацыянальныя меншасці нашага горада і вобласці пачалі яднацца ў нацыянальныя саюзы, Карпюк не проста быў ініцыятарам іх аб'яднанняў, ён стаў лідэрам палякаў, габрэяў, літоўцаў, татараў. Сам шукаў актыўных прадстаўнікоў, сам склікаў сходы, ініцыятыўныя групы, афармляў дакументы, ствараў творчыя эліты. Часамі пасылаў мяне або Алеся Чобата на ўстаноўчыя сходы.

Габрэі атрымалі на вуліцы Багдановіча сваё памяшканне для грамадскіх сустрэч, прыходзілі ў музей, перад шафай з экспазіцыяй Аляксея Карпюка доўга стаялі, глядзелі, уздыхалі і плакалі, казалі, што гэта святы чалавек, што мы молімся за яго, што, калі б не ён, і нас бы тут не было...

Музей Максіма Багдановіча пачынаўся ў Гародні дзякуючы Аляксею Карпюку. Першую кватэру ў доме па вуліцы М.Багдановіча, 1 вызвалілі таму, што па ініцыятыве Карпюка на гэтым доме з'явілася мемарыяльная дошка. Дарэчы, усе літаратурныя мемарыяльныя дошкі ў Гародні як польскіх, габрэйскіх, так і беларускіх пісьменнікаў

былі ўсталяваныя па ініцыятыве Аляксея Карпюка. А цяпер іх амаль не засталася...

Заехаў Аляксей Карпюк ажно ў Яраслаўль па сваіх пісьменніцкіх справах. Ён памятаў і пра тое, што ў гэтым горадзе жыў Максім Багдановіч і там засталіся яго сваякі. У іх стаяў куфар з паперамі паэта і яго бацькі. Сваякі аддавалі ўвесь куфар, але Карпюк узяў столькі, колькі мог прывезці: метрыкі хросту і смерці, фотаздымкі са штампамі гарадзенскіх майстроў, шкатулку, якую Адам падараваў Марыльцы ў Гародні, пяровую жабку, якую Вадзім зрабіў для брата Максіма. Усё гэта захавалася і цяпер знаходзіцца ў музеі.

Калі ў 1981 годзе святкавалі 90-годдзе з дня нараджэння Максіма Багдановіча, мастакі па ініцыятыве Яўгена Шунейкі да юбілею паэта адчынілі выставу народнага мастацтва. Самі Шунейкі ўсёй сям'ёй выткалі габелен «Крыніца жывой вады». Калі скончылася выстава, усе творы мастацтва былі падараваныя фондам будучага музея. Іх мастакі прынеслі ў пакой Саюза пісьменнікаў, які знаходзіўся тады ў доме Элізы Ажэшка.

Аляксей Карпюк пайшоў па чыноўніцкіх калідорах, на музей Багдановіча выдзелілі адну штатную адзінку, якую Карпюк разам з Максімам Танкам праз абкам партыі перадалі мне. У школе, дзе я працавала, была я «неудобной», як сказала адна калега, ды ў мяне было такое становішча з хворым мужам, што я ўжо знаходзілася проста на мяжы. У музеі пачалося ўсё па-старому, але на пэўны час Карпюк і Танк выратавалі мяне ад савецкіх начальніц...

У 1977 годзе з Полацка пераехаў у Гародню Рэспубліканскі музей гісторыі рэлігіі і атэізму. Аляксей Карпюк стаў першым дырэктарам гэтага музея. З Полацка пераехала загадчыца фондаў Ніна Ляшчонак з сям'ёй, Карпюк дапамог ёй атрымаць у Гародні кватэру. Астатніх супрацоўнікаў Аляксей Карпюк набіраў сам з маладых. Валодзя Кіслы скончыў геаграфічны факультэт БДУ і меў накіраванне некуды ў вясковую школу. Карпюк браў Валодзю на працу без накіравання, трэба было за Валодзю пазмагацца. Цяпер гэта адзін з галоўных рэстаўратараў абразоў і сакральнага мастацтва, цікавы, самабытны мастак...

Пад музей вызвалілі будынак базыльянскага кляштара, ён быў занядбаны, у сутарэннях кляштара яшчэ знаходзілася шмат

трупай. Карпюк праводзіў эксгумацыю. Унутры святыні знаходзілася таварыства ДАСААФ, якое не хацела саступаць памяшканне музею. Карпюк распачаў рэстаўрацыю касцёла і кляштара, якраз прыблізна ў гэты час археолаг Міхась Ткачоў з Ігарам Чарняўскім праводзілі раскопкі гістарычнай часткі Гародні і на падворку базальнаў знайшлі падрубы царквы, якая была равесніцай Каложы... Аляксей Карпюк нават паспеў змясціць крыжы на вежах касцёла, але партыйныя кіраўнікі тут жа іх загадалі зняць. Нейкі час усё ж яны пацешылі вочы гарадзенцаў.

Я ўжо і не ведаю, па якой прычыне Аляксей Карпюк пакінуў у 1981 годзе музей, магчыма, проста пайшоў на пенсію, каб кіраваць толькі аддзяленнем пісьменнікаў... Створаная ім каманда ў 1985 годзе адчыніла першую экспазіцыю на другім паверсе ў былых келлях і ў падвальным памяшканні. Экспазіцыя апавядала пра каталіцтва, цікавыя былі першыя выданні Бібліі і Мшалаў, абразы, келіхі, вопратка святароў, дэталі слуцкіх паясоў, ушытыя ў арнаты. У падвальным памяшканні прадстаўлены быў макет Апостальскай сталіцы са славутым пляцам Святога Пятра, які стаў цяпер такім блізкім (хто туды з'ездзіў, а хто аглядаў па тэлебачанні). А тады мы ўбачылі яго ўпершыню. Стварала гэтую экспазіцыю таленавітая супрацоўніца Людміла Карнілава, у якой Карпюк знайшоў сваю верную паслядоўніцу, яна цяпер працуе дырэктарам Музея рэлігіі, які, на жаль, перажывае не лепшыя часы.

Першы біскуп на Беларусі Тадэвуш Кандрусевіч, які пасля кіраваў касцёламі ў Расеі, а цяпер ужо як мітрапаліт вярнуўся на Беларусь, наведаў экспазіцыю музея і быў захоплены, я яго суправаджала, бо ён папрасіў мяне аб гэтым. Экскурсіі яму праводзіць не трэба было, ён сам мог правесці ў тым музеі экскурсію. Скажаў, што, калі уніятam удацца вярнуць гэты храм для набажэнстваў, паколькі ён належаў ім гістарычна, можна было б захаваць музей пры уніяткім /грэка-каталіцкім/ касцёле.

Апроч каталіцтва, на першым паверсе была створана экспазіцыя праслаўнай рэлігіі, а таксама некалькі невялікіх пакойчыкаў у келлях паміж першым і другім паверхамі былі аддадзены для мусульманства ды іудаізму.

У прасторы самой святыні адбываліся канцэрты, была там залька для канферэнцый, ладзіліся там выставы этнаграфіі і святы калядаў, гукання вясны, вывучаліся старажытныя абрады нашых продкаў... Загадчыца бібліятэкі музея Вікторыя Тарасевіч ездзіла ў камандзіроўкі ды збірала унікальную бібліятэку. Збіральнікамі музея былі выратаваны кнігазборы ксяндза Адама Станкевіча... Мелі яны «жывыя грошы», каб ездзіць у экспедыцыі па вобласці і за яе межы, шмат духоўных скарбаў яны паспелі выратаваць і адрэстаўраваць.

Што ж атрымалася з атэзізмам? Чыста партызанская акцыя Аляксея Карпюка. На сродкі, якія выдаткоўваліся на атэзізм, Аляксей Карпюк набыў у Маскве «спадарожнік» серыі «космас». Ён быў завялікі, каб змясціць яго ў экспазіцыю, каб усталяваць у прыгожым, утульным, старым дворыку кляштара базыльянаў. Як сучасны помнік яго паставілі на вуліцы Горкага за кінатэатрам «Космас», якраз насупраць вокнаў кватэры Аляксея Карпюка. А ці сам Аляксей Нічыпаравіч выбіраў гэтае месца, ці вырашылі архітэктары горада, я ў яго не запытала.

Цяпер ад «спадарожніка» засталася пляцоўка і тры рознага ўзроўню шпілі, на якіх ён трымаўся. Дзюралюмініевую аблямоўку нехта аблупіў, таму знялі і металічны каркас...

Увесну 1992 года ў Музей гісторыі рэлігіі прыйшлі праваслаўныя манашкі. Спачатку ў суправаджэнні міліцыі яны пачалі выкідаць дакументы музея з дапаможнага памяшкання, дзе працавалі супрацоўнікі. Інтэлігенцыя, моладзь спрабавалі іх стрымаць. У гэтай акцыі стрымлівання браў удзел першы дырэктар музея Аляксей Карпюк. Але міліцыя была ўзброеная дубінкамі. Маёмасць навуковых супрацоўнікаў была выкінута на вуліцу і па магчымасці панішчана. Пасля была заваявана ўся прастора музея, а яму выдзелілі дапаможныя будынкі і вельмі прыгожы сярэднявечны палац па вуліцы Замкавай з вельмі прыгожым унутраным дворыкам...

Аляксей Карпюк быў ля вытокаў стварэння ў Гародні і вобласці супольнасці літаратараў. Калі стварылася літаратурнае аддзяленне ў 1965 годзе, сяброў Саюза пісьменнікаў было чацвёрта – Карпюк, Быкаў, я і Міхась Дуброўскі, які быў «кандыдатам» у Саюз пісьменнікаў ад моманту яго ўтварэння. Неўзабаве быў прыняты крытык, выкладчык педінстытута Аляксей Пяткевіч, цяпер прафесар.

Карпюк кіраваў абласным аддзяленнем Саюза пісьменнікаў у 1965-1972г. і ў 1978-1992г. Калі ж у 1972-1978г. сакратаром аддзялення быў выбраны Васіль Быкаў, то кіраваў ім усё роўна Аляксей Карпюк. Васіль Быкаў у той час быў заняты ўласнай творчасцю, якая выходзіла за межы Гарадзеншчыны і Беларусі: ставіліся кінафільмы па сцэнарах твораў Быкава, тэатры стваралі п'есы па матывах яго апавесцей. А пасля Быкаў зусім пераехаў у Менск.

Духоўным лідэрам нашага рэгіёну быў Аляксей Карпюк. Ён не забываўся дзяліцца з усімі ўсім. Дапамагаў кожнаму, хто пачынаў, спачатку апублікаваць твор у раённай, абласной газеце, звычайна сам вазіў твор разам з аўтарам у сталіцу... У Карпюка была патрэба дзяліцца з іншымі ўсім, што ён меў. Езусу на пустыні вучні прынеслі пяць боханаў хлеба і дзве рыбы. Ён падзяліў на пяць тысяч мужчын, апрача жанчын і дзяцей. Паелі, і засталася 12 кошыкаў астаткаў. А гэта і пра нас. Нікому не прыемна прасіць, але прыемна аддаваць. Калі тое, што маем, хаваем ад іншых, яно і праўда знікае. А ў чалавеку ўтвараецца пустэча, якая з гадамі робіць яго абьякавым да ўсяго. Калі ж дзелімся тым, што маем, і малое вырастае да вялікага.

Аляксей Карпюк быў таленавітым арганізатарам святаў, юбілеяў, спатканняў, канферэнцый... Ён любіў гэтую справу. Шмат якія святы і дні літаратуры планаваліся ў Менску: рэспубліканскія дні, тыдні, дэкады, міжрэспубліканскія і паміж паасобнымі рэспублікамі, а таксама прыезджалі госці з краін сацыялізму. Іх прымаў Карпюк у Гародні, паказваў ім горад, які ведаў і любіў. Што праўда, у склад беларускіх дэлегацый у паездкі за мяжу нас з правінцыі не ўключалі, часцей бралі Быкава. Але Карпюк сам умеў знайсці магчымасць, каб туды паехаць, калі толькі не быў у апазіцыі да канторы, якая кантралявала паездкі за мяжу.

Памятаю, як праходзілі дні польскай літаратуры, калі вялікая група пісьменнікаў, польскіх і беларускіх, раз'ехалася па ўсіх абласцях, а пасля аб'ядналася ў Наваградку і на Свіцязі, а пасля раз'ехалася зноў. Здаецца, у 1976 годзе. Цёпла было. А як прыгожа праходзілі стагоддзе Цёткі ў Старым Двары ў 1976 годзе, дзевяностагоддзе Багдановіча ў Гародні ў 1981 і стагоддзе Купалы ў 1982 годзе ва ўрочышчы Пышкі, на якое прыехала шмат гасцей з Менска, Коўна і Калінінграда! Гэта было ўрачыстае свята паэзіі,

цяпер такіх святаў не праводзяць... Мела яно глыбока нацыянальны змест.

Па ініцыятыве Аляксея Карпюка таксама адбываліся прыгожыя літаратурныя святы і спатканні. У 1988 годзе запрасіў Аляксей Карпюк да нас літаратараў з Беластока, уключыў у склад гэтай групы і гарадзенцаў. Мы паказвалі ім Слонім, Наваградак, Нясвіж, выступалі разам перад моладдзю. Завезлі іх у Менск, паказалі метро і Дом літаратараў, дзе адбылася размова з кіраўнікамі і выдаўцамі, рэдактарамі часопісаў. Гарадзенцы гасцявалі ў Калінінградзе. Уся Прыбалтыка прыязджала да нас, а нашы – да іх. Праўда, без мяне, бо я працавала ў школе, мяне не вызвалілі, ніхто не хацеў замяняць мае ўрокі...

І былі розныя чыста сяброўскія спатканні, напрыклад, паездкі да Ларысы Геніюш...

Аднойчы Аляксей Карпюк паклікаў мяне, паехалі да Геніюшаў, узялі ў машыну Ларысу і Янку, завезлі ў Белавежскую пушчу паглядзець зуброў. Але па пушчы пагуляць, пазбіраць баравічкі нам не дазволілі. У вялікім загарадзе пасвілася сям'я зуброў, былі яны далёка ад дарогі. Аляксей Нічыпаравіч перадзыгнуў праз плот і пайшоў да зуброў. Адышоўся далёка ад плота. Зубр не звяртаў на яго ніякай увагі, блізка падпусціў... А пасля як павернецца, як пабяжыць на Карпюка, а Карпюк уцякаць... А мы стаім – і не ведаем, што нам рабіць... Карпюк пераскочыў праз плот адным махам, зубр урэзаўся ў слуп так, што гэты магутны плот амаль не разваліўся...

Паехалі мы па Гарадзеншчыне, можна сказаць, па мясцінах Карпюка. На возеры Свіцязь мы не плавалі, даючы возеру зразумець, што шануем яго чысціню і таемнасць. У пушчанскай вёсцы Грынкі Карпюка ведалі з партызанскага часу, віталіся з ім, як з братам. Мы выступалі разам – Быкаў, Карпюк і я. Звычайна, Карпюк любіў адказваць на пытанні, ды і ўмеў ён зацікавіць людзей выступленнем, яму прыходзіла з залы шмат цыдулачак. Ён любіў тэатр, пісаў п'есы і сцэнары па сваіх аповесцях, але партыйная цензура была да яго сцэнараў асабліва жорсткай. Яго выступленні перад слухачамі – гэта быў тэатр, у якім ён быў галоўным рэжысёрам і акторм, але ўся зала таксама пераўтваралася ў актораў. Быкаў звычайна падаваў яму запісачку з пытаннем: хто яму болей падабаецца – бландынкі

ці brunetкі... Карпюк чытаў пытанне ўголос, пасля паварочваўся да нас і казаў: «Гэта вашы штучкі!»

Але жарты ён любіў, сам пра сябе не прыдумваў, а ствараў прыгодамі свайго жыцця анекдоты і любіў, як Быкаў іх апавядаў пры ім. Часам папраўляў, што ўсё не так было, а іначай... Пасля той аперацыі ў Бараўлянах ён зрэдку тэлефанаваў мне, прасіў зайсці і аддаваў аўтографы, картачкі, запісачкі, лісткі... Крыху перапіскі з вайны, якую чамусьці сам, такі ашчадны да прыгодаў свайго жыцця, не апублікаваў, а пасля зрабіў гэта адзін гарадзенскі журналіст... Сярод тых папераў былі запіскі ад сяброў інстытуцкага прафсаюза, іх яму дасылалі ў часе прафсаюзнага справаздачнага схода (ён быў старшынёй прафкама), а таксама карткі са студэнцкага вечара, на якім звычайна гуляюць у пошту.

Аляксей Карпюк даставаў нам, сябрам Саюза, у тым ліку і маладым, пачынаючым, кватэры, уладкоўваў на працу, на лячэнне, даставаў пуцёўкі, усіх уладкаваў у спецпаліклініку... Колькі гэта зберагала сілы, энергіі і часу, калі дзеці раслі і хварэлі, а не трэба было з імі стаяць у чэргах, а лячыла іх добрая і спакойная адна і тая ж лекарка, пакуль не выраслі...

Карпюк любіў жыццё, быў аптымістам, у тым часе, які выпаў нам, ён знаходзіў магчымасць перажыць непрыемнасці і дапамагчы іншым, ігнаруючы ўсіх кантралёраў, даносчыкаў і кар'ерыстаў. Карпюк прыдумваў прычыну, каб запрасіць у свой кабінет на размову, распытваў пра ўсё: пра твой стан, пра твае сямейныя справы. І ў мяне былі непрыемнасці на працы, а ён мяне бараніў. І дадому заходзіў...паглядзець, ці не крыўдзяць мяне дома... Прасіў пачытаць вершы. Слухаў і казаў: «Ты ўсё пра кветачкі, пра ягадкі, а трэба пісаць на палітычныя тэмы...» Не было яшчэ тады такога прыслоўя, што палітычныя вершы хутка старэюць... Іх пісалі ў той час толькі партыйныя падхалімы.

Людзі ездзяць і прыходзяць часцей не ў пэўныя месцы, а да людзей, да асобаў. Асобамі ў Гародні былі Карпюк і Быкаў. Не начальнікі разбурылі горад, ён пераўтварыўся ў друзы, калі не стала тут Быкава і Карпюка – смелых, таленавітых, мужных, далікатных, станюча адметных.

Нашы перавыбары сакратара пераўтвараліся ў прыгожыя літаратурныя спатканні, дзе мацавалася нашае сяброўства. Запрашаліся не толькі сябры аддзялення, але і маладыя, якіх ён заахвочваў працаваць у літаратуры ды ўступаць у Саюз пісьменнікаў.

Прыязджалі з Менска, часцей за ўсіх прыязджаў Янка Брыль, прыязджала наша бухгалтарка Ала Валяр'янаўна, яна працавала ў нашым Саюзе нязменна... Я сябрвала з ёю, таму што мы равесніцы, а была яна прыгожай, высокаінтэлектуальнай, выхаванай і далікатнай, без сталічных амбіцый. Звольнілі яе з працы ў Саюзе пісьменнікаў – і прапаў дзяржаўны бюджэт...Прыязджала ў Гародню, каб аплаціць пісьменнікам з вобласці камандзіроўкі.

Прыходзіў прадстаўнік ад партыі. Той самы чалавек так прывык нас правяраць, што ён прыйшоў і тады, калі ўжо была хоць якая дэмакратыя і ў Гародні ўтварылася некалькі партый іншага накірунку... Але Карпюк па звычцы яго запрасіў. Аляксей Карпюк рыхтаваў справаздачу з усёй адказнасцю, ацэньваў нашу працу, наш уклад у літаратуру і грамадскае жыццё. Мы крыху пасміхаліся, бо і так усё пра ўсіх было вядома, але, мой Божа, як гэта прыемна, калі цябе нехта так дабрадушна заўважае, ацэньвае тваю сціпую працу – з такой простаай шчырасцю і дабрынёй.

Карпюк перахвальваў сціплыя поспехі правінцыйнай літаратуры, у тыя часы ўсе прыпісвалі болей, чым было. Карпюк жадаў і імкнуўся стварыць на гэтай зямлі, якую выбраў для жыцця і палюбіў, літаратурную элітную супольнасць, сям'ю, эліту стану. Як добры сейбіт збіраў зернетка да зернетка, не рассыпаў, не разганяў, хоць і не ўсіх трымаў...

Калі Пятро Лісіцын, якога прыслалі з нейкага рэгіёна ў Саюзе, каб умацаваць кантроль КДБ над Карпюком і Быкавым, нарэшце быў пераведзены ў Менск, то ўсе толькі цешыліся. Але сваркі ў нас былі таксама. Знаходзіліся спрытныя, якім надта хацелася заняць месца Аляксея Карпюка, яны думалі, што, калі месца тое зоймуць, адразу стануць вялікімі пісьменнікамі... Ужо, мусіць, у пачатку дзевяностых мне прыйшлося папрасіць Алеса Чобата, каб ён дапамог ратаваць сітуацыю, хоць сябрам Саюза пісьменнікаў ён яшчэ не быў... Але стрымаў імпэт аднаго паэта, сказаўшы так проста:

«Ты ж яшчэ малады, падрасці трошкі, паспееш і ты стаць сакратаром аддзялення, а пакуль што кіраваць ім будзе Аляксей Карпюк».

Калі Карпюка зноў перавыбіралі сакратаром аддзялення, ён без галасавання, кіруючыся статутам, прызначаў мяне сваім намеснікам. Я па вясковасці сваёй бунтавала, не разумела ўсёй дыпламатычнасці гэтага выбару, а ён падцягваў мяне, паэтку, да магутнасці прозы, якую называлі «цяжкай артылерыяй» у літаратуры, перадаваў пры жыцці мне тэстамант быць яго паслядоўніцай, заняць пасля яго гэтае месца... Што я і мусіла ўчыніць... хоць без вялікага поспеху. Мяне любілі Ларыса Геніюш, Зоська Верас, Янка Брыль і крыху Уладзімір Караткевіч... Але стварыць імя ў літаратуры Дануце Бічэль дапамог Аляксей Карпюк. І іншым усім, хто тут быў, хто адбыўся і не адбыўся. Карпюк хацеў, каб усе адбыліся. Не ведаю, ці памятаюць пра гэта ўсе?.. Я памятаю.

Ужо ў апошні год жыцця, будучы цяжка хворым, ён ездзіў у «Мастацкую літаратуру» да Серафіма Андраюка паразмаўляць пра кнігу вершаў Алеся Чобата «Год» і дачакаўся яе выдання. У друкарні Гародні бясплатна выдаў зборнік Анатоля Брусевіча «Дуэль».

У 1953 годзе ў часопісе «Маладосць» апублікаваў аповесць «У адным інстытуце» і быў прыняты ў Саюз пісьменнікаў. Я прачытала спачатку яго аповесць, а пасля ўбачыла аўтара. Наша выкладчыца беларускай літаратуры ў Лідскім педвучылішчы Таццяна Захараўна Шнэйдэр ведала Карпюка, і апавядала нам пра яго, і прынесла ў групу часопіс з яго аповесцю.

У 1957 годзе я пачала вучыцца ў Гарадзенскім педінстытуце. У пачатку года зайшоў да нас пісьменнік і пакінуў нам асобнік аповесці «Данута», каб мы прачыталі і казалі, што мы думаем пра будучую кнігу. Дзяўчына называлася іначай. Карпюк правільна зрабіў, што назваў яе маім імем, прыгожым і адметным на Віленшчыне, у нашым беларуска-літоўскім абшары. Магчыма, мала хто ведае, што няма такой святой – Дануты... У слоўніку імён святых няма і тлумачэння значэння гэтага імя. Лацінскае *dono* – дадзены ад Бога...

Ужо імем Аляксей Карпюк стварыў, як цяпер модна казаць, імідж сваёй гераіні, яна стала любімым вобразам у чытачак нашага заходняга рэгіёну. Мая сястра, колькі я памятаю, на стала трымала

«Дануту». А цяпер кнігі няма. «А дзе?» – пытаюся. Кажа: «Нехта ўзяў пачытаць і не вярнуў».

Уладзімір Калеснік лічыць, што гэта Аляксей Карпюк сваёй творчасцю стварыў сацыяльных дзівакоў, якія не змяшчаюцца на адведзенай ім грамадскай плошчы, выходзяць за яе межы. Письменнік «...узяўся аспрэчваць жорсткі сацыяльны падыход да ацэнкі чалавека наогул, усумніўся ў прыярытэце класавога над чалавечым».

Такім дзіваком выступае герой аповесці «Данута» Янка Барташэвіч, які «...трымаючыся за кволую нітачку кахання», пераступае класавыя, нацыянальныя і сацыяльныя забароны. Ён убачыў у генеральскай дачцэ Дануце такія агульначалавечыя рысы, як духоўнасць, вера ў Бога, вернасць, дабрывня, міласэрнасць, спагада, любоў...

Аповесць прынесла вялікі поспех аўтару, здабыла яго прыхільнікаў як у Беларусі, так і за яе межамі. Здабыла сэрцы моладзі. Яна дапаўнялася, перавыдавалася, перакладалася на іншыя мовы. Яна павінна быць у духоўным ужытку нацыі ўвесь час. А вобраз Дануты стаіць у адным шэрагу з Ядвісяй з трылогіі Коласа «На ростанях», з Ганнай з «Палескай хронікі» Мележа.

Вядома, што нам спадабалася тады аповесць і тое, што аўтар да нас звярнуўся з такой дзіўнай прапановай – сказаць яму свае думкі пра ненадрукаваны твор. Ён далучыў нас да сваёй таямніцы. Мы сталі прыхільнікамі яго прозы. Ён прыняў нас у сваю партыю...

Карпюк сам ствараў сваіх чытачоў, любіў людзей і не хаваў гэтага, а людзі адказвалі яму ўзаемнасцю. Гарадзеншчына была ім абжытая, вывучаная і ведала яго як свайго пісьменніка. Яго шматлікія знаёмыя былі яго чытачамі, слухачамі, пазнавалі сябе ў героях яго апавяданняў, «нявыдуманых гісторый». Часам бывае лягчэй выдумаць, чым апісаць праўдзівае здарэнне. Але Аляксей Карпюк браў здарэнні рэальнага жыцця і рабіў іх фактам сваёй творчасці, меў такую патрэбу даказваць, што літаратура і ёсць праўда жыцця.

Напрыклад, аднойчы дзяўчынка ішла са школы і на стадыёне ўпала ў адчынены люк, прасядзела там некалькі дзён, пакуль яе знайшлі. Пра гэта абвешчалі па радыё, усе чулі. Вялікай смеласці трэба, каб апісаць гэтую гісторыю як твор мастацкі... Карпюк

стварыў апавяданне «Булачка»: дзяўчынка была галодная, але булачку, якую купіла для мамы, не з’ела.

Вядома, што быў ён заўсёды навідавоку, выступы пісьменнікаў кантраляваліся з боку ўладаў, сядзелі ў залах «стукачы», інфарматыры, як спецыяльна пасланыя, так і добраахвотнікі, якія мелі талент даносчыкаў ад прыроды. Карпюк быў сябрам партыі, а партарганізацыі нашае аддзяленне не мела – не было патрэбнай колькасці сяброў. Яму прыходзілася прыпісвацца да універсітэта. Калі яго «разбіралі» на партсходах, на пленумах, ён мне аб гэтым нават не казаў, але і так ведаў увесь горад, у «дыскусію» былі ўключаны рабочыя актывісты.

«...Аляксей Карпюк дастойна прайшоў праз акупацыю, адчуваў сябе паўнапраўным грамадзянінам, годным даверу і маючым права свабодна выказвацца па ўсіх вострых пытаннях мінулага і будучага краіны. Па меры таго як набіраў вагу яго пісьменніцкі аўтарытэт, усё больш пачыналі значыць для яго праўдзівасць і свабода слова, гэтыя каштоўнасці станавіліся справай жыцця: «Я стаю на сваёй зямлі, ды яшчэ каб не гаварыў на ёй таго, што думаю? Навошта тады жыць?!» (Ул.Калеснік)

Выходзяць кнігі «Дзве сасны» /1958/, «Данута» /1960/, «Пушчанская адысея» /1964/, «Вершалінскі рай» /1974/, «Свежая рыба» /1978/, «Партрэт» /1983/.

У гэты перыяд Аляксей Карпюк адзначаў: «Пісанне стала маім лёсам. Я знайшоў спосаб, як найбольш быць карысным людзям. Я спазнаў шчасце, я ведаю, як мне жыць...»

Карпюк – гэта пісьменнік грамадскага складу, значнае месца ў яго творчасці займае публіцыстыка: гэта нарысы «Мая Гродзеншчына» /1960/, «Чаго мы вартыя» /1970/, «След на зямлі», /1972/, «Вольга Корбут» /1977/, напісаная сумесна з М.Супанёвым... Выступленні на чарговых з’ездах Саюза беларускіх пісьменнікаў і на ўсесаюзных з’ездах пісьменнікаў ён ствараў як востракрытычны палітычны нарыс, працаваў над гэтым творам доўга, ашчадна адбіраў прыклады грамадскага, культурнага і эканамічнага жыцця Гарадзеншчыны, знаходзіў смешныя моманты, каб цікава было выступаць самому, каб у зале людзі не сумавалі. Пасля з’ездаў Быкаў і Карпюк прыдумвалі мне прычыну схадзіць да сакратара па

ідэалогіі ў абкам партыі, каб такім шляхам даведацца, ці дайшлі да абкама водгукі пра іх выступленні і супакоіць там сакратарскую партыйную злосць... Маўляў, ты маладая жанчына, цябе яны павінны паважаць і слухаць. Я не любіла ўвогуле туды хадзіць, і не хадзіла туды, калі мяне «запашалі» на гутарку, што, маўляў, час ужо ўступіць у партыю... Але дзеля Карпюка і Быкава я хадзіла ў абкам, а яны мяне чакалі ў дамоўленым месцы... А гэта мне давала адвагі. А пасля Карпюк памнажаў свой выступ і раздаваў знаёмым.

Вось ацэнка творчасці Карпюка гарадзенскім прафесарам і сябрам Саюза пісьменнікаў Аляксеем Пяткевічам: «Вельмі адметная творчая манера празаіка. Чытаеш кнігу і не заўважаеш у ёй устойлівых прыёмаў мастацкага пісьма, сродкаў вобразнай умоўнасці, быццам праходзіць перад табою жывое, рэальнае жыццё з яго звычайнымі чалавечымі адносінамі. Форма апавядання ў Карпюка размоўна-вольная, не звязаная строгімі сюжэтнымі законамі. Часцей гэта непадробны ў сваёй натуральнасці апавед ад першай асобы – апавядальнік бачыць у нас даверлівага суразмоўцу, уважлівага, як і ён сам, да звычайных, знешне эфектных з’яваў, падрабязнасцяў жыцця. Аднак такое раскаванае «нелітаратурнае» выкладанне і ёсць літаратурны прыём, які стварае ў чытача ілюзію поўнай рэальнасці ...»

Аповесць «Пушчанская адысея» – гэта рэалістычны твор пра перажытае аўтарам у акупацыю, на вайне. Карпюк, кіруючыся асабістымі маральнымі пакутамі памяці, стварыў твор праўдзівы, шчыры, у якім гераізм перамешаны з трагізмам. Вартасць аповесці ўзрастае таму, што пра гэты ўчастак вайны на сумежжы, дзе ўсе ваююць з усімі і ў мірны час, дзе ўвесь час пераразаюць межы пажывому то ўглыб Польшчы, то ўглыб Беларусі, гэтым распальваюць варожасць між людзьмі, праўдзіва можа напісаць толькі той, хто тут жыве. «Пушчанская адысея» паставіла аўтара побач з такімі майстрамі прозы, як Янка Брыль, Алесь Адамовіч, Васіль Быкаў..

Раман-быль «Вершалінскі рай» вырастаў з публіцыстычнага нарыса пра секту, якая разраслася ў тых мясцінах, адкуль родам Карпюк. Гэты твор прынёс аўтару шмат клопатаў, ствараўся пакутліва, адняў шмат часу і здароўя. Да таго ж, ён ствараўся тады, калі адбываліся ўсе, вышэйпрыгаданыя, партыйныя змаганні. Пра секту ў

Вершаліне пісалі і другія аўтары, увесь час беластоцкая газета «Ніва» паведамляла пра лёсы жыхароў Вершаліна і вёскі Грыбаўшчына, аж пакуль у 2002 годзе не памерла апошняя жыхарка Тэкля. Тэолаг, філосаф Уладзімір Паўлючук напісаў на польскай мове філасофскую кнігу «Вершалін», якая мела некалькі перавыданняў. Беластоцкі тэатр пра Вершалін ставіў п'есу. Ствараўся дакументальны фільм.

Старасвецкая глухая вёска здзічэла ад вайны 1914 года, калі жыхароў вывезлі ў Расею, у голад і холад, дзе пры бацюхну-цару секты красаваліся болей, чым праваслаўе, а бежанцы чамусьці траплялі ў іх пастку.

Раман Аляксея Карпюка быў задуманы як сацыяльна-псіхалагічны, але гэтыя абмежаваныя тыпы-сектанты былі тормазам і аўтарскай задумы. Раман чытаецца як гістарычны, вострасюжэтны, са шматлікімі гумарыстычнымі, часам гратэскавымі апісаннямі.

Раман «Карані» /1988/ – гэта самая вялікая ўдача аўтара, ён атрымаўся і глыбоканародны, і шматпланавы, сацыяльны, вострасюжэтны, псіхалагічны, у ім шмат філасофскіх разважанняў, навуковых рэпартажаў... Уся творчая праца аўтара на працягу жыцця расквітнела цудоўнымі плёнамі ў рамане «Карані». Вельмі глыбока прадстаўлена побытавая культура беларускай вёскі Зялёная Даліна на сумежку з польскім і літоўскім этнасам. У вобразе Лаўрэна аўтар здолеў паказаць глыбіню і шляхетнасць чалавека працы, які навучыўся дысцыпліне і карыстанню зброяй у польскім войску, а пасля ваяваў у Савецкай Арміі, быў сувязным у партызанцы. Застаўся духоўна глыбокім, натуральным, здольным пераносіць усялякія жыццёвыя нягоды, здольным спакойна ўспрымаць гэтых псеўдаспажыўцоў, застаўся мудрым, стрыманым, маўклівым. Добра паказана ў рамане вартасць непрызнанага подзвігу, негераічнага гераізму, ахвярнай міласэрнасці. Лаўрэн на спатканні ў школе асмельваецца прызнацца, што ён нікога на вайне не забіваў, а нават, калі было месца, падбіраў раненых немцаў і вёз на перавязку. Гэта не змяшчаецца ў скажоных выхаваннем галоўках савецкіх дзяцей.

Вельмі цікава і далікатна апісвае аўтар у рамане Гародню таго часу, калі Лаўрэн служыў у польскім войску. Вуліцы і жанчыны ў музе маладосці.

Лаўрэн уступае ў канфлікт са сваімі сынамі і нявесткамі, якіх любіць... Сыны адарваліся ад каранёў, страцілі здольнасць зразумець роднага бацьку, які быў актывістам у свой час у Заходняй Беларусі, сябраваў нават з Міхасём Васільком. Сыны вырашылі прадаць бацькаву хату, каб купіць машыну. Смелы і спакойны, разумны бацька не знайшоў словаў пераканаць іх, што нельга яго забіраць у горад са свайго хутара. Ён паддаўся і не вытрымаў – вярнуўся праз паўгода ў родныя мясціны, але не меў да каго зайсці пагрэцца – і памёр, заснуўшы каля каменя недалёка ад роднай хаты. У вайну не забілі, але даканалі родныя дзеці.

Мова рамана «Карані» натуральная, такая, на якой размаўляў аўтар. Трэба было Аляксею Карпюку так доўга мучыцца з беларускай літаратурнай мовай, каб нарэшце вярнуцца да той, на якой размаўляў з маці і бацькам. Уладзімір Калеснік піша, што *«Карпюк бярэ дыялекты сярэдняга Наднямоння ды адыходзіць ад бацькі беларускіх рэк ажно пад Беласток. І дзіўная з’ява: Нёман аказваецца тут не воднаю, а моўнаю артэрыяй беларушчыны...»*

Калеснік высока ацэньвае моўную працу аўтара «Каранёў», ставіць яго на адзін узровень з Іванам Мележам і Янкам Брылём.

Сапраўды, вобраз Лаўрэна як народнага тыпа стаіць побач з Аліндаркам у Францішка Багушэвіча, з дзядзькам Антосем у Якуба Коласа, з Мікітам Зноскам у Янкі Купалы, з Васілём Дзятлікам у Івана Мележа...

Памятаю, як Аляксей Нічыпаравіч запрасіў на абмеркаванне рамана «Карані» пісьменнікаў Гарадзеншчыны. Вельмі гарача абмяркоўвалі, зацята спрачаліся. Шмат было прапаноў, што можна змяніць, каб раман стаў яшчэ больш вострым. Пра глыбіню ніхто не гаварыў, але пра павярхоўны сюжэт. Нехта кажа: «Трэба зрабіць, каб гэтых грошай за хату на машыну не хапіла...» А нехта кажа: «Я ў Масаляхах быў на практыцы, там так не размаўляюць...»

Карпюк святкаваў дажынкі, ён быў добры... Цешыўся, як дзіця. Урэшце кажа: «Дзякуй вам за крытыку. Усе вашы заўвагі я ўлічыў. Раман ужо ў выдавецтве. Сын, ты кажаш, што ў Масаляхах не такі дыялект. У мяне ж цётка з Масаляхаў... Але гэта ж не зусім тыя Масаляхы. У сваім рамане я сам прыдумваю і Масаляхы, і мову, на якой там гавораць».

Карпюк усё жыццё збіраў свае слоўцы. Адноўчы ён спытаў у мяне, якія масці коней я ведаю, і сам назваў наступныя: белы, гнеды, каштанавы, вараны, сівы і сівы ў яблыкi, мышасты, буры, буланы. А я толькі прыгадала радок з верша: «Едзе восень на рабым кані...»

У 1986 годзе Аляксей Карпюк атрымаў прэмію імя Івана Мележа за кнігу «Сучасны канфлікт» /1985/. Я не здолела апавесці пра ўсе здабыткі майго настаўніка. Яны значныя.

Двойчы выдаваліся выбраныя творы Карпюка ў двух тамах – у 1980 і 1991г., у 1992 годзе выйшаў раман «Белая дама».

Хто баіцца слова «крэсы» і не любіць успамінаць пра штучны падзел Беларусі на Усходнюю і Заходнюю, таму варта чытаць прозу Карпюка. Творчасць гэтага аўтара павінна застацца ва ўжытку беларускай культуры, каб без крыўды прыняць, што заходнікі іначай думаюць, іначай працуюць, іначай лічаць грошы, іначай паміраюць, чым усходнікі, і гэта зусім не ў крыўду ні тым, ні гэтым. І гэта не разбурае Край... Праўда, «сектанты» ёсць не ў адной Грыбаўшчыне... Мы крыху больш еўрапейцы, крыху менш рускія. Але гэты падзел ідзе не па населенай прасторы, яго межы не такія выразныя, як дарогі паміж вёскамі, мястэчкамі. Галоўнае, што мы цяпер разам і можам застацца адным Краем. Калі не заснём апошні раз...

Як на вайне не бывае хворых салдатаў, ёсць толькі жывыя і забітыя, так у літаратуры не бывае мёртвых пісьменнікаў, ёсць толькі жывыя.

Пісьменнік Аляксей Карпюк пражыў сваё жыццё мужа і сумленна, сціпла і гераічна, без лішняга пафасу. 14 красавіка 1990 года ён святкаваў свае 70 гадоў, быў прыгожы вечар у лялечным тэатры, віншавалі сапраўдныя прыхільнікі яго творчасці. Застаўся фотаздымак з таго вечара: недалёка ад тэатра, у парку, у цэнтры інтэлігенцыі горада Аляксей Карпюк, а ў два бакі разыходзяцца бела-чырвона-белыя сцягі. Кніга «Чацвёртае вымярэнне». Яе ён пісаў свядома як апошнюю кнігу жыцця, ведаючы сваю хваробу і статыстыку. У творы «Развітанне з ілюзіямі» Карпюк уносіць істотныя карэктывы і дапаўненні да ўсіх сваіх кніг і да жыцця. Карпюк развітваецца з ілюзіямі, што сацыялізм, роўнасць у багацці, камуністычная партыя маглі даць людзям людскае жыццё і чалавечае шчасце. Але тут жа Карпюк знаходзіць новыя ілюзіі, што вось

■ Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...

цяпер усё мяняецца, прыходзіць сапраўдная свабода, дэмакратыя, справядлівыя выбары, жыццё па агульналюдскіх законах... Толькі ў той час мы ўсе ап'янелі ад шчасця, калі над аблвыканкамам умацавалі вялізны герб Пагоні і зазьялі над Гародняй і над Менскам, над усёй Беларуссю бела-чырвона-белыя сцягі. Я таксама хацела б памерці тады, але жыць было надта цікава.

Апаненты Аляксея Карпюка аказаліся трывалымі і вернымі сваім прынцыпам. На карэктуры яго апошняй кнігі, якую чыталі ўжо пасля яго смерці, нехта ж усё «вучыў» яго пісаць як трэба – пісарскім роўным почыркам на палях ставіў слова «короче на 2» там, дзе аўтар выкрывае цемрашальства, бяспраўе, тупасць, хлусню, мітусню, пустэчу, дурноту, ілюзорнасць іх савецкага «шчаслівага» дзяцінства, «шчаслівай» старасці, «шчаслівай» маладосці, усяго беспрасветнага «шчаслівага» жыцця, якое яны прынеслі і падаравалі тут нам. І шчаслівай смерці...

Кнігу Аляксея Карпюка, у якой дзве невялікія аповесці, некалькі замалёвак, апавяданняў і «Баявы дзённік партызанскага камандзіра атрада імя Кастуся Каліноўскага Беластоцкага злучэння А.Н.Карпюка», – кнігу, якую і напісаў і ўклаў сам Аляксей Карпюк ужо пасля той аперацыі ў Бараўлянах, яго сябра Серафім Андраюк аддаў Іне Анатольеўне Карпюк у 1995 годзе. Толькі карэктуру. Набор рассыпалі. Вось такія ілюзіі.

Звычайна навідавоку над сталом пісьменніка знаходзілася мудрае выслоўе, якое з часам замянялася іншым... Напрыклад: «Цяпер я ведаю, чаму многія людзі любяць сячы дровы, – таму што вынік работы адразу відаць...»

І я, пераймаючы свайго настаўніка, кажу нібы такое выслоўе: цяпер я ведаю, як важна перажыць свой час з чыстым сэрцам і, адступіўшы ў цень, дазволіць іншым згарэць на тым самым вогнішчы. Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...

Данута Біцэль, Гародня, жнівень-верасень 2007

Аляксей Карпюк

Розвітанне
з Іюзіямі

Мая

ДЖАМАЛУНГМА

1

Яшчэ ў часы прыгону адзін памешчык выменяў недзе на поўдні на гончага сабаку краўца па прозвішчу Карпюк, прывёз яго ў сваю вёску Страшава Ваўкавыскага павету і ажаніў з цяжарнаю пакаёўкай.

Калі адмянілі прыгоннае права, кравец атрымаў вольную. Пачаў абшываць вёску. Зойдзе да адной хаты, пажыве з тыдзень, пакуль не скончыцца работа, тады ідзе да другой.

Страшаўскія бабкі нам, малым, апавядалі, які кравец быў жартаўнік:

– Дзеці, прынясіце жменьку попелу, будзем іголку гастрыць! Тыя прынясуць. Ён водзіць, водзіць па попеле іголкай – раз! – і ўколе ў руку: «А што, гострая?..»

А то ў адной хаце нявесткі пачалі варыць абед і пасварыліся. Гаршчок сабе кіпіць, нявесткі ходзяць за нечым то з хаты, то ў хату, маўчаць, надзьмутыя, а спытацца адна ў адной, ці пасолена стравы, не дазваляе гонар. Вярнуліся мужчыны з малацьбы. Пасела сям'я снедаць. Прытчэйшыя зачэрпнулі па лыжцы стравы ды тут жа скрывіліся і выплюнулі яе.

– То хіба і ты саліла? – вінавата спыталася адна маладзіца ў другой.

– Саліла...

Стары кравец уставіў:

– А я падумаў, што сёння такое свята: бачу – усе соляць, пасаліў і я!

У краўца было два сыны. Старэйшы быў заядлы паляўнічы і адчайны чалавек. Аднаго разу малодшы пасвіў валоў і заснуў.

Валы залезлі ў панскае жыта. Пан загадаў адмераць пастуху дваццаць бізуноў.

Вяртаецца паляўнічы з пушчы, а яго брат ляжыць ў гумне на саломе і енчыць: у яго спаласавана ўся спіна. Зазлаваў старэйшы брат і пайшоў у маёнтак. Пан з ганка пытаецца:

– Каго табе?

– Цябе! – адказаў хлапец.

Ён узяў за рулю стрэльбу ды так жарнуў пана па жываце, што той тут жа і памёр. З таго часу старэйшы сын краўца некуды знік, і пра яго больш ніхто нічога не чуў. А гэты, малодшы, імя меў Аляксей, і быў маім дзедам.

Аляксей стаў потым лесніком і служыў гадоў сорок. Жалаванне збіраў, а калі распрадавалі ў Страшаве маёнтак, купіў сабе ўчастак зямлі. Памёр у 1897 годзе.

У майго дзеда было два сыны: мой бацька Нічышар, 1892 года нараджэння, і на пяць год старэйшы Аляксей. А яшчэ дзед меў пяць дачок. Старэйшы сын падаўся ў Беласток на заробкі, стаў прыказчыкам. Потым адтуль пераехаў у Маскву і жыве там да сённяшняга дня.

У першую сусветную вайну сям'я Карпюкоў, ратуючыся ад немцаў, эвакуіравалася ў Расею. Майго бацьку ўзялі на фронт. Вайну ён праслужыў наводчыкам трохдзюймавай гарматы, два разы быў ранены. У 1918 годзе, пасля дэмабілізацыі, бацька знайшоў у Расеі маці з сёстрамі, завёз іх у Страшава. Хацеў вярнуцца назад у Савецкі Саюз, ды к таму часу ўсталявалася цвёрдая граніца паміж Польшчай і Савецкім Саюзам. Так ён і застаўся ў сваім Страшаве.

Праз год бацька ажаніўся з Марыяй Міхайлаўнай Дудзік, з суседняй вёскі Белявічы.

Хутка бацькава маці памерла, сёстры павыходзілі замуж, параз'язджаліся, і бацька застаўся адзіным гаспадаром на даволі вялікім кавалку зямлі.

У бацькоў было нас два сыны: я, з 1920 года нараджэння, названы ў памяць дзеда Аляксеем, і на два гады маладзейшы брат Валодзя.

У 1932 годзе мы з вёскі пераехалі жыць на хутар, пад лес Ліпнікі, ля самай чыгункі Беласток – Ваўкавыск.

2

Мы мелі 19 гектараў зямлі і 13 – балота. Зямля была пясчаная, камяністая, а балота – суцэльны тарфянік. Наколькі я памятаю, мы заўсёды трымалі аднаго каня, дзве-тры каровы, пяць-шэсць авечак і некалькі свіней. Зямлю абраблялі сваёй сям’ёй. Толькі часамі ў дажджлівую восень наймалі жанчын капаць бульбу.

Успамінаючы дзяцінства, я сябе амаль не бачу сярод равеснікаў за гульнямі. Толькі запомнілася, як у спякотнае лета ные спіна, салёны пот засцілае вочы, а ты, з перавяслам у руках, з сумам і надзеяй пазіраеш на неба: калі ж, урэшце, пойдзе той дождж, каб можна было залезці ў бабкі, паляжаць... А то, памятаю, хацелася захварэць, каб адпачыць, выспацца.

А ўвосень ці зімою варта было мне ўцячы да сяброў, каб пакатацца на санках ці пагуляць у пікара, маці крычала з вакна:

– І не сорам табе! Няхай ужо яны галёкаюць... Ты ж у школу ходзіш, а паводзіш сябе бы невук! Марш дамоў, а то бацьку паклічу!

І я вяртаўся з вуліцы, сек дровы ці браўся за кніжку.

Ад нашага хутара да бліжэйшага мястэчка Гарадок было шэсць кіламетраў. Там мы вучыліся з братам. Ішлі ў школу толькі тады, калі напасвім кароў. І ішлі не з аднымі кніжкамі. Кожны дзень мы насілі ў горад па 6-7 літраў малака. А з бутэлькамі гэта – паўпуда! Насілі дзень у дзень, зімой і восенню, і гэтак да сёмага класа. Я тады часта прастуджваўся, і ад хранічнага катару ў мяне

зусім атрафіраваўся нюх. З дванаццаці год і да сённяшняга дня кветкі і бензін для мяне пахнуць аднолькава.

У маім класе з сялянскіх дзяцей вучыліся толькі я і Сашка Кандрусік з Гарадка, а рэшта былі сынкі польскіх чыноўнікаў, яўрэйскіх фабрыкантаў, крамнікаў і іншай дробнай буржуазіі. Зрэбная кашуля, розныя гузікі на ёй, босыя ногі ці не так вымаўленае польскае слова выклікалі ў маіх аднакласнікаў насмешку. Яны мною ганьбавалі. Настаўнікі глядзелі на мяне з цікаўнай варожасцю, як на выхадца са славутай вёскі, якую паліцыя называла «чырвоным гнездом». Я ўзненавідзеў і школу, і настаўнікаў, і тое, чаму яны вучылі. Хадзіў туды, бо баяўся бацькі. Глядзеў на сваю вучобу як на нешта часовае, і ўсё чагосьці чакаў, чакаў...

3

Бліжэйшым культурным цэнтрам ад нас было мястэчка Гарадок. Яно мела і гміну. Наша гміна знаходзілася ў Ялоўцы – шаснаццаць кіламетраў ад Страшава. Не раз прыезджалі прадстаўнікі польскай улады, збіралі сялян, нагаворвалі іх прылучыцца да гміны ў Гарадку, але маім землякам выгадна было трымацца ад улады на дыстанцыі. Мужыкі моўчкі слухалі прамоўцаў, курылі, уздыхалі. Калі ж справа даходзіла да галасавання – дружна ўздымалі рукі супраць.

За якіх трыццаць кіламетраў ад нашага Страшава знаходзіўся Беласток. У рэвалюцыю 1905 года на яго барыкадах казакі арыштавалі некалькі страшаўцаў з чырвонымі бантамі. Гэтыя людзі вярнуліся з катаргі загартаванымі рэвалюцыянерамі толькі ў грамадзянскую вайну. Потым яны адышлі на ўсход, калі Чырвоная Армія адступала з-пад Варшавы, але пакінулі тут рэвалюцыйны дух. На хутары страшаўцаў перасялялі з паліцыяй. Падаткі спаганялі таксама з паліцыяй. Многія мае аднавяскоўцы былі дзёрзкія да ўрада, бо ведалі: на ўсходзе ёсць магутныя заступнікі. Пагражала хлопцу турма за палітычную

дзейнасьць – ён уцякаў на ўсход, з гарачкі ажэнянца маладыя, убачаць, што ў іх ні кала ні двара, ні работы – бягуць на ўсход; там усім хопіць і работы, і прытулку. Тыя, хто ўцячы не мог, пацяшалі сябе: нічога, тут Пілсудскі, але і ў нас ёсць Радзіма. Ва ўяўленні нашых людзей яна была раем на зямлі, дзе цякуць малочныя рэкі, людзі ходзяць у шаўках і жывуць у палацах. Ого, савецкія людзі ўсё могуць: нельга было выжыць пырнік з палёў, то скрыжавалі яго з пшаніцай і здымаюць па сто цэнтнераў з гектара! Пачынаецца засуха ў якім-небудзь раёне? Нічога! Рускія вучоныя пашлюць туды дажджавыя хмары. Пагражаюць бальшавікам японцы? Няхай заварушацца толькі! Савецкія інжынеры выкапаюць канал, пусцяць па ім Ледавіты акіян! Маўчаў бы лепш і немец, бо толькі загадаюць Тэльману – і заўтра ж будзе ў Германіі рэвалюцыя! І Пілсудскаму паголяць вусы, няхай толькі паткнецца!..

Вера людзей была святой да наіўнасці, упартай да смерці, часамі межавала з сектанцтвам. І мой бацька ў сваёй веры быў цвёрды да слепаты. Ён рэвалюцыйны дух прынёс яшчэ з арміі, у вёсцы арганізаваў ячэйку кампартыі, потым – камсамола.

Памятаю, за мяжу ўцёк стары халасцяк Раман з суседняй вёскі Зубкі, але праз два месяцы вярнуўся. Прыйшоў да бацькі пануры, маўклівы, пастарэлы. Я сядзеў ля печы, стругаў палена: мяне мужчыны не таіліся. «Ну, раскажвай, як там?» – спытаўся бацька.

І Раман пачаў раскажваць, што ў саветах жанчыны ходзяць у галёшах на босую нагу... А ў магазінах – чарга... за чорным хлебам...

– А-а, мязотнік, ужо купілі цябе паны! – абарваў яго бацька. – Прэч з маёй хаты, прадажная шкура!

Раман заплакаў і пайшоў.

Паліцыянты азалацілі б Рамана, каб ён згадзіўся раскажваць, што бачыў за мяжой. Толькі ён нікому не сказаў ні слова, але сам не мог перанесці душэўнага разладу. З нашай хаты ён пайшоў за зубкоўскія гароды і ўтапіўся. Аб сіле яго волі можа сказаць

толькі рэчка, у якой ён, цвярозы, прыняў смерць. Ёй людзі не прыдумалі нават назвы. У самым глыбокім месцы яна мела семдзесят сантыметраў глыбіні.

4

Тады і здарыліся са мной выпадкі, якія на ўсё жыццё ўразілі маю душу.

Выпадак першы. Як звычайна, валокся я з бутэлькамі малака ў школу. Са мной крочыла Ніна – дачка найбагацейшага страшаўца, Ігнатавага Арсеніка. Якраз ноччу падпольшчыкі спалілі гумно ў аднаго дзядзькі, бо ён купляў з распрадажы рэчы, якія забіралі за падаткі. Пад Гарадком, ля спаленага гумна, мы раптам убачылі на вярбе чырвонае палотнішча сцяга. Калі мы прайшлі яшчэ крокаў сто, нас спаткаў на веласіпедзе доўгі, як п'яўка, у сінім мундзіры паліцыянт Лукашэвіч з Гарадка. Ніна ішла ўперадзе мяне, і ён у яе спытаўся, ці не бачыла сцяга. Апусціўшы вочы, Ніна кінула:

– Не!

Тады ён пад'ехаў да мяне і спытаўся пра тое самае. Мяне нібы загіпнатызавалі. Я адчуў яго ўладны позірк, мая воля раптам растала, і я сказаў, дзе вісіць сцяг. Нікага значэння маё прызнанне не мела, бо паліцыянт праз хвіліну ўбачыў бы сам, дзе вісела палотнішча, калі ўжо пра яго ведаў і ехаў здымаць. Але для мяне тут была справа прынцыповая. Потым, што б я ні рабіў у падполлі, у партызанах, у салдатах, я ўспамінаў хвіліну сваёй слабасці на пячаным тракце пад Гарадком, і кожны раз мне здавалася, што я зрабіў мала, каб акупіць свой ганебны ўчынак.

Выпадак другі. У Страшаве самым распаўсюджаным педагагічным сродкам, якім бацькі дабіваліся належнага выніку

ў выхаванні дзяцей, была папруга. Бацька наш быў суворы, і мы з Валодзькам каштавалі папругі даволі часта.

Аднаго разу за нейкую шкоду бацька накруціў мне вушы, я ўцёк да суседа – халасцяка Антончыка. Там было некалькі мужчын. Увайшоў яшчэ адзін хлапец і стаў апавядаць навіну, быццам бы падпольшчыкі атрымалі інструкцыю, каб ачысціць рады партыі і камсамола ад кулакоў. Не бачачы мяне, нехта заўважыў, што найбольш зямлі мае Нічыпар Карпюк – сам сакратар партарганізацыі. Я не ведаў, што ў бацькі былі і асабістыя ворагі. Яны цяпер і пачалі злараднічаць:

– Ага, арганізаваў ячэйку, а самога выключаць з партыі. Так яму і трэба!

Вярнуўся я дамоў, а тут бацька мне даў папругі яшчэ і за тое, што я недзе лётаю і не вучу ўрокаў. Але цяпер я не заплакаў, а кінуў помсліва:

– Ага, а цябе з партыі выключаць, бо ты – кулак!

І раптам я ўбачыў, як ад маіх слоў бацька змяніўся ў твары. Ён паглядзеў на мяне так, што маё сэрца ледзь не разарвалася.

– Дык што ты ведаеш? Што? – прашаптаў ён бы не сваімі вуснамі.

Я аб усім расказаў і заплакаў.

Відаць, найбольш пакрыўдзіць бацькоў могуць толькі дзеці. Усё жыццё ў мяне стаіць перад вачамі пакрыўджаны бацькаў твар... Не цешыць і тая ісціна, што на памылках мы вучымся.

5

Гады 1932, 1933, 1934 былі гадамі самай актыўнай дзейнасці КПЗБ у нашай мясцовасці. Вакол Страшава сінелі лясы, у Гарадку існавала з дзесяць тэкстыльных фабрычак. Забастоўкі лесарубаў, возчыкаў, ткачоў, забойствы правакатараў, сутычкі з паліцыяй былі тады звычайнай з’явай. Усе падзеі адбываліся на маіх вачах, часамі прымаў у іх удзел і я. Зімой за арганізацыю

забастоўкі, якой кіравала КПЗБ, мой бацька быў першы раз пасаджаны ў ваўкавыскую турму.

Цэлую зіму гаспадарыла адна маці, я з Валодзькам ёй памагаў як толькі мог. Незнаёмыя людзі прывозілі нам на хутар дровы, малацілі нашае збожжа, збіралі бацьку грошы на адваката, нават заставаліся ў нас нанач, каб мы не баяліся спаць. Той час, калі я гэтак выразна адчуў людскую салідарнасць і спагаду, цяпер успамінаецца мне як нейкае вялікае шчасце.

Скончыў я сямігодку. Каб вучыцца далей, трэба было мець шмат грошай. Вучоба ў гімназіі з утрыманнем каштавала прыкладна 70 злотых у месяц. Столькі каштавала тады адна карова... Пра гімназію нельга было і думаць, і тады я задумаў уцячы вучыцца ў СССР. Начытаўшыся Ната Пінкертана і Шэрлака Холмса, летам 1934 года я падгаварыў Васю Курцэвіча з Валіл, з якім некалькі год сядзелі за адной партай. Мы запасліся харчамі і падаліся на ўсход. Граніцы перайсці мы не змаглі. Шукаючы яе, цэлы тыдзень праблукалі ў палескіх балотах ля Ганцавіч і Морачы. Згаладнелых і абарваных, нас злавілі польскія пагранічнікі і перадалі паліцыі. Суд у Клецку даў нам па тры месяцы ўмоўна. Крыху патрымаўшы ў каталажцы і ўсыпаўшы як след на дарогу, нас адправілі дамоў.

Вярнуўся я ў Страшава героем. Падпольшчыкі цяпер мяне адразу прынялі ў камсамол. І пацякло маё ранняе юнацтва. Я дапамагаў бацьку па гаспадарцы, займаўся падпольнай работай. У апошнім, вядома, тады я бачыў толькі рамантыку.

Ноччу мы недзе збіраліся – у лесе, на балоце. Кудысьці ішлі на спатканне з чалавекам, якога потым ніколі ў жыцці не бачылі. Хавалі ў гумнах, перапраўлялі ў суседнія вёскі нейкіх людзей. Пераносілі пакеты кніжачак, брашур, пракламацый. Браліся не раз калектыўна чытаць падпольную літаратуру, ды мова яе была для нас занадта вучонай. Не даслухаўшы, мы прымалі ўсё на веру. Толькі нямногія хлопцы злёту схоплівалі доўгія вучоныя фразы, потым імі бравіравалі, а мы, слухаючы іх, заміралі ад таямнічага і незразумелага сэнсу і зайздросцілі. Затое ўсе мы

дружна білі правакатараў, падпальвалі іхнія хаты. У Страшаве нас было 5 камсамольцаў, а на нашу вёску і Белявічы – 4 члены партыі, але мы задавалі тон цэлай акрузе. Мы давалі клятву ніколі не піць гарэлкі і не курыць – гэта падхапілі і сяляне. Адноўчы калектыўна зарабілі грошай і купілі радыёпрыёмнік. З той пары, выставіўшы варту ля дома, цэлай вёскай слухалі перадачы з Менска, Масквы.

6

Раптам папаўзлі чуткі, быццам былыя катаржнікі са Страшава, што ўцяклі ў СССР – ворагі народа! Людзі дзівіліся спачатку, паціскалі плячамі.

– Мусіць, так трэба. У Маскве разумнейшыя за нас. Ведаюць, што робяць! – уздыхаючы, пацяшалі тады сябе мае землякі.

Непрыкметна для саміх сябе некаторыя таксама пачалі прыглядацца адзін да другога і недавяраць. Сталі шукаць ворагаў і ў сябе. Сусед пачаў насцярожана прыглядацца да суседа, брат – не верыць брату, сын – бацьку.

Маім ідэалам падпольшчыка быў сын нашай суседкі Сахарыхі – Цішэўскі Юлек. Гэты дужы і разумны хлапец не лез у кішэню па слова, займеў паважанне ў старых, сімпатыю і любоў у моладзі, а дзяўчаты дык усе былі ў яго закаханыя. Юлека паважалі і баяліся нават паліцыянты з Гарадка і Ялоўкі.

Аднаго разу Юлека арыштавалі, але не было доказаў віны, і яго мусілі выпусціць.

Тады нехта подла шапнуў:

– А-га, выпусцілі! Думаеш – так?.. Мусіць, прадаўся!

З бруднай падазронасці Юлекавы ворагі ўраз зрабілі праўду. Гарачыя галовы вызваліся пакараць «здрадніка». Аднаго вечара гэты страшаўскі самародак і шчыры камуніст праз акно атрымаў кулю ў скроню ад свайго былога сябра.

Мне цяжка было зразумець паспешліваць, з якой людзі паверылі ў здраду чалавека, перад якім яшчэ нядаўна пракла- няліся.

Зрэшты ўся трагічнасць выпадку дайшла да мяне значна пазней, калі я стаў разумны разам з іншымі. Тады ж я з жахлі- вым недаўменнем стаяў над труною Юлека Цішэўскага і не хацеў верыць, што свет такі жорсткі.

Але хутка маю ўвагу заняло іншае.

Пачаўся 1936 год. Дэфэнзіва добра падрыхтавалася і ў адзін дзень правяла масавы арышт падпольшчыкаў. Арыштавалі мяне і бацьку. Першую ноч мы правялі ў Юлека Кушняровага ў Белявічах. На падлогу Юлек наслаў саломы, нас паклалі ўсіх у рад, і сышчык з наганам стаў на варту.

У хату да Юлека прытэпала мая бабка і стала прасіць:

– Пане, ну навошта трымаеце майго ўнука? Хіба ён бандыт? Хіба каго забіў, зарэзаў?

– Матко, ён горшы, – адказаў сышчык. – Бандыт зарэжа аднаго чалавека, а твой унук замахнуўся на цэлую дзяржаву!

Для мяне гэта быў найвялікшы камплімент, які толькі можна прыдумаць. Слухаў я свайго ворага і рос...

У Ялоўцы на пастарунку пачалася расправа. Некаторыя нашыя хлопцы не вытрымалі, пачалі «сыпаць». Я паспрабаваў першую горыч здрады тых людзей, ад якіх найменш спадзяваўся. Ад мяне не дабіліся нічога. Мы чакалі суда.

Кампанія ліквідацыі КПЗБ і КСМЗБ адбывалася па ўсім Беластоцкім ваяводстве. Каб усіх перасаджаць, ураду не хапіла б турмаў. Прысуды з турэмным зняволеннем судзі выносілі толькі сакратарам ці тым падпольшчыкам, якіх абвінавачвалі ў забойстве. Астатніх падвялі пад амністыю. Бацька атрымаў невялікі тэрмін, а мяне, малалетняга, амніставалі. Памятаю, калі мне сказалі пра гэта, я расплакаўся: надта хацелася, каб засудзілі, як іншых.

Настаў цяжкі час. Лепшыя людзі апынуліся ў турмах. КПЗБ і КСМЗБ былі распушчаны. На свеце запахла порахам. У Гішпаніі выбухнула грамадзянская вайна.

Аднойчы вясной 1937 года прыехалі да мяне з Гарадка былыя падпольшчыкі і школьныя сябры – Саша Кандрусік з Толем Пятэльскім – і загадалі збіраць па хатах дапамогу для рэспубліканцаў. Цэлы год я вечарамі збіраў жыта, каўбасы, грошы і адпраўляў у Гарадок. Часам я пытаўся сам сябе: як гэта ўсё перапраўляюць у Гішпанію? Ну, грошы можна пераслаць, а жыта – прадаць. Але ж як адпраўляюць каўбасы?

Між іншым, і да сённяшняга дня мяне мучыць сумленне: ці ўсё сабранае тады даходзіла да гераічных гішпанцаў? Не Сашка і не Толя, але іншыя людзі, якія кіравалі такімі зборамі, часамі былі падазроныя. Некаторыя, як выявілася ў 1941 годзе, былі проста шарлатаны, п'яўкі і нажываліся на народным патрыятызме. Але гэта ўжо іншая тэма...

Дарэчы, я тады імкнуўся паехаць дабравольцам у Гішпанію, ды трэба ж было так здарыцца, каб адказным за вярбоўку ў нашай акрузе быў мацерын брат, дзядзька Мікалай Дудзік з Беявіч. Ён, вядома, расказаў бацьку, і мая авантура скончылася вялікім сямейным скандалам.

7

Чырвоная Гішпанія канала. Станавілася відавочна, што нашая дапамога яе не ўратуе. Цяпер я страціў і той адзіны занятак, у якім знаходзіў маральнае задавальненне. Цяжкая праца на гаспадарцы не мела ніякай перспектывы. Я першы раз па-даросламу спытаўся ў сябе: што ж мне рабіць?

Хоць бліжэйшым горадам у нас быў Беласток, але культурным цэнтрам па традыцыі лічылася Вільня. Яшчэ з часоў Кастуся Каліноўскага, а мо і раней, многія пакаленні нашай моладзі імкнуліся туды, каб вярнуцца адукаванымі людзьмі,

вопытнымі рэвалюцыянерамі. Памкнуўся туды і я. Дома мой праект падтрымалі.

Летам 1938 года я прыбыў у Вільню і паступіў у вячэрнюю школу пры гімназіі імя «эдукацыі народовай». У гэтай школе двухгадовую праграму праходзілі за год. Такім чынам да наступнага лета я скончыў два класы гімназіі. Харчы прысылалі бацькі, грошай на вучобу зарабляў: быў пасыльным у гімназіі, разносіў па кватэрах малако.

Нямецка-польская вайна ў верасні 1939 года заспела мяне дома. Тады і ўбачыў я першы раз салдат вермахта. Яны паціскалі нам, беларусам, рукі, запэўнялі: «О-о, Москаў гу-ут! Нікс крыг!» Цяжка было не верыць шчырым запэўненням салдат, і – памяталася крывавая расправа фашыстаў з рэспубліканцамі ў Гішпаніі. Пачалі мы збіраць вінтоўкі, каб павярнуць іх супраць прышэльцаў з захаду, ды надышло 17-га верасня.

Ад Страшава недалёка пралагла граніца. Там ужо накоплівалася гітлераўская армія. Начамі пачалі гарэць у ваколіцах будынкі, масты, гінулі людзі.

Як потым выявілася, акты дыверсій выконвалі разведчыкі вермахта.

Гэтым часам я паступіў у Наваградскае педвучылішча і да лета 1941 года скончыў два курсы. У педвучылішчы падаў заяву, каб мяне прынялі ў камсамол. Мне адмовілі, бо ў бацькі многа гектараў зямлі (між іншым, вярнуў мне заяву з адмоўным адказам сакратар камітэта камсамола Мароз, які потым стаў... паліцаем!). Горкая крыўда і пачуццё асабістай абразы не дазволілі мне сабраць доказы, што я – сын падпольшчыка, а не кулака, і сам не быў пасіўным сведкам падпольнай барацьбы ў тагачаснай Польшчы.

З-за гектараў папацярпеў тады і мой бацька. Яго абклалі кулацкім падаткам, але ён не ішоў нікуды скардзіцца. Вядома, потым разабраліся б са мной і з ім, ды наваліліся падзеі важнейшыя.

Наваградак фашысты занялі толькі пасля двухтыднёвых баёў. Вучняў педвучылішча гэты час ваенкамат выкарыстоўваў як пасыльных. Потым арганізаваў з нас каманду лавіць нямецкіх парашутыстаў, ды настаўнікі-камандзіры павезлі сем’і на ўсход, і каманда распалася. Тады я са сваім блізкім сябрам Мікалаем Жураўлёвым папрасіўся на фронт.

– Куды я вас падзену? – адказаў стомлены ваенкам, капітан Волкаў. – Наваградак абкружаны. Зброі няма ніякай. Вы лепш не блытайцеся пад нагамі, валяйце дамоў і чакайце.

І я павалокся дахаты. Немцаў спаткаў каля Дзятлава, яны прыпаднялі маю шапку, пабачылі, што галава не пастрыжаная – не салдат, – і адпусцілі.

Вярнуўся я ў Страшава. Якраз вярнуўся і бацька – ён з падпольшчыкамі таксама адступаў на ўсход, але немцы іх дагналі. Прывалокся ўвесь у пухірах на пятках і мой брат Валодзька. Ён вучыўся ў Менскім тэхнікуме сувязі, адышоў найдалей – яго немцы дагналі недзе за Барысавам.

Ажылі мы крыху і агледзеліся. Ваколіцы Страшава немцы часта бамбілі. Па палях, лясах і дарогах стаялі дзiesiąткі цэленькіх і новенькіх танкаў, гармат, якія часамі не зрабілі ні аднаго стрэлу па праціўніку. Якіх-небудзь пяцьдзсят задрыпаных немцаў па шашы вялі калону ў некалькі тысяч дарэшты знясіленых палонных...

Усё здавалася нібы сном. Была такая моц і яе не стала! Ніякія весткі не даходзілі ў наша Страшава. Мы сталі глыбокім тылам. Усюды былі толькі выпешчаныя, самаўпэўненыя нямецкія салдаты і афіцэры.

Наўрад ці можна параўнаць франтавыя, лагерныя і партызанскія нягоды з тымі маральнымі пакутамі, якія давалася перанесці тады, у першыя месяцы акупацыі. Я тады перажыў самыя чорныя дні ў маім жыцці.

Нашу тэрыторыю немцы далучылі да трэцяга рэйха. Увялі строгую сістэму падаткаў і адміністрацыйнай улады. Жандармерыя правяла дзеля страху некалькі арыштаў. У вёсках, якія раскінуліся вакол Гарадка, некалькі чалавек было расстраляна. Але ў Страшаве нікога не кранулі, праявілася выхаваная ў страшаўцаў яшчэ ў часы падпольнай барацьбы пры тагачаснай Польшчы пачуццё салідарнасці і ўмення трымаць язык за зубамі ў момант небяспекі.

Ішлі дні, тыдні, месяцы. Людзі памалу пачалі агойтвацца. Сталі даходзіць радасныя весткі пра баі пад Масквой. У нас нібы адкрыліся вочы. Ubачылі, што ў немцаў кудысьці падзелася ранейшая фанабэрлівасць. У нас зарадзілася надзея, захацелася змагацца.

Восенню 1941 года мы з братам у Ліпніках каля свайго хутара выкапалі зямлянку. Мы пачалі зносіць туды радыёпрыёмнікі, зброю. У маленькай вёсачцы Папоўка жылі Дзенісюкі, радня маёй бабулі. Ля Папоўкі прытаілася ў лесе ўзброеная групка вайсковых і цывільных людзей пад камандай старшыны войск НКУС Міцькі Высоцкага. У кастрычніку Дзенісюкі завялі мяне да Высоцкага. На просьбу забраць нас з братам у групу старшына сказаў:

– Калі вы можаце яшчэ быць дома, дык будзьце! А каб немцы не вывезлі ў Германію, паступіце працаваць на чыгунку.

Усю зіму 1941-42г. я быў чорнарабочым на чыгунцы ў сваёй вёсцы. Некалькі разоў Міцька Высоцкі выклікаў мяне з братам на дыверсіі. Мін тады рабіць не ўмелі, пускалі цяжкімі пад адхон фокусам. Бывала, прыйдзе ноччу Высоцкі з дзесяткам чалавек, папрыходзім і мы. Рэйкі на чыгунцы Ваўкавыск–Беласток немцы прымацвалі не кастылямі, а шрубамі. Мы, чыгуначныя рабочыя, прыносілі з сабой тарцовыя ключы. Калі праходзілі патрулі, усе вылазілі на пець, адвінчвалі рэйкі, сцягвалі іх на бок і ўцякалі. Часамі наступныя патрулі заўважалі разабранае

палатно і ўзнімалі трывогу. Аднак разы са два нам усё ж удалося пусціць цягнік пад адхон.

Летам 1942 года я трапіў на вока нямецкаму начальству. Яно выбірала з моладзі тых, хто ведаў нямецкую мову, і ставіла стрэлачнікамі і дзяжурнымі па станцыі. У лік гэтых людзей трапіў і я. У Валілах навучылі нас азбуцы Морзе і парасьылалі на паўстанкі дзяжурных. Я трапіў на паўстанак у сваю вёску.

Да восені 1942 года нашы хлопцы ў лесе сталі сапраўднымі партызанамі. У іх пабывалі прадстаўнікі штаба партызанскага руху з Масквы. Група Высоцкага атрымала толавыя шашкі, магнітныя міны, друкаваныя ўлёткі. На чыгунцы падабралася шмат надзейных людзей, і мы рабілі сваю справу. Напрыклад, Высоцкі дасць магнітную міну замаруджанага дзеяння, я яе перадаю свайму стрэлачніку. Калі ідзе цягнік з цыстэрнамі на фронт, я наўмысна яго прытрымліваю на паўстанку, пакуль стрэлачнік прылепіць міну да жывата цыстэрны. Або прытрымаю цягнік з цюкамі прасаванага сена, куды нашыя хлопцы клалі бутэлькі з нафтай і берталетавай соллю ў паперцы. Потым чуем: недзе ў Ваўкавыску, Слоніме ці Баранавічах згарэла частка эшалона з бензінам ці з сенам. Аднак быў такі час, што нават я, дзяжурны, – не мог дакладна ведаць, што робіцца на суседняй станцыі, і праверыць чуткі не было магчымасці.

На фронце ішлі цяжкія баі за Сталінград. Да таго часу многія брыгадзіры рамонтных брыгад, стрэлачнікі і дзяжурныя ад Беластока да Ваўкавыска былі нашымі людзьмі. Я з імі трымаў сувязь. Высоцкі задумаў вывесці са строю адразу ўвесь адрэзак чыгункі ў сто кіламетраў, з паўстанкамі, вакзаламі, вадакачкамі. Пасля гэтай дыверсіі нам дазвалялася ісці ў партызаны. Ды тут здарылася непрадбачанае.

Групе Высоцкага спатрэбілася батарэя для прыёмніка. Тады ўмудраліся для гэтай мэты прымяняць акумулятары з аўтамашын. Міцька з сябрамі пайшоў ноччу на шашу паляваць грузавік. У лесе Ліпнікі машыну затрымалі. У грузавіку было толькі два салдаты, яны стрэлілі з вінтовак па аднаму разу,

але нямецкая куля забіла Высоцкага. Яго намеснік забраў групу і павёў пад Брэст, у бяспечнае месца. Гэтак мы страцілі і кіраўніцтва, і падтрымку, і сувязь з партызанамі і месяцы два не ведалі, што рабіць.

У лютым 1943 года мяне арыштавалі. Адначасна немцы ўзялі яшчэ людзей. Забралі і майго бацьку з братам.

10

Цяпер у мяне ёсць падставы лічыць, што немцы тады мяне арыштавалі не ў сувязі з маёй падпольнай работай, бо ў такім выпадку забралі б і яшчэ каго-небудзь з чыгункі. Усе арыштаваныя са мной, былі пажылыя сяляне з навакольных вёсак. Нас прывезлі ў гестапа 60 чалавек. Дваццаць з іх расстралялі, дзесяць пусцілі дамоў, а астатніх вывезлі ў лагер смерці. Я добра ведаў расстраляных. Некаторыя з іх былі далёкія ад палітыкі, яны толькі і ведалі, што поркацца на гаспадарцы. Чатырох з іх гестапаўцы схапілі за тое, што яны гулялі ў дурня. У ліку расстраляных былі і такія, якіх мы баяліся, як правакатараў. Ніякай, справа выглядала так: нейкаму фашыстоўскаму начальніку далажылі, што наш раён – гняздо партызан, начальнік выклікаў карнікаў, тыцнуў пальцам у карту і загадаў – з-пад Гарадка столькі людзей забраць, з іх столькі расстраляць, столькі адлупцаваць і адпусціць, а столькі выслаць. Карнікі выканалі загад з нямецкай педантычнасцю, не надта разбіраючы, хто ў чым вінават.

Пасля арышту ўсіх нас павезлі ў Гарадок. Афіцэр гестапа паклікаў мяне на допыт. Гаварылі мы на нямецкай мове. Афіцэр даволі ветліва спытаўся пра сям'ю, пра работу. Пытаўся і пра партызан, але яго пытанні былі наўгад, я іх лёгка адвёў. І наогул, гэта хутчэй была гутарка, а не допыт. Я асмялеў і разыграў найўнага вясковага прастака, які не ведае, чаго ад яго патрабу-

юць, не надта разбіраецца, што навокал робіцца. На допыце мяне і не білі. Калі прыводзілі і выводзілі з кабінета афіцэра, я толькі бачыў, як мучаць іншых, і адчуваў сябе як бы вінаватым перад імі. Я ўжо думаў – нас адпусцяць! Але дзе там!

З Гарадка нас усіх, шэсцьдзсят чалавек, перавезлі ў беластоцкую турму. Праз два месяцы бацьку выпусцілі з турмы, а мяне з братам і сотнямі іншых арыштантаў заладавалі ў вагоны і павезлі ў лагер смерці Штутгоф, у Заходнюю Прусію. Там мне і Валодзьку выдалі стандартныя бланкі, дзе пад нашымі прозвішчамі ў графе «род злачынства» стаяла – «бандытызм»! І яшчэ: там, дзе звычайна пазначаўся тэрмін асуджэння, у нас стаяла – «бестэрмінова».

11

Лагер смерці Штутгоф быў арганізаваны і пабудаваны на ўзор Асвенціма, Майданека, Бухенвальда. Тут загінула 150 000 чалавек. У ім пабывала вельмі шмат людзей з Заходняй Беларусі, болей, чым у іншых лагерах. А наогул, у Штутгофе сядзелі людзі розныя: палякі, рускія, чэхі, французы, італьянцы, датчане. Было шмат і немцаў – злодзеі, рэцыдывісты. Аднак большасць з немцаў былі палітычныя. Некаторыя члены нямецкай кампартыі сядзелі там у зняволенні яшчэ з памятнага для іх 1933 года! А мой сусед па нарах – дваццацігадовы здаравяк – сядзеў толькі за тое, што, прыехаўшы з Усходняга фронту на пабыўку, меў любоўныя зносіны са служанкай-полькай. Рослы, малады тып, якому б якраз валачыць на фронце кулямёт, цяпер за спробу зганьбіць «арыйскую расу» таміўся ў лагеры.

Усе ў Штутгофе мелі аднолькавыя ўмовы. Толькі некалькі соцень літоўцаў вылучаліся. Яны лепш харчаваліся, лепш апраналіся, на работу амаль не хадзілі. Гэта былі літоўскія акадэмікі, міністры ўрада Смятоны, пісьменнікі. Такія арыштантаў на кожным кроку падкрэслівалі, што ў лагеры яны людзі выпадковыя, хутка іх Гітлер пакліча да агульнага стала.

Немцы адно звонку ахоўвалі лагер. Улада ў ім была арганізавана па прынцыпу самакіравання. Закаранелыя бандыты, цынічныя садысты – пераважна нямецкай нацыянальнасці – стаялі на чале каманд і называліся «капо». Гэткія ж кіравалі жылымі блокамі, сачылі за парадкам. Адзінай мовай у іх быў кій. Капо спаборнічалі, хто з аднаго маху саб’е з ног арыштанта. Часамі ад няма чаго рабіць яны забівалі дубінай чалавека, і агонія ахвяры выклікала ў іх цынічны рогат.

Лагер быў разлічаны на пэўную колькасць людзей. Кожны дзень сюды прыбывалі сотні новых. Каб захаваць у лагеры аднолькавую лічбу едакоў, эсэсаўцы забівалі за дзень столькі людзей, колькі іх прыбывала. Увечар жыхары блокаў выстройваліся ў калоны, паміж шэрагаў праходзілі эсэсаўцы, і арыштаваным, якія не маглі стаяць на нагах, тыкалі пальцам у грудзі. Тыя рабілі два крокі ўперад, ведаючы, што іх зараз павядуць у газакамеру, а потым штаблялі іхніх жоўтых трупаў ваганеткамі павязуць у крэматыры.

Усе арыштанты працавалі. Хто будаваў новыя баракі, хто карчаваў пні, расчышчаў пляцоўку, хто – на кухні. У спецкамандах рабілі ложки для вінтовак, выраблялі для нечага чалавечую скуру, сартыравалі вопратку і абутак памерлых.

Першыя тыдні мы з Валодзькам працавалі ўсюды. Пачалі худнець. Нам памагалі нямецкія камуністы – старажылы лагера. Аднаго з іх я потым спаткаў у партызанах. Яго звалі Рыхард Шэмуксніс. Гітлер яго пасадзіў яшчэ ў 1933 годзе за тое, што Рыхард кіраваў камсамольскай арганізацыяй у сваім горадзе Інстэнбургу.

Па нейкім часе і дапамога камуністаў ужо перастала дзейнічаць: мы ледзьве трымаліся на нагах. Раптам прыйшло збавенне. У нас з’явіліся харчы! У Штутгофе панаваў такі парадак: калі хто з родных уведаў нумар арыштаванага і прыслаў на яго харчовую пачку, то яе аддавалі. Аднаго разу невялічкую нашу групу вывезлі з лагера працаваць на завод – насіць бярвенні. Там былі рабочыя з ўсёй Еўропы. Я пераміргнуўся з

адным рускім. Пад цэглай хлопец пакінуў мне кавалачак паперы і аловак, я напісаў бацьку некалькі слоў, а рускаму – страшаўскі адрас. Паклаў назад паперку пад цэглу. Невядомы мне таварыш зрабіў усё астатняе. Нямецкая пошта працавала спраўна. І ў той дзень, калі Валодзька ўжо млеў на нагах і я ад недаядання ледзь трымаўся, а сябры нас увечары хавалі ад вачэй эсэсаўцаў, мы раптам атрымалі па пасылцы і адразу ажылі.

Атрымаўшы ад нас ліст, бацькі гаспадарку ператварылі ў майстэрню загатоўкі харчовых пачак: для таго, каб дайшла адна, трэба было паслаць некалькі! Такім чынам бацькі нам на нейкі час забяспечылі жыццё. У маладым узросце, у цёплую пару года, пры нармальным харчаванні можна было перанесці і цяжкую работу, і здзек, ды яшчэ і дапамагчы сябрам.

12

З першага дня арышту мяне займала толькі адна думка – як уцячы. Была магчымасць выскачыць з вагона, калі нас везлі з Беластока ў лагер. Часамі цягнік ішоў ноччу памалу, яго ахоўвалі ў асноўным такія самыя беларусы з Гарадка, пераапанутыя ў нямецкія мундзіры. Некаторых канвайраў я добра ведаў, з імі вучыўся ў «паўшэхнай» школе, і я сумняваўся, што такі пацэліў бы ў мяне на хаду поезда ў цемры. Ды гестапаўцы вярнуліся б у Гарадок, адыграліся б на бацьках. Я чакаў больш удалага выпадку.

Штутгофскі лагер быў абнесены калючым дротам, у дрот падлучаны ток. На вышках дзень і ноч вартавалі вахманы з кулямётамі. Арыштанты насілі нагавіцы-клёш і фрэнч з тоненькай тканіны ў чорна-белую палоску. На грудзях і на правай калашыне над каленам нашываўся нумар арыштанта: першая літара яго нацыянальнасці і вінкель, колер якога залежаў ад роду твайго «злачынства». Напрыклад, палітычныя мелі колер чырвоны, бандыты – зялёны, баптысты – фіялетаваы... Галовы ўсім стрыглі пад машынку, а ад ілба да макаўкі брытвай

выбрывалі палоску на два пальцы шырынёй. У такім выглядзе ўцячы было не проста. І каманды, якія выходзілі часамі за лагер на работы, мелі дастаткова канваіраў з сабакамі.

Усё ж пры мне са Штутгофа некалькі людзей спрабавалі ўцячы. Адзін рускі ў час работы ў лесе папрасіў сяброў прысыпаць яго пяском і прыкласці галінкамі. Паляк, які падстрыгаў газоны ў садку каменданта лагера, залез у басейн з вадой, высунуў нос пад ліст вадзяной лілеі і прытаіўся. Абодва меліся дачакацца вечара, калі знімуць пасты. Вахманаў не здымалі цэлую ноч, пакуль не знайшлі ўцекачоў. Абодвух павыцягвалі са сховішч сабакі і разарвалі на кавалкі. Пакуль ішлі пошукі, тысячныя калоны арыштантаў стаялі перад сваімі баракамі па камандзе «зважай». Раніцой калоны па чарзе праходзілі ля акрываўленага чалавечага месіва, якое кінулі на коўдру пасярод лагера.

Нагледзеўшыся на ўсё гэта, мы з Валодзькам рыхтаваліся да ўцёкаў вельмі старанна. Назбіралі табакі, каб засыпаць след, сабралі харчоў. Дасталі нажы, нават – запалкі. У нас былі сябры – механікі савецкага танкера «Данбас», які немцы затапілі ў Баранцавым моры. Яны вельмі добра ведалі павадкі сабак, умелі арыентавацца без компаса і вучылі ўсяму гэтаму нас.

Першая спроба ўцёкаў скончылася няўдала. Хадзілі мы тады на цагельню, якая абслугоўвалася арыштантамі. Печы цагельні падыходзілі да шырокага канала, на беразе стаялі вахманы. Умудрыся, перайдзі незаўважаным паласу вады, і ты – на волі! Мы з Валодзькам падрыхтавалі доўгія трубка, каб, узяўшы іх у рот, перайсці па дну канал і там нырнуць у кусты. На жаль, дно занесла такім густым ілам, што мы адразу ўгразлі і ледзьве сябе не выдалі. Прыкінуліся, што нам прыйшла фантазія пакупацца ў вопратцы і абутку, атрымалі па дваццаць пяць бізуноў.

Настала восень. Аднойчы ў нядзелю ў лагер увайшлі шэсць вахманаў з фельдфебелем і пачалі адбіраць добраахвотнікаў на станцыю, каб нешта там ладаваць. Папрасіліся ў каманду і мы з братам. Фельдфебель глянуў нам на грудзі, прачытаў літару «Р» (у Штутгофе беларусы, рускія і ўкраінцы насілі адну літару) і заявіў, што рускіх не бярэ, бо яны ўцякаюць. За нас заступіліся, і стары фельдфебель здаўся.

Ад'ехаліся мы ад лагера 18 кіламетраў на станцыю Тыгенгоф. Ужо цямнела, калі нам загадалі грузіць дошкі ў вагоны. Над намі святліла 500-ватная лампа. Свежы снег пакрыў зямлю роўнай коўдрай. Свяціў месяц. Шансаў на ўцёкі было мала, і мы з братам вырашылі: рызыкаваць толькі аднаму.

Калі вахман загадаў нам злазіць з вагона і паслаў на змену іншых, я палез не на зямлю, а – паміж вагонаў, стаў на буфер. Там быў цень. Ubачыўшы, што ніхто за мной не сочыць, я нырнуў пад вагон, прапоўз пад ім, выскачыў у цёмнае месца і пабег.

Цэлую ноч я ішоў па палях і балотах, арыентаваўся па месяцы і па ветры. На світанні залез да баўэра ў гумно і да вечара праспаў. Тады падаўся далей. Пачуўшы на дарогах рускую ці польскую мову, я загаворваў з людзьмі – гэта былі рабочыя, якіх прымусам вывезлі ў Германію. Мне ахвотна паказвалі дарогу, кармілі. У адным бараку, дзе жылі рускія дзяўчаты, пасадзілі мяне за стол. Толькі я ўзяўся за лыжку, як зайшоў немец. Дзяўчаты мяне запхнулі ў шафу з адзеннем.

У Мэльбургу на стрэлках я пачапіўся на таварняк і даехаў да Дойчэ Эйлаў. Перадняваў у стозе саломы ля нейкай буды. Вечарам загаварыў з мінакамі. Адзін паляк з Млавы, па прозвішчу Кавальскі, у свайго шэфа-немца ўкраў новенькі мундзір з залатымі кантамі на пагонах, нагавіцы, чаравікі і шапку машыніста з вялізным рондам і свастыкай. Было холадна, таму ўсё гэта я напяліў на арыштанцкую паласатую вопратку. Кавальскі яшчэ даў мне марак, завёў на вакзал. Немкі мяне

пачалі пытацца пра цягнікі, мяне гэта падбэдзёрыла, і я адразу ўвайшоў у сваю ролю. Развітаўся з польскімі сябрамі, купіў білет да Беластока і паехаў. Ніхто мяне ні разу не пытаўся, куды я еду і хто я такі. Па дарозе нават, памятаю, паспеў закахацца ў кандуктарку – сімпатычную каравоку немачку.

Як пан, прыехаў я пасажырскім у Страшава і тут ледзь не папаўся. Я не ведаў, што ў нас цяпер жылі дваццаць нямецкіх салдат, якія ахоўвалі чыгунку. З паўстанка зайшоў я на кухню, поўную немцаў. На маё шчасце, бацькі спалі. Я з салдатамі панямецку прывітаўся і спытаў, дзе жыве брыгадзір Антончык, наш сусед. Адзін салдат ахвотна мяне вывеў на двор, паказаў. Я развітаўся і пайшоў прэч са свайго падворка. Бацькоў пабачыў толькі на другі дзень.

Невялічкая група партызан восенню 1943 года вярталася з-пад Беластока да сябе ў лагер пад Брэст, у Гута-Міхалінскі лес. Праз нашага лесніка бацька яе знайшоў і перадаў мяне партызанам. Пачалася лясная эпапея.

14

Трапіў я ў атрад імя Аляксандра Матросава, які арганізаваўся на базе групы Міцькі Высоцкага. Але цяпер там былі ўжо незнаёмыя камандзіры і партызаны: я для іх быў чалавекам невядомым, якому падазрона лёгка ўдалося ўцячы з нямецкага лагера смерці. Нейкі час не ведалі, што са мной рабіць, тады перадалі ў дэсантную групу капітана Арлова. Там я ўдзельнічаў у дыверсійных аперацыях, надта дробязных, пра іх нават сорамна цяпер і ўспамінаць. Напрыклад, Арлову захацелася ўзарваць у адной вёсцы драўляны мост на Зельвянцы. Мы яго ўзарвалі, добра ведаючы, што па ім толькі сяляне возяць мяшкі жыта да млына і за такую «дыверсію» высмеюць нас.

У пачатку 1944 года ў Гута-Міхаліну прыбыў з брыгадай імя Каліноўскага падпалкоўнік Вайцяхоўскі – вельмі адважны,

ініцыятыўны камандзір, тонкі псіхолаг і абаяльны чалавек. Ён і ўзяў мяне да сябе: ад Арлова я ўцёк.

У красавіку прыбылі мы ў страшаўскія лясы. Вайцяхоўскі прызначыў мяне камандзірам атрада імя Каліноўскага. Мне і рабочаму з чыгункі Косцю Карповічу камбрыг загадаў арганізаваць атрад з мясцовай моладзі. Атрад мы арганізавалі і да прыходу Чырвонай Арміі, за чатыры месяцы, правялі вакол Гарадка некалькі даволі ўдалых баявых аперацый і дыверсій. Нашаму поспеху садзейнічала глеба, якую там падрыхтавалі старыя падпольшчыкі, – усе навакольныя сцяляне былі нашымі памочнікамі.

Немцы даведаліся, што я ў партызанах, і намерыліся арыштаваць бацькоў. Сувязны з Гарадка прымчаў да старых раней за паліцаюў. Бацька і маці ўцяклі ў лес. Стары стаў атрадным разведчыкам, а маці варыла нам ежу. Гаспадарку паліцаі расцягнулі.

15

Летам 1944 года мы злучыліся з Савецкай Арміяй у Каралёўскім лесе пад Беластокам. У атрадзе ўжо было 64 чалавекі. Абкам партыі тады ўсіх партызан накіроўваў на арганізацыю савецкай улады. Бацьку паслалі ў Ваўкавыск адбудоўваць лесапілку, а мяне назначылі інспектарам абласнога сабеса. Гэтая работа была мне вельмі не па душы, я пачаў шукаць іншай. Набіралі групу дэсантнікаў у Польшчу і Прусію. Папрасіўся туды і я, але мне адмовілі. Выявілася, што ў мяне «заплямленая» біяграфія: я быў у Штутгаве, мой бацька меў шмат гектараў... Папрацаваўшы некалькі тыдняў інспектарам, я зайшоў у ваенкамат, папрасіўся на фронт, і мне адразу выпісалі пазву.

Як і мой бацька ў першай сусветнай вайне, цяпер я стаў наводчыкам 76-міліметровай гарматы славутага 756 стралковага палка, якому потым выпала штурмаваць рэйхстаг. З баямі

прайшоў я ад Варшавы да Берліна. Палкавая артылерыя тады на перадавой страляла на прамой наводцы, таму такім артылерыстам даставалася болей за пехацінцаў, бо як ты ні маскіруйся, а гэтакую мішэнь відаць усё роўна. За два месяцы немцы разбілі ў мяне дзве гарматы: адну на Одэры, другую – за мястэчкам Флатау ў Заходняй Прусіі. За Флатау мяне параніла. Гэта здарылася 16 лютага 1945 года. Раніла мяне другі раз у Берліне, на вуліцы Мольтке. Першы раз куля толькі чыркнула па плячы. Цяпер жа я атрымаў у лёгкія тры асколкі – мяне чакала доўгае лячэнне і барацьба за жыццё.

16

У канцы жніўня 1945 года мяне выпісалі з вайсковага шпітала, далі II групу інваліднасці. Я паступіў у Гарадзенскі педінстытут на англійскае аддзяленне. Хутка знайшоўся і Валодзька. Пасля таго, як я ўцёк са Штутгорта, яго фашысты моцна катавалі, выбілі зубы, суткамі трымалі ў бункеры без ежы, аднак ён усё перанёс. Пры эвакуацыі лагера Валодзька ўцёк з-пад канвой, трапіў у нашу армію, ваяваў, яшчэ нават паспеў быць раненым. Цяпер дэмабілізаваўся і паступіў у Менскі палітэхнічны інстытут. Такім чынам мае сямейныя справы ўладзіліся, і ўсё было б вельмі добра, калі б не праклятыя асколкі...

Мабыць, больш за вучобу я палюбіў грамадскую работу. Спачатку я быў камсоргам, потым старшынёй прафкама. Тут мне ніхто ні разу не нагадаў аб мінулым. У 1947 годзе мяне прынялі ў члены КПСС. Дзесьці ў той час я і пасябраваў са студэнткай літфака Інай Цыгельніцкай. Бацька і маці яе былі віднымі кіраўнікамі кампартыі ў часы Польшчы. Бацьку яе, сакратара ЦК польскай кампартыі Анатоля Адамавіча Альшэўскага, у 1937 годзе бярэеўцы арыштавалі, і ён з лагера не вярнуўся. Маці, Фаіна Абрамаўна Цыгельніцкая, прасядзела сем год у польскіх турмах, цяпер працавала ў райкаме. Іна ўсё жыццё правяла ў

дзіцячых дамах. Шмат чаго перажыла і пабачыла. Па натуре яна была мне вельмі блізкая.

Тады ў педінстытуце вучыліся амаль толькі дзяўчаты. Нават мужчын-інвалідаў было мала, і яны «стаялі ў цане». Яшчэ не паспеў я скончыць інстытут, а ўжо абкам і Міністэрства асветы падабралі мне пасаду загадчыка Сапоцкінскім раённым аддзелам народнай асветы, нават не пытаючы, ці пацягну я такую працу. Зрэшты, каб і спыталіся, то я, відаць, не адмовіўся б. Маё пакаленне трымалася лозунга: «Не по силам цель выбирай, а по цели силы напрягай!»

У ліпені 1949 года я атрымаў дыплом настаўніка англійскай мовы ў 8-10 класах, ажаніўся з Інай і, перапоўнены энергіяй, аптымизмам і пыхлівасцю, сабраўся на работу, па наўнасці думваючы, што ўсе цяжкасці перажыты. Менская студыя кінахронікі нават зняла на плёнку, як я, з ардэнамі і медалямі на грудзях, у актавай зале інстытута атрымліваю дыплом, саджуся ў вагон і з гарадзенскага вакзала адпраўляюся пасажырскім цягніком у Сапоцкіна. Калі потым у горадзе паказвалі гэты часопіс, то ўсе з мяне надта смяяліся: з Гародні да Сапоцкіна чыгунка не пракладзена, яе прыдумала фантазія сцэнарыста М. Фраймана.

17

У Сапоцкінскім раёне тады было вельмі цяжкае становішча. Па вёсках і лясах яшчэ гайсалі банды, забівалі актывістаў, гвалцілі і тэрарызавалі людзей. У гэты раён працаваць ехалі неахвотна. Праштрафіцца хто-небудзь, скажам, у Віцебскай вобласці, здымуць яго з работы і ў пакаранне пашлюць у Сапоцкіна. Першым сакратаром райкама працаваў тады т.Яцкевіч – сумленны камуніст, але вельмі абмежаваны чалавек. Да людзей ён ставіўся падазрона і бачыў у іх толькі кепскае, ведаў адну методу кіравання – павышэнне голасу. Мяне ён адразу

западозрыў у палітычнай нядобранадзейнасці на той падставе, што мой бацька меў шмат гектараў зямлі, а я быў у нямецкім лагеры, – тады гэта лічылася страшэнным грахам. Памятаю, на адным бюро райкама ён выставіў супраць мяне нават і такі аргумент, што я... не выпіваю, як іншыя! Аднак я быў камуністам, накіравала мяне на работу Міністэрства асветы і абкам, і лёгка выжыць мяне з раёна было нельга.

І вось пацяклі мае першыя працоўныя тыдні. Многія тады тапілі свае цяжкасці ў гарэлцы, а я знайшоў задавальненне ў рабоце. Іна заканчвала інстытут, нарадзіла дачку Лену. З Сапоцкіна да Гародні – 24 кіламетры, ніякія рэйсавыя аўтобусы тады не хадзілі. Увечары я браў кій і праз чатыры гадзіны быў у Гародні. Раніцай заяўляўся ў якой-небудзь школе ці сельсавеце. У школах тады не было парт, замест шыбаў часамі ўстаўлялі фанеру. Не хапала і настаўнікаў. Так што працы загадчык райана меў непачаты край. Агортвала крыўда, калі сваё начальства, замест таго, каб памагчы, перашкаджала ў рабоце прычэпкамі.

Аднаго разу зайшоў я ў вёску Шэмбелеўцы, дзе школа размяшчалася ў гнілой прыватнай хаціне. Сяляне там якраз сабралі грошы, каб купіць ксяндзу дом. Мне неяк даволі лёгка ўдалося ўгаварыць людзей купіць на гэтыя грошы зруб для школы, які прадавала ўдава. Пры мне сяляне заплацілі ўдаве грошы, я, шчаслівы, вярнуўся ў Сапоцкіна і пахваліўся сакратару райкама Яцкевічу. На маё здзіўленне, ён забараніў мне браць гэты зруб на баланс. Тады я звярнуўся ў ЦК КП Беларусі. ЦК мяне падтрымаў, сакратару райкама давялося адмяніць свой загад.

Было лета 1950 года. У нас рыхтаваўся пленум райкама партыі з парадкам дня: «Прычыны адставання калектывізацыі ў Сапоцкінскім раёне». Работнікі савецкага і партыйнага апарата раёна былі прыезджыя, а я добра ведаў мясцовых людзей і ўмовы і таму вырашыў выступіць на пленуме. Паколькі гэтае выступленне паслужыла пэўнай вехай у маім жыцці і ў ім ёсць цікавыя факты, якія характарызуюць цяжкасці таго перыяду

і могуць у пэўнай меры паказаць, наколькі вырасла ў нас за апошнія гады ўнутрыпартыйная дэмакратыя, я дазволю сабе прывесці з яго некаторыя вытрымкі.

«Вось тут, з гэтае трыбуны, некаторыя даводзілі, што сапоцкінскія сяляне таму не ідуць у калгас, што добра жывуць. Абсурд! Наўрад ці знойдзецца яшчэ такі куток у вобласці, а то і ва ўсім Саюзе, дзе б так бедна жылі сяляне. У нас жа ні ў адной вёсцы няма лазні. Не памятаю, каб хоць у адной хаце, дзе я быў, на ложку ляжаў сяннік, замест яго ўсюды салома, гарахавінне, на іх так і спяць, накрыўшыся лахманамі. У хатах жывуць усе разам: куры, парасяты, людзі... У Сапоцкіне маецца адзін рынак, на яго раз у тыдзень з'язджаецца 40-50 фурманак. Паглядзіце, якая мізэрная колькасць тавараў там бывае! Калі б райспажыўсаюз падлічыў, колькі ў яго прадаецца цукерак, цукру, мыла, газы на душу насельніцтва ў раёне, то атрымалася б, відаць, лічба, найменшая ва ўсім Саюзе! Такім чынам, матэрыяльны ўзровень нашых сялян такі нізкі, што ніжэй і быць не можа, і з такога становішча іх можа вывесці толькі калгас. Сяляне гэтага яшчэ не разумеюць, а мы ім недастаткова вытлумачылі. Вось чаму яны не ідуць у калгас!

...Учора прынеслі ў райана выпіску з рашэння нашага суда, дзе мне было загадана ўзяць на патранат дзяцей удавы Кавалеўскай, якую асудзілі на 10 год за самагонку. Цёмная, непісьменная жанчына, нідзе не працавала, гадала шасцярых дзяцей. Каб пракарміць малых, яна гнала самагонку. Мы не памаглі ёй стаць на працу, а ўзялі і асудзілі, а шасцярых малых зрабілі сіротамі і павесілі дзяржаве на шыю, – я іх аддаў у дзіцячы дом. А тыя, хто п'е гэтую самагонку, засталіся непакараныя, – нават суддзя Растоўцаў. Растоўцаў жыве побач з Кавалеўскай, купляў у яе самагонку і не садзіўся за стол абедаць, не выпіўшы з паўшклянкі. Гэта я добра ведаю, бо мы жывём на адной кватэры. Дзе ж логіка, таварышы камуністы?!»

Калі я скончыў, у зале наладзілі мне авацыю. Але тут здарылася нечаканае. Слова ўзяў Яцкевіч і заявіў, што я,

распісваючы, як цяжка і бедна жывуць сяляне, зрабіў гэта дакладна так, як некалі рабілі ворагі народа, што мая прамова – прамова тыповага бухарынца. Цяпер, з пункту гледжання дэмакратычнага 1964 года, усё гэта здаецца такой дзікасцю!

Пасля таго, як Яцкевіч абвінаваціў мяне ў бухарынстве, уся зала раптам замёрла. Яцкевічу запырэчыла толькі некалькі напалоханых галасоў, і то – з задніх месц. Гэта было страшна!

Пад выглядам ачысткі кадраў ад непажаданага элементу ў пагранічным раёне Яцкевіч дабіўся майго звальнення з работы. Апынуўся я ў Ваўкавыскім раёне – дырэктарам Біскупіцкай сямігадовай школы.

18

Яшчэ ў Сапоцкіне, пасля ўсяго, што здарылася, я, можа, першы раз у жыцці сур'ёзна задумаўся: а што ж мне рабіць? Перспектыва настаўніка англійскай мовы мяне не вабіла. Раптам зарадзілася дзёрзкая думка – давай напішу кніжку пра ўсё, што бачыў і перажыў...

І я ўзяўся за работу.

– Гэ, паглядзі, а ён яшчэ і вершыкі папісвае! – здзекліва пасмейваліся нядобразычліўцы.

Гэта мяне толькі падахвочвала. Я даверыў свой сакрэт даваеннаму сябру яшчэ з Наваградскага педвучылішча – Валодзю Калесніку, і ён выклікаўся мне памагчы: пазнаёміў з Янкам Брылём. Першая сустрэча з Іванам Антонавічам так уразіла мяне, што я раптам адчуў сябе нічым у параўнанні з сапраўдным пісьменнікам. Мне здалася, што я задумаў немагчымае, і стала нават сорамна за свае няціплыя жаданні. Але мінуў тыдзень-другі, і мяне зноў пацягнула да пісання. Тады я зрабіў для сябе важнае адкрыццё: гонар, незадоволенасць сабой, упартасць, нават у нейкай ступені злосць і зайздрасць – дабрадзейства для чалавека: яны з цябе могуць здабыць такое, чаго ты і сам ад сябе не спадзяешся.

У той час трапілася мне аповесць Дабравольскага пра студэнтаў «Трое ў шэрых шынях». У ёй усё было напісана не так, як бы мне хацелася. Раптам я пераадолеў у сабе пачуццё ніжэйшасці, і мне здалася, што ў цэлым свеце ні Дабравольскі, ні Брыль – ніхто, а толькі я адзін ведаю сапраўдных студэнтаў, і ведаю, як пра іх пісаць! Я ўжо бачыў нават кніжку напісанай, як і тое, як зелянеюць мае ворагі з Сапоцкіна, калі ім трапляе ў рукі мой твор.

З гэтага моманту я ўжо не проста пераводзіў паперу. Я ўзяўся працаваць над пэўнай тэмай.

У Біскупцах мяне абралі сакратаром калгаснай партарганізацыі. Аднак і грамадская работа, і школьная, і будаўніцтва цяпер былі нішто ў параўнанні з клопатамі загадчыка райана – я меў час і пісаць. Меў таксама я і кваліфікаванага майстра літаратурнай справы, які мне памагаў. Між іншым, у жыцці мне шанцавала на добрых людзей. Янка Брыль, як некалі Вайцяхоўскі, даваў штуршок майму ўяўленню, стаў эталонам, на які трэба раўняцца, у каго вучыцца, і быў тым, хто ў мяне паверыў, шчыра і бескарысліва памог. Успамінаючы цяпер непісьменныя рукапісы, якімі я завальваў Івана Антонавіча і ў якіх ён умудраўся нават знаходзіць яшчэ штосьці каштоўнае, я не перастаю захапляцца душэўнай шчодрасцю гэтага чалавека, яго педагагічным талентам.

19

Такім чынам з дапамогай новых сяброў я стаў працаваць над аповесцю. Адначасова займаўся калгаснымі справамі, наводзіў парадак у школе, будаваў новую. На жаль, ярлык «бухарынца» прыехаў са мной і ў Біскупцы. Я з жахам заўважыў: што б карыснае я ні зрабіў, некаторыя людзі нечакана паварочвалі справу так, што яна паўставала супраць мяне самога.

Ладны кавалак зямлі прышкольнага ўчастка ўсе дырэктары да мяне выкарыстоўвалі пад сваю бульбу і агарод. Я вырашыў

пакончыць з гэтай традыцыяй. Разам з вучнямі мы апрацавалі зямлю, дзеці прынеслі па жменьцы пшаніцы, і мы яе пасяялі, каб восенню мець за што з'ездзіць на экскурсію ў Белавежскую пушчу. Прыбіральшчыцай у нашай школе лічылася жонка сельсаветакага начальніка, якая не хацела працаваць, а толькі камандавала ў настаўніцкай. Я яе звольніў, а на яе месца ўзяў старую жанчыну, у якой адзіны сын загінуў на фронце. Неўзабаве пасля гэтага ў раённай газеце з'явіўся хлэсткі фельетон «Гісторыя з курыцай», дзе расказвалася пра тое, як курыца прыбіральшчыцы зайшла «на ўчастак пшаніцы дырэктара школы Карпюка» і ён за гэта звольніў бедную жанчыну з работы. Ніхто не хацеў цяпер верыць, што пшаніца школьная. Сорамна мне было паказвацца вучням на вочы: выходзіць, я іх ашукаў, зярняты жменькамі яны зносілі для мяне! У школу ў той дзень я прабіраўся, як злодзей, агародамі...

Пасля ўрокаў, поўны злосці і абурэння, я сеў на веласіпед і адправіўся ў Ваўкавыск шукаць праўды. Зайшоў у рэдакцыю, райкам, нават – у суд. Усюды мне заявілі аднолькава:

– Таварыш Сталін нас вучыць: калі ў якім-небудзь крытычным выступленні ёсць хоць пяць працэнтаў праўды, дык такую крытыку трэба вітаць. Не разумееш? А яшчэ дырэктар школы, парторг калгаса!..

Я вытрымаў і гэта.

Памалу ўсё ўляглося. Дзякуючы Янку Брылю, я надрукаваў сваю першую аповесць «У адным інстытуце». Пасля выхаду яе ў свет паехаў у Гародню. Падзеі аповесці адбываюцца ў гэтым горадзе, там жылі мае прататыпы, і мне чамусьці здалася, што ўвесь горад павінен святкаваць сваё ўвекавечанне і быць мне надта ўдзячны. Тым часам ішоў я з вакзала па вуліцы Ажэшка і з расчараваннем бачыў, што і дамы гэтаксама стаяць, як раней, і гэтаксама бягуць па тратуарах заклапочаныя людзі. Ля піўнога ларка стаяў мой сябар – адзін з герояў аповесці. – «Валодзя, здароў!» – крыкнуў я з пераможнай радасцю.

– А-а, гэта ты? – чамусьці нахмурыўся сябар і адставіў куфаль з півам.

– Дык што ты там на мяне набрахаў у кніжцы?..

І пачаў закасваць рукавы.

20

Скончыў я будаваць школу. Іна нарадзіла мне сына, Ваню. Першы мой літаратурны твор пахвалілі... Ад усяго гэтага настрой у мяне быў бадзёры, аптымістычны. Толькі недзе на дне душы ляжаў каменьчык. Мучыла сумленне за непаладкі ў калгасе, якіх мы, сельскія камуністы, не мелі сілы выправіць. І я захацеў даць бой. У чэрвені 1953 года я паслаў на імя першага сакратара ЦК Маленкова ліст наступнага зместу:

«Таварыш Маленкоў!

Унас, на Беларусі, ідуць дажджы. Ужо добра выкаласілася жыта. Яравыя выйшлі ў трубку. Буйна ўзышла бульба. Але калі падумаеш, што здабытае цяжкай працай калгаснікаў некаторыя бюракраты зноў могуць загубіць, то не можаш знайсці сабе месца. І самае трагічнае ва ўсім гэтым тое, што ты нічога не можаш зрабіць, каб паўстрымаць відавочныя антыдзяржаўныя ўчынкі некаторых бязглуздых чыноўнікаў. Вось факты.

У мінулым годзе не ўрадзіла бульба. Пасля забуртавання яе на насенне нашаму калгасу не было чаго здаваць у дзяржпастайкі. Але мы мелі лішнія збожжжа. Замест таго, каб прыняць у нас збожжжа за бульбу, з райкама і райвыканкама прыйшоў загад: раскрываць бурты! І сяляне вымушаны былі раскопчаць іх і вывозіць насенную бульбу на спіртзавод, а ўвесну не было чым садзіць.

Лета мінулага года. Паспела жыта. Мы на партсходзе размеркавалі рабочую сілу, і калгаснікі дружна ўзяліся за

жніво. Але нейкаму начальніку ў раёне спатрэбіліся лічбы. Ён прыслаў да нас упайнаважанага, які зняў лепшыя сілы з уборкі, і пачаўся экстранны абмалот і здача хлеба на нарыхтоўчыя пункты. Сяляне ледзь не з плачом пыталіся ў мяне:

– Таварыш сакратар партарганізацыі, што гэта робіцца? Хіба мы самі не ведаем, што трэба здаць хлеб дзяржаве? Але ж дайце раней зжаць збожжа, убраць снапы з поля, а маляціць мы можам са сцірт.

Гэта ясна ўсім. Толькі да такой безгаспадарлівасці няма справы начальніку з прахалоднага кабінета. Яго не цікавіць, што будзе заўтра, ён жыве сённяшнім днём, праводзіць «кампанію». І ў такі момант ты нікому не давядзеш, што так рабіць нельга. Паспрабуй пра гэта пікнуць у райкамеці выканкаме, і там здзівацца: няўжо ты не разумееш, што першы хлеб трэба здаць дзяржаве? А будзеш даводзіць сваё, то абвінавацяць цябе чорт ведае ў чым.

І перасыхала на карані жыта, асыпаліся каласы, а людзі таўкліся ля малатарань: дзе трэба было 15 чалавек, ставілі – 60, дзе трэба 4 кані, там – 10, а яшчэ столькі стаяла ў запасе: усіх знялі з уборкі ўсемагутныя «ўпайнаважаныя». Дзе тут да захавання элементарных законаў аграэхнікі, дзе тут да павагі статута сельгасарцелі! І хоць ты ні аднаго зярняці не паклаў у свіран на насенне, і хоць ужо верасень, а ў цябе палова жыта стаіць ў полі, але калі ты разлічыўся з дзяржавай, то пра цябе будуць пісаць ва ўсіх газетах, гаварыць па радыё, бо ты герой, – няважна, калі ты ўвесь астатні ўраджай скарміў вераб'ям! Такім чынам, наш калгас у мінулым годзе яравыя жаў у кастрычніку, жаў адну салому, і авёс даў нам па 4 цэнтнеры з гектара.

З-за такога стылю кіраўніцтва наш калгас каторы год не можа ніяк выйсці са стадыі арганізацыі. На палях бывае і добры ўраджай, але ў засекі няма чаго засыпаць, няма чым карміць жывёлу, няма чаго даваць калгаснікам на працадзень. Такія парадакі адбываюць у людзей ахвоту працаваць.

Дакуль будзем гэта цярпець? Дакуль некаторыя кіраўнікі вонкава прыгожым лозунгам – першы хлеб дзяржаве! – будуць прыкрываць антыдзяржаўныя ўчынкі? Я не называю тут прозвішчай, бо справа не ў асобных людзях. Такая з’ява – тыповая для ўсёй Беларусі. Трэба зараз жа яе ліквідаваць, і каб у гэтае жніво ўпаўнаважаных не займаліся злачынствам. Неабходна ўстанавіць цвёрды парадак уборкі і разліку. І трэба асудзіць антыдзяржаўную практыку «выбівання» хлеба з калгаснікаў, гэтым мы падбадзёрым сялян, уселім у іх веру, дамо ім ахвоты да працы!

Вёска Біскупцы Ваўкавыскага раёна, 15 чэрвеня 1953 г.

Сакратар калгаснай партарганізацыі А. Н. Карпюк».

Каб цяпер, у 1964 годзе, дзе-небудзь у калгасе тварылася такое беззаконне і каб я напісаў такі ліст, дык яго надрукавала б кожная газета, а такі начальнік, мабыць, развітаўся б са сваім партбілетам, бо кампанейшчыну і гэтакіх «упаўнаважаных» партыя асудзіла. Гэта цяпер. А тады...

Мінуў месяц, як я паслаў у Маскву ліст, але адказу не было.

Я ізноў меў непрыемнасці. Некаторыя таварышы ўспомнілі маё «бухарынскае» выступленне ў Сапоцкіне. Знайшліся такія, што пачалі капацца ў маёй біяграфіі. Адночы мяне выклікалі ў ваенкамат і адабралі кніжку афіцэра запасу. Начальнік IV часці падпалкоўнік Фількоў на вачах у мяне парваў яе і заўважыў:

– Ты яе не варты!

Аднак гэта былі толькі рэцыдывы мінулага. Усюды адчуваўся павеў новага – наступала эпоха справядлівасці і дэмакратызаванасці. Паступова знікаў перыяд вышуквання гачыкаў у біяграфіях і прычэпак да словаў. Пачыналі рэабілітаваць незаслужана пакрыўджаных. Мне прапанавалі работу ў інстытуце. Майму бацьку быў адноўлены падпольны стаж у партыі з 1928 года. Людзі выпроствалі плечы. Распроставаў іх і я. Пераносіць незаслужаныя прычэпкі цяпер было лягчэй.

21

У верасні 1953 года я паступіў працаваць на кафедры педагогікі Гарадзенскага педінстытута. Перавёз у Гародню і сям'ю. Надрукаваў у Менску яшчэ некалькі твораў.

У той час я надта многа пісаў, хоць толку было мала. Галоўным чынам перапісваў. Наогул пісанне давалася і даецца мне вельмі цяжка. Восенню 1954 года раптам памерла мая маці. Самае трагічнае ў яе смерці тое, што, каб трэба было зноў мне ці брату памагаць, каб мы з Валодзькам, напрыклад, трапілі ў турму ці ў бальніцу, яна знайшла б у сабе сілы да жыцця, зноў насіла б нам перадачы, клапацілася б, хвалявалася. Але Валодзька скончыў інстытут, паехаў у Чалябінск працаваць, там ажаніўся. Кожны з сыноў цяпер быў заняты сваімі справамі, мала ўдзяляў ёй увагі. І ў маці раптам паявілася хвароба, якую ў іншым выпадку можна было б вылечыць, але цяпер яе арганізм як бы знайшоў магчымасць самаліквідавання з-за непатрэбнасці... Як крыўдна мацяркам нашым, што дзеці іх па-сапраўднаму ўмеюць шанаваць і цаніць, калі іх, бедных, ужо няма ў жывых!

22

Восенню 1954 года з педінстытута мяне перавялі на работу ў партаддзел рэдакцыі «Гродзенскай праўды». У канцы 1957 года прызначылі карэспандэнтам «Літаратуры і мастацтва» па Гарадзенскай і Брэсцкай абласцях. З гэтай пасады праз два гады я паехаў у Маскву на Вышэйшыя літаратурныя курсы. У 1961 годзе іх скончыў, вярнуўся дамоў, мяне прызначылі загадчыкам агенцтва «Інтурыст» у Гародні, дзе і працую па сённяшні дзень.

Я ўжо сказаў, што пісаць мне вельмі цяжка, я надта многа перапісваю свае рэчы. Апошняе выданне «Дануты» перапісана

30 разоў, і цяпер мне зноў хочацца засесці за гэтую аповесць. «Пушчанскую адысею» перарабляў 18 разоў, але яе лічу найбольш незакончанай і буду правіць яшчэ не раз. Доўгі час думаў, што я вымушаны так пацець над сваімі рэчамі ад бяздарнасці, і саромеўся аб гэтым нават каму-небудзь заікнуцца. Але, наведаўшы архіў Л. Талстога, я з радасным здзіўленнем убачыў там адну рэч, перапісаную графам Львом Мікалаевічам 105 разоў! Калі гэтак рабілі геніяльныя людзі, дык што ж застаецца нам, грэшным...

Да сённяшняга дня на роднай мове выйшлі такія мае кніжкі: «Дзве сасны», «Мая Гродзеншчына», «Данута» і «Пушчанская адысея». Некаторыя рэчы перакладаліся на іншыя мовы, выходзілі за мяжой.

Без фальшывай сціпласці заяўляю: пісьменнікам сябе не лічу. На маю думку, ім становяцца пасля смерці. На працягу свайго жыцця я перапрабаваў шмат прафесій, і з усіх найбольшае здавальненне дае мне пісанне. Яно мяне захапіла цалкам.

Для чаго чалавек жыве? Мабыць, для барацьбы за Праўду. У мой век Праўда знаходзіцца ў вялікіх ідэях камунізму, я за іх змагаўся, як толькі мог. Канечне, часамі рабіў гэта няўмела, а часамі груба, але гэта ішло ад неразумення і ўзросту. У сваё апраўданне я прывяду словы Л. Талстога: «...Чтобы жить честно, надо рваться, путаться, биться, ошибаться, начинать и бросать и вечно бороться... А спокойствие – душевная подлость...»

Ад таго, што жывеш на свеце, трэба каб і іншым людзям лягчэй было жыць. Сустрэкаючыся з чытачамі, атрымліваючы ад іх лісты, я адчуваю, што нешта даю людзям, і вельмі шкадую, што пачаў пісаць позна, ужо ў сталым узросце, і ўпусціў тыя гады, калі, звычайна, нараджаюцца літаратары. Пісанне стала маім лёсам, я знайшоў спосаб, як найбольш быць карысным людзям. Я спазнаў шчасце, я ведаю, як мне жыць!

23

Маё Страшава цяпер за граніцай. Туды я еджу ў госці. Бацька мой – пенсіянер, жыве ў Ваўкавыску. Брат пераехаў у Гародню і кіруе будаўніцтвам высакавольтных ліній у вобласці. На вуліцах Гародні я з кожным трэцім-чацвёртым праходжым вітаюся не проста як са знаёмым. Гэта былыя сябры-падпольшчыкі часоў Польшчы, партызаны, франтавікі, настаўнікі, савецкія і партыйныя работнікі, з якімі мы разам працавалі і змагаліся за перамогу нашых ідэй, за чыстату нашай справы. Жыць сярод іх і адчуваць іх сяброўства для мяне гэтак жа неабходна, як дыхаць паветрам.

г. Гародня
1964г.

Развітанне з Ілюзіямі

*«Nie bądź bezpieczny, -
Poeta pamięta.
Możesz go zabić,
Narodzi się nowy,
Spisane będą czyny
I rozmowy¹».**

**Чэслаў Мілаш,
ураджэнец Прынёманскага краю,
лаўрэат Нобелеўскай прэміі**

---

* Тут і далей тлумачэнні глядзі на стар. 397-406

Частка першая
Раздзел першы

Маральны стрыжань

Змалку хлопчыкаў у нас вучылі: калі едзеш на фурманцы ці з гары паражняком, абавязкова аб'яздай таго, хто вязе груз альбо пнецца з пустым возам наверх; калі ўпусціш на зямлю хлеб, пацалуй яго; не плюй у калодзеж і агонь, бо маці памрэ. Такая самая спаткае бяда, як будзеш мачыцца ў раку. Калі сядзеш на лаўку, садзіся з краю, каб яшчэ мог на яе хто апусціцца. Не выпендрывайся, паважай жанчын.

Калі б я, прыехаўшы дадому на канікулы з віленскай гімназіі, барані Божа, загаварыў па-польску, бацька стукнуў бы мяне па вуху, а маці кінула б:

– Дай, Нічыпар, яму лепш, дальбо, дай! І добра адмер, а то хутко забудзе, як граблі называюцца!

Атрымаў бы ад бацькі і за непашану да старых.

Днямі я назіраў сцэнку на гарадзенскай вуліцы, яна прымусіла задумацца.

Літаральна на маіх вачах нейкі фургон урэзаўся ў «Волгу». Яна машына моцная, нічога з ёю не сталася, толькі мужчына выпусціў руль ды расцягнуўся на сядзенні. Самавіты, пажылы, з нездаровым карычневым тварам спрацаванага чалавека, са шматлікімі ордэнскімі планкамі на лацкане пінжака, ён выклікаў пашану і спачуванне.

Збегліся людзі і скамянелі ад жаху.

Дзве пяцікласніцы з марозівам у руках зазірнулі ў «Волгу». Убачанае здалося надта смешным. Адна адной кінула:

– Гы, стары хрыч!

І, падскокваючы на адной назе, хіхікаючы, паляцелі далей.

Толькі цяпер я раптам разгадаў загадку, чаму перад школьнікамі нашаму брату ўсё цяжэй выступаць. Яны вось гэтаксама бяздумна смяюцца з твайго твора якраз у тым месцы, дзе трэба плакаць ці сумаваць.

Душэўная глухата сучасных вучняў і гэтых дзвюх пестаў – вынік выхавання. Далей я паспрабую паказаць, як да гэтага дайшло. Цяпер толькі сцвярджаю: равесніцы пяцікласніц пяцьдзесят гадоў таму былі куды больш чалавечнымі. Менавіта таму дзiesiąткі тысяч палонных, акружэнцаў, цывільных, што ў вайну трапілі на Гарадзеншчыне ў бяду, атрымалі падтрымку харчаваннем, лекамі і сямейным цяплом, хоць мясцовым кабетам часта даводзілася за гэта адплочваць жыццём.

Са свайго вопыту ведаю напэўна: такія марожніцы на ахвярнасць не здольныя. Затое пачні апавядаць, як мацяркi калісьці вучылі дзяўчынак жыць, у гэтым творы не хопіць месца.

А ўсе тыя правілы як для хлопчыкаў, так і для дзяўчатак, падмацаваныя прыказкамі, народнымі рамёствамі, нацыянальнай сімволікай, казкамі і легендамі, каламбурамі і жартамі, загадкамі і лічылкамі, маладому парастку давалі стрыжань, нацыянальную ўтульнасць, непаўторны каларыт, душэўную ўпэўненасць, адчуванне чалавечай годнасці ды служылі спрыяльным полем, надзейным гарантам для самасцвярджэння і росту.

Мне ўжо не раз даводзілася сцвярджаць, што беларускія вёскі тагачаснай Польшчы душой былі на Усходзе. У апошнія часы адтуль даходзілі дзікія чуткі пра несправядлівасць, якая пануе ў СССР, пра голад, турмы і лагеры, але ніхто ім не верыў. Лічылася, паны, заразы, фабрыкуюць байкі, бо ім няўсёдка.

У нашых людзей панавала непахісная, цвёрдая вера ў СССР: жывуць, бяды не ведаючы... Там малочныя рэчкі плывуць. Чырвоная Армія – самая магутная ў свеце. Дзякуючы такім умовам, савецкі чалавек стаў самы разумны, сумленны ды

справядлівы. Вось-вось Сталін успомніць пра нас, пакрыўджаных у Польшчы беларусаў, далучыць Заходнюю Беларусь да Усходняй, тады і мы заживём шчасліва.

Святое ды наіўнае пакланенне міфам давала людзям моцы цяпець нацыянальны прыгнёт санацыйнай² улады, падагравала надзею ды надавала сілы на змаганне за свае правы.

У глыбокай канспірацыі існавалі Камуністычная партыя і камсамол Заходняй Беларусі³. Падпольныя камуністы былі людзьмі гуманнымі (нездарма Сталін потым так іх нішчыў!), яны гэтае змаганне ўзначальвалі, землякам унушалі пашану да іншых нацыяў ды нянавісьць да «чумы XX стагоддзя» – фашызму з яго лідэрамі: Гітлерам, Мусаліні, Франка і Салазарам. Як члены гэтай арганізацыі адстойвалі свае ідэалы, я апісаў у «Маёй Джамалунгме», таму размалёўваць яшчэ раз не стану.

І вось настаў верасень 1939 года – доўгачаканы дзень «вызвалення». Амаль адразу і ў нас пачалося ламанне хрыбта ўсяму здароваму, назапашанаму чалавецтвам за мінулыя стагоддзі. Пайшло разбурэнне шляхоў натуральнага развіцця народнай культуры. Пачалося разбурэнне сумленнасці і народнай дэмакратыі.

Адным словам, якраз з таго часу пачалося абыдленне майго народа, скуткі якога адчуваем яшчэ і сёння. Гэтая хвароба доўга будзе даваць аб сабе знаць. Як адбыўся той гвалтоўны працэс, мне давялося назіраць вачыма дарослага чалавека, паспытаць усе жахі, горыч, на ўласнай скуры прасачыць яго стадыі.

Апісваць падзеі пачну па парадку.

І радасць, і недаўменне

Паўтараю, злачынствы на Прынёманшчыне пачаліся адразу пасля “вызвалення”, хоць тады гэта мала хто яшчэ і зразумеў. Толькі цяпер, калі думкі і ўспаміны адстояліся, а цэнзура адменена, з вышыні мінулых дзён пра той гвалт над людзьмі магу гаварыць упэўнена.

Як толькі выбухнула германа-польская вайна, прыхільнікі СССР ад здзіўлення раззявілі раты, калі пачулі навіну ад сваіх аўтарытэтаў – былых падпольшчыкаў, што вярнуліся з турмаў Цэнтральнай Польшчы (з Каранова, Вронак). Нядаўнія зняволеныя кэпээзбоўцы па дарозе дамоў, згодна са сваімі перакананнямі, нават не задумваючыся, кінуліся абараняць Варшаву ад гітлераўцаў і тыдні два прасядзелі ў акопах. Пасля ж падзення польскай сталіцы па дарозе дамоў, у Брэсце, яны назіралі сумесны парад савецкіх ды гітлераўскіх войск з выпадку разгрому польскай арміі.

Не да веры, але ж – рэальны факт!

Хлопцы на ўласныя вочы бачылі, як у цэнтры горада на трыбуне маячылі нямецкія ды савецкія генералы, а перад імі па плошчы валілі танкі ў чарговасці: адзін з крыжам на брані, другі з пяцікутнай зоркай, адзін з крыжам, другі савецкі. Між іншым, у майго сябра Аляксандра Амільяновіча (*у 2007 годзе асуджаны ў Польшчы на 4 гады за супрацоўніцтва са Службай бяспекі – рэд.*) захаваўся нямецкі фотаальбом з таго часу прафесара Гайнрыха Гофмана пад назвай «Ді гресе дойчэ Фэльдцут геген Полен» («Паход нямецкіх войск супроць Польшчы»). У ім на фотаздымках выразна відаць, як на трыбуне стаіць фельдмаршал Гудэрыян і галаўкам савецкіх войск у Брэсце Баразянскі са світай, а перад імі валяць стальных армуды дзвюх краін.

Альбом я ўбачыў шмат-шмат гадоў пасля вайны. Тады ж у доказ праўдзівасці сваіх слоў былыя падпольшчыкі прынеслі ды

з недаўменнем паказвалі аднавяскоўцам нашыя ўлёткі, у якіх была змешчана быццам бы радасная для ўсіх савецкіх людзей вестка. У іх паведамлялася, што ад гэтага часу «дружба народаў Германіі і Савецкага Саюза замацавана крывёю, таму мае ўсе падставы быць вечнай і трывалай».

А як жа трупы гішпанскіх барацьбітоў, што не паспелі нават астынуць?

Як жа нямецкія камуністы, якіх Гітлер кінуў у турмы і канцлагеры?!

Як жа з песняй, якую кэпэзэбоўцы нядаўна спявалі?!

*Параход наш ідзе міма прыстані,
Будзем рыбу карміць мы фашыстамі.*

Гэта было толькі першае дзіва.

Насуперак усялякай логіцы сяброў Камуністычнай партыі і камсамола Заходняй Беларусі, гэтых летуценнікаў і святых рамантыкаў, прадстаўнікі новай улады бязлітасна адхілілі ад палітычнай ды грамадскай дзейнасці. З такой прычыны, напрыклад, у Народны сход трапіў Міхась Машара, але не знайшлося там месца паэту Максіму Танку.

У былых падпольшчыкаў гэта спарадзіла разгубленасць, а ў тых, хто выхавання меў недастаткова, – азлобленасць, адчай і схільнасць да глупстваў. Толькі гэтым я тлумачу, што некалькі нашых кэсээмзэбоўцаў з Гарадка вывелі з кватэр мясцовых настаўнікаў-палякаў (Брыля, Вэбэра, Яворскага, яшчэ двух чалавек) ды на выгане закалолі штыкамі.

Я не бачыў, як гэта адбывалася. Часамі, калі надыдзе на душу, звяртаюся да паралельнага дакумента.

Перада мной фотаздымак з натуры. Чэхаславацкі майстра зняў, як у 1973 годзе рэакцыя чыніла самасуд у Чылі. Аб'ектыўна выразна данёс сцэнку, як два маладыя гіцлі штыкамі колюць пяцярых звязаных інтэлігентаў. Каты з паказной бравадай і з

натугай садзяць вастрыё сталі ў жывыя целы, а некалькі ахвяр ужо б'ецца ў перадсмяротных сутаргах на траве.

Мінула ўжо паўстагоддзя, а нявінныя смерці на гарадоцкім выгане ўражваюць бяздушнай жорсткасцю да іх. Выпадак не выходзіць з майго сэрца, а розум падказвае: і там людзей знішчылі ўсяго з-за палітычнай кан'юнктуры.

Тым кэсээмзэбоўцам ніхто з нашай улады за мардэрства не сказаў і кепскага слова. Наадварот, выглядала на тое, што ўчынак такі новай уладзе даспадобы. Але гэта абсалютна нічога не змяніла. З-за прыналежнасці ў мінулым да КСМЗБ і КПЗБ зухаў таго злачынства не ўзялі нават у міліцыю.

Эх, калі б толькі з настаўнікамі быў такі выпадак!

Амаль адначасова злодзей з маёй вёскі Іван Парэмскі забіў паляка, які ўцякаў ад немцаў аж з-пад Варшавы. Іван у ахвяры забраў веласіпед, заплечнік з бедным дарожным пайком. Сцягнуў з няшчаснага нават шарпэткі, якімі потым хваліўся перад дзяўчатамі.

Падобныя Івану тыпы ў суседняй вёсцы Белявічы застрэлілі Пана – так называлі паляка, які прыстаў да мясцовай дзяўчыны ў прымакі адразу пасля сусветнай вайны.

Не хочацца працягваць ганебны спіс выпадкаў самасуду на класавым, палітычным і нацыянальным грунце, якія адбываліся ў першыя дні гэтак званага вызвалення на тэрыторыі да гэтай пары мірнай Заходняй Беларусі амаль у кожнай вёсцы ці мястэчку. Было такое ўражанне, што новыя ўлады падобныя эксцэсы заахвочваюць. І тым не менш, яны адразу заглухлі на фоне падзей больш значных.

У 1940-1941 гадах нечакана, без суда і следства пачаўся гвалтоўны вываз людзей Гарадзеншчыны ў Сібір і Казахстан. Бралі галоўным чынам палякаў. І многа тады вывезлі. Гвалтам адарваны быў ад жыццёвых каранёў кожны дзесяты жыхар Прынёманскага краю. Паводле падлікаў навукоўцаў, усяго з Заходняй Беларусі загрымела на ўсход 400 тысяч чалавек!

Дзесяткі тысяч беларускіх мужыкоў пад камандай энкэўсаўцаў з панятымі прымусілі кожную сям'ю ладавацца з пажыткамі на асобную фурманку ды валачыся на бліжэйшую станцыю. Фурманкамі правілі мясцовыя беларусы. Нашыя мужыкі, вядома, рабілі гэта не па сваёй волі. Тым не менш, і гэты факт паслужыць потым паміж братнімі народамі для новых крыўд і антаганізмаў.

Страшна дзікія сцэны адбываліся тады на Прынёманшчыне. Стаяў распачлівы лямант і гвалт. Жанчыны рвалі на сабе валасы, а некаторыя здзяйснялі самагубства.

У Сібір адпраўлялі зусім маленькіх дзяцей і знямоглых старых, вырваўшы раптам з цёплых гнёздаў.

Усіх павезлі ў таварных вагонах з закратаванымі калючым дротам аконцамі; павезлі ў дождж, снег і мороз – туды, дзе іх ніхто не чакаў.

Толькі бунту ў нас з-за гэтага не здарылася. Нашыя народныя праўдалюбцы і маралісты як бы яшчэ не прачнуліся. Вельмі нечаканым было ўсё тое і недарэчным, каб у яго нават паверыць.

Разгул НКУС

Адным словам, першы вываз прайшоў у нас не так прыкметна, як таго заслугоўваў. Прычына таму, апроча нечаканасці, – ап'яняючая ўсхваляванасць, першая эйфарыя беларусаў ад уз'яднання, якое раптам звалілася на іхнія галовы, ды водгукі другой сусветнай вайны, што распасцірала ўжо па свеце свае злавесныя крылы.

Яшчэ прычына была тая, што таму, хто хацеў сябе ашукаць, лёгка было знайсці зачэпку для апраўдання, маўляў, перасялялі, галоўным чынам, леснікоў, паштальёнаў, паліцыянтаў, чыноўнікаў, а гэта значыць, людзей у большасці сваёй прыезджых з

цэнтральнай Польшчы, якія часта так і не знаходзілі агульнай мовы з мясцовым насельніцтвам. Потым, калі насталі змрочныя дні нямецкай акупацыі, перасяленцам у далёкія краі некаторыя для ачысткі свайго сумлення нават бытта і зайздросцілі.

Вывезеных заадно сем'яў народных умельцаў, кавалёў і стэльмахаў, актывістаў Таварыства беларускай школы (ТБШ) і ўвогуле беларускай інтэлігенцыі ў параўнанні з асаднікамі ды леснікамі было значна менш, а да тэбэшнікаў сталіністы ў даверлівых людзей паспелі ўжо выклікаць нядобразычлівасць як да нацдэмаў, што азначала – праклятых ворагаў народа.

Я і сам, памятаю, не шмат разбіраўся ў беларускіх сацыяльных групах, меў уяўленне аб нацдэмах, як аб нечым агідным ды варожым. Але ўважліваму назіральніку і ў 1940-1941 гадах можна было бачыць няладнае.

Вынеслі бяссудны вырак цэламу пласту народа, выбілі яго з быстрыні нармальнага жыцця, а назаўтра пра гэта – аніякай інфармацыі. Хіба ж так можна?!

У часы Пілсудскага, калі арыштоўвалі людзей, адразу ўсе газеты пісалі пра выпадак: каго ўзялі, за што і на колькі. Яшчэ нават давалі рэпартажы з суда, не абмінаючы вострых ды непрыемных для ўлады момантаў.

У 1936 годзе за спробу забойства правакатара Стральчука ў Віленскім акруговым судзе польская ўлада прысудзіла Сяргея Прытыцкага да пакарання смерцю. Але зараз жа сотні тысяч мужыкоў і рабочых – беларусаў, палякаў, яўрэяў, немцаў – выйшлі на вуліцу з патрабаваннем адмяніць смяротны прысуд любіўцу народа. Урад прэзідэнта Масціцкага мусіў магутнаму пратэсту падпарадкавацца, але ніводзін чалавек за той спантанны выбух эмоцый не быў пакараны.

Цяпер жа страх было і думаць, каб за каго заступіцца: бунтара такога забралі б адразу, не пакінуўшы і следу.

Адначасова з леснікамі, кавалямі, стэльмахамі, беларускай інтэлігенцыяй, якая толькі-толькі нараджалася ды была яшчэ нешматлікай, у Сібір загрымелі асобныя сем'і і былых

сябраў КСМЗБ і КПЗБ – таксама без усялякага суда, следства і тлумачэння народу, сваякам, знаёмым.

Напрыклад, з маёй вёскі назаўсёды знік без следу сакратар нашай ячэйкі камсамола Сяргей Лебядзінскі, а яго меншых сясцёр ды братоў – сям’я была надта бедная і шматлікая – праз Сібір жыццё потым раскідала па ўсім свеце, і збіраліся Лебядзінскія да купы гадоў з дваццаць.

З майго Страшава вывезлі тады і сям’ю гімназіста Шуркі Антончыка. Шурка не займаўся палітыкай, нікуды не лез, а ўзрадаваны тым, што гміна плаціла яму за гімназію, старанна вучыўся. Шурка загінуў у лагеры разам з Сяргеем. Яго браты і сёстры, на шчасце, выжылі, але так ніколі і не зразумелі, за што перанеслі столькі пакут.

Хапалі і тых, хто па наіўнасці сваёй не разбіраўся ў новай сітуацыі, неасцярожна прамовіў крамольнае слова ці фразу, як, напрыклад, гарадзенскі Каханоўскі⁴.

У дваццатых гады гэты выкладчык біялогіі ў гімназіі імя Адама Міцкевіча стварыў для горада сапраўдны заапарк, які і зараз з’яўляецца гонарам гарадзенцаў, бо адзіны ў Беларусі.

Пасля вызвалення Ян Каханоўскі выкладаў свой прадмет ужо ў сярэдняй школе, а гарана не мог ім нахваліцца і пры новай уладзе. За добрую працу адзел народнай асветы нават прэміраваў біёлага пудёўкай у Мічурынск. Меўся педагог паглядзець там сады, вырашчаныя славытым раслінаводам і селекцыянерам.

Лепш бы той прэміі біёлаг не браў!

Вярнуўся Ян з паездкі, зайшоў у настаўніцкую ды са здзіўленнем сябрам прызнаўся:

– А ведаеце, у тым Мічурынску нічога цікавага не ўбачыў! Амаль такія ж сады пры Польшчы былі ў кожнай павятовай сельскагаспадарчай школе!

Гэтага было дастаткова, каб НКУС арыштаваў яго ў першую ж ноч.

Выпадкаў такіх хапала.

Пакрыўджаныя змагары

Міналі тыдні, месяцы, а кэпэзэбоўцы ўсё больш траплялі пад прэс недаверу і недарэчнай падазронасці. Замест таго, каб даць ім магчымасць наладжваць новае жыццё, аб якім падпольшчыкі так марылі, за што змагаліся і яшчэ не паспелі нават астынуць ад пафасу падпольнай барацьбы, на іх абрынулася абвінавачанне ў скрыўленні лініі партыі, перараджэнні. Новая ўлада, на дзіва, больш слухала тых, хто даносіў на кэпэзэбоўцаў у тайную паліцыю.

І над маёй сям'ёй згусціліся хмары – загаварылі аб нашым вывазе. За лішнюю зямлю. Няважна, што ўлада Пілсудскага цягала мяне за «палітыку» і я спрабаваў уцячы нават у СССР, што бацька за падпольную работу сядзеў тры месяцы ў ваўкавыскай турме. Нас абклалі кулацкім падаткам. Ён быў подлым, бо разлічаны так, каб чалавек ніколі не меў магчымасці яго выплаціць і, такім чынам, даў энкэўсаўцам падставу для абвінавачання ў сабатажы, каб мець зачэпку для высялення ў Сібір як злоснага неплацельшчыка.

Наіўны бацька чуткам такім яшчэ не даваў веры. Думаў, усё ўляжацца і разбяруцца. Таму зацяў зубы ды кідаўся здабываць грошы. Пазычаў, дзе мог, а што меў, прадаваў.

Узяўшы мяне з братам, бацька вазіў камяні на новыя аэрадромы ў Свіслачы, Кватарах, Заблудаве, дзе вайсковыя за такі тавар добра плацілі, а камянёў у нас – цэлае поле. З братам Валодзькам ахвотна выбіралі лепшыя кругляшы ды з любоўю абціралі ледзь не кожны каменьчык крысом перад тым, як кінуць на воз. Было такое адчуванне, што сваёй работай мы павялічваем магутнасць СССР і становімся падобнымі да слаўных савецкіх лётчыкаў – статных, жыццярадасных, у сініх мундзірах пад гальштукамі, з новенькімі партупеямі ды малінавымі кубарамі ў пятліцах.

Падатак, нарэшце, бацька гасіў, але яго за кожным разам павялічвалі, і смяротную гульню трэба было пачынаць спачатку.

Змардаваны ўшчэнт, стары летам 1941 года здаўся. Праз месяц-другі мелася адбыцца з ім расправа. Ды тут з бяды выбавіла нашу сям'ю нямецкая акупацыя.

Але вернемся зноў да першых дзён «вызвалення».

Новая ўлада зблізку

Пацвердзілася тое, што да гэтай пары было толькі чуткамі. Усе, хто да 1939 года ўцёк з-пад панскага ярма ў СССР (уцякалі самыя адчайныя, самыя талковыя і аўтарытэтныя!), – даўно ўжо пілавалі лес у Сібіры.

Да таго, людзі, якія прыйшлі з усходу, аказаліся інтэлектуальна як бы абмежаванымі. Справа ў тым, што ў Заходняй Беларусі пры Польшчы сярэдняя школа давала веды асноў Бібліі, сусветных шэдэўраў літаратуры, валоданне замежнай і лацінскай мовамі гэтак, што выпускнікі свабодна на іх размаўлялі. Побач з матэматыкай, фізікай дасканалы вучылі нотнай грамаце, маляванню, розным гуманітарным прадметам. Усё гэта адпаведна фарміравала псіхіку маладога чалавека, ён быў усебакова развіты і меў уласны светапогляд.

У бедных жа савецкіх школах, напрыклад, замежную мову толькі «праходзілі». Да людзей высокаадукаваных выходзілася чамусьці знявага, варожая нядобраязычлівасць, а слова «інтэлігент» з дабаўленнем «гнілы» служыла лаянкай. Іншых прадметаў там увогуле не ведалі ці выкладалі ўсё наадварот. Адным словам, выпускнікі такіх школ выхаванне атрымлівалі недастатковае і як бы перакошанае, што адразу кідалася ў вочы на прышэльцах.

Вызваліцелі былі лішне недаверлівымі і размаўлялі лозунгамі. У кожным адчувалася пыхлівая самаўпэўненасць у сваёй выключнасці. Яны ўсюды гатовы былі бачыць агентаў замежнай разведкі і на кожным кроку падкрэслівалі, што чалавек савецкі стаіць на галаву вышэй за любога выхадца з буржуазнага грамадства, – гэта ж гаворыць не хто-небудзь, а сам таварыш Сталін, а ён ніколі не памыляецца.

Усё ім не падабалася. І нашая мова. І тое, што бабулі ходзяць да касцёла, царквы, а некаторыя мужчыны, спатыкаючыся, здымаюць адзін перад другім шапкі. І канфігурацыя шапак была не такая. І кепска было, што званы сярод белага дня трызвонілі. Што пасля смерці блізкага чалавека чорную павязку на рукаве носяць цэлы год...

Менавіта непрыняцце тысячы падобных фактаў як бы і давала ім права лічыць сябе на цэлую галаву вышэйшымі за нас.

А ўсе яны былі вялікія мастакі да лаянкі ды ахвотнікі да гарэлкі.

У нашага народа самым ходкім словам, каб выказаць свае адмоўныя адносіны да чаго-небудзь, служыла «халера». Назву гэтай хваробы вар’іравалі на розныя лады. І п’яніцы ў нашых людзей не былі ў пашане. Калі ж выдараўся такі селянін, яго кляймолі ганебным словам – лайдак, і дзяцей ім палохалі.

Землякі мае (а як жа!) выпівалі – на Каляды, Вялікдзень, Сёмуху і Новы год. Выпівалі яшчэ на хрэсьбінах ды вяселлях. І пілі толькі кілішкамі.

Хутчэй можна было спаткаць іншапланецянiна ў жніво, сенакос, чым каго пад чаркай.

Прыезджыя напоўнілі адразу крамы скрынямі з таннай гарэлкай, прывезлі звычайку піць шклянкамі ды ў любы дзень, як і ў кожную пару года, а за сталом ў такіх выпадках гучаў мат-перамат, ад якога вушы вянулі.

Армія таксама выклікала здзіўленне. З аднаго боку, вялізныя танкі і трактары, што валаклі гарматы. Поўнае неба

самалётаў. Але ж, з другога, чаму савецкія аэрапланы лётаюць аж так памалу? З’явіцца на небе эскадрылля чатырохматорных тупарылых бамбардзіроўшчыкаў, то аж забаліць шыя, пакуль перапаўзуць з канца ў канец па небе. Куды ім па хуткасці да самалётаў нямецкіх!

Мае землякі заклапочана ламалі галовы: чаму ў салдат штыкі прывязаны да ствалоў вярочкамі, а шынялі непадрублены, ад чаго ў іх цяляпаюцца ніткі? Чаму ў байцоў кірзавыя боты – няўключныя і непрактычныя? Чаму брызентавыя падсумкі і аж так бедныя сёдлы ў кавалерыстаў?

Калі пахаладала, адно афіцэры апраналі кажухі і ўвогуле адзеннем рэзка вылучаліся. Нават сталаваліся асобна ад байцоў. Дзе ж ленінская роўнасць?

Людзі бачылі польскую армію. Гітлераўцы, разграміўшы Польшчу, у верасні 1939 года на пару тыдняў акупіравалі Гарадзеншчыну – усе ўволю нагледзеліся і на немцаў. У тых і другіх салдат падсумкі, боты, рамяні і сёдлы – з самай лепшай скуры, яшчэ і палакіраванай. Кацялкі, біклажкі сукном нават абцягнутыя, каб у рукі хлопцам не пякло. Мундзіры падцягнутыя, ад чаго салдаты выглядалі бы лялечкі альбо жаніхі. Мала чым ад салдат адрозніваліся і нямецкія афіцэры.

Чаму савецкіх байцоў экіпіравалі гэтак скупа? Абуць у СССР трэба надта многа салдацкіх ног? Затое і рабочых рук у Саветаў куды болей, чым у Польшчы і Германіі, разам узятых!

Так мы разважалі паміж сабой.

Але ж ні аднаму савецкаму афіцэру пра гэта не скажы. А так карцела падказаць. Вядома, ад жадання зрабіць лепш. Ды, пачуўшы заўвагі, яны адразу насцярожваліся і рабіліся як бы ворагамі. Альбо падказвалі энкэўсаўцам, такі праўдзіст адразу некуды знікаў.

Калісьці цэлай вёскай у складчыну выпісвалі адну газету і зачытвалі да дзірак. У гэтым людзі адчувалі смак. Аднак да савецкіх газет не цягнула. Усе друкавалі адно і тое ж. Бытта яны

гэтак дамаўляліся, бытта атрымалі такую каманду. Бытта пісаў, а потым друкаваў іх адзін чалавек.

У артыкулах выказваліся думкі як бы напаказ.

Аднойчы трапіў мне на вочы стары нумар «Правды» за 25 кастрычніка 1938 года, а ў ім эканамістка з зямельнага аддзела Тульскай вобласці В. Далгова пісала: «Я горячо паддэржываю ткачиху Глуховскай новоткацкай фабрыкі Софію Жукову, выступившую с предложением сократить декретный отпуск. Я сама только что вернулась с декретного и на собственном опыте знаю, что срок отпуска можно сократить».

Я быў яшчэ замалады, каб разбірацца ў дародавым і пасляродавым адпачынку жанчын, але фальш і штучнасць такога артыкула адчуў сэрцам. Не паленаваўся нават кавалак газеты з артыкулам пакінуць сабе на памяць.

Цяпер, калі, напрыклад, маладыя заканчвалі тэхнікум, то, паводле газет, абавязкова станавіліся «высокай якасці спецыялістамі».

У маёй мясцовасці спатрэбіліся тэрмінова настаўнікі для новых школ, а іх не было адкуль браць. Аб'явілі набор на трохмесячныя курсы ў Гародню пры настаўніцкім інстытуце. На іх прымалі з сямікласнай адукацыяй, а аднаго (я ведаў яго асабіста) прынялі з пяццю класамі...

Прайшоў вызначаны тэрмін. Усім курсантам выдалі адпаведныя дакументы, яшчэ і надрукавалі ў газетах: «Прынёманскі край, дзякуючы бацькоўскім клопатам савецкай улады і мудраму кіраўніцтву таварыша Сталіна, атрымаў 300 чалавек новых высокаадукаваных педагогаў!»

Паводле прэсы, зерне сяляне цяпер сеялі адно «адборнае».

Жылі ў гарадах і сёлах цяпер усе «багата» і «шчасліва». І наогул, апошняе слова выпірала з газет аж да агіднасці.

У сувязі з прыходам Чырвонай Арміі для пажылых людзей цяпер настала «шчаслівая старасць». Для іншых – «шчаслівая маладосць», «шчаслівае дзяцінства», а для ўсіх астатніх – «шчаслівае і прывольнае жыццё».

Інфармацыі з савецка-фінскай вайны друкаваліся толькі пра гераічныя ўчынкi нашых байцоў, лётчыкаў, камандзіраў. Без канца ішоў пераможны пералік знішчаных дотаў праціўніка, забітых салдат і афіцэраў, а чамусьці фінскія пазіцыі паранейшаму заставаліся на тым самым месцы. Чырвоная Армія ўсё тапталася ды тапталася на маленькім Карэльскім перашыйку, хоць і кожнаму школьніку было вядома: у Фінляндыі жыхароў у пяцьдзсят разоў менш, чым у СССР.

Тэксты такія не пераконвалі, а толькі выклікалі падазронасць. Чалавек думаў: эгэ, штосьці тут не так!..

Цяпер ля кіёска можна было назіраць, як дзяўчына з акенца пыталася іншага байца, якую яму даць газету. Той са здзіўленнем адказваў ёй:

– Вядома якую – курыцельную!

Непрыемна гаварыць пра ўсё гэта, але ж – з песні слоў не выкінеш: менавіта з прыходам Чырвонай Арміі да нас, памятаю, людзі Заходняй Беларусі са здзіўленнем даведаліся, што газеты могуць служыць і для такой мэты⁵.

І яшчэ.

На першых старонках у тых газетах абавязкова красаваліся партрэты «Мудрага і Вялікага Правадыра ўсіх народаў». Амаль усе артыкулы заканчваліся яго імем. Якіх толькі эпітэты для яго не прыдумвалі газетчыкі: і «вялікі», і «настаўнік», і «кормчы», і «бацька родны ды любімы», і «друг чалавецтва», і «карыфей навукі», і «збаўца чалавецтва»...

Доўга нашыя людзі з гэтага дзівіліся. Нарэшце, знайшлі простае тлумачэнне. Таварыш Сталін – надта заняты чалавек. Ён, вядома, газет не чытае. Ён нават у вочы іх ніколі не бачыць, бо так, бедны, заняты справамі, таму і не ведае, што падхалімы вычаўпляюць. А гэтыя і рады!..

Толькі чаму ў той Маскве, дзе многа, напэўна, разумных людзей, не праб'ецца хто да яго ды не падкажа? Не з'есць жа Ён чалавека за гэта, а глядзець на такое – брыдка!

Мяне і самога разбірала ахвота – от бы дабрацца як-небудзь да Масквы, прашмыгнуць у Крэмль і падказаць Сталіну!

І я ўсё прыдумваў спосабы, як гэта выконваю, як падбіраю словы, якія яму скажу...

Па менскім радыё кожны дзень перадавалася, што сяляне вобласці ўзялі абавязацельствы вырасціць стопудовы ўраджай збожжа з гектара. Дасціпныя мужыкі зараз жа прыкінулі ў галаве, і выйшла – семнаццаць цэнтнераў.

– Як жа так, – здзівіліся, – мы і без ніякіх абавязацельстваў атрымліваем столькі?!

І тым не менш, вера ў міфічную краіну, дзе плывуць малочныя рэчкі, якой кіруе вялікі Чалавек, жаданне хоць ілюзорнага шчасця сабе, дзецям і ўнукам у нашых сялян заглушалі здаровы мужыцкі розум.

Усе сумненні былі квольмі. Людзей агарнуў дзіўны энтузіязм якойсьці паслухмянасці, ён прытупляў у іх нават чалавечнасць. Гіпноз новай улады быў настолькі моцны, што людзі, зведзеныя да нявольнічага падпарадкавання і бяздумнага захаплення, адчувалі сябе нават і праўда шчаслівымі. У іх усё мацней гаварыла чужое іхняму выхаванню і традыцыям продкаў. Яны і не заўважылі, калі пасталі здольнымі на подласць.

Цяпер бачылі галоўнае: новая ўлада – свая. Калі што і не так, можна пацярпець. Маўляў, усей падаплёкі вывезеных і арыштаваных я не ведаю і не хачу ведаць, толькі – дыму без агню не бывае. Ды і трэскі сапраўды ляцяць, калі лес сякуць. Што зробіш, памылкі заўсёды здараліся, асабліва пры вялікай справе. Усё гэта чалавечае, разбярцуца. Напэўна разбярцуца. Бальшавікі – людзі галавастыя, бачыш, якая ў іх тэхніка?

Разбярцуца і з маёй сям’ёй! Зразумеюць, нарэшце, што я не з чужога класа, і ўсё ўладкуецца! А пакуль што існаваць можна? Можна! Ну і жыві!

Новыя парадкі ва ўсёй краіне

Факты тым часам жыццё падсыпала і падсыпала. Сваякоў, якія засталіся ў грамадзянскую вайну ў Савецкай Расіі, чамусьці па-ранейшаму не пускалі на радзіму да сваякоў у госці. Калі ж гэта Вызваленне, чаму б не з'ездзіць з беднай і прыгранічнай Заходняй Беларусі ў квітнеючую Усходнюю, чаму не пабачыцца з братам ці сястрой? Але ж – куды там!

Не давалі нават прапускоў, каб з'ездзіць бацьку ці маці да родных дзяцей!

Тым, каму ўдалося вырвацца да бацькоў праз кардон тайна, апавядалі пра жудасныя пакуты, якія перажылі ў СССР сваякі толькі за тое, што ў іх хтосьці жыву у Польшчы, – не браліся пад увагу аніякія тлумачэнні.

Чамусьці чалавек са схільнасцю рабіць даносы асуджаўся толькі ў тым выпадку, калі рабіў гэта пры тагачаснай Польшчы. Калі ж і пры новай уладзе заняўся падобным рамяством, яго прымалі на службу як свайго, даруючы ўсе ранейшыя грахі. Такіх нават у прыклад прыводзілі. Наш малапісьменны сусед Марцін Грушэўскі, які пры Польшчы ў час забастоўкі лесарубаў быў штрэйкбрэхерам, за што падпольшчыкі яго не раз білі, стаў цяпер правай рукой у энкавэдзістаў, а пры сустрэчы з бацькам дэманстраваў сваю перавагу.

І неўзабаве ўсё больш тых, хто даносіў раней, пачалі тое самае рабіць ды цяпер яшчэ і выхваляцца.

У школах развесілі партрэты піянера, які выдаў бацьку. Ад гэтага ўжо жахнуліся старыя людзі. А як жа біблейскі завет: шануй бацьку свайго і маці сваю? Так, бацька хлопчыка мог і няправільна штосьці ўчыніць. Але ж не дзіцяці меркаваць аб сваіх бацьках і мацярках. Што яно яшчэ разумее? Дай толькі волю такім, і – свет разваліцца!

Адным словам, новая ўлада здзіўляець людзей не пераставала. Для гэтага жыццё ўсё падкідвала прычыны.

Тыя, хто раней лёгка паддаваўся паланізацыі, цяпер дружна загаварылі па-руску. Не, «дружна» – не тое слова, бо загаварылі наперабой. Новым уладам такія паводзіны надта здагадлівых грамадзян спадабаліся. Усіх, хто гаварыў па-ранейшаму, пачалі кляймоць нацыяналістамі, асколкамі нацдэмаўшчыны, рупарамі ворагаў народа ды чорт ведама чым яшчэ. А слухалі людзі цяпер такое чамусьці раўнадушна.

Забаранілі праводзіць Купалле, калядкі і батлейкі, хадзіць з «зоркай» на Каляды.

Забаранілі спяваць «Ад веку мы спалі», «Люблю я край, старонку гэту». Загадчык навучальнай часткі Наваградскага педвучылішча Кашалеўскі мяне падлавіў на такім занятку ў калідоры і папярэдзіў: пачуе з маіх вуснаў такое яшчэ раз – вылучу з педвучылішча і мной зацікавіцца НКУС.

Хлопцы ў Заходняй Беларусі любілі наогул танцаваць, і я быў заўзятым танцорам. Загадчык навучальнай часткі заадно папярэдзіў: тое самае зробіць са мной, калі на вечары ў педвучылішчы буду танцаваць танга. Падумаўшы, велікадушна дазволіў факстрот. Але ім таксама не павінен надта захапляцца. Рэкамендавалася танцаваць кракавяк, лявоніху, падыспань і вальс.

Тым не менш, жыццё стала такім насычаным і бурлівым, што ўсе дзівацтвы, забітыя той самай эйфарыяй, мазгі ды псіхіка паступова сталі ўспрымаць нейкім другім, не самым галоўным, паверхам.

Нябачнае да гэтай пары бясплатнае лячэнне і адукацыя.

Мажлівасць кожнаму працаваць на будоўлях, чыгунцы, здабычы торфу, у лесе і атрымліваць немалыя грошы.

Хутка і ў нас з'явіліся ахвотнікі, каб за капейкі купіць бутэльку-дзве гарэлкі ды ў нядзелю ці будзень адведаць яе заманліваю асалоду (і гэта быў толькі пачатак!)...

З'явілася мажлівасць праехацца на спадарожнай машыне ў любую вёску, бо аўтамабілі запрудзілі ўсе дарогі, утварылі на іх шырокія каляіны са следам пратэктара. Толькі падымі руку – кожная палутарка спыніцца.

І ўжо зусім ашаламляла лёгкасць, з якой можна было амаль задарма набыць білет на цягнік ды, як рабілі калісьці толькі паны з паўпанкамі, адправіцца куды душа жадае (вядома, у межах Заходняй Беларусі).

Напэўна, пералічанага было б недастаткова нармальнаму чалавеку, каб яго душа пры новай уладзе адчула поўны камфорт. Але ж, я паўтараю, у наіўных ды мала праінфармаваных людзей тае пары было столькі веры, надзеі, што яны пастараліся заплюшчыць вочы на вываз людзей, не бачыць, як з імі абыходзіліся.

Энтузіязм тае паслухмянасці быў надта агрэсіўны. Да сённяшняга дня – праз паўстагоддзя! – добра адчуваю, з якой нядобразычлівасцю я ставіўся да тых, хто адважваўся крытыкаваць новыя парадкі, спрабаваў называць белае белым, чорнае чорным, а котку коткай. Нават блізкія людзі выклікалі абурэнне.

Майго роднага дзядзьку Мікалая, былога члена КПЗБ, што з астаткамі польскай арміі ў верасні 1939 года трапіў пад Бродамі да Чырвонай Арміі ў палон, запыклі ў лагер біць камяні для шашы. Калі абжыўся, мамін брат паабяцаў начальніку ядро самагонкі, і той адпусціў яго на пару дзён дамоў.

Дзядзька Мікалай у лагеры прайшоў ужо добрую школу палітычнага «лікбезу» і цяпер пастараўся пляменніку адкрыць на ўсё вочы. Перада мной ён цярпліва разлажыў па палічках крываваыя злачынствы Мудрага Правадыра і Настаўніка. І выходзіла, што Сталін прыслаў да нас войскі зусім не вызваляць Заходнюю Беларусь. Згаварыўшыся з Гітлерам, Заходнюю частку Беларусі акупаваў, а сам ён крывасмок і нікчэмнасць.

Упершыню ад яго я тады пачуў, як энкаведоўцы ноччу адбіралі па чысціні рук з вялізнага натоўпу польскіх палонных

сабе ахвяр ды з наганамі вялі іх у бліжэйшы яр расстрэльваць⁶. Апавядаў дзядзька пра ўсё са злосцю, з горыччу, з абурэннем. Аднак дарэмна сваяк стараўся.

Дзядзькавы словы чамусьці мяне толькі раззлавалі. Я не стараўся зразумець усю праўду, а пашукаў аргументаў, каб сваяка зрэзаць. Потым, вядома, з даносам, як Паўлік Марозаў, у сельсавет не пабег. Але пад уздзеяннем скажоных уяўленняў аб патрыятызме, ад якогасьці халопства, што ішло ад безразважлівай веры ў раз і назаўсёды прынятыя заклікі, ад той самай эйфарыі ды рамантычна-анархічных ідэй, якімі быў нашпігаваны, дзядзьку я страшна ўзненавідзеў.

Мне, высковаму абмежаванаму абалдую, такое можна было і дараваць. Бо толькі пачынаў жыць, наіўны быў, як цяля. Але ж як дараваць бацьку, бываламу зубру, што першую сусветную вайну адбухаў у акапах ад званка да званка, быў неаднойчы паранены і біты, які за арганізацыю забастоўкі лесарубаў сядзеў у ваўкавыскай турме пры Польшчы, а ў апошні час кулацкім падаткам даведзены да роспачы.

Аднаго разу мы з ім некуды ішлі. На палявой дарозе падышла да бацькі надта знебарачаная маладзіца. Яна адвяла яго ўбок ды з плачам стала штосьці тлумачыць. Бацька лічыўся на вёсцы не толькі добрым гаспадаром, але і мужыком з галавой. Мы даўно прызвычаліся, што да яго людзі ішлі за парадай.

На гэты раз слухаў бацька жанчыну, слухаў, тады яе абарваў:

– Ніхто яму, Зося, не вінаваты! Яго права скончылася – і няхай церпіць!

Жанчыну пакінуў, а мне з абурэннем паскардзіўся:

– Некаторыя думаюць, што і цяпер, як пры Польшчы, сем'ям арыштаваных трэба таксама спачуваць, на адваката ў складчыну грошы збіраць – бачыш ты іх?!

Неяк бацька вярнуўся змардаваны ўшчэнт з мястэчка, куды вазіў апошняе зерне на продаж, каб заплаціць падатак, ды стаў распрагаць не менш змардаваную кабылу. Бацька замерз

да шпіку касцей і ніяк не мог адчапіць гужоў ад аглобляў – не слухаліся згрэблівых пальцы.

Я падышоў дапамагчы. А ён з-за пазухі надта асцярожна выняў пудоўна вышыты на шоўку партрэт Сталіна і, бытта дорачы мне найвялікшую святыню, з урачыстай замілаванасцю сказаў:

– Трымай, Алёшка. У Свіслачы ў газетнай будцы прадавалі па тры рублі. Файны такі – ды гэтак танна... Лепш не паабедаў у сталоўцы, а яго купіў... Нясі на кухню і прыбі над сталом.

Раздзел другі

Чэрвень 1941

Больш-менш значнае, што адклалася ў душу ў другую сусветную вайну, я паспеў ужо выкарыстаць у сваіх кніжках. Засталіся толькі ўрывачныя моманты, галоўным чынам, тыя, якіх з-за цэнзуры друкаваць раней было нельга.

Вайна мяне зашпела ў Наваградскім педвучылішчы. У армію ўзяць ваенкамат адмовіў, і я з Наваградка вырашыў ісці дамоў. У той неразбярывсе родная хата здалася адзіным месцам, дзе можна было набрацца сілы, каб перажыць трагедыю, знайсці прытулак.

Па дарозе з Наваельні ў Дзятлава я ў хвойнічку спаткаў першых немцаў. Майго ўзросту обер-яфрэйтар паклаў сваё аддзяленне ўпоперак тракту і чакаў раніцы. Яго сябры ў абдымку з ручнымі кулямётамі і карабінчыкамі на яшчэ не зусім астылым звечара жоўтым пясочку адсыпаліся, а обер-яфрэйтар за ўсіх вартаваў.

Спатканне з першым ворагам абышлося вельмі нетыпова. Сонны і ўшчэнт стомлены, я налез на варожы ланцуг упрытык, і кідацца ў хвойнік ужо не мела сэнсу.

Маё з'яўленне оберана не здзівіла. Ён пацікавіўся, што ў мяне ў партфелі. Прыязна распытаў, хто я і куды іду, ды вачыма запрапанаваў каля сябе на пясчанай каляіне адпачыць, што я і зрабіў.

Немец добра гаварыў па-польску. Мы з ім сядзелі, як два браты, ды гутарылі мо з гадзіну – аж узышло ды стала прыпякаць летняе сонца.

Не да веры, але ж факт, юнак у варожым мундзіры мне паскардзіўся: ён Чырвонай Арміяй надта расчараваны. Спадзяваўся: яна дасць такі адпор, што нямецкія войскі разляцяцца ўшчэнт і салдаты праз пару дзён вернуцца дамоў. Гэтым часам часць аж з-пад Любліна тыдзень валачэцца ў трэцім эшалоне і – ніякага супраціўлення не напаткала.

У голасе ворага прагучалі ноткі жалю, што ўся дарога запруджана савецкай тэхнікай – у асноўным цэлай і спраўнай. Прагучаў і папрок, бытта ва ўсім вінаваты я.

Прыбіты, расстроены, больш з упартасці, чым з пераканання, оберу я адказаў:

– Нічога, усё гэта ў нас так ад нечаканасці. Калі сям'я спіць і нападуць бандыты, – што хочуць робяць, покуль не ачомаюцца людзі. Бяда здарылася толькі на гэтым напрамку. Затое на другіх франтах нашы паў-Германіі прайшлі, а з Берліна савецкія самалёты зрабілі гладкі стол!

– Не ведаю, не ведаю... – з недаверам і з ноткамі надзеі пакрыціў галавой обер.

Такога нашага сімпатыка ў форме вермахта я потым за вайну не сустракаў. Напэўна, гэта быў мабілізаваны з-пад Познані паляк, але тая сустрэча і размова настроілі мяне адпаведным чынам і не адпускаюць да сённяшняга дня.

Гэта няпраўда, што гітлераўцы паперлі савецкія войскі на ўсход, бо мелі больш тэхнікі і адмабілізаваных салдат. Каб

сцвярджаць такую ісціну, мне не трэба капацца ў архівах – я веру сваім вачам.

У радыусе 25 кіламетраў ад майго Страшава на трох вайсковых аэрадромах – на тым самым Свіслацкім, куды мы з братам зносілі камяні, на Кватарскім і Заблудаўскім – нямецкія машыны спалілі нашыя самалёты – усе да аднаго – у першую гадзіну вайны, а на кожным аэрадроме стаяла па дзевяноста дзве – дзевяноста пяць баявых машын.

Яшчэ адна даведка для нашчадкаў узятая са слоў старшыні Гарадзенскага гарвыканкама Ратайкі ў 1941 годзе: «Гародню баранілі нашы 64 зеніткі СПА. Снарадаў ім хапіла толькі на дзве гадзіны. Ужо з 6 гадзін раніцы «месершміты», «штукасы» ды «юнкерсы» беспакарана лёталі над горадам на мінімальнай вышыні, ганяючыся нават за адзінкавымі людзьмі!»

Наш хутар ляжаў недалёка ад аўтастрады Варшава-Беласток-Ваўкавыск-Слонім-Баранавічы-Менск. Савецкія танкі, зробленыя з найлепшай у свеце сталі, пафарбаваныя свежай фарбай, амаль усе цэленькія (!), кінутыя на гэтай шашы, нямецкая трафейная каманда акуратна пранумаравала.

У Беластоку на бартах немцы вывелі першыя нумары. А пры ўездзе ў Ваўкавыск – і цяпер з дакладнасцю да аднаго метра магу паказаць тое месца! – стаяла ў адхоне скасабочаная машына з парадкавым нумарам 500.

Гэта была славутая «трыццацьчацвёрка». Такой маркі памятаю пяць машын на нашай шашы. Нутро мелі пакрытае густой белаю эмаллю, ад чаго яно здавалася залітымі яечным бялком – цвёрдым, як косць. Уся праводка ў танках была ізалявана сталёвай сетачкай «у елачку», чаго потым не спатыкаў нават на нашых самалётах. Спецыяльныя каманды рабочых тыя шэдэўры танкабудуўнічай савецкай тэхнікі потым, як бручку, аўтагенам парэзалі на роўныя квадраты ды адправілі ў Рур на пераплаў.

Між іншым, доўгі час я намагаўся дабіцца аўтарытэтнага адказу, чаму гэтакія практычныя немцы не пастараліся тыя

машыны выкарыстаць па прызначэнню, пакуль не вычытаў у замежных крыніцах, што гэтаму перашкодзіла самаўпэўненасць Гітлера і пыха гітлераўцаў. Пад канец 1943 года палітыку сваю немцы пачалі ўжо мяняць, ды было позна.

Адным словам, нашых танкаў было аж паўтысячы. А з Беластока да Ваўкавыска ўсяго 90 кіламетраў. Наўрад ці прайшло па нашай шашы тыды 500 танкаў, нямецкіх, бо Гударыян са сваёй сталёвай армадай валіў на Менск праз Брэст-Баранавічы.

З такім самым недаверам я адбіраю і тлумачэнне, што нашая армія бытта бы адразу адала пагранічную зону, бо мела там мала войск. Таксама хлусня.

Уздоўж граніцы ўсе нашы палі ды лясы былі запруджаны салдатамі – той самай кадравай арміяй, якой, паводле слоў маршала Жукава, мы ўжо больш ніколі не мелі на працягу ўсёй вайны.

Да крыўды абурала лёгкасць, з якой немцам удавалася граміць нашы батальёны, палкі, дывізіі ды карпусы, абкружаць ды нішчыць іх, тысячнымі натоўпамі браць у палон байцоў, бытта яны ўсе апынуліся там у нас выпадкова і без камандзіраў, нібы былі не войскам, а якімсьці табуном, толькі абмундзіраваным пад чырвонаармейцаў.

Даўжэзнымі калонамі немцы іх потым перлі за былую савецкую граніцу, на тэрыторыю генерал-губернатарства (так ужо тады называлася Польшча), і заганялі ў лагеры за калючы дрот паміраць ад голаду. Там яны і ляглі ў братнія магілы па 20, 40, 50 і нават па 80 тысяч у адной яме ламанай лініяй (гэтак ішла даваенная граніца) – Сувалкі, Аўгустаў, Асавец, Богушы (куды трапіў Якаў Джугашвілі-Сталін), Граева, Ломжа, Бельск-Падляскі...

Палякі падлічылі, што на іхняй тэрыторыі ўздоўж старой (да 1939 года) савецкай граніцы лягло гэтак у братнія магілы аж 1,5 мільёна чалавек – пераважна людзей, якія трапілі ў палон у першыя дні вайны.

Адлегласць ад Сувалак да Карпат нават меншая, чым трэцяя частка вогненнага вала вайны. Я дакладна не ведаю, як было на астатніх дзвюх трэціх частках, але, як у выпадку з танкамі, наўрад ці на нашым адрэзку фронту на ўсход пераваліла больш войск вермахта, як савецкіх у палон. А яшчэ трэба ўлічыць тых, хто склаў галаву ў пагранічных баях ды на палях ад Слоніма да Менска, каго пахавалі ў брацкія магілы ўздоўж граніцы, хто не ўвайшоў у лік 1,5 мільёна. Такім чынам, па колькасці немцам супрацьстаяла і нашых войск напэўна больш. Такія рэаліі.

У гэтай сувязі мне прыгадваецца размова з генерал-палкоўнікам А.Гарбатавым.

Мяне, ветэрана, даўно мучыла адно пытанне, і я ўсё хацеў задаць яго каму-небудзь з вядомых вайсковых аўтарытэтаў. Доўга я насіўся з гэтым пытаннем, пакуль не надарыўся выпадак.

Спрабуючы з Алесем Адамовічам арганізаваць Усесаюзнае таварыства цвярозасці (1962 год), я для гэтага сустрэўся ў Маскве са славутым генералам (Гарбатаў – таксама закарanelы вораг алкаголю, што мы вычыталі з яго кніжкі). Аляксандр Васільевіч прыняў мяне на сваёй кватэры ля Мікіцкіх варот – у вялікай і даволі сціпла абстаўленай залі, уздоўж сцяны якой ляжала радочкам паўтара дзесятка сёдлаў – сувеніраў грамадзянскай вайны. Асвоіўшыся з абстаноўкай, я ў яго пацікавіўся, наколькі хутчэй закончылася б вайна на нашу карысць, калі б Сталін хоць на два дні ці на дзень раней даў загад мабілізаваць войскі.

Аляксандр Васільевіч не падтрымаў майго аптымізму. На маё вялікае здзіўленне, ён сказаў такое, што дайшло да мяне толькі праз некалькі год.

Паводле меркаванняў славутага палкаводца, пры той неразбярыве, парадках і бяздарных камандзірах мабілізацыя такая толькі дала б немцам магчымасць нарабіць з нашых байцоў яшчэ больш гарматнага мяса ды набраць яшчэ больш палонных. Атрымалася б, як з тымі самалётамі, якіх на пачатак вайны ў нас было ў некалькі разоў болей, чым у праціўніка. Бо

справа ў іншым. Маўляў, потым мы не мелі ні такіх войск, ні столькі тэхнікі, ні складаў з харчамі, а немцаў, хоць і з цяжкасцю, праперлі.

Не ведаю, як у каго, а мне часта на памяць прыходзіць верасень 1939 года. Успамінаецца тая легкадумная самаўпэўненасць нашых афіцэраў і напрошваецца выснова: пахвальба і пустата – два бакі аднаго медаля.

Тысячу разоў меў рацыю Гарбатаў. Калі прыпакло і не стала мішуры ўхвалення «правадыра» ды «шчаслівага жыцця», калі да мазгоў касцей пранікся кожны трывогай за лёс сваіх нашчадкаў, то і вынік атрымаўся лепшы.

Потым нават старой канструкцыі танкамі, самалётамі ды не заўсёды большай колькаснай перавагай праціўніка перамагалі. Клаліся касцямі, але давалі адпор, ішлі наперад. Толькі ўсё тое якім коштам адбывалася! Фактычна, вораг задыхнуўся – мы закідалі яго нашымі трупамі, страціўшы забітымі ў дзесяць разоў больш за праціўніка! І гэта пры тым, што выпусці ў чыстае поле нашага салдата супроць нямецкага, то яшчэ невядома, хто з іх атрымае верх!

Адным словам, бяздарна мы правялі вайну. І ў гэтым вінавата ў першую чаргу савецкае кіраўніцтва.

Роздум пра часы акупацыі

Нашы сяляне надта сардэчна ставіліся да параненых байцоў ды тых, каму ўдалося ўцячы з нямецкага лагера. Але здараліся выпадкі, калі потым немцы злапанага байца дапытвалі ды збітага вадзілі па вёсках і хутарах. І той выдаваў сваіх збавіцеляў. Пасля вочнай стаўкі раненага і тых, хто яго лячыў ды карміў, вялі на расстрэл.

Пачуўшы пра новы такі выпадак, бывала, я з горыччу ў душы сабе казаў: і на гэты раз трапіў, мабыць, немцам у лапы нехта з

тых, хто ў кіёску прасіў «курыцельную газету» ды страляў у нас па буслах на балоце.

Мажліва, на сотні тысяч палонных такое прадажніцтва здаралася з нямногімі, але, як кажучь, з песні слова не выкінеш – такое было, могуць нават цяпер пацвердзіць пажылыя людзі. Кожны выпадак непрыемным рэзанансам разыходзіўся па акрузе, зацьмяваючы часам надзвычайнае геройства іншых байцоў.

У лясах Заходняй Беларусі засталася шмат акружэнцаў. Пасля такога разгрому нямецкай арміяй нашых войск, вядома, на акупаванай тэрыторыі Днём Перамогі яшчэ і не пахла. Як бы цяпер некаторыя ні даводзілі, што ўжо тады бачылі пераможны для нас канец вайны, а летам жудаснага 1941 года будучыня бачылася, мякка кажучы, змрочнай. Некаторыя акружэнцы стваралі ў лясах узброеныя групы з галоўнай мэтай – захаваць жыццё ці, у скрайнім выпадку, як найдаражэй яго аддаць. І страшныя ў сваім адчаі былі тыя групкі.

Сярод абмундзіраваных лесавікоў былі розныя па званню і адукацыі людзі. Але толькі выхадцы з народа, нядаўна залічаныя Мудрым Правадыром у ворагі народа, толькі былыя кэпэзэбоўцы, што ад гітлераўцаў таксама паўцякалі ў лес, надалі групам акцэнт змагароў з акупантам.

Прынамсі, гэтак было ў Заходняй Беларусі. І доўжылася так да канца 1942 года. Затым з Вялікай зямлі прыбылі прадстаўнікі Штаба партызанскага руху. Яны кэпэзэбоўцам бесцэрымонна паказалі ранейшае месца, і тыя сціпла на яго адышлі.

Мне даводзілася камандаваць атрадам толькі 100 дзён, і то перад самым прыходам Чырвонай Арміі, але нават я заўважыў розніцу ў паводзінах партызанскіх кіраўнікоў – мясцовых і ўсходніх.

Калі сядзелі мы, здаралася, у засадзе, а на фурманках ехалі карнікі, страляніны не адкрывалі. Карнікаў прапускарлі – бераглі мужыкоў, якія правілі коньмі.

І міны пад цягнік закладвалі так, каб не трапіў на іх, барані Божа, пасажырскі, якім мясцовыя цёткі вазілі ў Беласток яйкі ды курэй на продаж.

Дыверсіі на чыгунках рыхтавалі старанна. Рабілі іх мала. Затое пра кожны выпадак, пра кожны пушчаны такім чынам пад адхон поезд, напэўна ведаю, людзі яшчэ і сёння апавядаюць.

Забягаючы наперад, скажу, што ў 1971 годзе, калі выключылі мяне з партыі, адным з аргументаў быў і той, што мой атрад лішавы. Інструктары, якія рыхтавалі на бюро справу, здэкаваліся:

– Ха-ха! Толькі тры эшалоны пусціў! І гэта – цэлым атрадам! Ну ж і ваяваў! Іншыя партызаны нішчылі іх цэлымі дзесяткамі!

Ведаў і я такіх.

Мы праводзілі сапраўдныя дыверсіі. Кожная прынесла праціўніку вялікія страты ў людзях, у матэрыялах і надоўга абрывава на каляі рух. Затое каб апісаць, як такі выбух рыхтаваўся, як яго праводзілі, спатрэбілася б сярэдняй велічыні кніжка.

Не памятаю, каб хоць адзін з атрадаў, што арганізаваліся пад Менскам ды перабраліся на Прынёманшчыну, трымаўся нашай тактыкі. Затое і сёння стаіць у вушах іхні дэвіз, які ўраджаў сваёй антыгуманнасцю: лепш няхай загіне дзесяць нявінных, чым выпусціць з засады жывым аднаго гітлераўца.

А ўзарваць цягнік для такіх – раз плюнуць. У гэтым таксама была свая тонкасць. Калі хуткасць цягніка адрознівалася ад хуткасці пешахода, выбух вырываў у рэйцы кавалак у 70 сантыметраў даўжынёй (стандарт, правераны не раз на практыцы), і толку – ніякага. Бо машыніст імгненна дасць экстранны тормаз, а інерцыя пры такой хуткасці ў эшалона невялікая, ён адразу і спыніцца. Тады дамкратамі вагон падымуць, рэйку спецыяльная брыгада за гадзіну замяніць ды машыністу пасігналіць – можна далей ехаць.

Цэленькі нямецкі цягнік неўзабаве зноў валачэцца па сваім маршруце. А ў партызанскі штаб тым часам ляціць рэляцыя, што на такім-та адрэзку пуці ў столькі-та гадзін і мінут такім-та атрадам знішчаны нямецкі таварняк, напрыклад, з 47 танкамі.

Намеснік камандзіра па камсамолу паралельна сігналізаваў у штаб пра гэты самы выпадак па сваёй лініі...

Ой, сабраць бы ўсе тыя рэляцыі, падсумаваць знішчаныя гэтак армады танкаў, самалётаў, горы вагонаў і цягнікоў праціўніка, то зусім незразумелым будзе, адкуль у гітлераўцаў потым цягнікі браліся, як бедныя немцы не паддаліся Чырвонай Арміі яшчэ ў пачатку вайны⁷.

І камандзіры паводзілі сябе іначай. Тыя, хто да нас прыйшоў, пераважна вылучаліся адвагай, нічога не скажаш. Выдатна разбіраліся ў канструкцыі зброі. Затое такі чалавек з якойсьці лёгкасцю даваў загад, каб расстраляць спатканага ў лесе незнаёмца альбо партызана – бытта парушальніка дысцыпліны, дзе было дастаткова звычайнага спагнання.

Камандзір такі трымаўся ад партызан далёка, лічыў іх за нішто: такія нават асобна харчаваліся. Звычайкі гэтыя перанялі, мне здаецца, ад арміі. Асаблівай бяздушнасцю вылучаліся тылавікі. Забягаючы наперад, не магу не ўспомніць непрыемны эпізод з першых дзён “вызвалення”.

Беласток нашы занялі 26 ліпеня. У часы акупацыі ў ім былі даволі актыўныя антыфашысцкія групы. Адзін вузел такіх падпольшчыкаў узначальвала Ліза Чапнік (падпольная мянушка – Марыся Мразоўская). Яна мела завербаваных відных адміністрацыйных кіраўнікоў Беластоцкага бецырка, якіх у сваю чаргу ўзначальваў нямецкі інжынер Артур Шадэ.

Убачыўшы першых байцоў Чырвонай Арміі на вуліцах Беластока, Марыся запатрабавала ў камандзіра, каб нямецкіх антыфашыстаў перадаць нашым арганізавана. Неўзабаве з’явіліся прадстаўнікі «СМЕРШа». Выслухаўшы Мразоўскую, першае, што яны зрабілі, – абрабавалі ўшчэнт Артура Шадэ і яго сяброў – інжынераў Отта Бусэ, Бэнэшэка, Боле, адбіраючы

ў іх чамаданы. Ды яшчэ на допыце іх да крыві збілі. Гэтак абышліся з нямецкімі патрыётамі, якія ў свой час перадалі партызанам планы апорных пунктаў Беластока, асабовыя справы на здраднікаў, медыкаменты і нават – сувоі сукна і цэнтнеры каўбасы.

Не прыпамінаю такога выпадку, каб камандзір, прымаючы ў свой атрад новага партызана, забраўшы ў яго фотаапарат, пісталет, затым вярнуў. Такі нахабнік адабраў і ў мяне бацькаў «ТТ», і потым у яго я не заўважыў нават намёку на тое, што ён зрабіў кепска і адчувае мукі сумлення.

Другі так прыўлашчыў маю куртку, пакінуўшы мяне – свайго партызана – на зіму амаль голым.

Мясцовыя камандзіры чагосьці такога сабе не дазвалялі. Памятаю, я, напрыклад, не дазволіў сабе ані разу паесці, пакуль мае людзі не былі накормленыя. Спаць клаўся, уважліва паглядзеўшы, ці хлопцам і дзяўчатам выгодна, ці вартаўнікі надзейныя. Калі заданне было надта небяспечнае, выконваў яго сам.

Быў я не выключэннем. Так паводзілі сябе ўсе мясцовыя камандзіры. Бралася ў іх гэта, мабыць, ад народных традыцый, апісаных у пачатку «Хронікі».

Каторы раз вяртаючыся ў думках да ваеннага перыяду, хачу звярнуць увагу на яшчэ адзін факт. У часы акупацыі, як ні дзіва, квіслінгаў ды ахвотнікаў ісці ў паліцыю, каб уволю піць гарэлку ды пастраляць па жывых мішэнях, ва Усходняй Беларусі немцы знаходзілі куды больш, чым у Заходняй. Там падбіралі нават для такой службы паводле ўзросту і года нараджэння, бо мелі выбар і маглі сабе такі капрыз дазволіць. І ведаю свае цэлыя раёны, дзе для такой службы добраахвотнікаў немцы набраць не маглі. У нас часта заганялі ў паліцыю, пагражаючы карай смерці.

Вайна і Бахус

Адной з прычын, чаму мне ўдалося перанесці цераз усе нягоды сваю галаву больш-менш цэлай, ведаю напэўна, была і тая, што, за выключэннем выпадку, калі зрабіў я гэта з-за цікавасці, ніколі – ні патаемна, ні яўна, ні пры якіх абставінах – не выпіў і чаркі спірту, гарэлкі, самагонкі, каньяку, вытрымліваючы клятву, дадзеную пры ўступленні яшчэ ў 1934 годзе ў Камуністычны Саюз Моладзі Заходняй Беларусі. Хоць трапляў у кур'ёзныя сітуацыі ды небяспечныя моманты, калі безадказныя сарвігаловы і пісталет да скроні прыстаўлялі, а я не меў ніякай гарантыі, што сваю пагрозу не выканаюць.

Ох, і даставалася ж мне з-за гэтага! У іншай кампаніі мяне з-за адносін да алкаголю стараліся зрабіць сектантам, якімсьці гомасексуалістам, але я, сціснуўшы зубы, цярпеў.

Не піў – і ўсё тут!

А па-чалавечы шкадаваў паклоннікаў «свяшчэннай каровы» часта. Асабліва ў ваенныя гады, пра што дагэтуль пісаць не было мажлівасці.

Калі вы будзеце чытаць у якім-небудзь ваенным рамане ці аповесці тлумачэнне прарыву нашых пазіцый тым, што бытта бы на пэўны ўчастак вораг кінуў адборныя часці і цалкам п'яных салдат, вы не спяшайцеся даваць гэтаму веры. Гэта прафанацыя падзей! Так пішуць пераважна безадказныя аўтары, якія паразітуюць на балючай для нашага народа тэме. Слова «адборная», заўважце, ужываюць яны аднолькава часта і ў пачатку вайны, і ў канцы, бытта савецкія байцы пад Масквой, Сталінградам і Курскам стралялі не стальнымі кулямі, са сталёвай абалонкай, бытта снарады і бомбы нашыя начынены былі гнілой бульбай, таму немцы нават і страт не мелі.

Асабліва асцярожна трэба падыходзіць да выразу «зусім п'яных салдат».

Немцы, па нашых мерках, п'юць наогул мала. Гітлераўцы і самагонку дазволілі гнаць на акупаванай тэрыторыі выключна там, дзе жылі славянскія народы, бо рабілі гэта з агіднай мэтай – каб славян разлажыць! Але няхай хто-небудзь з іх адважыўся б наладзіць самагонны апарат у «фатэрляндзе» – канцлагера не мінаваў бы!

Да вайны (між іншым, таксама і цяпер) немец, якому ўздумаецца выпіць, замовіць ў рэстаране 25-грамовую чарку шнапсу. Калі ж каторы збіраецца гульнуць, просіць афіцыянта максімум – двайную (допэльшнапс!), і тады ў зале на такога п'янчугу звяртаюць усе ўвагу. Выглядае, вядома, смешна, але гэта не анекдот.

Бітвы, выйграныя гітлераўцамі ў Еўропе ў першай палове вайны, зроблены імі на цвярозую галаву, і мне невядома, каб у франтавое меню нямецкіх салдат уваходзілі 100 грамаў гарэлкі. Масла – так. Менавіта сто грамаў, нават у складаных палявых умовах, належала кожнаму салдату ў суткі. Для масла ўсе вайскоўцы нават мелі спецыяльную пластмасавую скрыначку, і кожны яе надта сцярог.

Больш за ўсё ў канцы вайны, калі ўжо немцы выдыхаліся, вермахт кідаў у атаку і п'яныя часці. Але з гэтага не было карысці. Нашы саллаты тады нават пацяшаліся – во, маўляў, гэтая самая «сакрэтная зброя» шалёнага Гітлера, а дапамога яму бы мёртваму прыпаркі.

І стыхійна напіваліся часамі немцы да ўпаду пры адступленні, калі без надзеі на поспех спрабавалі вырвацца з акружэння. Але і тады падобныя выпадкі былі больш сярод тых, хто вырашыў скончыць жыццё самагубствам. Вясной сорак пятага каля Одэра сам смаліў па такой роце з палкавой гарматы прамой наводкай, ды мяне, як і маіх сяброў, надта дзівіла, што акружэнцы нават не азіраліся на тых, хто падаў, бытта былі гэта манекены, а не паплечнікі!

Я лічу, што выдаванне па сто грамаў байцам у другую сусветную вайну – фатальная памылка. Краіна наша вяліз-

ная. Людзей многа, яны розныя. Для многіх гэта паслужыла зачэпкай любым коштам здабываць сабе і дзвесце грамаў, і паўлітра.

Сведчу, як на святой споведзі: у тую суворую пару знаходзілася надта многа паклоннікаў «свяшчэннай каровы». Так і маячыць перад вачыма батальён пяхоты пад Берлінам, які літаральна за некалькі месяцаў ці нават тыдняў да канца вайны атруціўся драўняным спіртам. І цяпер выразна бачу дзесяткі нерухомах і тых, якія корчацца ў пакутах, ды ведаю, што гэты малюнак будзе прыгнятаць мяне ўсё жыццё, ад яго нікуды не падзецца.

Іншыя тады лічылі, што ў баі цябе абавязкова выручыць гарэлка. Як толькі надараўся выпадак, напіваліся – і мора было ім на калена, а лужа – па вушы.

Пілі ў халадзіну, каб сагрэцца, але я, лежачы побач на тым самым снезе, выразна бачыў, што ім зусім не горача, таксама, як і мне.

Пілі для адвагі. Але такі зух выбываў са строю ад пасланага выбухам кавалка звычайнай цагліны, які знёс яму патыліцу, бо ўладальнік не вельмі дальнабачнай галавы палічыў каску лішняй абузай.

Пры банальнай сутычцы з немцамі выпівакі хутчэй давалі праціўніку мажлівасць застаць сябе знянацку, мелі прытуплёную рэакцыю і, вядома ж, часцей цярпелі паражэнне.

А калі ты глядзеў на бягучага гітлераўца цераз проразы мушкі ці на крыжавіну гарматнай панарамы лавіў машыну, танк, цябе агортвала атарапеласць ад адной думкі: як здолееш трапіць у гэтае рухомае макавае зернятка, хісткую, расплыўчатую і зусім малюсенькую смяцінку! Да таго ж, у цябе адубелыя пальцы, злева і справа тварылася ліха ведае што, ды яшчэ аднекуль сек кулямёт, абдаючы твае шчокі і вочы калючым крошывам каменю, пяску, ільдзінак і тугімі жгутамі паветра.

Яшчэ цяжэй было справіцца з баявой задачай адкрытым для ўсёй вайны зверху, знізу і з бакоў лёгчыкам, танкістам, якія,

акрамя таго, мусілі адчуваць і кожную шрубачку ці заклёпку складанай машыны!

Ды пры такіх абставінах трапіць у праціўніка нават выдатна вытрэніраванаму, цвярозаму байцу, які яшчэ і добра высыпаўся, было не вельмі проста, а што казаць пра тых, у каго перад вачыма дваіцца і траіцца!

Адным словам, ад выпівак і на вайне карысці мелі мала. Там часцей з-за гэтага гінулі. Гэта і лагічна – толькі ў матэматыцы мінус на мінус дае плюс, і дзякуючы менавіта такім ісцінам вынайздзена нават ЭВМ. У звыклым жыцці цудаў такіх не бывае. Затое па якіхсьці д’ябальскіх законах адно з другім можа проста перакрывавацца. Я не раз сабе думаў: калі, не дай Бог, над краінай зноў навісне пагроза вайны, ад байцоў спатрэбіцца такая свежасць успрыняццяў і яснасць думкі, што выпівох да сучаснай зброі, нашпігаванай электронікай, нельга падпусціць і блізка. Тады каму абараняць краіну?

Але вернемся да суровых дзён.

Ох, і многія жонкі, мацяркi і нявесты не дачакаліся мужоў, сыноў і каханых з вайны з-за той жа праклятай гарэлкі. І калі б наша камандаванне мела тады магчымасць дэталёва, як гэта зараз робяць на шашы сяржанты і афіцэры дзяржаўнай аўтаінспекцыі, разбірацца з усімі выпадкамі, змест некаторых пахаронак быў бы цалкам іншым – я ў гэтым упэўнены.

І нарэшце, нікуды нам не дзецца ад той горкай праўды, што сярод нашых лясных вояў бяда гэтая назіралася куды часцей, чым у армейцаў. Дысцыпліну трымаць у лесе было значна цяжэй.

Ледзь не кожны былы партызан назаве вам аперацыі (я заяўляю з поўнай адказнасцю!), якія праваліліся з-за самагонкі. А колькі па гэтай самай прычыне загінула груп падрыўнікоў, сувязных і людзей выпадковых. Ды і «бобікаў» у батальёны Рагулі, Камінскага немцы вербавалі, галоўным чынам, з выпівакаў.

Былі яшчэ і такія, што ў самагонным чадзе цалкам пера-
радзіліся, засталіся «партызаніць» у лясках і пасля вайны. Не хачу
гэты тэкст празмерна раздуваць, таму не прыводжу прыкладаў.
Хто не паверыць, няхай распытае старых сялян Наваградчыны,
былых Воранаўскага, Радунскага і Сапоцкінскага раёнаў.

Раздзел трэці

Пачатак мірных дзён

Першыя пасляваенныя гады праходзілі ў нас у атмасферы
напружанага будаўніцтва таго, што было разбурана, у яднанні
сем'яў, раскіданых вайной па ўсім свеце, якіх усясільны
біялагічны магніт сцягваў да сваіх каранёў.

Я, цяжка паранены і недалечаны, знайшоў сабе ў той час ціхі
закутак – вучобу на факультэце англійскай мовы Гарадзенскага
педінстытута. Зрэшты, па-сапраўднаму ціхім той інстытут, як і
горад, назваць нельга. Парадкі былі ўсюды аднолькавыя.

Шоў я аднойчы па вуліцы Ажэшка, а насустрач – узвод
нямецкіх палонных. Усе такія змораныя, апушчаныя, занядба-
ныя, шэрыя, згорбленыя, як бы і ростам нават меншыя. Дзіва
брала: няўжо перада мной – тыя самыя бравыя ваякі, што нават
брамку на падворак да нас адчынялі толькі наском бота? Зусім
нядаўна ніхто з іх і не думаў павітацца з мясцовым чалавекам.
Нават з тымі, з якімі былі ў цесным кантакце. Называлі
нас няйначай як «фэрфлюхтэ русэ», «фэрфлюхтэ полен»,
«фэрштынктэ швайнэ»!

Душа мая на момант загарэлася адчуваннем задаволенасці
ад мсцівай перамогі – во як бывае ў жыцці!

Спаткаўшы тут жа свайго блізкага друга – Лёву Клейна, я кіўнуў на палонных ды жартаўліва кінуў:

– Хайль Гітлер, ха-ха!

Трэба, мабыць, улезці ў маю скуру і маімі вачыма бачыць усё, што гітлераўцы вычаўплялі з яўрэямі, а затым паўзірацца на апушчаных, вартых жалю немчыкаў, што панура і знебарачана валакліся па бруку старажытнага беларускага горада, каб зразумець, чаму я так сказаў.

Лёва на мяне радасна бліснуў чорнымі вачыма і ва ўсмешцы паказаў свае белыя зубы, сказаўшы таксама нешта адпаведнае. Яшчэ абодва мы бесклопатна парагаталі, але і ўвагі не звярнулі на тое, што нас слухае член студэнцкага прафкама – Зіна П. Праз пару гадзін мяне выклікалі ў НКУС.

На допыце я адразу ўбачыў: маіх тлумачэнняў ніхто тут не зразумее. З тлумачэннямі нават не сунься, а гумар у гэтай установе не ў пашане. Што рабіць, дзе выйсце?

І я дакладна гэтак, як рабіў калісьці ў Польшчы перад дэфензівай, пры арышце гітлераўцамі, прымяніў мужыцкую хітрасць.

– Я-а мог такое сказаць?! – здзівіўся. – Хто-о, я-а?! Тут яшчэ пастукаў сябе кулаком на скроні і драматычна агаліў на спіне свае шрамы і дадаў: – Хайль – па-нямецку – слава. Пасля гэтага, што мне фрыцы зрабілі, яшчэ стану Гітлера славіць? Вы што?!

Энкэўсавец сумеўся. Я наступаў:

– А хто гэта вам сказаў? Хто вам такое мог наплесці? Ад каго вы такое пачулі?

– Маем спосаб, каб ведаць. Мы ўсё ведаем, ты не думай, што не сочым.

– Гэта – не адказ! Не-е, вядзіце мне яго сюды!

– ...

– Сюды давайце, няхай у вочы мне тут скажа! Не выйду з пакоя, пакуль не прывядзецца яго!

– ...

– Усялякіх брахуноў слухаеце! Што, у вас іншай работы няма, як такой гразю займацца?!

Мяне адразу адпусцілі. Але страху наеўся. Бо ўсім нутром на момант выразна адчуў, як мой лёс вісіць на тоненькай-танюсенькай нітачцы.

Якраз узяліся за наш інстытут.

Мафія НКУСаўцаў

На кафедры марксізму-ленінізму з’явіўся нечакана лейтэнант Чырकोў. Не памятаю, каб хоць хто раз упамянуў яго імя ці па бацьку, – па прозвішчы чалавека памятаю, як і па яго ўчынках.

Чырकोў за нешта праштрафіўся ў НКУС і да нас трапіў невышадкова. Хтосьці вырашыў, што ў педінстытуце зарадзіліся нездаровыя імкненні, і паслаў яго да нас на ўмацаванне ідэалагічных кадраў. Жах, які гэта быў чалавек. Абмежаваны. Нахабны. Нехайны ў вопратцы, са стаптанымі абцасамі, у ніколі не чышчаных афіцэрскіх ботах і ў такім жа галіфэ неакрэсленага колеру. Затое самаўпэўнены і настырны.

Ён адразу пачаў цкаваць выкладчыкаў.

Англіійскую фанетыку нам выкладала вельмі адукаваная (скончыла ўніверсітэты ў Львове і ў Шанхаі) асоба – Фаіна Квяткоўская. Высокая, танклявая і энергічная. Была яна бяздзетнай і ўсе сілы, як і амаль усю зарплату, аддавала на нас, студэнтаў. Арганізавала на факультэце нават студэнцкі джаз. Каб дамагчыся належнага поспеху пры вывучэнні прадмета, яна ў сваім кабінэце мовы вывесіла на бачным месцы заклік: «Тут гавораць толькі па-англіійску!»

У заходнебеларускай мове надта многа германізмаў. Яна імі аж перасыпана. Напрыклад, наш сусед да бацькі мог звярнуцца з такімі словамі:

– Нічыпар, дай свайго гэбліка. Еду на кірмаш, а дрыль скапуціўся, трэ новы змайстраваць. І цуглі конь дыхт пагрыз, трэ новыя. А Сашка, гіцаль, на ганку шыбу пабіў, трэ ў шклярні яе рыхтык алмазам падшыхаваць. Грошай не маю. Што ў борг вазьму, што на гатоўку, ды і фасовачку масла баба нашыхавала на прадаанне...

Англійская мова, як вядома, належыць да групы моў германскіх. Таму вучыць нямецкую ці англійскую нам значна лягчэй, чым жыхарам, напрыклад, з-пад Казані ці Вяткі.

Пры добрых выкладчыках неўзабаве з’явіліся адпаведныя веды і ў нашых студэнтаў. Дый я сам з радасцю выявіў, што ў мяне вымаўленне робіцца бы ў якога лорда. Па-англійску мог неўзабаве бегла выказваць свае думкі на розныя тэмы. Толькі ўлада ў гэтым чамусьці ўгледзела сабе небяспеку.

Убачыў новаўвядзенні «англічанкі» Чырकोў і на першым партсходзе абрынуўся на рэктарат:

– Безадказныя разгільдзяі, куды вы глядзіце? Бачыце, гутарыць па-руску ёй ужо не падабаецца, а па-замежнаму ёй захацелася! І чужы нам па духу джаз завяла! А чаго было чакаць ад недарэзанай эмігранткі? Што сказаў вялікі Сталін аб гэтым выпадку? «Некаторыя разумнікі шукаюць класавага ворага абавязкова з агіднай фізіяноміяй, з вялікімі зубамі, з тоўстай шыяй ды з абрэзам пад палой. Той час даўно мінуў! Цяпер шукайце класавага ворага і замежнага дыверсанта каля сябе! Ён – побач! Ён сціплы і адукаваны, але нам якраз найбольш і шкодны!»

У зашмальцаваным да агіды вайсковым кіцелі са слядамі, дзе былі пагоны, у выцэртым галіфэ і ў ніколі не чышчаных ботах з высокімі халявамі ды са скрыўленымі заднікамі, Чырकोў шалёна абвёў сабраных вачыма:

– Вешчыя словы Правадыра!

Тут ён тыцнуў пальцам у абмярцвелага рэктара:

– І ў вас дакладна гэтак атрымалася, як вучыць таварыш Сталін! А чаму? Бо пільнасці ў вас няма! Раствапырыліся тут,

панімаеш, самі і людзям дазволілі растапырыцца!.. Нічога, неўзабаве давядзём вас да кандыцыі, я за гэта вазьмуся! Развялі тут буржуазную гніль, панімаеш, на кожным кроку! А калі яна агентка ЦРУ і спецыяльна падасланая да нас? Таварыш Сталін нас вучыць, калі буржуі адны да адных тысячамі шпіёнаў засылаюць, то ў СССР пручь іх сотні тысяч, напэўна! Вось перад вамі адзін такі тып! Ах, прыемная кабета, ах, ах, інтэлігентка! Гэта – гнілая інтэлігенцыя!

Грозна абвёўшы ўсіх вачыма, Чыркоў дадаў:

– Шчэ трэба разабрацца, ці яна адна? Шчэ трэба прыгледзецца да яе абаронцаў! Напэўна, тут гняздо ў іх! А што? Час, каб звіць яго, мелі, варункі адпаведныя!

Сабраныя знікакелі.

На наступны дзень сумленную Квяткоўскую, а заадно і выкладчыцу тэорыі англійскай мовы Марыю Мінц – таксама выдатнага спецыяліста – паперлі з трэскам з работы, абедзвюм катэгарычна загадалі – знікнуць з прыгранічнага горада на працягу 24 гадзін.

Трафарэты ў кабінэце англійскай мовы пазрывалі ды панішчлі.

Зрэшты, такое вар’яцтва ішло тады не толькі ад прымітыўнага маёра НКУС, які толькі што зняў пагоны.

Класічны сталініст

Аднойчы мяне, старшыню прафкама, партбюро вырашыла паслухаць па пытанні дасягненняў у спорце. Мэкаў я і бэкаў, бо абсалютна не было чым хваліцца. Частка нашых хлопцаў і дзяўчат былі калекамі вайны. Галоўнае – усе амаль галодныя, ніякі спорт ім у галаву не лез. Але гэтага ніхто не хацеў браць пад увагу.

Асабліва Чыркоў прыдзіраўся. Маўляў, Карпюк паказаў усю сваю класавую абмежаванасць і блізарукасць, не разумеючы стратэгічнага значэння спорту. Маўляў, у ім, у спорце, як вучыць Клім Яфрэмавіч Варашылаў, закладзена абароназдольнасць маладога пакалення і будучыні краіны. Няма чаго есці? Няма! Але ж ці гэта прычына? Хлусня! І галодныя камсамольцы пабудавалі горад на Амуры, калі спатрэбіўся ён для партыі! А ў грамадзянскую вайну? Камсамольцы Паўкі Карчагіна лютаў зімой былі разутыя і раздзетыя (не толькі галодныя!) ды яшчэ і сярод бандытаў, а справу сваю як рабілі? Кожнаму піянеру нават, панімаеш, пра гэта цяпер вядома!

Калі бюро скончылася, выйшаў я ў калідор, а сэрца поўнілася горыччу і крыўдай.

Халера на яго, чаго яны так? Усе ж ведаюць, я стараюся – як толькі магу! Нават сам удзельнічаю ў гуртку бокса, валеябола, шахмат! Бегаю на дыстанцыі ды скачу цераз планку, хоць маю дакумент інваліда ВАВ II-й групы (тады яшчэ насіў асколкі ў лёгкім). Трымаю гарадское першыństwo па стральбе, часамі выбіваю яго і па вобласці, хоць стралянне абрыдла ў вайну!..

І тут да мяне падышоў надта паважаны мной дагэтуль выкладчык марксізму-ленінізму, стары камуніст, член бюро, а, як сам любіў хваліцца, яшчэ і блізкі сябра Марыса Тарэза – Майсей Перэльмутар.

– Перажываеш, малады чалавек?

– А ну яго пад халеру!

– Не трэба так браць да сэрца!

– А як?! – акрысіўся я на старога.

– Ну, ну! Сам ведаеш, наш інстытут на рэспубліканскіх спаборніцтвах заняў ледзь не апошнія месца, ці ж можа з такой ганьбай мірыцца парткам, прафкам, рэктарат, сам падумаў?!

Я выбухнуў ледзь не з плачам:

– Што вы гаворыце, Майсей Цалевіч?! У нас жа зусім іншыя, чым у іх, умовы! Пры прыёме там выбіраюць сабе лепшых абітурыентаў Беларусі, бо сталіца, а ў правінцыю да нас

трапляюць, хто не здасць экзаменаў у іх, – гэта ж не сакрэт! Вось і вынік, а вы такое мне гаворыце!

- А ты не гарачыся!
- Бо ўсе не хочуць бачыць прычыны!
- Добра, супакойся, усё мы бачым!
- Ага, бачыце! То навошта пілуеце?
- Хочаш, каб па галоўцы гладзілі, так?

– ...

– Слухай, я табе падкажу, як іх абагнаць!
– А вы ве-едаеце?! – зарадзілася ўва мне надзея.
– Я многа чаго ведаю, чаго не ведаеш ты. Мы, старыя камуністы, ведаем усё, чаго вам і не снілася нават, хоць вы нас і на грош не цэніце! Але мы ўсё ведаем! І табе можам сказаць. Толькі ўважліва слухай.

Я паўзіраўся на выкладчыка, як на мага:

- Майсей Цалевіч, не магу больш цярпець – кажыце!
- То слухай.

Стары даў мне мажлівасць супакоіцца.

– А ты таварыша Сталіна чытаў?
– Не разумею вас...
– Ён яшчэ і не разумее! Пытаю: добра чытаў творы таварыша Сталіна?

– Па спо-орту? – надта здзівіўся я, прыпамінаючы, дзе і што сказана аб гэтым у кніжках Правадыра народаў і Карыфея ўсіх навук і ў якім відзе спорту праславіўся ЁН сам.

Памяць нічога не падказала. Выкладчык дапамог:

– Не, прамых указанняў у таварыша Сталіна аб спорце не знойдзеш, можаш не шукаць. Але ты пашукай паміж радкоў! Праштудзіруй яго старанна, праштудзіруй і раз, і два, і тры! Ды ведаеш, найлепш калі? Да снядання, на зусім свежую галаву! Я ўпэўнены – тады ў цябе адразу з’явіцца належны вынік! Тады і мінчан лёгка абгоніш, зразумеў? Шчэ і ў Маскву на спаборніцтвы паедзеце!

Выкладчык у салдацкім шынялі пад Сталіна – з гаплічкамі замест гузікаў, так тады апрааналіся педагогі інстытутаў, яшчэ хвіліну памеркаваў, якое зрабілі ўражанне яго словы на студэнта, затым здаволена пакрочыў.

Шчыра кажучы, я з добрую хвіліну знаходзіўся пад уплывам яго ўнушальных слоў. Бытта яны ішлі ад самога Марыса Тарэза, а то і вышэй. Нават настрой пачаў як бы мяняцца. Ха, выходзіць, у мяне ёсць яшчэ выйсце, ты бачыш?!

Толькі пасля дайшла ўся недарэчнасць, выказаная старым дагматыкам, сектантам, дэмагогам і тушцам. А калі, нарэшце, дайшла, адразу апанавала ўсю маю натуру.

Мяне раптоўна разабраў прыступ смеху – гвалтоўны і моцны. Азірнуўшыся, ці няма каго блізка, аж прысядаючы, я зарагатаў на ўвесь калідор.

... Язык сярбіць, так хочацца расказаць і пра іншых падобных «выкладчыкаў». Але ж за мэту ў гэтым творы я паставіў перад сабой іншае. Са шкадаваннем пераходжу да падзей наступных.

Псаломшчык– велікамучанік

З сяла пачалі даходзіць весткі – начальства загаварыла пра калектывізацыю. Там-сям за яе ўжо нават браліся.

Кампанія гэтая, паводле чутак, ішла вельмі марудна. Бо мужыкі нашы за мінулыя гады аж занадта мелі магчымасць пераканацца, што тварылася ў калгасах Усходняй Беларусі, у Расеі і на Украіне. Хадзілі маляўнічыя чуткі, як там на працадні даюць толькі лічаныя грамы збожжа альбо ў ведамасцях ставяць адны «птушачкі». Апавадалі, у некаторыя гады людзі там бытта бы з голаду паміралі.

Слухаючы зноў аб калектывізацыі, іншыя ў нас шчыра дзівіліся: як жа так, сярод партызан, якіх яны ўсю вайну

падтрымлівалі харчамі ды зброяй, панавала цвёрдая ўпэўненасць, што калгасы сябе не апраўдалі і Сталін яшчэ ў пачатку вайны іх адмяніў, зямлю мужыкам раздаў зноў ды сказаў: «Жывіце, як сабе хочаце».

Прышла восень 1946 года, а з ёй і неўраджай. Сталін з-за нейкіх амбіцыёзных меркаванняў усё збожжа з Усходняй Беларусі ды Украіны вывез у Заходнюю Еўропу, агаліўшы вёскі падчыстую. Каб ратавацца ад галоднай смерці, і на гэты раз тысячы людзей з мяшкамі, праклінаючы калгасныя парадкі ды правадыра, запрудзілі ўсю Заходнюю Беларусь, дзе жылі яшчэ аднаасобнікі. Такого наплыву няшчасных хутка не забываюць.

Адным словам, тэма гэтая ў нашых сялян была непапулярнай. Але, як гаворыцца ў народнай прымаўцы, свая кашуля бліжэй да цела – для мяне было не гэта галоўным.

Мінула пару гадоў вучобы ў педінстытуце, а, насуперак цвярозаму разуменню, нада мной усё вісеў і вісеў той самы «першародны грэх» – бацькава спадчына.

Бацьку рэктара педінстытута Мікалая Уласаўца раскулачылі яшчэ ў 1937 годзе, мажліва таму Уласавец на кожным кроку падкрэсліваў сваю сімпатыю да мяне ды выказваў спачуванне. Затое парторг, рэктарат і асабліва Чыркоў ставіліся да мяне бытта да чалавека другога гатунку, не свайго.

Недаверу не магла змыць нават арганізацыя мной партызанскага атрада, пасля чаго немцы развалаклі наш хутар і бацькі мусілі ратавацца ў партызанах.

Не знялі недаверу мой удзел у дзеючай арміі, раненні ды высокія ўзнагароды.

Я ўсё больш і больш адчуваў, што трапляю ў катэгорыю людзей, якія вызначаліся напалову ганебнай мянушкай «заходнік». Мянушка мела сацыяльны падтэкст. Гэта значыць, што я чалавек не «паўнаварты», які не выклікае даверу, якога не трэба прымаць усур'ёз.

Зрэшты, даводзілася цярпець не мне аднаму. Цяпер на кожным кроку трапляліся «заходнікі», якім было куды горш.

Перад выбарамі ў Вярхоўны Савет я, агітатар, аднойчы хадзіў па кватэрах ды перапісваў выбаршчыкаў. У маленькай каморцы з асобным выхадам па вулачцы Міцкевіча чалавек рамантаваў веласпед – такі даезджаны, што незразумела было, чаму гаспадар не выкіне яго даўно на сметнік. Разгаварыліся, і незнаёмы супакоіўся. Нечым я ў чалавека выклікаў давер. Ён мне паведаў сваю бяду.

У каморцы жыла яго дачка. Працавала на «хуткай дапамозе» медсястрой. Ён жыў у прыгранічным сяле, служыў псаломшчыкам. Да яе прыязджаў толькі ноччу і так, каб, барані Бог, не бачылі людзі.

Яна ў анкетах не пісала, што мае бацьку, а ён, што – дачку, інакш яе адразу паперлі б з работы. Дзякуй Богу, без перашкод ёй гэтак мала-памалу ўдалося скончыць курсы медыкаў і атрымаць дыплом, а цяпер ужо не страшна. Калі нават усё выкрыецца, з дыпломам работу заўсёды знойдзеш – кожная бальніца яе возьме, на медсясцёр пануе дэфіцыт. Зараз медычка спакойна сабе працуе ўжо цэлы год. Мо і замуж знойдзе там за каго выйсці, калі не выкрыецца падман, бо інакш хто ж цяпер ажэніцца з псаломшчыкавай дачкой? Хіба што такі самы псаломшчык. Здатная ды прыгожая, як ружа, бо ўся ў маці ўдалася. І людзі яе любяць ды паважаюць за працавітасць і шчырасць. Сёння прывёз ёй кліночак сыру, торбачку груш – усё ж такі наедак, бо палучку медыкі атрымліваюць надта ж мізэрную.

Даўно трэба ад’язджаць. На святло ў акне можа хто заглянуць. Ды халерны ровар зноў разваліўся, а рамантаваць гэтага дзеркача можна толькі пры лямпе: шыбы спецыяльна заляпаняны, каб праз іх нельга было нічога ўгледзець, дзённага святла амаль не прапускаюць. Ровар надта стары, куплены яшчэ пры Пілсудскім.

– Кажуць, вось-вось і псаломшчыкаў пачнуць у Сібір вывозіць, хто ёй, беднай, тут тады дапаможа?!

Апавядае ўсё дзядзька, я слухаю ды лапаю сябе на думцы: ну, дакладна, бы ў нямецкім канцлагеры, калі сыходзіліся беларус-

селянін, аўстрыяк-шахцёр, чэх-мастак, над якімі вісеў адзін і той жа самы дамоклаў меч, ды дзяліліся сваімі бедамі!

Зрабілася як бы лягчэй. Я чалавеку паспачуваў:

– Затое ноччу бандыты напасці на вас могуць, а днём бяспечныя дарогі!

Пажылы чалавек дапытліва паглядзеў мне ў вочы, разважаючы, ці мае быць перада мной да канца шчыры. Рызыкнуў:

– А я вам скажу, у гэтых яшчэ можаш адпрасіцца! Угаварыць іх можаш! Бо павыганялі іх са сваіх селішч, паламалі ім жыццё... А ў прыродзе так: нават мыш кусаецца, бо і яна мае права абараняцца!..

Бачачы ў маіх вачах здзіўленне, растлумачыў:

– Якія з іх бандыты? Таксама няшчасныя людзі! У чым яны вінаватыя? У тым, што не захацелі, каб, як быдла, і іх павезлі ў Сібір таварнякамі, ды ўцяклі?!

– Вы так думаеце?!

Ход думак чалавека для мяне быў такі нечаканы, што я не знаходзіў, што сказаць больш.

Чалавек загаварыў ужо спакайней:

– Гэта ж – ясна. А з такімі дамовіцца заўсёды можна. Затое з гэтымі абармотамі, камандзір якіх жыве на Лермантава вуліцы, не дагаворышся. Такія ні чалавечай літасці, ні міласэрнасці не ведаюць! У-у, такія маці сваю не пашкадуюць!

Хацеў яшчэ штосьці дадаць, але не дагаварыў. Толькі бліснуў з-пад ілба вачыма. А я падумаў: маеш, чалавеча, рацыю.

Сустрэча з гаспадаром старога веласіпеда разварушыла мне душу яшчэ мацней.

Начны хапун

Да гэтага часу цэрквы, касцёлы, капліцы – будыніны, куды пакаленні продкаў неслі свае беды, надзеі і думы, перадавалі пад склады, жылыя дамы (Ваўкавыск-Цэнтральны), а то і проста: трактары чаплялі гакамі за вуглы святынь ды развалаквалі іх на дровы. З культавых будынкаў для службы пакінулі толькі адзінкі.

Забралі ды пагалоўна вывезлі ў Сібір ксяндзоў, папоў (у тым ліку і тых, хто дапамагаў партызанам) і дабіраліся ўжо да псаломшчыкаў. Бралі нават тых бацюшкаў, псаломшчыкаў, хто быў за партызанства ўзнагароджаны ордэнам.

Адзін з кіраўнікоў нашай партызанскай брыгады, Яўген Дзевалтоўскі, працаваў у Гародне пракурорам. Быў у вялікай пашане і адчуваў сябе ўпэўнена. Адноўчы на вуліцы Ажэшка спаткаў свайго партызанскага сувязнога – святара з прыгараднага прыхода. Мужчыны надта ўзрадаваліся, абняліся. Затым пайшлі ў піўную. Жыва ўспамінаючы, як некалі дурачылі немцаў, распілі па куфлі піва. Назаўтра Дзевалтоўскага выключылі з партыі і знялі з пасады, і ўсе ад яго адварнуліся. Так і памёр, бедны, з мянушкай – паслугач папа, хоць з партызанства вынес вялікія заслугі.

Пазабіралі тыя рэшткі беларускай інтэлігенцыі, якіх не маглі па той ці іншай прычыне ўзяць у 1940-1941 гадах. А праўду дзядзька казаў: на свеце так вядзецца, што нават казурка спрабуе абараняцца. Некаторыя маладыя з сем'яў, якія ладавалі на вазы ці ў машыны, каб перці на чыгунку да эшалона, з-пад канвою ўцякалі ў лес і там аб'ядноўваліся ў групы, як у часы нямецкай акупацыі.

З-за бандаў цяпер страшна было зайсці ў лес. Каб выжыць, яны нападзілі на магазіны, рабавалі людзей, зводзілі крываваыя

разлікі з тымі, на каго мелі падазронасць, што быў звязаны з НКУС...

Колькі лягло тады міліцыянераў, салдат і актывістаў у барацьбе з такімі “бандытамі”, створанымі, калі разабрацца па справядлівасці, самімі энкэўсаўцамі на чале з іх Вялікім і Мудрым Правадыром, яшчэ і не палічылі.

Часамі, калі агортаў роздум, я прыкідваў: а што было б, калі б летам 1941 года за «кулацтва» паспелі вывезці і нашу сям’ю? Не ведаю, як мой брат, Валодзька, а я, хутчэй за ўсё, таксама паспрабаваў бы ўцячы з-пад аховы, бо мацней за ўсё люблю свабоду. Мажліва, яшчэ тады папоўніў бы шэрагі вось такіх «бандытаў» у лесе. А ўвогуле, ніякія яны не былі бандыты. Сваімі людажэрнымі распараджэннямі «мудры» Правадыр спарадзіў у Заходняй Беларусі элементы грамадзянскай вайны. Для мяне гэта ясна.

Тым часам хваля рэпрэсій набірала размах.

Нават сёння памятаю тую раніцу – жудасна-страшную, калі мы ў інтэрнаце раптам даведаліся, што яшчэ ўчора з пасады рэктара знялі нашага любімага Уласаўца і на яго месца прызначылі п’яніцу і нікчэмнасць. Мала таго, ноччу ў пакоях інтэрната на Савецкай вуліцы зрабілі ператрус, пасля чаго арыштавалі студэнтаў – Кісяля, Старадубцава, Барэвіча, Матэчку, Пілецкага.

За імі забралі выпускнікоў – Смоліча, Чурылу, Майсеню і Генаша. Узялі Барэвіча, выкладчыка Гайдучыка ды яшчэ і яшчэ, каго цяпер, на вялікі жаль, ужо і не ўспомню.

Паводле чутак, усіх абвінавацілі ў антыкалгаснай прапагандзе. А Барэвіча з Гайдучыкам – у змове для страшэннага злачынства – забойства першага сакратара Гарадзенскага абкама партыі Сяргея Прытыцкага.

Зрэшты, ці такое абвінавачанне было на самай справе, ці гэта толькі плётка, ніхто толкам сказаць не мог. Адно шмат гадоў пасля рэабілітацыі яны расказалі прычыну мне самі. Для астатніх ахвяр энкэўсаўцы не змаглі прыдумаць і важкіх абвінавачванняў.

Чаго ім толькі не прыпісвалі! Аднаго студэнта ўзялі, бо выключыў у пакоі радыё, калі гралі «Інтэрнацыянал».

Другога пасадзілі на дзесяць гадоў у лагер, бо сказаў, што надта ж любіць, калі іграюць замежныя акардэаністы.

З суседняга з маім пакоя ўзялі хлопца, бо, збіраючы грыбы, бачыў бандытаў. Студэнт пра іх адразу і заявіў, але гэта было няважна. Маўляў, выйшлі бандыты, бачыце, не да каго іншага, але да яго!

Яшчэ хлопца ўзялі, бо ў час студэнцкага суботніка, падышоўшы да сяброў, калі ўсе курылі, пакпіў:

– Ну ж і працуеце вы, як стаханаўцы!

Дачка дырэктара шклозавода вярнулася з рынку і праспявала фразу, якую пачула ад п'янай бабы:

*Ах, калхознічкі, канарэчкі,
Усё ро-обім мы за капе-ечкі!*

Сястра паўтарыла другую п'яную:

*Шла ў калгас – юбка нова,
Шла з калгаса – попа гола, ух, ух!*

Абедзвюх блізнятак ноччу забралі, і больш іх ніхто не бачыў і не чуў.

Неўзабаве яшчэ некалькі дзесяткаў студэнтаў выключылі з інстытута бытта бы за дапамогу акупанту ды за тое, што ўтаілі мінулае, – бачыце, яны былі дзецьмі «ворагаў народа».

Студэнтку Ліду Перагуд прыперлі, бо, выходзячы замуж, шлюб брала ў царкве. З-за канспірацыі абрад рабіць ездзіла ў Вільню, аднак знайшліся даносчыкі, і хітрасць Лідзе не дапамагла.

У лік выключаных трапілі нават інваліды ВАВ (М.Якімовіч ды іншыя), а таксама хлопцы, якія ў вайну маглі быць толькі пастушкамі. Яны вучыліся пры немцах у беларускіх школах, там

іх механічна залічылі ў Саюз беларускай моладзі, і энкэўсаўцы завялі на іх справу як на падсобнікаў акупанта.

Кожнага з іх я добра ведаў. Абвінавачанні супраць хлопцаў і дзяўчат былі недарэчнымі. Але ж зноў ніякіх афіцыйных тлумачэнняў – ні рэктарату, ні родным, ні мне, старшыні прафкама.

Пад уладай чырковых

Усведамленне таго, што ўзятыя і выключаныя з інстытута нічым абсалютна не адрозніваюцца ад астатніх, у тым ліку і ад цябе, што існуе нейкая пачварная, усемагутная сіла, якая творыць беззаконне, чалавека аглушала ды паралізавала. Ты ўвесь час быў наструнены ды чакаў: вось-вось і да цябе, голуба, дабяруцца. Напэўна дабяруцца, як ні круціся. Што ж, па іхніх мерках і ты гэтага варты: жыў не так, як ім хацелася б. Выходзіць, я шкоды нарабіў?

І я зноў перабіраў усе падзеі мінулага да дробязей, так і гэтак смакуючы, ды зноў нічога не знаходзіў. Хоць ты пад зямлю залазь.

На калісьці ціхай, з пышнымі кустамі бэзу вулачцы Лермантава віднеўся масіўны асабняк. У ім цяпер азотна-тукавы камбінат абсталяваў гасцініцу на 35 чалавек. Па горадзе папаўзла раптам вестка, што ў будынку тым пасяліўся начальнік НКУС Гарадзенскай вобласці – грозны Фралоў. Што менавіта ад яго ідуць усе твая страхі. Таму будынак за бэзам, хто толькі мог, абыходзіў.

І смех цяпер у гэтым прызнацца, але надалей мяне ўвесь час мучыла, тачыла і свідрала непераадольнае жаданне – эх, трапіць у Маскву, дабрацца да таварыша Сталіна ды расказаць ЯМУ пра ўсе-ўсе злачынствы, якія ад яго імя твораць тут розныя самадуры! Хто падкажа, як гэта зрабіць?

Вядома, пасля апошніх «вывазак» знайшліся зноў такія, што не змаглі перажыць той атмасферы ды ўцяклі ў лес, павялічыўшы банды. Аднак пераважная большасць усё ж цярпела. Бо і дагэтуль людзі перажылі шмат. Народ паступова прызвычалі існаваць у якімсьці здранцвенні, вечным страху, маўчанні.

Разам з усімі маўчаў і я. Тым больш, набліжаліся дзяржаўныя экзамены. Затым меўся адбыцца выпуск, а разам з ім і надта знамянальная для мяне з’ява – атрыманне дыплама, аб якім у маёй вёсцы да вайны гаварылі, як аб нечым недасяжным і магутным: ён бытта бы ўсюды для цябе адкрывае дарогу.

За 25 кіламетраў на захад ад Гародні знаходзіўся раённы цэнтр Сапоцкіна. У ліпені 1949 года мяне накіравалі туды загадчыкам раённага аддзела народнай асветы.

Будучы студэнтам, я ўсё ж такі быў далёкі ад рэальнага жыцця, бо на самай справе яно аказалася куды страшнейшым, чым мне здавалася. З ім давялося сутыкнуцца ўжо пры афармленні на работу ў абласным аддзеле народнай асветы.

Выседжваючы ў прыёмнай аблана, пакуль афармлялі мне накіраванне, я стаў сведкам, як загадчык аблана ўгаворваў нейкага чалавека згадзіцца на пасаду дырэктара дзіцячага дома ў Парэччы.

– Майсей Герасімавіч, – адмаўляўся сярэдніх гадоў самавіты мужчына, – на гэтай пасадзе – мізерная зарплата, а ў мяне хворая жонка, куча дзяцей. Як я ўтрымаю іх за такія грошы, што вы мне плаціць будзеце?

Загадчык аблана пачаў яго пераконваць:

– Ты што, здурэў?! Пасада дырэктара дзетдома – цёплая! Вельмі цёпленькая! Яна заўсёды дасць табе магчымасць што-небудзь скамбінаваць! Дурань, гэта – залатая жыла! Харчы будзеш браць з іхняй кухні, апал – таксама дзетдомаўскі, як і транспарт, як многа-многа чаго іншага! Там кожны дзень камбінаваць сабе здолееш, калі лапухом не будзеш!

І гэта рабілася адкрыта, пры сведках. Мяне аж перакасіла ад такога інструктажу, а дыплом здаўся звычайнымі вокладкамі з кардону, абклеенымі чорным дэрманцінам.

Аднак то былі толькі кветачкі.

Менавіта ў Сапоцкіне я зблізку назіраў поўны аб'ём таго катаклізму, які зваліўся на мой край.

Менавіта там давялося трапіць пад яго бязлітасныя колы, спаўна сербануць яго горыч.

Раздзел чацвёрты

Касмапаліты і мужыкі

Сапоцкінскія вёсачкі былі надта бедныя і знебарачаныя. Што ж, у гэтай мясціне на працягу апошніх дзесяці гадоў пяць разоў змянялася ўлада – польская, нямецкая, савецкая, другі раз нямецкая, а тады – зноў савецкая надоўта. Улады прыходзілі ды адыходзілі з баямі, ахвярамі, арыштамі. За кожным разам пакідалі свае крывавыя сляды, ваенныя папялішчы, растрывожаныя раны.

Тут, мажліва, больш, чым дзе, не згас боль ад перажытага. Людзі не вылазілі з касцёлаў ды цэркваў. Калі ж іх не стала, не пераставалі кленчыць перад крыжамі на ростанях. А калі народ найбольш моліцца? Як яму баліць невыносна душа, як перажывае вялікае гора. У гэтым я пераканаўся за сваё жыццё цвёрда.

Уздоўж граніцы яшчэ стаялі наглуха замураваныя (каб дзеці не цягалі для забавы снарады, гранаты ды кулямётныя ленты) жалезабетонныя бункеры (доты) самога генерала Карбышава, у

якіх не паспелі стлець целы пагранічнікаў. Але да іх тады нікому, абсалютна нікому, не было справы.

Адразу я з галавой пагруз у стварэнні школ раёна. Было гэта складана. Раённы адзел народнай асветы не меў ні адпаведных будынкаў, ні настаўнікаў, ні падручнікаў, ні пісьмовых прылад. У вёсцы Новікі, напрыклад, над ганачкам вісела фанерная дошка з наклеенай газетай, а на ёй фіялетавым чарнілам было выведзена: «Пачатковая школа».

У канцы лета 1949 года і пачатку зімы 1950 дадалася яшчэ кампанія арганізацыі калгасаў. Кампанія тая праходзіла ў атмасферы, як цяпер прынята называць, жорсткага казарменнага падпарадкавання і тэрору. Ані крыху не лепш, чым апісана ў Барыса Мажаева ў яго «Мужыках і бабах».

Ішоў тыдзень за тыднем, а варожыя адносіны людзей да яе не змяняліся: сяляне хаваліся, калі арганізатары ў вёску ехалі, увільвалі, прыкідваліся дурнымі і глухімі.

Што ж, нашаму мужыку ўласцівы практычны розум. Калі ён бачыць, што справа вартая, не пашкадуе ні сябе, ні сям'і і не толькі стане ў ёй з запалам дзейнічаць – жылы з сябе ды сваіх дзяцей стане цягнуць. Але калі ўбачыць, што яго водзяць за нос, то прыкінецца глухім, дурным і хворым. Толькі часамі надта злоснай і кароткай рэплікай, затое вельмі трапнай, выкажа свае адносіны. Але зрушыць яго ў такім выпадку з прынятага рашэння амаль немагчыма.

Адным словам, справа ў арганізатараў застопарылася, працэнт абагуленых гаспадарак усё быў невялікі. Сяляне не давалі заяваў, як ні распісвалі для іх, несвядомых, райскае калгаснае жыццё сродкі масавай агітацыі і прапаганды цераз радыё, газеты і лектары з абласнога цэнтру і з Менску.

Не дапамаглі ўздзеянні, ні прамыя, ні ўскосныя. Зрэшты, яны былі самыя недарэчныя.

Аднойчы з нашага педінстытута прыехаў чытаць лекцыю на сяле выкладчык Корзін. Мяне паслалі яго суправаджаць, бераг-

чы ад бандытаў ды самому вучыцца ў вопытнага прапагандыста, як гутарыць з народамі.

Спачатку госць з трыбуны ў захудалай хаце-чытальні заклімаў несвядомых пісьменнікаў, якія, замест таго, каб маляваць у сваіх кніжках звеннявых па кок-сагызу, выводзіць цялятніц, старшынь калгасаў альбо гераічных сакратароў райкамаў, усё імкнуцца апісаць жахі вайны – цягнуць у мінулае.

Аблаяў украінскага паэта Сасюру за нацыяналістычны верш «Любі Украіну». Заадно пакрытыкаваў Максіма Танка, які, бачыце, цягне туды ж. Параўнаў Танка з украінцам – «падсасюрыў», як тады называлася. Аблаяў акадэміка Мара за антысталінскую канцэпцыю паходжання моў. Абліў гразню план Маршала, які на нашых вачах пераўтвараў Заходнюю Еўропу ў амерыканскую калонію, меўся, нягоднік, з еўрапейцаў вось-вось парабіць новых нявольнікаў ды смактаць з іх кроў. Нарэшце, раскрытыкаваў ушчэнт бязродных касмапалітаў, фармалістаў і на гэтым рэгламент вычарпаў.

Лекцыю тады абавязкова трэба было ўвязаць з бягучым момантам, існаваў цэлы такі рытуал, ім шырока карысталіся, інакш – вартасць лекцыі зводзілася да нуля. Толькі лектару брудную работу самому выконваць не хацелася. Корзін даў магчымасць выказацца мужыку-актывісту з тых, якія любяць выступаць пры кожным выпадку, а ў часы выбараў у мясцовы Савет ужо з ночы займалі чаргу перад выбарчым участкам прагаласаваць першымі, каб іх прозвішчы ў наступны дзень красаваліся ў газеце, гучалі па радыё, а самі яны маглі хадзіць гогалем.

У той час наверх вылезла надта многа розных лайдакоў, дэмагогаў, п'яніц і прайдзісветаў, што не любілі працаваць, затое, трымаючы нос па паветры, ведалі, як быць на добрым ліку ў начальства.

Ух, як яны ўмелі гэтым карыстацца!

Танклявы ды самаўпэўнены дзядзька з такой пароды балбатуноў і прайдзісветаў сказаў прыкладна так:

– Мой сусед, Мікодым, касмапаліт таксама.

Корзін яму падыграў:

– Ну-у, што ты кажаш, Франак? Не можа такога быць!

– Касмапаліт, таварыш лектар, і яшчэ які, я добра ведаю, калі гавару!

– А чым ты пацвердзіш?

– Бо касмапаліты жывуць за граніцай, так?

– Ну, так.

– І яны супроць савецкай улады ды калгасаў, так?

– І гэта верна.

– А наш Мікодым заявы ў калгас не падае, хоць жыве тут, бо такі самы касмапаліт і антысаветчык!

У вачах лектара і прадстаўніка райкама, які прыехаў з намі, я заўважыў захапленне і зразумеў, што, паводле іх меркаванняў, дзядзька з «бягучым момантам» «увязяў» здорава – у самую кропку трапіў.

Адным словам, мужыкі ўпарціліся.

Тады надта разумнае наша начальства складаную сацыяльную структуру сапоцкінскай зямлі, народжаную вопытам многіх пакаленняў, правераную не раз жыццём, стала падганяць пад свае бюракратычныя каноны.

На саўпартактыве яно нам аднойчы аб’явіла:

– Нашыя мужыкі занадта добра жывуць, каб ісці ў калгас! На сваіх хутарах яны – як паны! Не намнога горай жывецца ім і на вёсках! Бо зашмат тут кулакоў розных ды падкулачнікаў, таму і рэзультат нашай кампаніі марны! А хто лясных бандытаў корміць? Таксама яны! Заплываюць самі тлушчам, кароў і свіней кормяць садавінай, а мы з вамі не можам нават яблычка дзецям купіць!

З залы начальству пачалі падтакваць:

– Узяцца за іх трэба як след!

– Распанелі ўсе!

– Прыціснуць трэ іх як належыць!

– Як ва ўсходніх абласцях прыціснулі! Там наваліліся на іх гэтак, што аж запішчалі!

– Во, зробім гэтак, і нашыя ў калгас пабягуць як міленькія!

– Шчэ прасіцца будуць!..

Трэба было бачыць тыя кволяы халупкі з саламянымі стрэхамі, абкружаныя хлеўчыкамі ды гуменцамі, праз гнілыя бяровыя якіх выцякаў не тлушч на падворкі, а гной, тыя няшчасныя нівы, прымітыўную абстаноўку бедных хацінак, каб зразумець бязглуздасць вывадаў бюракратаў.

«Жывуць – як паны!» – падумаць жа такое.

Але дыягназ мясцовымі ўладамі быў пастаўлены. Кропка. Патрэбна было толькі рашэнне самага высокага начальства. А яно пажадала ўсё бачыць уласнымі вачыма.

Нечаканы візіт

Цёплым вясновым днём 1950 года, калі яшчэ месцамі ў ямах і бароздах белягцеў снег, але падагрэтае паветра напаўняў сярэбраны звон жаўрукоў, прыбыло высокае начальства ў спаленую амаль датла немцамі, прытоеную між узгоркаў ля заходняй граніцы мясціну – у гарадскі пасёлак Сапоцкіна. У кабінет першага сакратара райкама сталі па чарзе выклікаць раённых кіраўнікоў для гутаркі.

Падымаўся я да іх на другі паверх, а сэрца маё было ў пятках. Галоўнай прычыны таго развалу, неразбярэхі і лютай бессардэчнасці, якія нам цяпер аж надта відочныя з апублікаваных матэрыялаў, я тады поўнасьцю не разумеў. Многія думкі, якія я зараз выказваю, прыйшлі да мяне значна пазней. Тады ж ува мне сядзеў закаранелы комплекс Сталіна, які, паводле майго глыбокага пераканання, абсалютна не ведаў, што творыцца пад яго іменем.

Цяжка сабе нават і ўявіць, як комплекс той валодаў мною і падпарадкоўваў.

Аднойчы на бюро райкама партыі я адстойваў свае пазіцыі. Адстойваў горача, упарта і доўга. Калі вычарпаў усе доказы і аргументы, кінуў членам бюро казырнага туза:

– Я глыбока перакананы, калі б тут зараз сярод нас прысутнічаў сам таварыш Сталін ды ўсё слухаў, ЁН бы мяне напэўна падтрымаў!

Жарты, я прыпадобіўся да мудрага Правадыра ўсіх народаў! Як гэта так: «калі б ЁН тут быў»? А чаго таварышу Сталіну тут быць? Калі б і выдарылася такое, ці ж ЯМУ гутарыць ды слухаць гэткага замухрышку, як загадчык Сапоцкінскага аддзела народнай асветы? У таварыша Сталіна мала глабальных клопатаў?..

Але, відаць, у маёй інтанацыі было столькі шчырасці і перакананасці, што мой аргумент у прысутных на секунду выклікаў штосьці падобнае на чалавечую ўсмешку.

За сказанае мяне потым нікуды не цягалі і не папракалі нават. Толькі некаторыя паглядзелі на мяне, бытта ўпершыню ўбачыўшы, а ў вачах іхніх чыталася: «Ты глядзі які! Ну, але што ты зробіш – «заходнік».

Неяк у мой кабінет зайшоў муж настаўніцы – афіцэр пагранвойск, грузін. Ён здаўся мне да таго падобным да вядомай АСОБЫ, што, калі яшчэ і загаварыў з такім акцэнтам, ногі мае падкасіліся, і я вымушаны быў сесці. Потым дні тры хадзіў з адчуваннем, бытта мускулы мае працяло токам.

Ці мушу пасля гэтага казаць, што ўсе тыя злачынствы і недарэчнасці, якія не мог не бачыць і я з псіхікай абмежаванага сектанта, не звязваў з асобай Мудрага Правадыра ўсіх народаў і Настаўніка чалавецтва?

Вось у чым была трагедыя таго чалавека!

Праўда, на дне душы штосьці ўжо адкладвалася – ішоў працэс назапашвання матэрыялаў, каб майму светапогляду

неўзабаве ўзняцца на новую вышыню ды набыць іншую якасць.

Адным словам, ішоў я па сходах з верай у таварыша Сталіна ды з глыбокай перакананасцю ў слушнасці яго дзеянняў. Па дарозе спаткаў не менш дзесяці маёраў, падпалкоўнікаў і палкоўнікаў, якія мяне як бы перадавалі з рук у рукі. Усе былі чамусьці замухрышкаватыя, дробныя ростам, з гнуткімі спінамі ды з такімі пажаванымі тварамі, што ў гэтым я ўлавіў для сябе кепскі знак.

Зрабілася яшчэ больш не па сабе. Але выйсця не меў, мусіў ісці.

Тым часам нават дзверы адчыніў мне палкоўнік. Пры гэтым ветліва сказаў:

– Сюды, калі ласка!

Такой пашаны я яшчэ не меў.

Вырадак

Начальнікаў у кабінце было трое. Адзін з іх – надта высокі, сялянскага складу мужчына ў вышыванай кашулі і ў новым касцюме, які тапырыўся на ім.

Знаходзіўся там і да смешнага маленькі, але жыватасты генерал-грузін з малінавымі лампасамі.

Трэцім быў старшыня нашага райвыканкама – Аляксандр Вінаградаў.

Калі я пераступіў парог, генерал, пырскаючы слінай, перасыпаючы сваю мову адмысловай мацяршчынай ды з моцным каўказкім акцэнтам, роў на нашага Вінаградава – чалавека сумленнага і ўсімі паважанага:

– Пачыму ў тэбэ па раёну выяўлена толкі 37 кулацкіх сэмэйстваў, когда ў Воранаўскім раёне – 100?! Пачыму такое безобразыя? Отвычай мнэ?

Вінаградаў маўчаў, і ён залямантаваў яшчэ мацней:

–Хто тыбэ давал права скрывае іх ад нашай партыі, отвычай!

–...

–Тэбэ тожы аны купылы?

–...

–Маўчыш? Нычога нэ кажыш? Так я з тыбэ пыл зраблў!

І зноў – мат-перамат. Ды слінай цераз шчыліны ў пярэдніх зубах надта ж лоўка – цырк!

Пузатая качулка шалёна пабегала па кабінеце, пабегала, лаючыся, пагражаючы і гэтак плюючыся, тады шалёна шлёпнула задам на канапу ды імгненна заснула.

Такое дзіва я бачыў першы раз у жыцці.

Выяўляецца, да нас у раён завітаў Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Васіль Казлоў і міністр НКУС Лаўрэнці Цанава – беларускі Берыя.

Пакуль качулка на канапе хвіліны дзве храпла, а Вінаградаў адыходзіў ад агаломшання, Васіль Казлоў цярыліва ды ветліва, што прагучала вялікім кантрастам, пачаў мяне распытваць пра сітуацыю ў раёне. Я, вельмі цяжкі на словы, доўга збіраўся з думкамі, каб пачаць тлумачыць складанасці сапоцкінскай зямлі.

За гэты час генерал, гэтаксама імгненна прагнуўшыся, усахпіўся з канапы і, быгта мы даўно знаёмыя, перасыпаючы ўсю сваю мову матам-пераматам, віртуозна цяркаючы слінай, пачаў ужо раўці на мяне. Ва ўсё горла.

Роў за тое, што мой бацька ўдзельнічаў у імперыялістычнай вайне 1914 -1917 г., але не быў у Чырвонай Арміі, што перад другой сусветнай меў многа зямлі.

Што дзед за царом служыў лесніком. Што дзядзька Мікалай знаходзіўся ў польскім войску. Што нават маё знаходжанне ў партызанах нічога не дае, віны не здымае, бо аж такая чорная пляма кладзецца на ўсе пакаленні маіх нашчадкаў. Зыходзячы з усяго гэтага, паводле генерала, я – варожы элемент, які

выпадкова апынуўся ў савецкім партыйным актыве, але ён мяне таксама скрышыць у парашок.

Усё гэта гаварыў, а я маўчаў. Упершыню, мабыць, у маёй галаве менавіта ў той вясновы дзень з’явіліся, нарэшце, здаровыя прасветы. Ачуняўшы ад жывёльнага страху, я памалу набываў другое дыханне ды пачынаў штосьці кеміць, аналізаваць, цвяроза разважаць.

Міністр НКУС БССР і далей засынаў⁸, уставаў, брызгаў слінай, мацярыўся ды заміраў на канапе на хвіліну—другую. А я, слухаючы яго вульгаршчыну, нават парыруючы асобныя выпадкі – надта спакойна, разважліва, з годнасцю, – падсвядома ўспамінаў вышэйшых афіцэраў, якія стваралі жывы калідор, што вёў у кабінет другога паверха да гэтай пачвары. Параўноўваў тых бязлікіх маёраў, падпалкоўнікаў ды палкоўнікаў з іхнім шэфам і прыходзіў да цвёрдай высновы: толькі вось такія бесхрыбетныя цэрберы, чалавечае шмаццё, заменкі, як казалі ў гэтых выпадках у маім Страшаве, вырадкі і могуць служыць гэтай пачвары. Вось і служаць. І ты бачыш, колькі іх прыладзілася ў цёплае месца?

Так-то яно так, але ж міністр Л. Цанава на самым версе. Ён ва ўсіх на віду. Яго дакладна і Там бачаць. Прынамсі, не могуць не бачыць! Казлоў вонкава паводзіць сябе прыстойным прастанком, але ж ці не маска ў яго такая? Ён жа і брывом не павёў, каб хам гэты прыкусіў язык!

Не хацелася, а вымушаны быў прыйсці да пераканання, што такога тыша, як Цанава, трымаць можа толькі той, хто сам не далёка адышоў альбо ў каго злачынныя намеры.

Вінаградава знялі адразу. Праз пару дзён у яго кабінэце з’явіўся магутны целам весяльчак Пазухін – былы кавалерыст, які надта любіў анекдоты.

Цяпер па справе да новага старшыні райвыканкама лепш было не заходзіць. Займацца работай ён не меў калі. У яго пракураным наскрозь кабінэце вечна стаяў жарабцовы рогат.

Зубаскал Пазухін шчыра лічыў, што сваімі недарэчнымі жартамі людзей робіць шчаслівымі. І так ён быў у гэтым

перакананы, што напаміні яму пра тое, што робіцца вакол, ён шчыра дзівіўся: ты пра што, чалавеча?!

Дый анекдоты любіў нясмачныя. Я вытрымліваў толькі адзін-два. Затым зграбаў свае паперы і ад такога кіраўніка даваў без аглядакі драла. Ён жа наўздагон мне крычаў з расчараваннем:

– Карпюк, стой, ты куды-ы?! Паслухай яшчэ, як мы аднойчы ў Венгрыі коней віном нападлі і што з гэтага атрымалася!.

Новая расправа з вёскай

Пасля таго, як з Сапоцкіна ад'ехаў картэж чорных урадавых «лімузінаў» ды «вілісаў» з энкэўсаўцамі, у раён неўзабаве прыбылі грузавікі. А машыны тыя, бензін, імі патрачаны, так былі патрэбныя ў той час для разбуранай гаспадаркі!

Не для дабра машыны з'явіліся.

Спецыяльныя атрады войск МУС – адкормленыя, маладыя бычкі, таксама вартыя прымянення для больш карыснай справы, узяўшы за панятых няшчасных настаўнікаў (многія педагогі, напэўна, да сённяшняга дня бачаць жахлівыя сны ды чуюць той жаночы лямант), прыступілі да злачыннае справы.

Як і па іншых раёнах, так і вакол Сапоцкіна дзесяткі найбольш талковых мужыкоў, а таксама рэшткі млынароў, кавалёў, стэльмахаў і нават краўцоў – усіх, хто не трапіў пад вываз перад вайной, – з малымі дзецьмі ды са знямоглымі бабулямі і старымі адарвалі ад родных каранёў, каб везці на станцыю Ласосна ў Гародне. Па вёсках, як у 1940-1941 гадах, зноў узняўся плач і лямант звар'яцелых мацяроў.

На гэты раз выйшаў невялікі канфуз. Селіванаўскія вучні пятах-дзесятых класаў нечакана нарабілі сотні рагатак і давай з-за платоў пуляць па ахове каменьчыкамі. Так падлеткі ўвайшлі ў смак, што ім ніхто не мог даць рады. Змагаліся з хлопчыкамі

дзень, два. Нарэшце, каб салдаты не засталіся без вачэй, НКУС даў каманду – далей вывозіць толькі ноччу. А мяне, як загадчыка райана, на бюро райкама партыі абляялі, што настаўнікі сваіх вучняў не выходзяць у духу Паўліка Марозава.

Не ведаю, як хто, а я ў душы хлопчыкамі з рагаткамі ганарыўся. Бяздушныя акупанты адчулі хоць і малы, але ўсё ж такі пратэст.

На ласасянскай станцыі людзей заганялі ў таварныя вагоны з калючым дротам на акенцах – дакладна ў такія вагоны, якімі немцы вазілі нашых палонных, – ды, як і 1940-1941 гадах, усіх адправілі ў тую самую Сібір ды Казахстан.

На гэты раз кампанія вывазу расцягнулася на добры тыдзень. Энкэўсаўцы цяпер не спяшаліся, усё падлічвалі ды прыкідвалі. Каб па колькасці вывезеных не адстаць ад іншых раёнаў, новае сапоцкінскае начальства сем'яў для вывазу дабавіла. Спехам створаная Пазухіным камісія прайшла па вёсках яшчэ па некалькі разоў. У каторага дзядзькі выявілі новую шафу альбо пакрытую дахоўкай хату. А яшчэ лепш, калі Пазухін у агародчыку ўбачыў з дзесятак вуляў, іх уладальніка таксама запісваў у кулакі. Дзядзьку тэрмінова ладавалі з манаткамі на грузавічку ды пасылалі наўздагон іншым.

Як гэта, з пункту гледжання сённяшняга дня, выглядае ўсё дзіка і не па-людску! Многія ж у той час, каб супакоіць сваё сумленне, у гэтай дзікай акцыі – фактычна, генацыдзе свайго народа – нават стараліся знайсці нейкі сэнс. І знаходзілі некаторыя таму жаху апраўданне.

Скуткі візіту Цанавы

Пасля такой «акцыі», якая да твару былі толькі лютаму акупанту, а не тым, хто прынёс вызваленне, на бедных сялян напаў гэтка страх, ад якога нават у генах, відаць, адбываюцца перамены. Хутаране нагвалт разбіралі свае трухлявыя халупкі, гаспадарчыя будынкi ды перавалакалі іх у вёску, а вяскоўцы, хто застаўся нявывезеным, зараз жа паперлі ў калгас заявы.

Народ адразу перамяніўся. На сходах цяпер той самы мужык, які яшчэ нядаўна сем разоў падумаў бы перад тым, як выказацца па якім-небудзь пытанні ды прагаласаваць «за», цяпер у любым выпадку цягнуў угару руку. А наогул – стаіўся, маўчаў, упаўшы ў якісьці анабіятычны сон, бы тая кузурка на зіму.

А ўсе газеты, радыё цяпер сталі аж захлынацца ад пераможных рэляцый. Вось дзе ілжывасць была ўзведзеная да нябёс! Газеты і радыё ўсяму свету дружна абвяшчалі аб небывалым росквіце вёсак Прынёманшчыны і росце свядомасці іх сялян. Аб «здзяйсненні волі народа і партыі ў галіне сельскай гаспадаркі». Аб «бязмернай любові народа да Правадыра і Настаўніка за яго мудрую і чалавечную палітыку, накіраваную толькі на шчасце народа». Размалёўвалі ды кляймолі лютых капіталістаў, якія вартуюць днём і ноччу, каб у савецкага чалавека адабраць шчасце.

Пасада загадчыка райана – малапрыбытковая і не з лёгкіх. Таму, хоць аблана меў катэгарычны загад неадкладна замяніць, як Вінаградава, і сапоцкінскага загадчыка аддзела народнай асветы, задачу выканаць было няпроста: не маглі падабраць іншую кандыдатуру. Справа цягнулася, пакуль я сам сабе не дапамог – выступіў з адчайнай прамовай на партактыве, якую падрабязна апісаў ужо ў «Маёй Джамалунгме».

Знялі мяне з працы аж вясной 1951 года. А пакуль што я з кіем у руцэ (бо тэрор, як вядома, нараджае тэрор, і, асабліва пасля апошняй вывазкі, з-за «бандытаў» ноччу па вёсцы надта проста маглі прыстрэліць «лясныя людзі» як лішняга сведку; таму пасля заходу сонца з Сапоцкіна і нос высунуць было страшна!) крочыў днём па вёсках і з жахам назіраў вынікі кіравання краінай Мудрым Правадыром і яго камандай.

Яшчэ ў пачатку трыццатых, падсумаваўшы вынікі калектывізацыі, Сталін самаўпэўнена сцвярджаў, што «...цяпер сяляне патрабуюць клопатаў ды разумнага кіраўніцтва не ад сябе, а – ад старшынь калгасаў».

Які знайшоўся добразычлівец, скажыце, калі ласка!

Прафесія селяніна, калі ўвогуле можна назваць яе гэтым казённым словам, не без рызыкі і патрабуе творчага падыходу да жывёлагадоўлі, земляробства. Яна вымагае вопыту пакаленняў і нават не абы-якой інтуіцыі. А ў камандна-адміністрацыйным рэжыме з вынаходніка, эксперыментатара, селянін адразу пераўтвараецца ў паслухмянага папіхайлу.

Наш мужык сам мог не паесці і дзяцей часта трымаў напалову галоднымі, але, напрыклад, конь у яго быў як звер – адкормлены, сыты. Так праяўлялася сялянская душа селекцыянера, паэта, вынаходніка і творцы. Пазбыцца гэтага ён згадзіўся б хіба толькі развітваючыся з жыццём.

Падумаіце, раптам знайшоўся мудрэц, які няпрошана ашчаслівіў дзядзьку: усё гэта адняў, а, каб селянін з месца на месца не пераязджаў, шукаючы лепшай долі, яшчэ пазбавіў яго нават пашпарта.

Страх, як безадказна сталінскія бюракраты тады сябе паводзілі. Ігнаравалі прасцейшую ісціну: калі і бярэшся за калектывізацыю, ствары хоць які-такі фундамент, падрыхтуйся да гэтага.

Без матэрыяльнай і кармавой базы, без кваліфікаваных спецыялістаў для вядзення калектывнай гаспадаркі абагуленыя свінні, быдла, авечкі ды коні пачалі пагалоўна здыхаць...

Страшная бяда навалілася на Прынёманскі край!

Каля Ласосна аднойчы я назіраў такую кабылку ў адхоне. Яна ляжала трыбухом уверх. Да яе капытоў была прымацавана паперка, вырваная з вучнёўскага сшытка, з надпісам: «Няма фуражу, задрала ногі дый ляжу!»

А тыя кароўкі, што засталіся, ад бяскорміцы не маглі трымацца нават на нагах. Даводзілася іх падвязваць на вяроўках да бэлек, аб чым мясцовыя людзі дагэтуль толькі чулі, але не давалі веры, што бывала так перад вайной на Смаленшчыне, пад Курскам, Разанню і Саратавам.

Не ратавала быдла і салома з дахаў, якія на маёй Гарадзеншчыне для гэтага ўжо не абдзіралі, а хлявы і гумны не вышчараліся гэтак крыкліва аголенымі крокваламі да латамі, прынамсі, з часоў нашэсця шведаў.

Такім чынам, гінулі ў галодных пакутах коні – той самы гонар нашага селяніна. Асабліва пачалі здыхаць, калі з-за антысанітарыі напаў на іх яшчэ і сап.

Не стала раптам гною, і няўгнюеная ніва збыднела, стала даваць мізэрны ўраджай.

З рынкаў знік сялянскі гандаль. Цяпер у мястэчках можна было ў магазінах купіць толькі солі, цукерак-падушачак, мыла ды запалак – тое, што прадавалася ў крамах, а рынак знік.

Да 1939 года, вёскі нашыя атакавала прага «абноўленых ікон», апісаных мною ў іншых творах. Цяпер, як калісьці іх праваслаўныя аднагодкі, імкнучыся да ілюзорнага цуду, сапоцкінскія полькі то там, то сям абвяшчалі аб абнаўленні Маткі Боскай, святой Барбары, збягаліся да іх, бы на пажар, ды ўсё маліліся, маліліся, маліліся.

Ва ўрадавых колах задумацца над з’явай не было каму.

Пакуль энкэўсаўцы цягалі гаспадынь «абноўленых ікон», заводзячы на іх крымінальную справу, сродкі масавай агітацыі ды прапаганды і далей аж захлыналіся ад пераможных рэляцый ды заклікаў цераз розныя пачыны, размаітыя сацспарніцтвы дамагчыся яшчэ большых поспехаў.

І чым толькі людзям не мыдлілі вачэй!

Апісвалі лесаахоўныя палосы, што стануць для ўраджайных палёў на поўдні надзейнай заслонай ад сухавеяў.

Для беларусаў размалёўвалі «аграгарады», якія бытта бы вось-вось вырастуць, замест нашых вёсак, ды таксама пераўтвораць усіх у багацеяў.

Друкаваліся схемы вялізных і даўжэзных каналаў, якія з краю ў край парэжуць чарназёмныя землі СССР, стрымаюць ліўневыя воды і адораць нівы вільгацю.

Абрабаваным, адарваным ад зямлі і быдла, раптам збыднелым, пазбаўленым свабоды дзейнасці, напалоханым людзям падрабязна размалёўвалі тэхнічныя дадзеныя экскаватараў грузапад'ёмнасцю на 3, на 5 і нават на 15 кубаметраў пяску і тое, якія каналы яны будуць капаць.

Але ні адзін чалавек тае пісаніны ды выступленняў па радыё ўжо ўсур'ез не ўспрымаў. Чыталі ў недаўменні, слухалі ды ківалі галовамі, тоячы на ўсё сваю думку.

Аднойчы каля Селіванаўцаў я на ўзгорку ўбачыў засеянае бульбай поле. Яно было надта ж недагледжанае. Я з абурэннем сказаў спадарожніку, пажылому селяніну:

– І навошта было піхаць бульбу тут, у чысты пясок без гною? Ад сонца ён ужо цяпер гарачы, як прысак, і яе папячэ! Тут жа бульбы і на дзесяць цэнтнераў з гектара не збярэш!

Селянін з горкай усмешкай супакоіў:

– Нічога, сыноч, радзіво дабавіць!

Калі б цяпер пакапацца ў навуковых працах пасляваенных гадоў, то, я ўпэўнены, без ніякай цяжкасці колькі хочаш знойдзеш такіх, дзе з запалам апісваецца той перыяд як час бурлівага развіцця сельскай гаспадаркі на Прынёманшчыне. Маўляў, стымул такому росквіту дала супольная калектывізацыя ды знішчэнне праклятага ворага сялян – класа кулакоў і падкулачнікаў.

Мабыць, у гісторыі краю не знойдзеш больш падобнага выпадку, каб свая ўлада, бытта бы праяўляючы клопат аб вёсцы, аж так разбурала яе ды рабіла людзей няшчаснымі жабракамі.

Гэтак прыкладна выглядаў той катаклізм зблізку, калі апавядаць пра яго збольшага. Не бачыць тае трагедыі мог толькі фанатык-сталініст альбо тып, на якім «креста нет». Між іншым, апошнія, калі нас потым яшчэ захліснула і «эпоха застою», расквітнелі пышным квеццем.

Але я пачаў ужо не пра тое.

Вось такая была сітуацыя. У маім сапоцкінскім жыцці што мне заставалася рабіць, як ні таіць у душы бунт, так і гэтак разбіраючы тое, што пачуў і ўбачыў. Фактаў для гэтага жыццё падкідвала ўсё больш.

Напрыклад, выклікалі мяне ў райкам, далі тэкст са словамі не каго-небудзь, а самога Леніна, прыкладна такога зместу: «Наша задача цяпер, калі ўладу ўзяў сацыялістычны ўрад, – усюды арганізоўваць сацыялістычнае спаборніцтва».

Мне загадалі цераз настаўнікаў раёна наладзіць гэтае самае спаборніцтва паміж калгасамі. Рабілася смешна, калі падумаў, як да гатага падступіцца. У спаборніцтве – элементы чагосьці нясціплага і паказнога, а нашаму народу гэта зусім чужое.

Хіба ж мог я сабе ўявіць бацьку, які заходзіць да суседа і аб чымсьці такім аб'яўляе ўголас? А калі б наш сусед здурэў і выклікаў бацьку сам на спаборніцтва, то мой стары толькі ўсміхнуўся б сабе ў вусы ды хмыкнуў бы:

– Ну, вядома, ты мяне абгоніш, я ведаю! Э-э, куды мне з табой цягацца!

Затое восенню, атрымаўшы ўраджай куды лепшы, усё гэтаксама маласлоўна і з той жа хітраватай усмешкай апраўдваўся б:

– А ты ведаеш, сам не разумею, як гэта ў мяне атрымалася!

Інакш сябе паводзіць мой бацька, як і кожны наш селянін, быў не здольны – тады ён не быў бы беларусам.

Самае прыкрае, што я, разумеючы ідыятызм гэтай усёй задумы, вымушаны быў загад выконваць. Праз дырэктараў школ абавязаў настаўнікаў саборніцтвы такія арганізаваць і кожны месяц даваць справаздачы аб іх рэалізацыі. Рабіў усё гэта я, а на душы было пагана.

З гэтай прапагандай заўсёды атрымлівалася не па-людску.

Калісьці да нас, членаў камсамола Заходняй Беларусі, прыбывала прапагандысцкая літаратура з СССР. І многа яе прыходзіла. Я быў хлопцам дасціпным, мяне ўсё цікавіла, асабліва – друкаванае слова. А ў сваёй ячэйцы якраз мне і даручылі падпольны друк. Ён выходзіў на мелававай паперы экстра-класа і меў прыгожы шрыфт. Такія паперкі з літаркамі прыемна было нават браць у рукі. Пакуль такую брашурку аддаць каму, я заўсёды браўся прачытаць яе сам. Але ж тэкст у ёй напісаны быў такой дубовай мовай, што з першай старонкі хіліла на сон.

Памятаю, ніякай сілай волі не мог сябе прымусіць дачытаць такую брашурку да канца – хоць бы адну.

У падполлі практыкаваліся маёўкі. Сыходзілася на іх да паўсотні сялян. На іх вельмі заканспіраваныя асобы чыталі лекцыі. Звычайна гэта адбывалася ноччу ў лесе альбо ля балота ў хмызняку. Твару лектара ніхто не мог разгледзець. Толькі было вядома, што з-за нашай маёўкі ён спецыяльна прыбыў цераз граніцу з СССР. Тэмы лекцый былі розныя, затое адбываліся заўсёды аднолькава.

Вось чалавек пад сасной роўным і гладкім голасам начынае нам выкладаць як па пісаным работу Леніна «Матэрыялізм і эмпірыякрытыцызм». Твор яго я потым ледзь змог адолець у інстытуце з дапамогай выкладчыкаў, а што гаварыць пра неадукаваных слухачоў-сялян. Сядзелі яны, не кумекаючы ані слова, і ўпіваліся мудрагелістымі рускімі фразамі. Пакуль заснуць, па-дзіцячы шэптам дзівіліся:

– Ай, смаліць, ты чуеш?

– О-о, яшчэ як! Каб прывёў сюды нават ксяндза, бацюшку ці войта – і яны нічога не зразумелі б!

– У Саветах амаль кожны такі вучаны!..

А выклік тых 50 сялян слухачоў у лес ці на балота з пароллямі, з далёкай дарогай спалучаны быў яшчэ са страшэннай небяспекай – кожнаму ўдзельніку таго збору пагражала 5 гадоў. Каб хоць якая карысць была ад такога мітыngu! Ён быў патрэбны, толькі каб той, хто за гэта адказваў у верхніх эшалонах КПЗБ, мог паставіць птушачку, што праведзена яшчэ адно мерапрыемства, як і гэта спаборніцтва паміж калгасамі.

Па аналогіі прыпаміналася наша прапаганда сярод варожых войск у другую сусветную вайну.

У 1942 годзе каля Вялікіх Лук для немцаў быў наладжаны гэтак званы Дзямянскі «кацёл». Дзевяць дывізій праціўніка там трапілі да нас у акружэнне. Мне давялося пазнаёміцца з улёткай, якую нашая контрпрапаганда пры дапамозе авіяцыі расейвала сярод акружаных немцаў.

На сінім лістку маленькімі, як макавыя зернеткі, літаркамі было казённай тарабаршчынай сказана аб неўміручым вучэнні марксізму. Сярод гэтых літарак праз кожныя дзесяць слоў віднеліся надрукаваныя вялізным шрыфтам словы: Маркс – Энгельс – Ленін – Сталін, Маркс – Энгельс, Ленін – Сталін. Наўрад ці хоць аднаму немцу хапіла цяпення дачытаць той шэдэўр савецкай публіцыстыкі да канца!

Аднойчы мне трапіла ў рукі ўлётка, якую вораг рассыпаў з самалётаў на нашыя войскі каля Умані (Украіна). На ёй віднеўся вялізны малюнак разлутаванага Сталіна, які шуфлем бязлітасна кідаў у печ тысячы нашых байцоў, дзе яны гарэлі, як лучына. Печ лічылася сімвалам вайны. На ўсёй паперцы віднеўся толькі адзін надпіс: *«Вось што чакае і цябе, Іван! Лепш падумай і з гэтай улёткай – пропускам пераходзь да нас!»*

У аднаго калекцыянера я бачыў іншую нямецкую ўлётку. Вясной 1940 года яе кідалі на пазіцыі французскай арміі. Але тут патрэбна тлумачэнне.

У трэцім эшалоне французскіх войск стаяла на тэрыторыі Францыі вялізная англійская армія генерала Патона. Англічане не прымалі ўдзелу ў баях, толькі ахоўвалі тылы.

На нямецкай улётцы віднеўся адно невялічкі надпіс на французскай мове: *«Мусье, паглядзі паперку на святло!»* А калі зірнеш праз яе на сонца, убачыш выразна воднымі знакамі выведзеную голую французжанку ў ложку, а да яе крочыў, здымаючы на хаду фрэнч, англійскі вайсковец. Ніжэй кідаўся ў вочы надпіс: *«Мусье, не будзь дурнем! Пакуль ты гібееш у акопах, вось што хітры Тоні вычайпляе ў тваім доме!»*

Ну, добра, рабіла глупствы наша прапаганда ў вайну, але ж чаму яна нічому не навучылася?!

Частка другая Раздзел першы

Усёдазволенасць

Калісьці мая дачка-пяцікласніца (цяпер урач) прыйшла надта вясёлая са школы ды пахвалілася:

– Ага, а сёння не трэба зубрыць англійскую! Была камісія, і вучыцелька пыталася ў нас па старым уроку, бытта мы праходзілі яго ўпершыню! Усім пяцёркі паставіла!

Дзяўчынка не вінаватая, што не бачыла ў гэтым выпадку нічога заганнага, а толькі смешнае. Стан маралі таго нашага грамадства быў аднолькавы на ўсіх узроўнях. Для нагляднасці прывяду яшчэ адзін прыклад.

ЦК ВЛКСМ абвясціў конкурс: які раён найбольш адноўіць магіл людзей, загінулых у другой сусветнай вайне. З «Комсомольскай правды» мне патэлефанавалі, каб я тэрмінова

пашукаў Быкава і папрасіў напісаць крытычны артыкул. Справа ў тым, што недзе ў Малдавіі райкам камсамола, каб узяць першыства ў конкурсе, нарабіў у лесе дзесяткі ліпавых магіл.

У гадавіну вызвалення Кёнігсберга наша група пісьменнікаў-ветэранаў сустракалася з першым сакратаром Калінінградскага абкама Раманавым. Я задаю яму пытанне: «Колькі нашых салдат і афіцэраў загінула пры вызваленні Кёнігсберга ў 1945 годзе?» Раманаў маўчыць – не ведае. Тады адзін яго памагаты з абурэннем нападае на мяне:

– Мы не скажам! А гэта неістотна! Галоўнае, мы ведаем, колькі тысяч байцоў і камандзіраў атрымалі ордэны за гэтае фашыскае логава.

Раманаў з памочнікамі адказам вельмі задаволены.

Ідзе Пленум Гарадзенскага абкама партыі. Начальнік абласнога аддзела Камітэта дзяржаўнай бяспекі выступае з сенсацыйнай заявай. Расказвае пра выдатныя дасягненні сваіх чэкістаў. Маўляў, усе яны так старанна нясуць службу, што праз граніцу мыш не праскочыць. Заўсёды ім трэба быць насцярожанымі. Напрыклад, нядаўна на кантрольна-прапускным пункце станцыі Гародня яны, дзякуючы сваёй пільнасці, выявілі значную кантрабанду, якая б прынесла незлічоную шкоду нашай дзяржаве, калі б яны хоць на хвіліну страцілі пільнасць.

Начальнік гаворыць:

– Канадзец, нейкі Чурыла, наведаў свайго брата ў Смаргоні. Многія цяпер прыязджаюць да сваякоў. Але, як выявілася, гэты мязотнік ехаў да нас са шпіёнскай мэтай – хацеў вывезці ў Канаду нашу зямлю, каб за граніцай змераць у ёй ступень радыяцыі. Вораг з трэскам пагарэў. Нашы чэкісты ў чамадане шпіёна зямлю знішчылі і адабралі. Уявіце сабе, таварышы, на такім вастрэі нажа мусім мы працаваць!

А я слухаў высокапастаўленага махляра, і мяне аж падмывала ад абурэння – людзі, ён брэша! У той час я быў загадчыкам агенцтва «Інтурыст» і якраз прысутнічаў пры рэвізіі чэкістамі

таго канадца, які ўвесь час, пакуль яго трэслі, бездапаможна плакаў. Што здарылася? Васьмідзесяцігадовы смаргонец выехаў з бацькамі за граніцу яшчэ да рэвалюцыі. Знаходзячыся ў сваякоў у гасцях, у Смаргоні, ён з магілкі дзеда зачэрпнуў горстку чарназёму і загарнуў яго ў насоўку, каб дзеці, калі старому прыйдзе апошняга гадзіна, паклалі яму ў дамавіну.

Слухачы абураліся нахабствам канадца. Здаволены сказаным начальнік ад трыбуны зноў пайшоў займаць месца ў прэзідуме, а мне хацелася закрычаць на ўвесь зал: «Народ стварыў байку пра дурня, які спрабаваў сваю карову завалачы на гнілую страху, каб рагуля выскубла там траву! Хіба ж шпіёны так робяць? Для вымярэння радыяцыі існуе прылада ў выглядзе ручкі да пісання, шпіён хутчэй змерае рэнтгены такім апаратам, чым павязе пясок за граніцу!»

Аднак пустабрэха і я выслухаў ды прамаўчаў. Бо, каб заікнуўся ў абарону дзядзькі Чурылы, на мяне абрынулася б уся зала, да таго была яна абалваненая. Людзі дружна накінуліся б, чаму бяру пад абарону чужога нам па духу эмігранта, а не радуюся прынцыповасці слаўных чэкістаў!

Вось якая была сітуацыя.

Атрымаўшы належны грунт (пакорлінасць, запраграмаванасць на пэўную хвалю і запалоханасць людзей), караючы сталінскі меч бязлігасна сек галовы ўсім, хто спрабаваў выйсці за межы. Раскладанне грамадства ў застойны перыяд пайшло на ўсіх узроўнях. Гібель ды вываз самых лепшых і дастойных прывялі да прытуплення народных традыцый, дэградацыі маралі і нават змены ў генафондзе народа. З таго часу я не прыпамінаю ні аднаго кіраўніка, з якім можна было б, як з роўным, пагутарыць на маральна-этычныя тэмы, аб літаратуры, гуманізме, – не было такіх там! Да ўлады прарваліся самыя хітрыя, самыя карыслівыя, самыя слізкія, самыя лядашчыя, самыя бессаромныя, якія ў адпаведны час здагадаліся павярнуць нос па ветры, і нармальных людзей у сваю кампанію яны і блізка не прымалі.

У другой палове шасцідзiesiąтых выбухнула навала ўзнагарод. Спачатку ў абласной газеце з'явілася аб'ява аб узнагародзе Вярхоўным Саветам небывалай колькасці людзей ордэнамі. Затым на старонках газеты ўказы пайшлі касякамі. Стваралася ўражанне, бытта ў Маскве назбіралася замнога ордэнаў, і, каб дабро такое не марнавалася, яго жменямі пачалі раздаваць налева і направа, а то і, як жартавалі на вёсцы, раскідвалі з верталётаў.

Да якіх толькі казусаў не даходзіла з узнагародамі!

Напрыклад, наш новы сакратар гаркама партыі Уладзімір Сямёнаў, пераведзены з Менска, не папрацаваў у Гародні на сваёй пасадзе і года, а ўжо атрымаў ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга.

З Указа (за 1965 год) мы даведаліся, што сакратар абкама партыі па прапагандзе А.Ульяновіч атрымлівае ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга (цытую Указ) за «арганізацыю штучнага апладнення быдла», а першы сакратар абкама партыі У. Міцкевіч – ордэн Айчыннай вайны I ступені «за ўдзел у падпольным руху на Гарадзеншчыне ў часы Вялікай Айчыннай вайны».

Між іншым, я набраўся нахабства, зайшоў да высокапасаўленага Уладзіміра Фёдаравіча ды з абурэннем яму заявіў:

– Вашу біяграфію, таварыш Міцкевіч, публікавалі ў газеце перад выбарамі ў Вярхоўны Савет, таму яе ўсе ведаюць. З публікацыі відаць: у часы вайны вы служылі толькі ў войсках аховы аэрадромаў у глыбокім тыле!

Не разумеючы яшчэ, куды я вяду, Міцкевіч ахвотна пацвердзіў:

– Усю вайну.

– О! – падхапіў я. – Дый кожны партызан у нас выдатна ведае, што вы на акупаванай тэрыторыі праціўніка і дня не былі – вобласць невялікая, мы ўсе адзін аднаго ведаем як аблупленага! Цяпер былыя падпольшчыкі прачыталі ў газеце інфармацыю і плююцца! Як вы маглі атрымліваць

высокую ўзнагароду за перыяд акупацыі, нават не панюхаўшы партызанскага вогнішча?

Перад гэтым я сабе ўяўляў, як чалавека такімі словамі ашаламляю, як ён пачынае перада мной чырванець ды апраўдвацца тым, што выйшла непаразуменне: падхалімы перастараліся.

Нічога такога я ад Міцкевіча не пачуў.

Даволі спакойна ды гэтак жа ўпэўнена ён мне, несвядомаму, растлумачыў, што для ваенкамата прыйшла разнарадка на ордэны толькі падпольшчыкам, а перамяніць тэкст Указа ваенкамат, як і газета, не мог, і тэкст мусілі даваць як у арыгінале.

З паводзін Міцкевіча вынікала, што такога тлумачэння павінна было быць дастаткова. Чалавек крыху нават здзівіўся, што я такі тупы і не разумею гэткай простае справы. Між іншым, потым ён мне бязлітасна за гэта адпомсціў. Калі рыхтавалі на мяне матэрыялы для выключэння з партыі, калі выключалі, менавіта Міцкевіч стаяў за кадрам усёй справы і спрытна ёю кіраваў. Рабіць гэта яму было тады зручна, бо ўжо з'яўляўся сакратаром ЦК КПБ і членам бюро ЦК КПБ. Але пад канец жыцця ён здзівіў сваёй запозненай сумленнасцю.

У 1982 годзе ў Вялікім тэатры Масквы адзначалася 100-годдзе з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, і я знаходзіўся ў прэзідыуме. Міцкевіч да таго часу захварэў невылечнай хваробай і проста з крамлёўскай лякарні прыйшоў нас праведаць. Падабраўшы адпаведны момант, ён адвёў мяне за кулісы, абняў за плечы і сказаў:

– Аляксей, даруй мне!

А тады ў кабінцеце Міцкевіча дыялог наш становіўся падобным на гутарку сляпога з глухім, і я яго абарваў.

«Карыфеі» навук

У канцы шасцідзiesiąтых наша абласное кіраўніцтва ў адзін час пагалоўна загарэлася ідэяй абароны дысертацый. З'ява гэтая набыла буйныя памеры.

Старшыня аблвыканкама М.Малочка, яго намеснік, сакратар абкама А.Ульяновіч ды іншыя, раптам палічылі, што для поўнага камфорту ім не хапае толькі навуковых ступеняў. Інструктараў сваіх вызвалілі ад прамых абавязкаў ды пасадзілі рыхтаваць дысертацыі.

Паручэнцы і не супраціўляліся. Іншыя нават з гонарам яшчэ і хваліліся:

– А што мне? Затое машына ў маім распараджэнні. Куды хачу і на колькі ўздумаю, еду! І сам вырашаю, калі на работу ісці, як адпачынак праводзіць. Пасля завяршэння рукапісу шэф павышэнне абяцае!

Перад абаронай патрабуецца ад прэтэндэнта, як вядома, атэстат за сярэднюю школу, дыплом аб вышэйшай адукацыі ды здача мінімуму, у які ўваходзіць і замежная мова. Атэстаты яны прыдбалі раней, дыпломы – таксама, дружна скончыўшы завочна інстытуты, а мінімум – нічога не папішаш – трэба было цяпер здаваць. А як яго здасць такі Малочка, які скончыў некалькі класаў пачатковай школы пры Польшчы? Недалёка адышлі і астатнія.

І пры педінстытуце для такіх прарэктар Б.Фіх тэрмінова наладзіў здачу экзаменаў экстэрнам, для чаго рэктар нават вызваліў свой кабінет.

Газеты аб гэтым, як і пра многае іншае, не пісалі, таму надта квітнела вусная інфармацыя. Гараджанам у наступны дзень усё роўна стала вядома, як Малочка на экзаменах даводзіў, што ўрблюдаў разводзяць на Таймыры.

Калі старшыня аблвыканкама быў маленькі і непрыкметны, то яго намеснік – буйны рыжаваты мужчына. І вось ён, на здзіўленне экзаменатарам, пры здачы на мінімум не мог наогул нічога адказаць. Сядзеў ды маўчаў. Гэты мажны з выгляду, сыты прэтэндэнт, які вальяжна разваліўся ў крэсле рэктара, на самай справе выявіўся беларучкай і чыстапложыкам. Станоўчую ацэнку экзаменатары яму вымушаны былі выставіць з вялікай нацяжкай.

Прэтэндэнты паказалі смеху вартыя веды, асабліва па замежнай мове. Як выключэнне, Малочку дазволілі здаваць мову польскую. Астатнім прахадны бал выставілі па нямецкай.

Памятаю, як загадчык кафедры замежнай мовы інстытута І.Чартко дараваць не мог сабе потым, што мусіў выставіць чацвёрку тым, хто нават не чуў, што такое артыкль, і ніяк не змог прачытаць адзін з іх іначай, як «дзі». Мы з Чартко якраз спаткалі на вуліцы Фіха ды спыталіся, навошта ён такіх грамацеяў піхае ў навуку. Барыс Маркавіч бойка выпаліў:

– А што? Адным дурнем будзе больш, адным менш, якая розніца? Цяпер у навуцы поўна такіх!

Усе зарагаталі, у тым ліку і я, не ведаючы яшчэ, што дома чакае мяне працяг гэтай самай справы.

Мая жонка працавала настаўніцай у адной з рускіх школ і лічылася добрым спецыялістам. У той самы дзень ёй патэлефанавалі з прыёмнай аднаго з вышэйпамянёных кіраўнікоў, маўляў, сакратарка праз хвіліну прывязе дысертацыю свайго шэфа, падрыхтаваную інструктарам (хто дысертацыю рыхтаваў, называлі тады адкрыта, не тоячыся, у гэтым быў якісьці шык!), і трэба было ў дысертацыі выправіць памылкі.

Доўга жонка мучылася над тым опусам, дзівячыся з узроўню пісьменнасці нашых чыноўнікаў. Давала яго і мне глядзець. Нудная і нікому непатрэбная тарабаршчына.

Нарэшце паперы жонка аднесла ў канцэлярыю. Але шэф не пажадаў нават выйсці са свайго кабінета ў прыёмную ды хоць пару слоў падзякі сказаць жанчыне.

І вось надыйшоў час, калі «негры» паклалі на стол шэфам гатовыя рукапісы – кампіляцыі з газет, урыўкі артыкулаў і дакладаў. І неўзабаве тыя, хто, паводле расказаў літработнікаў абласной газеты, не маглі звязаць на паперы самастойна і двух слоў, прымушаючы самыя простыя газетныя артыкулы пісаць за іх, «абступеніліся». За выключэннем Аляксандра Ульяновіча. Нейкім чынам у апошні момант аб яго намеры даведаўся Пётр Машэраў і дарогу ў навуку бойкаму Аляксандру Восіпавічу закрыў. Яшчэ прэтэндэнта на Рэспубліканскім сходзе Пётр Міронавіч добра высцебаў.

Між іншым, і цяпер падобныя кандыдаты навук, дактары спрабуюць стварыць пагоду. Ані крыху не бянтэжачыся, што тэмы іхніх дысертацый такія, напрыклад, як «Царыца беларускіх палёў – кукуруза», «Прафсаюзы хімічнай прамысловасці БССР у барацьбе за павышэнне вытворчасці працы ў IX-й пяцігодцы», «Перамога развітага сацыялізму ў СССР», «Крызіс капіталізму» і «Нацыянальная палітыка ў СССР – гарант дабрабыту і ладу», яны ахвотна выступаюць з лекцыямі. Мала гэтага. Такія і цяпер кіруюць НДІ, ВНУ, вешаюць ярлыкі пісьменнікам і «расперазаўшымся» журналістам, на кожным кроку бачаць нацыяналістаў. Яны, вядома, на словах таксама прыхільнікі перабудовы. А на самай справе, як вобразна сказаў Алесь Адамовіч, напоўнілі шэрагі беларускай вандэі і дружна стараюцца перабудову прыдушыць. Толькі цягнік іхні ўжо адышоў. Горай тое, што паспелі такім жа шляхам «абступеніць» яшчэ і сваіх дзяцей.

Аднак вернемся да галоўных герояў.

Баль у высокага чына

Нядаўна ў «Известиях» быў надрукаваны матэрыял аб Старшыні Вярхоўнага Савета Узбекістана Ягдар Насрэд-дзінавай. У ім гаварылася, з якім марнатраўствам народных сродкаў Ягдар Садыкаўна праводзіла сынава вяселле.

Як мы цяпер усе ведаем, такія парадкі нярэдка. У застойны час перараджэнне чыноўніцкай іерархіі, на жаль, захапіла ўвесь саўапарат, але я Амерыкі не адкрываю – пра гэта ўжо не раз гаварылася ў прэсе.

І нашы гора-кіраўнікі ў той час, па закону злучаных сасудаў, выдатна ведалі, што вычаўпляюць насрэддзінавы, шчолакавы і чурбанавы. Таму смела дзейнічалі па прынцыпу: калі можна тым, чаму нельга мне, тым больш што ў той перыяд на перыферыях яны былі яшчэ больш недасяжнымі для правахоўных органаў.

Пачыналі яны з раздачы адзін аднаму лепшых кватэр, ордэнаў, арганізацыі сабе і сваім нашчадкам вучоных ступеняў, прэстыжных пасадак. Апетыты ў іх раслі і, карыстаючыся службовым становішчам, перайшлі паступова да марнатраўства дзяржаўных сродкаў больш адкрыта.

Цяпер ні адна сесія ці канферэнцыя не заканчвалася без калектыўнага балю.

Паездкі за граніцу (у ПНР, напрыклад) і прыём замежных гасцей ператварыліся ў суцэльныя п'янкі.

Ганебная звычка настолькі ўкаранілася, што, калі я аднойчы на абласным актыве выказаў трывогу з-за гэтага, увесь зал высмеяў мяне як рэтраграда. Да сённяшняга дня памятаю яго ўтробнае іржанне, за якім гучала насмешка такога акцэнта: о, Карпюк так выступае, бо яму, мабыць, мала выпіць дасталося!

Страх, якія набыло гэта памеры.

Напрыклад, камсамол для заканчэння канферэнцыі наняў аднойчы цэлы прафілакторый тытуншчыкаў над Нёманам у лесе. П'янка камсамольскага актыву на чале з першым сакрата-ром ЦК ЛКСМБ Жабіцкім (пасля стаў міністрам унутраных спраў БССР, затым зняты з пасады за злоўжыванні, рэха аб чым пракацілася па ўсім былым Саюзе!) працягвалася да раніцы. Мой знаёмы (М.Цыгельніцкі) адказны быў за мікрафоны, святло і, успамінаючы тую калектыўную распусту, плюецца яшчэ і цяпер.

Застаў дурня Богу маліцца

Вяртаючыся цяпер у думках да тых абласных кіраўнікоў, спрабую сябе стрымліваць. Ну, праводзілі вяселлі, маючы магчымасць, ну і што? Яны ж не выхадцы з чужога класа, і кожнаму з іх, вядома, даставалася ў пару сталіншчыны, хрушчоўскага валюнтарызму і брэжнеўскага застою таксама пад завязку.

Іх бяда – бедны інтэлектуальны ўзровень. Захапіўшы высокія пасады ды атрымаўшы, як я ўжо сказаў, пераканаўчыя прыклады ад розных чурбанавых, насрэддзінавых, шчолакавых, жабіцкіх, яны таксама займелі замашкі, каб як найбольш хапаць ды жыць па прынцыпу – пасля мяне хоць патоп!

Але ж пры гэтым як яны любілі павучаць! А ўсялякі намёк на інтэлектуальнасць, глыбіню, гуманізм, імкненне дакапацца да ісціны ўспрымалі як бы за асабістую абразу. Такое ў іх спараджала буру абурэння ды абвінавачванняў: ты капаеш пад асновы камуністычнага ладу і хочаш рэстаўрацыі капіталізму.

Акрылены новым значком дэпутата Вярхоўнага Савета на лацкане, М. Малочка мне, такому ж выхадцу з заходнебеларускай вёскі, як і сам, і амаль аднагодку, пры спатканні вока на вока «па-сяброўску» падказваў, што знаходжуся не на

правільным шляху, не ўмею жыць. Раіў браць прыклад з яго. Я ж прыглядваўся да чалавека і не мог уцяміць: жартуе ці кажа ўсур'ез.

Зямляк мой вырашыў аднойчы ашчаслівіць аднавяскоўцаў. Родам ён з беднай вёсачкі Плецянiчы Зэльвенскага раёна. Мясцовасць, напэўна, названа ад беларускага дзеяслова – плесці. Назва паходзіла хутчэй ад рамяства жыхароў, якім у даўнія часы займаліся, – плялі, мабыць, рыбалавецкія прычындалы і торбы. Але зразумець гэтыя прамудрасці новаспечанаму вучонаму сельскагаспадарчых навук было не пад сілу. Назву палічыў абразлівай. Звязана, маўляў, з праклятай народамі «плетью» (а гэта чыста рускае слова, яно ў нас аніяк не магло пусціць такія карані, каб паслужыць для назвы вёскі!), якой шчодро карысталіся паны і памешчыкі. Дык няўжо і цяпер яе славіць?!

Маючы даную яму народамі уладу, Малочка рашэннем выканкама назву замяніў на Чырвонае сяло.

Але ўдзячнасці ад землякоў усё роўна не атрымаў. Калі неўзабаве прыехаў на радзіму для сустрэчы з выбаршчыкамі і з трыбуны хваліў савецкую ўладу, што яму, маўляў, з былога батрака і пастуха дала магчымасць вырасці да «чырвонага губернатара» (цытата з яго прамовы ў клубе!), несвядомыя аднавяскоўцы так і не змаглі ацаніць належным чынам яго грамадскі ўчынак і пракалолі высокапастаўленаму земляку ў «Волзе» ўсе чатыры колы.

Мяняліся людзі на вачах

Найбольш мяне дзівіла метамарфоза з І. Мікуловічам. Гэты вясковай закваскі, бытта бы і просты, без фокусаў чалавек, жанаты на звычайнай медсястры (з трэцяй паліклінікі), якая не пакінула сваёй нялёгкай работы нават тады, калі нечакана для

іх абаіх муж стаў абласным начальнікам, дэградзіраваў у мяне ва вачах. Аж шкада было яго, як перараджаўся.

Зрэшты, назаву толькі факты – судзіць аб эвалюцыі І.Ф.Мікуловіча зможа кожны.

Аднойчы на вёсцы я спаткаўся з жахлівым фактам.

У калгасе – самым перадавым у раёне, у які я прыехаў рабіць рэпартаж для газеты, – якраз капалі бульбу. Капачы высыпалі яе ў скрыні, затым селянін браў лейцы ў рукі ды адпраўляўся з возам на станцыю ладаваць бульбу ў вагоны для адпраўкі ў Ленінград. Перад гэтым дырэктар школы абавязкова да кожнага воза прыстаўляла вартаўніком настаўніка, каб дзядзька, барані Бог, не ўздумаў па дарозе бульбы адсыпаць.

Так і валакліся яны па дарозе кіламетраў сем: конь з наладаваным возам, побач дзядзька з лейцамі ў руках, а за імі педагог, апусціўшы галаву, бо яму было няёмка спатыкацца вачыма з чалавекам, які вучыў у яго сваіх дачок. Затым валокся другі конь, другі дзядзька ды грамадскі міліцыянер...

І сам гэты дзікі факт, і тое, што ні дырэктар, ні настаўнік, ні брыгадзір са старшынёй калгаса не бачылі ў ім нічога заганняга, ды выгляд тых няшчасных настаўніц і настаўнікаў, якія з пакорай ды панылай абьякавасцю тупалі за фурманкамі, мяне моцна ўразілі – аб хвалебным рэпартажы з перадавога калгаса, дзе старшынёй – Герой Сацыялістычнай Працы, не магло быць і гаворкі.

Я адразу кінуўся да сакратара абкама партыі ды з абурэннем яму пра ўсё выклаў.

Іван Фёдаравіч надта шчыра прыняў гэта да сэрца і расказаў пра тое, што аднойчы назіраў сам.

Ехаў Мікуловіч праз вёску каля гумна і пачуў: у ім арфуюць збожжа. Выразна было чуваць, як грукоча агрэгат. Сакратар абкама спыніў машыну, каб заглянуць у гумно. На сваё здзіўленне, выявіў: на ўсіх дзвярах даўжэзнай будыніны вісяць здаравенныя замкі.

Шафёр праз хвіліну прывёз старшыню калгаса, і тады выявілася, што старшыня перадавога калгаса і таксама Герой Сацыялістычнай Працы, каб не кралі зерне, сваіх калгаснікаў замыкае на цэлы дзень на ключ і толькі вечарам выпускае.

– Як жа яны да ветру ходзяць, як жа ў іх з абедам? – здзівіўся сакратар абкама.

– Чорт іх не возьме, выцерпяць, не вялікія паны, – супакоіў яго мясцовы кіраўнік. Ды ўпэўнена дадаў: – А што загадаеце мне рабіць – чакаць, пакуль усё развалакуць? Ведаю я іх – аж занадта!

Яшчэ Іван Фёдаравіч дадаў, што гэткая практыка ўкаранілася ва ўсіх калгагах і саўгасах. Укаранілася даўно, але ён не ў змозе што-небудзь перайначыць. Бо неяк так склалася, што публічна пра гэта і не скажаш: не зразумее цябе ніхто і не падтрымае. Вось ён якраз сядзіць і над гэтым думае.

Мы вельмі шчыра над з’явай пабедавалі, і я з цяжкім сэрцам развітаўся. Праўда, цяжкасць была ўжо не тая – прыемна, калі дзеліць з табой яе яшчэ хто-небудзь.

У 1962 годзе я занёс яму часопіс «Октябрь», у якім пісалася пра вытворчыя брыгады ў Сібіры – першыя ў сёлах Савецкага Саюза, ды пра тое, якіх дасягнулі яны поспехаў, – куды большых, чым у самых лепшых калгасах. Іван Фёдаравіч ідэяй адразу загарэўся. Выклікаў з Масквы нават аўтара артыкула, самога Барыса Мажаева. Распытаў яго падрабязна пра структуру вытворчых брыгад на сяле, пра іх адносіны з мясцовымі ўладамі і парэкамендаваў некаторым калгасам Гарадзеншчыны наладзіць такое новаўвядзенне ў сябе.

І што вы думаеце? Наладзілі!

Але нядоўга ў нас праіснавалі на сяле тыя вытворчыя брыгады. У той самай Маскве, дзе і «Октябрь» друкаваўся, знайшліся ў ЦК КПСС разумнікі, якія Гарадзенскі абкам партыі абвінавацілі ў падрыве сацыялістычных устояў, а Мікуловіча за гэта ледзь не знялі з пасады сакратара абкама па сельскай гаспадарцы, – такую пасаду ён тады займаў.

Неўзабаве настаў перыяд застою, а з ім разгул дэмагогіі, пустазвонства ды прынцып паводзін: хапай, хто што можа, бо пасля нас – хоць патоп! Вось тады метастазы разгулу дабраліся і да І. Мікуловіча. Да таго часу ён ужо ў нас стаў першым сакратаром абкама.

Аднойчы ехаў я з Менску ў вагоне з нейкай маладзіцай. Неўзабаве даведаўся: яна – дэпутатка-даярка, вяртаецца з сесіі Вярхоўнага Савета БССР.

Я пацікавіўся:

– І што там было цікавага?

– Апельсіны ў буфцеце! – борзда пахвалілася яна ды паказала на аранжавыя кругляшы ў сетцы.

Я сябе супакоіў разважаючы: што ж, відаць, маладая мама. Выпадкам надарылася аказія набыць ласунак дзеткам, і гэта ёй зацьміла ўсё астатняе.

Пачакаўшы хвіліну-другую, я зноў спытаўся:

– А яшчэ што было на сесіі цікавага?

Яна наморшчыла лобік, успамінаючы:

– Яшчэ?.. Яшчэ...

Бачу, успомніць не можа аніяк.

– Вы ж там, нябось, не гадзіну былі! – дапамагаю.

– Аж два дні!

– Ну? – цягнуў я з яе навіну.

– А яшчэ ў ларку давалі кітайскія кофты, але мне ўжо не дасталіся!

– Не хапіла? Што ж так зьвалі?

– Так выйшла!.. Стаяла, стаяла ў чарзе, ужо мая калейка падыходзіла і... Эх, як шкада!

– Ах, ах!.. – падыграў я.

– Ледзь не заплакала ад крыўды!

– Та-ак, не пашэнціла вам...

Знайшоўшы ўва мне цярплівага слухача, маладзіца вырашыла быць шчырай да канца:

– І яшчэ трэба было прысутнічаць дзень на сесіі, але я ўжо не вытрывала!

– Так дамоў цягнула?

– Жах! Хутка ж дзецям у школу ісці, сабраць іх трэба! І я мала слоікаў з гароднінай на зіму накруціла, а сезон гуркоў вось-вось скончыцца! Дый у гэтых гасцініцах жыць не люблю – казёншчынай ад іх аддае!..

Мне раптам падумалася: нічога сабе ілюстрацыя да міфа наконт таго, што кожная кухарка зможа кіраваць дзяржавай!

Вярнуўшыся дамоў, зайшоў я і да І. Мікуловіча і, як раней, давай яму з горыччу выкладваць сцэнку ў купэйным вагоне. Маўляў, вось такіх пасланцоў народа выбіраем! А менавіта ад іх залежыць лёс культуры, асветы, здароўя, мова ды быт нашага народа!

Першы сакратар абкама слухаў, слухаў, а затым нечакана абрынуўся на мяне з Быкавым (Васіль Уладзіміравіч жыві тады яшчэ ў Гародні) за тое, што, маўляў, не туды глядзім і бачым не тое. Параіў абодвум добра праштудзіраваць раман У. Кочатава «Чего же ты хочешь?».

– Прачытайце гэтую кніжку абодва, прачытайце! – павучаў, аж чырванеечы ад абурэння. – І там дакладна такія паказаны, што бачаць толькі ўсё змрочным, у багатым савецкім жыцці не знаходзяць станоўчых акцэнтаў! І там такія разумнікі ўсіх крытыкуюць ды вышукваюць чорныя плямы, бытта мала ў нас светлага і добрага!

Дагэтуль мы з Мікуловічам не бачыліся года з паўтара. Толькі цяпер я на яго твары разгледзеў незвычайную для Івана Фёдаравіча важную самаўпэўненасць, нядобры бляск вачэй і жорсткае раздражненне чалавека, якому наступілі на пальцы.

Унь як улада цябе перамяніла!

Пакуль я ад здзіўлення паспеў што-небудзь уставіць, ён напаў на мяне з кпінамі:

– Як вы не адводзіце вачэй ад сваіх твардоўскіх, максімавых, бакланавых, салжаніцыных, гэтак і ў той кніжцы героі ўсё

глядзяць і глядзяць на Захад! Глядзяць, не могуць нагледзецца, а сваё ганьбуюць ды бэсцяць! Вы падыгрываеце варожай прапагандзе, льяце на сваё толькі дзёгаць і дапамагаеце ЦРУ! Але ведайце: працоўны народ вас не разумее і зняславіць ганьбай!

Мне было выразна відаць, што чалавек гаворыць не сваё. Як было ў ім усё пераблытана! Нягледзячы на аг'яняючыя поспехі ў асабістай кар'еры, у гэтым прастаку загаварылі раптам тысячы страху, бяздумна засвоеных догмаў, лозунгаў і шаблонаў, чым было нашпігавана нашае хворае грамадства.

Не праяўляйце да мяне варожасці сёння, пенсіянер Іван Фёдаравіч, калі трапяць вам на вочы гэтыя радкі, не крыўдуйце і не абвінавачвайце мяне ў няўдзячнасці. Так, вы сімпатызавалі мне і нават шчыра радаваліся маім удалым творам, а па тэлефоне кожны раз не забывалі павіншаваць з Новым годам. Тым не менш, сумныя факты я выношу на грамадскі суд. Раблю гэта не для слоўца і не для таго, каб Вас прынізіць у вачах людзей, а таму толькі, што лінія паводзін людзей, да катэгорыі якіх лёс вызначыў Вам належаць, – дакумент эпохі; дакументы не ўпрыгожваюць, нягледзячы на тое, падабаецца гэта камунебудзь ці не.

Наднёманскі Астап Бэндэр

Але найбольш у вобласці травіў інтэлігентаў Ульяновіч. У кабінэце, сцены якога памяталі названага ўжо аднойчы караля Панятоўскага (кожны трэці сейм Польшчы і Літвы на чале з каралём адбываўся ў Гародні), які яшчэ дзвесце гадоў таму назад выпусціў для творчай інтэлігенцыі спецыяльны медаль «Sapere Aude» (таму, хто адважыўся быць мудрым!), Ульяновіч фабрыкаваў ды фабрыкаваў супроць нас абвінавачанні адно страшней за другое. Прыпісваў падрыўную антысавецкую

работу, якую мы бытта бы праводзім па прамым указанні ЦРУ ды іншых замежных выведак.

Да ўсяго, Ульяновіч быў ярка выяўлены графаман. Злоўлены на злоўжыванні публікацыяй сваіх вершаў у абласной газеце пад псеўданімам Яновіч, ён да знямогі пачаў мучыць сваіх наведвальнікаў, прымушаючы людзей слухаць прымітыўную бязглуздзіцу.

Злоўжываючы службовым становішчам і адчуваючы сябе абсалютна беспакarana, Ульяновіч апускаўся нават да подласці.

Кіраўнік літаратурнага клуба ў Беластоку мне, сакратару аддзялення СП БССР, аднойчы паскардзіўся. Колькі ён з польскімі сябрамі, прыбыўшы ў Гародню па пагранічным абмене, ні спрабаваў дамагчыся сустрэчы з Данутай Бічэль-Загнетавай і Васілём Быкавым, мэты ані разу не дасягнуў. Заўсёды госць вымушаны быў цэлымі гадзінамі выслухоўваць у кабінёце сакратара абкама па прапагандзе яго ўласнае рыфмаплёттва.

Тады модна нас было крытыкаваць. Мяне, напрыклад, кляймолі на ўсіх абласных, раённых сходах і нават у кожнай партыйнай арганізацыі за выданне «Маёй Джамалунгмы», за выступы на з'ездах і пленумах СП БССР. Крытыкавалі нават за альбом «Гродна», у якім я – страх сказаць! – дадумаўся сказаць, што ў нашай вобласці пяць гарадоў (Гародня, Наваградак, Ваўкавыск, Слонім, Ліда) старэйшых за Маскву, што ўмудрыўся аж на 93 здымаках з 300 паказаць у абласным цэнтры цэрквы і касцёлы, а не новабудоўлі (хацеў бы я бачыць фатографа, які, робячы ў Гародні здымкі, не зачапіў бы кадрам і культавага будынка!). А ўжо Быкава не абмінала з крытыкай ні адна газета – ні маскоўская, ні менская – і кожны дзень. Ульяновіч жа з-за нас на пленумах, сходах і нарадах аж са скуры вылазіў.

Вось словы гэтага без паці мінут кандыдата філалагічных навук, выказаны ім у канцы шасцідзесятых гадоў на сходзе абласнога партактыву перад аўдыторыяй у 800 чалавек. “Пытаецца, што робіць цяпер Карпюк? У містыку

ўпаў. Абклаўся бібліямі, царкоўнымі фаліянтамі і сачыняе нешта рэлігійнае (я ў той час працаваў над раманам-быллю «Вершалінскі рай», які да сённяшняга дня вытрымаў ужо шэсць публікацый!). А Быкаў? Той па-ранейшаму пра вайну піша. Вядома, трэба камусьці і пра вайну пісаць, але як? Вось у «Альпійскай баладзе» савецкага афіцэра ён здае да немцаў у палон. Ну, што зробіш, часамі здаралася – у палон траплялі асобныя нашы афіцэры, бо гэта была вайна. Але ж як камандзір Чырвонай Арміі там сябе паводзіць? Мо ён падполле там арганізоўвае? Дзе там! Афіцэр разводзіць шашні з пекнай італьяначкай, а потым усё думае і думае пра яе. І гэта – наш, савецкі, афіцэр! Усё з-за яе сохне і сохне – вось такога вывеў нашага камандзіра!»

Смешна цяпер цытаваць выказванні прымітыўнага дылэ-танта аб адным з лепшых твораў беларускай прозы. Але нашпігаваная рознымі глупствамі, запраграмаваная падобнымі лектарамі, наіўная правінцыйная аўдыторыя нашага Дома палітасветы толькі ахнула ад абурэння зладзюгам-аўтарам. І столькі ў ёй было лютага злосці! Нават страх браў, калі падумаеш, што гэты натоўп можа з табой учыніць, калі падкруціць яшчэ крыху!

Неўзабаве Васілю пабілі вокны. Да маёй жонкі сталі прыдзірацца на рабоце. Старэйшую дачку абвінавацілі, бытта яна наведвае нейкі непрыстойны клуб...

Гэта быў толькі пачатак.

Раздзел другі

Расправа і яе вынікі

Быў канец шасцідзiesiąтых. У асяроддзі літаратараў сталіністы бралі верх і паступова выгрызалі ўсё перадавое, што ўзрадзілі XX, XXII з'езды партыі.

Наспявалі падзеі ў Чэхаславакіі. Я з сябрамі не таіў сваіх сімпатый да «Пражскай вясны», і начальства не ведала, як яму быць. Каб нейтралізаваць хоць мяне, нечакана прыслалі позову і, як афіцэра запасу (тады яшчэ я ім быў!), узялі да войска бытта бы на перападрыхтоўку.

22 жніўня 1968 года нашу дывізію раптоўна за ноч абмундзіравалі ва ўсё новае ды накіравалі ў Прагу для абароны чэхаславацкага народа ад «происков империалистов».

Дывізія па дарозе Гародня – Беласток зрабіла ўжо 15 кіламетраў і даходзіла да польскай граніцы. Каля Брузгоў нечакана мяне выклікалі з даўзёрнай калоны. Падпалкоўнік з палітчасці Георгі Глонці прывёз са штаба новы загад: у Чэхаславакію ні ў якім выпадку мяне не пускаць, з арміі зараз жа звольніць. Мой добры знаёмы Георгій Уладзіміравіч пры гэтым шагнуў, што ён падслухаў размову начальства, якое вырашыла, што на «гражданцы» шкоды цяпер я зраблю менш.

Быкава і яму падобных па-ранейшаму штодзённа малацілі ды ганьбілі менскія і маскоўскія газеты. Па бібліятэках знялі некаторыя яго творы, а з вайсковых – усе да аднаго.

Паводле разумення нашых партыйных бюракратаў, Быкаў не мог ад сябе так пісаць – ён бытта бы рабіў гэта пад уплывам шкоднай кампаніі. У Гародні пачалася бязлітасная расправа з яго сябрамі.

Першага пакаралі, пазбавіўшы звання дацэнта, Барыса Клейна. Аўтара папулярных кніжак, лектара таварыства «Веды» звольнілі з працы ў медінстытуце і адправілі юрысконсультам на базу гародніны.

З-за дрымучай сваёй абмежаванасці мясцовыя кіраўнікі палічылі Клейна ідэйным натхняльнікам ды галоўным вінавайцам таго, што Быкаў у творах такі рэзкі.

Клейну прышылі антысаветызм. Падлавілі на фразях тыпу «кансерватыўныя і няздольныя ўжо да нічога крамлёўскія кіраўнікі», «мацёрыя сталіністы», якімі ён карыстаўся на лекцыях перад студэнтамі, таму яшчэ і выключылі з партыі.

Член бюро гаркама Генадзь А., зняважліва празваны ў горадзе мянушкай «Генка», адбіраючы білет, заглянуў туды, дзе адзначаюць суму партыйных унёскаў, і са зларадным здавальненнем абвесціў Клейну:

– Го-о, і яму ўсё яшчэ было кепска! Ну, цяпер ты, голубе, атрымліваць столькі не будзеш, мы ж ужо аб гэтым паклапоцімся, будзь пэўны!

А са мной падзеі разгортваліся гэтак.

Спачатку паклікаў мяне сакратар абкама партыі па прапагандзе Аляксандр Ульяновіч ды паставіў пытанне рубам: я, камуніст, думаю крытыкаваць «распоясавшага» Быкава за ачарненне савецкай рэчаіснасці ці не думаю? Абавязак гэта сакратара аддзялення СП БССР – у першую чаргу, ці ён за так грошы дзяржаўныя атрымлівае?

Пачаў я даводзіць, што Васіль ачарняць нікога і не думае. Ён сваіх герояў выводзіць аголенымі жыламі і не патрабуе аніякіх падказчыкаў. Што ў быкаўскіх аповесцях не антысаветызм, а суворая праўда жыцця ў спалучэнні з любоўю да чалавека ды болем за Радзіму. Што Быкаў сам, хоць і беспартыйны, піша

з чысцейшых партыйных пазіцый. Што за ім будучыня, таму аўтара такога не крытыкаваць трэба, а вылучаць на Дзяржаўную прэмію ды яшчэ яму лепшую кватэру даць!

Сакратар абкама доўга да мяне прыглядаўся і аб нечым так глыбакадумна сам з сабой разважаў, бытта ўвесь да краёў быў нашпігаваны не абы-якімі весткамі. Нарэшце сказаў:

– Яшчэ і прэмію яму, ха! А за што? Бо піша? Пішам мы ўсе – у тым ліку і я! А наконт партыйнасці мы разбіраемся, напэўна, лепш! І з кватэрай у яго – нічога страшнага! У камуналцы жыве? Ну і што? Многія жывуць так!..

Яшчэ хвіліну падумаў:

– Значыць, удзельнічаць у перавыхаванні Быкава адмаўляецца. Што ж, цяпер наракайце на сябе. І з вамі зробім тое самае, што з Клейнам. Аддзелім вас ад яго! Адлучым ад яго вас абодвух, пазбавім вашага ўплыву – адумаецца і ён!

І праўда, неўзабаве навіна: КДБ вядзе допыт знаёмых, капаецца ў маёй біяграфіі.

Зноў пачалі прыдзірацца да жонкі на рабоце, а дачку папракаць на нарадах за ўдзел у ідэйна шкодным клубе, хоць яна дарогу ведала толькі са школы – дамоў.

Папярэдзілі Максіма Танка, каб запатрабаваў ад мяне заяву аб звальненні з пасады сакратара аддзялення СП у Гародні.

Апрача «Новаго мира», усе рэдакцыі вярнулі мне рукапісы.

Паперы ў Маскве няхай паляжаць, а заявы такой ад мяне не дачакаецца – дудкі! Вытрывае і жонка, а перад дачкою яшчэ ўсё жыццё наперадзе!

Адным словам, я яшчэ думаў, як бывала ў жыцці не адзін раз, – пранясе. Наконт сваёй пасады быў пэўны. Маё ж аддзяленне – лепшае ў рэспубліцы, кіраўніцтва не нахваліцца.

А пэўнасць мая была пустой.

У пастцы

Нечакана склікалі сакратарыят СП БССР, і той, бытта бы за развал работы, мяне з пасады звольніў. Усе шэсць сакратароў, за выключэннем сёмага – Янкі Брыля, якія дагэтуль увесь час ставіліся да мяне так прыязна, раптам напалі гэтак люта, бытта я ў іх адняў жонак, забраў апошні кавалак хлеба, падпаліў хату ці пакалечыў унукаў.

А падзеі яшчэ толькі набіралі разгон.

Аднаго дня нейкі камандзірскі бас надтрэснутым голасам па тэлефоне загадаў:

– Карпюк? Ты мне как раз нужен! Слушай! Спрячь самиздат! Спрячь немедленно и надежно! Вынеси из дому к чёртовой матери, сейчас же!

І кінуў трубку.

А гэта яшчэ што такое?! Правакатар за дурня мяне прымае? А мажліва, добразычлівец?

Невядома, хто гэта быў, а спытацца не меў у каго. Але ледзь дачакаўся вечара. Як крыху прыцямнела, я хутчэй тоўстыя папкі з рукапісамі Гінзбурга, Бека, Салжаніцына, лісты з выступамі Сахаравы, Некрыча запакаваў у мяшок, вывалак з дому і ўтапіў у Гараднічанцы.

Тым часам пайшлі тыдні, месяцы – цягучыя, без працы, без мажлівасці друкавацца. Нарастала трывога. Тут яшчэ першы сакратар гаркама партыі Магільніцкі шапнуў: знайшлі кампрамат на мяне і ўжо даведку пішуць для выключэння з партыі.

Наўныя людзі ўсёй падаплёкі не ведалі, і народ пачаў усё тлумачыць па-свойму. Тлумачылі чамусьці гэтак, што ўсе мы выглядалі пачварамі.

Раптам папаўзла пагалоска, што Быкаў за сваю творчасць атрымлівае ад амерыканскіх рэзідэнтаў даляры.

На Барыса Клейна казалі, бытта ён у Віцебску раскапаў бацькава золата, захаванае яшчэ ў часы, калі той служыў у

Дзянікіна афіцэрам, перавёў у Гародню, дзе Барыса бытта бы і падлавілі на махінацыях. Маўляў, пакуль што вылецеў з партыі, а неўзабаве стане перад судом.

Аднак найбольш фантастычныя байкі пачалі гуляць пра мяне. Дапамог тагачасны сакратар гаркама партыі А.Магільніцкі. У дакладах з трыбуны ён пачаў апавядаць такое, пра што пішуць толькі ў прыгодніцкіх раманах.

Пры сустрэчах з гараджанамі Магільніцкі, які дагэтуль нібыта сябраваў са мной, вёў вольналюбівую гутарку, даваў нават не раз службовую машыну з'ездзіць у аэрапорт па пісьменнікаў, у Друскенікі іх завезці, раптам абвесціў, што я сын мацёрага кулака і здраднік Радзімы. Нібыта ў вайну пры немцах вучыўся ў берлінскай школе дыверсантаў. Затым бытта бы немцы заслалі мяне ў партызаны, дзе я выдаў карнікам атрад. Пасля вызвалення, бытта бы для маскіроўкі, ажаніўся з дачкой віднага рэвалюцыянера (мой цесць – Альшэўскі, расстраляны сталіністамі ў 1937 годзе, і праўда, быў калісьці сакратаром ЦК КСМБ, у гонар яго ў Менску нават вуліца названа!), а па камандзе ЦРУ я нядаўна вынырнуў з падполля ды пачаў савецкай уладзе шкодзіць.

Такая нагонка неўзабаве дала вынікі. Быкаву зноў пабілі вокны. Ад Клейна і мяне знаёмыя людзі па вуліцы кідаліся ў бакі, бытта бы ад пракажоных. Ніхто больш мне не тэлефанаваў, не дасылаў лістоў, а школы, тэхнікумы ды рабочыя інтэрнаты перасталі раптам запрашаць на выступленні.

У педінстытуце арыштавалі студэнтаў – Раманава Аляксандра, Каленчанку Сяргея і іншых. Іх падлавілі, калі хлопцы на партрэце Леніна намалявалі сімвал «Пражскай вясны», і на допытах пастараліся, каб студэнты прызналіся, што ўсё рабілі пад уплывам выступленняў Карпюка і Быкава.

Цяпер кожны раз на вуліцы я пачаў заўважаць за сабой хвост. Заўсёды паспяваў адзначыць, што высочвалі нашы органы куды прымітыўней, чым рабілі гэта шпікі польскай дэфензівы, а ў часы нямецкай акупацыі – «гегаймсполіцай»

(тайная паліцыя). Карцела спаткацца з начальнікам КДБ ды яму сказаць:

– Не так гэта робяць! Больш тонка трэба!.. Эх, за што вам грошы ладныя плоцяць?!

Крадучыся, спаткалі мяне Валянцін Чэкін, затым Алег Малашанка і расказалі, як іх, гэтых пачаткоўцаў, работнікі КДБ завалаклі на патаемную кватэру горада і дамагаліся, каб абодва мужчыны дакладвалі пра кожны мой і Быкава крок. А Малашанку абавязалі яшчэ падпісаць заяву, што ў творчасці ён таму такі рэзкі, бо начытаўся майго выступлення на V з'ездзе пісьменнікаў БССР...

Адным словам, зажылі мы, бы тыя ізгоі. Часамі, як змоўшчыкі, спатыкаліся дзе-небудзь далей ад людзей ды меркавалі, што ж нам цяпер рабіць.

Нарэшце, ноччу выклікалі мяне на допыт у КДБ...

Следчы Фамін пацікавіўся, якая з маіх кніжак найбольш біяграфічная. І колькі сапраўды было ў бацькі кароў – 2 ці 3, зямлі 18 га ці 32.

Што ў маіх мастацкіх творах насіла характар аўтабіяграфічны, што не, я адразу не так лёгка мог адказаць – на маім месцы заблытаўся б, мабыць, і Шолахаў.

Не лепш было і з другім пытаннем.

У бацькі быў хутар. Сельская гаспадарка – жывы арганізм. Яна ніколі не стаіць на адным узроўні. Усё залежала ад наяўнасці корму, мажлівасці сям'і і кан'юнктуры на рынку. Таму, напрыклад, кароў бацька то прадаваў, то заводзіў больш, чым коней. А пры савецкай уладзе колькасць іх мела прынцыповае значэнне. Па гэтай прычыне, пішучы сваю аўтабіяграфію, я выбіраў наяўнасць кароў з такой лічбай, якая мне не зашкодзіла б, зусім нікога не ашукваючы, калі падыходзіць да справы па закону. Зрэшты, Божа мой, з пункту гледжання глабальнага гуманізму, якая розніца – 2 рагулі ў сям'і ці на адну больш? Але ж толькі цяпер я з жахам уявіў сабе, як з такой драбязы, здабытай

вось такім функцыянерам, розныя чыноўнікі раздуюць вялікую палітыку, каб мяне дабіць дарэшты.

Я козыр даў ім у рукі сам – трапіў, нічога не скажаш.

Зноў успомніліся часы падполля пры Польшчы ды нямецкай акупацыі. Следчы абудзіў якіясьці старыя душэўныя раны. Страх некуды без следу падзеўся, я нават адчуў асалоду вадзіць яго за нос.

Аднак хітрыкі мае, падобныя таму, што, маўляў, зямлі і праўда было толькі 18 гектараў з гакам, астатняе – балота, неўраджайнае тарфяніска, не дапамаглі. Пра тое, што прыдумаў апраўданне не я, што яшчэ ў 1947 годзе, прымаючы мяне ў партыю, падвучыў мяне ўпісаць зямлю без балота былы партызанскі камандзір і сакратар гаркама партыі Лазебны, я ўжо функцыянеру апавядаць не стаў.

Не абышлося і без подлых прыёмчыкаў.

У 1943 годзе, вясной, за сувязь з партызанамі я з братам трапіў у лагер смерці Штутгоф «бай Данцыг». Як і ва ўсіх канцлагерах на тэрыторыі карэннай Германіі, так і ў Штутгофе кожнаму арыштанту можна было атрымліваць з дому пасылкі з харчамі і нават грошы. Маркі на рукі не выдавалі, запісвалі іх на асабовы рахунак арыштанта, а харчы мне і брату здорава дапамаглі: менавіта дзякуючы ім я і брат уцяклі.

Падпалкоўнік Фамін з КДБ заехаў у Штутгоф ды прывёз адтуль фотакопію ведамасці, згодна з якой у канцылярыі я атрымліваў тры разы па дваццаць марак.

– Карпюк у лагеры на службе быў! – зрабіў з гэтага заключэнне ды пачаў супроць мяне заводзіць крывінальную справу.

Як вядома, няўдачы на людзей валяцца цэлымі касякамі. Менавіта ў той час – не раней і не пазней! – прыйшло пісьмо ў КДБ ад Марціна Грушэўскага.

Калісьці яго хутар быў побач з нашым. Бацька з Марцінам разам нават служылі ў царскім войску, але мой стары ім заўсёды абураўся за тое, што сусед любіў лёгкае жыццё. Палеткі яго былі

зарослыя пырнікам, камяні з іх гаспадар збіраць і не думаў, на балоце ленаваўся касіць атаву. Яшчэ бацька яго крытыкаваў, бо Марцін быў з нямногіх страшаўцаў, якіх цягнула да выпіўкі. Сабутэльнікамі яго былі легіянер-ляснік, паліцыянты – тыя, у каго вадзіліся грошы. Тым не менш, бацька ўгаварыў суседа ўступіць у кампартыю, і той два гады з’яўляўся яе членам, пакуль сяброў не прадаў.

У 1933 годзе кампартыя ў нас арганізавала забастоўку лесарубаў і возчыкаў лесу. Бацьку і яшчэ аднаго страшаўца, Васіля Лебядзінскага, за арганізацыю забастоўкі пасадзілі на тры месяцы ў ваўкавыскую турму, але мужыкі былі цвёрдымі – вазіць з лесу сосны так і не ехалі.

Нарэшце, з усіх сялян, хто спакусіўся на панскія грошы (штрэйкбрэхеру плацілі ў дзесяць разоў болей!), стаў Марцін Грушэўскі. У той час, калі яго сусед сядзеў за гэта ў турме, дзядзька з пасынкам паехалі ў лес, кінуўшы гэтым выклік – вёсцы, падпольшчыкам, суседу.

Паўтараю, нормы маралі на вёсцы сталыя. Грушэўскі аўтаматычна перастаў быць членам падпольнай кампартыі. Людзі пачалі яго ганьбаваць і надта баяцца. А я праз год, стаўшы членам падпольнага камсамола, ноччу з сябрамі падвартаваў яго ля вясковых могілак і некалькі разоў пабіў⁹.

Адным словам, Марцін некалі ў нас атрымаў сталую клічку «штрэйкбрэхер», і я ўзненавідзеў яго з юнацкім максімалізмам. Яшчэ больш Марцін стаў непрыемны, калі з прыходам уз’яднання ў 1939-м стаў сваім чалавекам у энкэвэдоўцаў і дапамог з бацькі рабіць кулака; я ўжо гаварыў, што такія людзі тады неспадзявана зрабілі кар’еру.

З першых дзён акупацыі Марцін стаў старастам (солтысам) вёскі, што яшчэ больш абурыла некаторых людзей, і мяне ў тым ліку.

Адразу пасля 1942 года мяне немцы за сувязь з партызанамі раптам арыштавалі, завезлі ў беластоцкую турму, але ўзялі і Марціна Грушэўскага ды пасадзілі ў адной камеры. Тое, што яго

праз пару дзён выпусцілі, мяне пераканала яшчэ больш, што ён цяпер стаў нямецкім паслугачом, фашысты арыштоўвалі яго для блізіру – у камеры быў нямецкай падсаднай качкай.

Калі потым быў партызанам, затым камандзірам атрада, я меў яшчэ клопат – берагчыся, каб не ўбачыў мяне, маіх хлопцаў сусед Грушэўскі, каб немцы за мяне не помсцілі бацькам – старыя яшчэ ў партызаны не ішлі, а жылі на хутары.

Вельмі абмяжоўваў Грушэўскі і маіх партызан, калі яны ішлі на сувязь да бацькі. Хлопцы нават палявалі на Марціна, але ён быў прадбачлівы – начаваць ездзіў з дому ў Гарадок, і гэты факт яшчэ больш нас пераконваў у слушнасці нашай падазронасці.

Летам 1944 года, у першы дзень прыходу ў нашу вёску Чырвонай Арміі, Марціна Грушэўскага, як старасту, арыштаваў СМЕРШ. Ноччу паднялі з ложка і мяне на допыт. Я, вядома, пад гарачую руку нічога добрага сказаць пра суседа не мог. Калі і было якое сумненне, то падумалася: Грушэўскага чакае суд, ён высветліць усё дакладна, калі я ў чым-кольвек памыляюся, скажу толькі, што ведаю. У выніку дзядзьку Марціну далі ўсяго 5 гадоў паясення і выслалі ў Краснаярск.

Акурат ў той момант, калі вырашалася мая справа ў Гародні, з Краснаярска ў КДБ прыйшло пісьмо. У ім дзядзька Марцін абліваў мяне гразцю і патрабаваў сабе рэабілітацыі на той падставе, што ён некалі быў таксама членам КПЗБ. З яго пункту гледжання, крок такі лагічны: тое, што быў пры немцах старастам, даўно ўжо не каралася, заставаліся толькі мае абвінавачанні і яшчэ двух страшаўцаў, якіх у КДБ не бралі пад увагу. Я ж праз 25 гадоў на тыя падзеі глядзеў цяпер зусім інакш.

Мацёрым шкоднікам тае справы, за якую змагаўся, назваць Грушэўскага цяпер не мог аніяк. Ну, выпіваў з легіянерамі, паліцыянтамі – пасля ўз'яднання ў 1939 годзе ды ў часы застою пілі яшчэ і не так. Адноўчы здурэў, паквапіўся на добры заробак, паехаў з пасынкам у лес штрэйкбрэхерам. Баляваў і з немцамі, як і многія іншыя. Але ж фактаў, каб гаварыць пра яго як злачынца

і прадажніка, я не меў. За гэты час дасканала даведаўся: у турму, затым у канцлагер да немцаў пасадзіў мяне за сувязь з партызанамі не Марцін, пра што я паспеў ужо надрукаваць не ў адным сваім творы.

Да такой я прыходзіў высновы на допыце ў Фаміна. Але ж скажы гэтак следчаму, і справу сваю з-за Марціна ўскладню яшчэ больш. Фамін прамаўчыць, што дзядзька быў штрэйк-брэхерам, што яго падпольшчыкі, у тым ліку і я, за гэта білі, што потым за немцамі стаў старастам (солтысам), што на гэтым грунце паміж намі ўзнік антаганізм, і з майго боку небеспадстаўны. І атрымаецца: ён сумленны чалавек, няшчасная ахвяра Карпюка-кар'ерыста, які цяпер валіць на сталіністаў, а сам унў як падаваў людзей!

Што мне рабіць? Ці не пацвердзіць лепш сваё ранейшае сведчанне, каб ліквідаваць яшчэ адну небяспеку для сябе – для гэтага трэба так мала!

А пацвердзіць – узяць на душу грэх.

Адным словам, дзеля часовай выгоды я не мог зрабіць адной і той жа памылкі двойчы. Што ўжо будзе. Выдатна ведаючы, што гэтага мне ніколі не даруюць¹⁰, свае паказанні летняй ноччу 1944 года для СМЕРШа я ўзяў назад, чым вельмі ўзрадаваў свайго ворага-следчага. Ад здавальнення ён, не тоячыся перада мной, аж рукі пацёр.

У яго яшчэ быў галоўны козыр – штутгофская грашова вѣдамасць.

Тым часам завесці крымінальную справу з-за тае вѣдамасці следчаму, як ён ні стараўся, не ўдалося. Задума ў яго не атрымалася! З-за міжнароднай салідарнасці літаратараў.

Даведаўся пра ўсе мае мітрэнгі даўні друг з ПНР, былы савецкі разведчык і аўтар шматлікіх кніжак Аляксандр Амільяновіч. Ён тэрмінова з'ездзіў у той самы Штутгоф на сваёй машыне (з Беластока гэта – 500 кіламетраў). У лагерным музеі раздабыў тлумачэнне, што ў лагер можна было грошы прысылаць па пошце. Праз іншых польскіх пісьменнікаў, захоўваючы ўсе

прыёмы канспірацыі, паперку зараз жа пераправіў мне праз граніцу, і Фамін застаўся з носам: галоўны козыр з яго рук выбілі.

Нічога ў іх не атрымалася і з арыштаванымі студэнтамі, якія на партрэце Леніна намалявалі сімвалы «Пражскай вясны». Ні Раманаў, ні Каленчанка, ні іншыя хлопцы сувязі са мной не пацвердзілі. Першы з іх атрымаў 4 гады, другі – 3, на гэтым справу іхнюю закрылі.

Такім чынам, на мяне крымінальная справа адпала.

Але з партыі мяне з трэскам вышперлі. Пры разборы асабовай справы члены бюро дазволілі сабе паздзекавацца з ахвяры.

З усяго перажытага, я лічу, найбольш ад мяне патрабавалі сілы, адвагі, рашучасці, умення ўцёкі з канцлагера Штутгоф (я ж там пакінуў роднага брата, каб фашысты за мяне яму помсцілі!). І ўвогуле, як свет светам, тья, каму пашэнціла ўцячы з палону, каб зноў удзельнічаць у барацьбе з ворагам, былі заўсёды ў пашане. Такім давалі тытулы шляхціца, графа. Такім выдзялялі зямельныя ўчасткі, выдавалі ім ордэны. На мяне ж прысутныя на бюро дружна наваліліся:

– Як гэта ўцёк адтуль? З лагера нікому ўцячы не ўдалося, а толькі аднаму Карпюку? Хіба такое бывае? Тут штосьці не тое!

– Ясна...

– Немцы выпусцілі з заданнем!

Калі дакладчык ўпамянуў мой ордэн Чырвонага Сцяга Айчыннай вайны ды самую высокую ўзнагароду ПНР – залаты крыж *Virtuti Militari*, заявілі:

– Во, во! Яшчэ і такія ўзнагароды! Хто яму паверыць?!

– Купіў сабе на чорным рынку!

– Пасля вайны гэта зрабіць было проста!

Той самы «Генка», а цяпер ужо мэр горада і вядомы ўсім хабарнік, лавелас ды п'янчуга, разглядаючы мае дакументы на інваліднасць (ім я быў з 1945 года, а старое пасведчанне інваліда прывалок на бюро ў наўнай веры, што мне дапаможа), франтавыя даведкі аб лёгкім і цяжкім раненні, гідліва кінуў:

– Сфабрыкаванья!

Фраза гэтая мне здалася найбольш абуральнай. Ох, як хацелася ўляпіць па маладой фізіяноміі хударлявага, са старанна залізанымі назад валасамі і напамаджанага франта ў фінскім гарнітуры – цёмным з белай палосачкай.

У Маскве

Аднойчы выклікаў мяне Быкаў і шапнуў:

– Аляксей, у «Новом мире» чакаюць, каб ты забраў свае рукапісы! Пошце не давяраюць!

–А мне яны навошта?

–Забяры, яшчэ могуць калі-небудзь прыдацца!

Васіль прапанаваў дабірацца туды разам, бо меў таксама справу, і папрасіў дапамагчы яму з начлегам. Я два гады вучыўся на Вышэйшых літаратурных курсах, ведаў у Маскве ўсе хады і выходы.

Вось мы і ў сталіцы. У інтэрнаце на Дабралюбава без клопатаў атрымалі на двух пакойчык. Патэлефанавалі адразу Барысу Мажаеву, які калісьці вучыўся на курсах сцэнарыстаў ды жыў са мной у гэтым будынку таксама, а прыязджаючы ў Гародню з-за свайго нарыса аб вытворчых брыгадах у калгасах Сібіры, надрукаваным у «Октябре», пазнаёміўся і з Быкавым.

Мажаева я даўно не бачыў. Барыс з’явіўся ўжо з раскошнай рыжай барадой ды аж свяціўся бадзёрасцю і аптымізмам. На маю бяду, прывалок каньяк. Югаслаўскі п’янілівы прадукт са стракатымі наклейкамі быў у такім адмысловым і элегантным упакаванні, што аж дзіва брала, – кніжкі б так выдавалі!

Сябры адразу ажывіліся. Адкаркавалі бутэльку ды сабраліся правесці цікава рэшту часу, а мне, абсалютна непітушчаму, стала з імі сумна.

Я крыху яшчэ пасядзеў. Калі ж абодва пачалі паўтарацца ды казаць тое, што дыктавала ім віно, павалокся ў калідор.

Там адразу наляцеў на Валодзю Сапожнікава – былога курсанта. Адно ў эпоху галоснасці з «Літаратуркі» я даведаўся, што за кулацтва ён перажыў усе стадыі ізгоя і сям'я яго адведала поўны набор сталінскіх жахаў, якія нам, выхадцам з Заходняй Беларусі, і не сніліся. Але ў канцы шасцідзiesiąтых пра гэта яшчэ я не ведаў, бо нашыя курсанты біяграфіі свае тады старанна ўтойвалі.

Хоць былі мала знаёмыя, цяпер калідорнай сустрэчы ўзрадаваліся.

Не ведаю, пра што тады казаў я. Сапожнікаў жа адразу пачаў апісваць, як на яго радзіме адстаўнікі павыбівалі ўшчэнт качак ды лебедзяў, што для «Окцябры» ён падрыхтаваў пра гэта вялізны матэрыял. Круглатвары, з чорнымі, як смоль, валасамі пісьменнік гаварыў пра гэта падрабязна ды са смакам – пяць, дзесяць, дваццаць хвілін. Я слухаў аднакурсніка, а перажываў сваё.

Былая падпольшчыца з Беластока Ліза Чапнік (Марыся Мразоўская) цяпер працавала ў Разанскім педінстытуце. Працавала разам з жонкай Салжаніцына – Наталіяй Рашатоўскай. Муж Лізы, Юлек, меў гараж побач з гаражом Аляксандра Ісаевіча. Беластоцкія сябры завочна і пазнаёмілі мяне з гэтым рускім пісьменнікам. Неўзабаве ён мне прыслаў, каб перадаць Макаёнку, сваю п'есу для друку.

Прачытаўшы, адважны Андрэй Ягоравіч узяўся яе друкаваць у сваім часопісе «Нёман». П'есу ў апошнюю хвіліну давялося здымаць: пастараліся беларускія даносчыкі, якіх тады было ў кожнай рэдакцыі поўна (!). Цяпер я рукапіс прывёз у Маскву, каб вярнуць аўтару.

Мне пашанцавала. У «Новом мире» я сустрэў самога Салжаніцына і рукапіс з каментарыямі перадаў. Разгаварыліся. Мяне вельмі здзівіла, што адмова ў друкаванні п'есы абсалютна аўтара не кранула. Ён гэтак быў упэўнены у сваёй праваце, што

са смакам пачаў расказваць пра сябе анекдоты, якія хадзілі па Маскве.

Чаму такім не быць, калі на тваім баку цэлы свет? Крыўдна, хоць ты плач. Як не крыўдаваць, скажыце?

За фанернымі дзвярыма інтэрната гучала ажыўленая гаворка дваіх. А гэтым што? Аднаго абараняе Твардоўскі з усімі «навамірцамі». Другі ў тэатры на Таганцы з самім Любімавым рыхтуе да пастаноўкі «Живого», а кожны масквіч у яго сябар, для форсу чалавек нават бараду адпусціў.

І Сапожнікаў чакае карэктуру. А ў мяне?

Днём Сац з «Нового мира» са шкадаваннем і просьбай прабачыць вярнуў аповесць «За цветком папоротника». Аляксей Кандратовіч з кампліментамі за выступленне на V з'ездзе пісьменнікаў БССР, якое ў рэдакцыю трапіла нават без майго ведама, вярнуў усё, падрыхтаванае да друку. Аднак перад Кандратовічам я не падаў і выгляду. Што мне з іхніх кампліментаў ды спачуванняў? Работы не маю. З партыі выключылі. Сям'я па вушы залезла ў пазыкі. Як вяртацца дамоў з пустымі рукамі? Яшчэ не ўпэўнены, ці там адразу не пасадзяць альбо не выкінуць за мяжу, як іншых: куды мне ад сям'і ехаць? І каб хоць малюсенькая доля праўды была ў тым, што мне інкрымінауюць розныя ульяновічы, фаміны!

Сапожнікаў-дзівак, атрымаўшы цярплівага слухача, усё маляваў злачынствы браканьераў, абзываючы іх «варашылаўскімі стралкамі», а мяне ад адзіноты агарнула такая самота і неспакой, што хоць ты воўкам завый.

Мабыць, вось у такія моманты людзі і накладваюць на сябе рукі. Але мне чамусьці не хацелася рабіць нават гэтага.

З пакою раптам выглянуў Быкаў і загадаў далёка не аддаляцца, бо пойдзем у госці, дзе мяне чакае сюрпрыз.

Прапанова

Неўзабаве рускі барадач, поўны якойсьці здаровай ды ўпэўненай бесклапотнасці, як і яго «Живой», пайшоў, а мяне, ужо надта зацікаўленага, Васіль павёў да свайго сябра – паэта Грышы Куранёва. Там за часопісным столікам з кубачкам кавы ў руцэ чакаў нас галоўны ўрач псіхіятрычкі.

Нас пазнаёмілі.

Тут і высветлілася: сябры для мяне падрыхтавалі ратунак. Думалі, думалі ды прыдумалі. Цяпер – справа за мной.

Ратунак быў вельмі просты. Гэты ўрач (на вялікі жаль, прозвішча ў памяці не захавалася!) браўся выдаць даведку, дзе чорным на беламу будзе стаяць, што я псіхічна ненармальны. Не так, каб быў зусім вар’ятам, а – неўраўнаважаны і не адказваю за свае ўчынкі. Маўляў, тады адразу ад мяне адчэпяцца і па партыйнай лініі, і па судовай, і КДБ, бо, паводле нашай Канстытуцыі, на такіх людзей справы заводзіць ніхто не мае права. І паперкі такой няма чаго баяцца перад знаёмымі, бо ў ёй усё будзе напісана на латыні і зразумець зможа толькі спецыяліст.

Васіль пачаў угаворваць:

– Аляксей, згаджайся! Першы раз выключылі з партыі – ты адбіўся. Другі раз – даканалі! Цяпер чакай, рана ці позна – пасадзяць, сцэнар вядомы! Сядзеў у польскай турме, сядзеў у нямецкай, запякуць яшчэ і ў нашу. Яны ўсё могуць! Але навошта табе гэта пад старасць? А Іна, твая жонка, з дзецьмі што рабіць будзе? Аблажылі цябе, як таго ваўка, з усіх бакоў, і другога выйсця не маеш!

Куранёў дадаў:

– У Маскве так ратуюцца некаторыя – ходзяць з такімі білетамі ў кішэні, і ніхто пальцам іх не краенае! А там, мажліва, усё пераменіцца і паперку выкінеш. Альбо пакінеш яе ў сваім архіве, каб калісьці хваліцца перад унукамі!

Жонка яго, Галя, адразу пачала загінаць пальцы, пералічваючы прозвішчы маскоўскіх літаратараў, якім ужо гэтак дапамаглі. На яе думку, мець загадзя такую даведку куды лепш, чым чакаць, каб яны самі за паводзіны пасадзілі ў псіхіятрычку, як генерала Пятра Грыгарэнку, вучонага Жарэза Мядзведзева.

– Во, чуў, што Грыша са сваёй Галяй кажучь! – падсумаваў Быкаў.

Вядома, прапанова сяброў ішла ад спагады ды чыстага сэрца. Але я ведаў адразу: на такое ніколі не згаджуся.

Складаная натура чалавек. Здавалася б, вазьмі такую даведку, вяртайся дамоў ды рабі кпіны са сваіх ворагаў: і з таго самага Ульяновіча, і з Фаміна, і з Магільніцкага, і іншых. Але ж з усіх прыкрасцей найбольш я не люблю адчуваць сябе абсмяяным. Горш за смерць гэтага баюся! Што, потым хадзі з кляймом дыпламаванага прыдурка ў кішэні? А як глядзець у вочы дзецям, жонцы, сваякам, знаёмым?!

Толькі катэгарычнага адказу сябрам покуль што не даваў.

Не дабіўшыся адразу ад мяне згоды, сябры для вырашэння сакраментальнага пытання далі мне тэрмін – суткі. Прымуслі запісаць тэлефон галоўнага ўрача ды завялі свецкую гамонку.

Апавяданне ўрача

Высокі, хударлявы мужчына ў розквіце сіл, якім быў медык, з-за часопіснага століка паведаў, колькі зараз у псіхіятрычках сядзіць людзей па палітычнай прычыне альбо з-за таго, што не паладзілі з начальствам. Гэта, як і ўпершыню пачутая з Галіных вуснаў вестка пра генерала Грыгарэнку і вучонага Мядзведзева, мяне вельмі ўразіла. Сёе-тое даходзіла да мяне з перадач радыё «Свабода», але ж, вядома, не верыў ніводнаму замежнаму слову – аж такі быў шчыры патрыёт. Вось табе і маеш!

Далей даўганосы расказваў:

– Ведаеце, у адной з маіх палат сядзіць кат. Самы сапраўдны. Сімулянт, вядома, але я трымаю яго з-за цікавасці, хачу ў яго пра ўсё выпытаць, а ён на гэта паддаецца. Васіль Уладзіміравіч, ці не зацікавіцеся і вы ім? Хадзем заўтра, пакажу вам таго, хто пры Сталіне людзей расстрэльваў. Паўстане перад вамі жывы! Скажу вам, персанаж варты Чэхава альбо і Дастаеўскага.

Усе насцярожыліся. Натапырыў вухы і я.

Галоўны ўрач адставіў пусты кубачак з-пад кавы, працягнуў:

– Я дапытаў яго падрабязна. Як я сказаў, апавядае ахвотна пра ўсе свае справы. Шылаў яго прозвішча, а завуць Мікалаем. Перад вайной скончыў педвучылішча. Там здаў нарматыў на «Варашылаўскага стралка». Паступіў на працу ў вясковую школу. Працаваў ад душы, і, мажліва, з яго атрымаўся б яшчэ адзін пасрэдны педагог, ды на сваю галаву арганізаваў добры стралковы гурток. Вучні яго так выдатна стралялі, што ўсе як адзін здалі нарматыў, атрымалі таксама значкі імя легендарнага наркама – нікеліраваныя, з бліскучай чырвонай эмаллю. А ўвесну 1937 года за гэта цэлым класам трапілі ў Маскву на спаборніцтвы. І што вы думаеце? Занялі там прызавое месца.

Школьнікаў адпусцілі дамоў, а настаўніка затрымалі.

Да яго звярнуўся прадстаўнік НКУС, у чым ведамстве тады былі стралкі:

– Малайчына, метка стралялі твае гаўрыкі, але найлепш, вядома, ты!

– Бо я «Варашылаўскі стралок» ужо тры гады, – пачырванел Мікалай.

– Выда-атна! Ну, а калі б прыйшлося табе гэтак страляць у ворагаў Радзімы, рука ўздрыгнула б?.

Юнак адказаў без вагання:

– Не!.

– Тады заставайся ў Маскве – мы табе такую магчымасць арганізуем.

– Заставацца адразу?

– Так. Пацаны твае самі дамоў дабяруцца, мы паклапоцімся. А ты тут пажыві, потым пагаворым...

Мікалай Шылаў размясціўся ў гасцініцы НКУС, дзе цяпер узвышаецца шматпавярховы атэль «Пекін». Жыве цэлы тыдзень. Жыве і другі тыдзень. Да яго ніхто не падыходзіць. Калі ж нагадаў пра сябе, пачуў:

– Табе што-небудзь не падабаецца?

І зноў выдалі талоны на сняданак, абед і вячэру ды грошы на дробныя выдаткі. А неўзабаве паслалі яшчэ нават на Чорнае мора ў санаторый. З грашыма.

Затым сказалі:

– У Варонежы бандыты забілі дзяўчыну. Адзіная дачка была ў бацькоў – і забілі. За гэта атрымалі «вышку». Трэба выканаць прысуд.

Убачылі ў юнака на твары трывогу, супакоілі:

– Не бойся, страляць ты не будзеш – толькі каманду дасі, а страляць знойдзеца каму!

Бандытаў тых чамусьці аказалася аж пяць. Яны выкрыквалі нейкія патрыятычныя лозунгі, упарціліся ісці. Ад відовішча акрываўленых целаў потым яго званітавала. Але Шылаў пастараўся сябе ўзяць у рукі, бо новыя сябры пачалі здэкавацца:

– Э-эх, хлюпik, а яшчэ «Варашылаўскі стралок»! Ды мы такіх, герой, ведаеш, як шчоўкаем? Бы семкі!

Мінула пару дзён, і ўвесь час ён адчуваў сябе пагана. На ноч прынеслі прачытаць асабовую справу з суда. Далі распісацца ў атрыманні, сказалі:

– Табе, «Варашылаўскі стралок». Пазнаёмся, над кім заўтра давядзецца працаваць. Бо без гэтага, бачым, у цябе нервы слабыя, інакш ты не зможаш. Нябось чытаеш газеты, слухаеш радыё і ведаеш, што ў краіне робіцца! Табе пара быць сапраўдным патрыётам, як вучыць нас таварыш Сталін, ды паказаць, што недарма хлеб ясі!

У тоўстай папцы была стэнаграма з допыту «ворагаў народа». Нейкі інжынер Захарчанка там на многіх старонках прызнаваўся, як на шахце ў Туле арганізаваў трацкісцка-зіноўеўскую групу, як рабілі аблавы, трупілі ваду шахцёрам, а потым у Маскве каля маўзалея Леніна з рук англійскіх рэзідэнтаў атрымліваў валюту. Такое дакладна гаварылі і іншыя падсудныя. Пад канец у дакументах стаяў прысуд – усім расстрэл.

Цяпер Шылаў не мог дачакацца наступнага дня, каб папрасіцца караць паганых здраднікаў савецкай краіны самому.

Яго заяву прынялі без здзіўлення: – Мы, Шылаў, такое ад цябе даўно чакалі, бо ведалі, ты сапраўдны «Варашылаўскі стралок».

Смяротнікаў было дваццаць сем. Прывялі іх у падвал дома, дзе апошні час Мікалай жыў. Людзьмі набілі маленькія каморкі. Адтуль вывалаквалі па тры чалавекі, вязалі назад рукі ды вялі ў бліндаж. Шылаў ім загадваў класціся на зямлю тварам уніз. Адчуваючы лютае абурэнне ад таго, што вычытаў у асабовай справе, з помслівым задавальненнем ён па парадку страляў кожнаму ў патыліцу з нагана. Пасля сямі стрэлаў шомпалікам выбіваў з барабана гільзы, зашхваў новыя набоі і зноў страляў...

Ад пачутага ўсе мы анямелі. А доктар хвіліну пакурыў, нервова змяў у попельцы недапалак ды працягваў сваю страшную гісторыю:

– Цікавыя разважанні ў гэтага тыпа аб сваёй прафесіі ды тых смяротнікаў. Адноўчы Шылаў мяне пераконваў: «Думаецца, такое бывала кожную ноч? Дзе там! Пра іншых не скажу, а мяне клікалі ў падвал толькі два-тры разы на тыдзень. Ха, як і першыя варонежцы, і далей некаторыя падлы перад смерцю яшчэ крычалі: «Да здравствуе товарищ Сталин!» А чаму? Бо думалі: смалім па іх халастымі і гэта ім потым залічыцца. Але мяне на такіх прыёмчыках нельга было купіць, справу сваю я ведаў, і рука мая не дрыжэла!» Цяпер гэты тып у мяне на лячэнні! Зда-

ровы, як бугай. Сімуляе, бытта ноччу спаць не можа – бачыць кашмары. Вядома, выспаўшыся ўдзень, ноччу і не спіцца! Але ахвотна расказвае кожную дробязь са сваёй прафесіі з таго часу. Я выпісваць не спяшаюся, хоць ён мне не так самому патрэбны, як хочацца такую асобу паказаць каму-небудзь яшчэ з нашых. Не вазьмецеся за яго, Васіль Уладзіміравіч? Я вам ствару ўмовы: і жыллё, і харчаванне. От матэрыял для пісьменніка!

Дзівак Васіль у бальніцу пайсці чамусьці адмовіўся – толькі скептычна ўсміхнуўся.

Напрасіўся туды схадзіць я.

Спатканне з «варашылаўскім стралком»

І вось мы пераступаем парог «псіхіятрычкі» – адзін, другі і трэці. Усе трое дзвярэй старанна зачыкаюцца на ключ. Нават у калідоры адчувалася: установа строга закрытага тыпу, бо служба ўся звінела ключамі, як у турме, а перад вокнамі памяшчалася густая металічная сетка, ад чаго ў іх і днём гарэла святло. Не надта яркае, бо ўсе лямпачкі былі бытта малаком аблітыя і таксама ўзятыя ў сеткі.

У ардынатарскай мы заспелі сястру – маладое і прыгожае дзяўчо з ямачкамі на ружовенькіх шчочках. Урач не без сымпатыі ў голасе да яе загаварыў:

– Ну, Марыя Васільеўна, дакладвайце, як прайшла ноч?

– Цудоўна, Максім Валяр’янавіч!

– Не можа быць!

– Уявіце сабе!

– А Напалеон?

– Толькі крыху падурыў мне галаву сваімі пражэктамі ды адстаў. Далей было спакойна, як ніколі. Я нават і падрамаць умудрылася.

– Злаўлю, Марыя, і быць табе без прэміі!

- Так вам і папалася!
- Пабачым, пабачым!
- Слабо? Злавіце раней!

Было відаць, паміж персаналам галоўны ўрач стварыў людскую атмасферу даверу і шчырасці.

Адзначыў я педагогічную здольнасць лекара, між іншым, бо ад спаткання, якое чакалася, мяне пачалі разбіраць ужо дрыжыкі. І не дзіўна: я ўбачу зараз чалавека, які столькі зрабіў людзям гора і цяпер перажывае!

Выдалі халат, і мы з галоўным пакročылі ў палату.

У пакойчыку – тыповым для ўсіх бальніц – сядзеў на ложку замухрышкаваты лысы чалавек. Твар зморшчаны, вочы напалоханыя, а сам рухавы, як малпа.

Хворы адразу да ўрача:

- Добры дзень, таварыш доктар!
- Дзень добры!
- Нізкае вам ушанаванне!
- Кланяюся і я і вітаю.
- Дзякуй, доктар!
- Ну, як правялі ноч, Мікалай Іванавіч?
- Кашмар, доктар! І галава...
- А што такое?

Але хворы на пытанне далей не адказваў. Толькі пакасіўся на мяне ды як бы ўспомніў:

- Доктар, а сястрычка ноччу спала!
- Хто, Марыся?
- Яна!
- Не можа такога быць!
- Спала! Застукаў я яе!

Мы з доктарам пераглянуліся.

– Мікалай Іванавіч, штосьці вы блытаеце! Каб наша Марыся, якой я нядаўна прэмію выпісаў, выдатніца медыцынскай службы, чый партрэт вісіць на Дошцы гонару, – спала? Не паверу! Быць такога не магло – вам здалосся!

– Сам бачыў, слова гонару! Некалькі разоў падыходзіў нават правяраць. Схавалася ў куток за вазоны, звалакла туды крэслы і сабе дрыхла.

– Не можа быць!

– Та-ак!

– Зрэшты, ноччу спаць усім хочацца, асабліва маладыя гэта любяць.

– Спала яна, на ўласныя вочы бачыў, законна кажу!

– Гм! Ну, я ж ёй!..

– Коўдрай нават накрылася! Бальнічнай, прапаленай у адным месцы жалызкам!

– Гм!.. Гм!.. Мо яшчэ ў яе хто і пад коўдрай быў, вы не паглядзелі?

– Праверыў дакладна. Адна спала, законна кажу.

– Памыліцца не маглі?

– Ні ў якім выпадку!

– Гм, а ты, выяўляецца, яшчэ і «сексот»?

Шылаў, не задумваючыся:

– Так точно! Падпісаў абавязацельства сакрэтнага супрацоўніка яшчэ ў 1937 годзе!

– Яно і відаць.

– Я вас не разумею.

– Затое я цябе – добра!

– Зноў вас не разумею.

– Слухай, Шылаў, а табе якая бяда?

У вачах чалавека перапалох ад таго, што нечым начальству не дагадзіў:

– Мне-е?!?

– Табе, табе!

– Я – нічога... Я сам разумею, што ноччу спаць усім хочацца... Але падумаў: вам карысна пра гэта будзе даведацца...

– Чаму?

– Бо дысцыпліна ў бальніцы патрэбна! Як кожны пачне спаць, калі ўздумаецца...

– Наконт дысцыпліны – маеш рацыю. Але пачуць пра гэта ад цябе мне зараз непрыемна.

– Я вас не зразумеў.

– Паўтараю – непрыемна!

– Чаму?

– Бо яна толькі што сказала мне сама. Сама прызналася, разумееш цяпер? Павінную галаву не сякуць!

– Прызна-алася?

– Вось і таварыш старонні нават чуў.

Зноў спіна ў яго забегала, як у малпы:

– А што я такое сказаў?.. Я, доктар, нічога такога і не кажу... Я толькі, доктар, думаў...

– Кепска вы думалі, Шылаў.

– Я стараўся...

– Не патрэбна мне такое старанне! А каб больш не сунулі нос не ў свае справы, з бальніцы заўтра вас выпісваю!

Чалавека бытта раптам укалолі:

– Як гэта – «выпісваю»?!

– Звычайна.

– Не маеце права! Я паскарджуся на вас, грамадзянін доктар. Я правы савецкага хворага ведаю выдатна.

– Давайце, грамадзянін Шылаў, скардзіцеся. Хоць зараз бяжыце. Вы – зможаце гэта зрабіць. Але ў мяне – усё! Так што на заўтра рыхтуйцеся.

Успомнілася, як доктар учора вечарам казаў: «варты Чэхава, Дастаеўскага». Няпраўда. І пры Сталіне катамі, мабыць, былі толькі нікчэмныя душы і ўбогія інтэлекты.

Цяпер зразумела, чаму Быкаў не пайшоў з намі. Гутарыць з такой гнідай ды адначасова сабе ўяўляць, якіх самародкаў вось гэтыя паганья рукі адправілі на той свет, – толькі сэрца трывожыць.

Адным словам, з тыпам мне расхацелася ўжо не толькі гутарыць – на яго больш глядзець не мог.

І яшчэ.

На дзiва, сустрэча дала мне такi стрэс, што нават беды мае як бы паменшалi. Ужо хацелася бегчы на вакзал па бiлет, бо дома мяне чакалi пiльнныя справы.

Раздзел трэцi

Першая спроба абароны

Пасля выключэння мяне з партыi ў гаркаме я падаў апеляцыю ў абкам. З Масквы вярнуўся ў ваяўнiчым настроi ды пачаў чакаць вынiкаў заявы.

Прайшоў адпаведны тэрмін, i для разбору справы мяне выклiкалi зноў на парткамісію абкама, дзе я яшчэ раз пераканаўся, што гэта ўстанова (парткамісія) – марыянетка сакратароў i нiчога абсалютна самастойна не вырашае.

Тады паклiкалi мяне на бюро абкама.

Перад тым як туды пайсцi, каб чаго лiшняга не нагаварыў, не зрабiў сабе горш, устрывожаная жонка амаль сiлком сунула мне ў рот тры нейкiя жоўценькiя пiлюлькi ды ўзяла абяцанне: праглыну пару штук яшчэ i перад тым, як браць слова.

Да гэтага дня штосьцi не заўважаў, каб хоць якiя лекi мелi на мяне ўплыў, але сваёй кабеце падпарадкаваўся. Тым больш, што трывога яе была зразумелай. Сям'я вялiкая. Колькi часу хаджу без працы якiмсьцi iзгоем. Нiдзе мяне не друкуюць, друкаваць i не збiраюцца, як i не запрашаюць выступаць, праз гэта ад Бюро прапаганды мастацкай лiтаратуры перасталi iсцi пераводы – абарвалася апошняя крынiца даходаў. Groшай цяпер не атрымлiваю нiадкуль – усё трымаецца ў сям'i на

жонцы. Добра, што ёй дырэктар трапіла людскі. Каб жонка мела лішнюю капейку, дырэктар Смольская ўсе прыдзіркі вышэйшых чыноўнікаў ад яе адмятала і выдзеліла жонцы аж дзве з паловай стаўкі – 39 гадзін на тыдзень. Настаўнікі ведаюць, што гэта за нагрузка.

Бюро вёў Мікуловіч. На станоўчы вынік у гэтай інстанцыі надзеі было мала, але ў запасе я меў яшчэ Бюро ЦК КПБ. На пасяджэнні Мікуловічу, Малочку ды Ульяновічу я збіраўся выказаць усё, што пра іх думаю. Даў сабе слова: я ж ім урэжу, яны мяне запомняць! Напэўна, прысутнічаць будуць многія карэспандэнты і так, староння публіка. Усе яны пабачаць, чаго я варты, і на гэтым скончацца ўсе мае мітрэнгі!

Ды пілюлі, заразы, як на тое, менавіта на гэты раз зрабілі сваю чорную справу.

Калі старшыня парткамісіі Хамянюк размалёўваў усе мае злачынствы, у якія наўрад ці сам верыў, я слухаў яго надзіва абьякава, бытта гаварылі зусім-зусім пра іншага чалавека і мяне гэта не датычыла.

І вось далі мне слова. Узняўся я з крэсла ды раптам адчуў, што нібы знаходжуся ў якімсьці тумане. Мяне абсалютна нічога не цікавіць. Было ўсё роўна, што пра мяне гавораць і хто што пра мяне думае. Не хацелася ні абараняцца, ні наступаць, ні рэзаць «праўду матку», воля мая цалкам растварылася некуды без следу, а я страціў адчуванне, дзе знаходжуся.

Пастаяў я, пастаяў перад народамі, выстаўлены, бы на расстрэл, у тым самым круглым зале абкама партыі, дзе дзвесце гадоў таму кароль з вяльможамі праводзіў пасяджэнні, ды сеў, не зусім нават упэўнены, што ўсё адбываецца не ў сне.

Прачнуўся я ад таго дурману назаўтра, ды было позна. А тут і на Васілія звалілася бяда ды выбіла з-пад мяне апошнюю апору.

Ужо выслалі за граніцу Салжаніцына. У газетах ішлі калектыўныя пісьмы ў падтрымку «своечасовага і правільнага»

рашэння. Пад адным з іх быў і подпіс Быкава, што выклікала ў пэўных колах сенсацыю.

Васіль таго подлага пісьма не бачыў і ў вочы – сведчу перад судом вечнасці. Яго сфабрыкавалі якраз, калі Быкаў на доўгі час выехаў на Магілёўшчыну ў камандзіроўку з Генадзем Бураўкіным ды іншымі. Але ж цяпер мільёнам сваіх чытачоў Васіль гэта растлумачыць не мог, як і сказаць пра тое, што яго пратэст не надрукуе ў СССР ні адзін орган.

Яшчэ больш Васіля пакрыўдзіла салжаніцынская фраза з таго выпадку, сказаная па радыё «Свабода». Бытта Аляксандр Ісаевіч не ведаў, у якіх Васіль умовах, што ён можа зрабіць, а чаго – не. Тлумачэнне гэтаму было адно: сказана Салжаніцыным пад гарачую руку.

Адным словам, страшна было глядзець, да чаго давялі тады наш нацыянальны гонар розныя палітыканы, кар’ерысты і маніпулятары. Васіль і так не вылучаўся добрым здароўем, а тут раптам счарнеў, зрабіўся худы, хілы, а яго голас – нейкі танклявы. І, вядома, дапамогі мне хоць бы маральнай даць не мог. Давялося бяду сваю насіць у сэрцы самому.

Гэта было дно маіх няўдач.

Другая спроба абароны

Наступная мая апеяльцыя трапіла да інструктара парткамісіі ЦК КПБ Івана Баранава.

Я ўжо зблізку бачыў парткамісіі гаркама, абкама і ведаў, якія яны подлыя. Ад трэцяй нічога добрага не спадзяваўся, таму што справа ўскладнялася для мяне яшчэ больш, бо Баранаў працаваў калісьці першым сакратаром Гарадзенскага гаркама партыі і шляхі нашыя ўжо перасякаліся.

У 1955 годзе я, старшыня мясцовага літаб’яднання, хадзіў да яго па дазвол, каб надрукаваць у абласной газеце артыкул

пра Міхася Васілька з нагоды 50-годдзя паэта. Баранаў ужо аднекуль ведаў, пра што буду яго прасіць, і да размовы быў падрыхтаваны. Адразу мяне аблаяў за дапамогу мацёраму буржуазнаму нацыяналісту – Васільку, які ў часы акупацыі бытта бы «якшаўся» з Беларускамі камітэтам у Беластоку.

З камітэтам Міхась уступіў у кантакт па заданні партызанскай брыгады, камісарам якой быў тагачасны сакратар Гарадзенскага райкама партыі Дайнека, чаго Баранаў не ведаць не мог. Каб патрапіць пад шумную кампанію барацьбы з нацыяналізмам, якая тады грывела, адказную і небяспечную місію Васілька Баранаў браць пад увагу не хацеў: яна яму была невыгоднай.

Адным словам, чыноўнік тады мяне аблаяў. У адказ я штосьці рэзкае кінуў, а Баранаў павысіў голас яшчэ мацней. І скончылася наша дуэль тым, што Баранаў папёр мяне з кабінета ды патэлефанаваў сакратару партарганізацыі рэдакцыі Тропіну, каб той зараз жа выключыў Карпюка з партыі за пасобніцтва мацёраму нацыяналісту.

Справу маю тады ўладзіў Максім Танк. Аднак зуб на мяне Баранаў займеў. І цяпер – на табе, маеш! – праз колькі гадоў сустракаюся з тым самым Баранавым у Менску ў ролі прасіцеля.

Прымаючы з маіх рук апеляцыю, Іван Аляксеевіч адкрыта з мяне пакпіў:

– Навошта табе марнаваць час і паперу? ЦК КПБ цябе ўсё роўна не адновіць! Хопіць таго, што мы на рэспубліканскай парткамісіі пацвердзім рашэнне гарадзенскага бюро!

Я агрызнуўся:

– Справа ваша – матэрыял прыняць, зарэгістраваць і даць яму ход.

І праўда, парткамісія пры ЦК на сваім пасяджэнні неўзабаве справу без мяне разгледзела і, вядома, пакінула без змены. Далей мае паперы Баранаў накіроўваць не спяшаўся, як я ні бамбіў ЦК пісьмамі і тэлефоннымі званкамі.

А час ішоў. Ад радні і нешматлікіх знаёмых, што яшчэ мяне не абміналі, я даведаўся, як пастарэў, згорбіўся і счарнеў з твару. Ды і сам адчуваў, як слабну з кожным днём, як падаю духам, раблюся паньлым, змрочным, хоць у размове з блізкімі стругаю з сябе героя. Некуды падзеўся мой сон, таму днём і ноччу лазіў я, бы лунацік, па пустых гарадзенскіх вуліцах і па лесе.

Тады сябе пачаў угаворваць: трэба ратавацца, бо інакш затопчуць. Ратавацца мушу. Няўжо дапушчу, каб узялі нада мной верх розныя бюракраты-авантурысты? Не прапускаюць справы на бюро? А я ўсё зрабіў, каб яе прабіць?

Адным словам, я не пераставаў верыць, што недзе існуе справядлівасць, што ёсць людзі, якія напэўна ва ўсім гэтым разбяруцца і мяне абароняць.

І вось на ўрачыстым юбілеі нейкага нашага класіка, карыстаючыся запрашальным білетам ад Саюза пісьменнікаў БССР (з членаў СП СССР мяне яшчэ не паспелі выключыць), у оперным тэатры я нахабна прарваўся цераз ахову да Пятра Машэрава ды заявіў, што лічу сябе ні ў чым не вінаватым, сумленне перад партыяй і людзьмі маю чыстае, але мяне нядобразычліўцы здорава пакрыўдзілі. Папрасіў яго асабіста пацікавіцца маёй справай, а маю апеяльцыю вынесці на абмеркаванне Бюро ЦК КПБ. На маё здзіўленне, Машэраў з прыязнай ветлівасцю мяне выслухаў і просьбу паабяцаў уважыць.

Дзякуй Богу, слова сваё гэты чалавек стрымаў.

У прыёмным пакоі

Тая падзея адбылася памятным для мяне днём – 2 снежня 1972 года – і ўражанне зрабіла магутнае. Тое, што я там бачыў і чуў, было надта маляўнічым ды характэрным для сваёй эпохі. Такага не вычытаеш ні ў адной кніжцы, ні ў адным газетным

артыкуле, таму лічу сваім абавязкам яго абнародаваць, пакуль памяць яшчэ трымае ў галаве ўсе дэталі, а сэрца захавала выразныя сляды таго хвалявання.

Нас, выключаных з партыі, у прыёмным пакоі на пятым паверсе ўсім вядомага будынка ў цэнтры Менска сабралася шэсць чалавек. Мужчыны нервова хадзілі па пакоі ды са злосцю касіліся на чорную скрыначку радыё, з якога расфуфыраная сакратарка ад няма чаго рабіць бесклапотна слухала якуюсьці цягучую музыку. Мяне ж разабрала дзіўная абьякавасць – на гэты раз ужо без ніякіх пігулак. Пра тое, што чакала, я абсалютна не думаў, толькі глядзеў ва ўсе вочы ды прыслухоўваўся, ходзячы па паркеце разам з калегамі па няшчасцю.

Было надта ж цікава.

Адзін штрафнік з планкамі баявых ордэноў на грудзях стараўся давесці суседу, што ў партыі яго абавязкова адновяць, бо сам Машэраў не раз бываў на яго лесаўчастку, бачыў, які там парадак, нават хваліў за гэта. І быць таго не можа, каб Пётр Міронавіч гэтага не запамятаў.

Другі мужчына гаварыў, што ён старшыня калгаса, калісьці не хацеў заараць траву пад кукурузу, хоць атрымліваў вымову за вымовай. Пётр Міронавіч той яго ўчынак, напэўна, цяпер успомніць ды ацэніць – іначай быць не можа!

А нейкі высокі, сухі ды панылы, як сыч, стары прафесар пераходзіў ад адной пары да другой і шаптаў:

– Товарищи, но ведь Машеров матерый националист, вы не находите? Послушайте, товарищ, но ведь...

Нарэшце, пачалі выклікаць па адным на расправу. На дзіва, людзей затрымлівалі за дзвярыма чамусьці ўсяго хвілін пяць. Мужчыны выскоквалі праз вялізныя дзверы з прысудам, як ашалелыя, нічога не чуючы, не бачачы і нічога не гаворачы. Дый было такое ўражанне, што яны раптам страцілі здольнасць гаварыць! Дзяўчына цяпер выступала ўжо ў ролі нейкай сястры міласэрнасці і кожнаму цярпліва паказвала, як выйсці, а мужчыну з планкамі ўзяла нават пад локаць і правяла ў калідор.

«Што яны робяць?! – закіпеў у маёй душы бунт. – Напрыклад, у мяне гэтак усё забытана, хіба ж за такі кароткі тэрмін можна разабрацца ў справе?!»

Але вось пераступіць запаветны парог дайшла чарга і да мяне. Нарэшце!

На бюро ЦК КПБ

Зрабіў я некалькі крокаў, і перада мной адкрыўся зеў велізарнага, як футбольнае поле, кабінета першага сакратара ЦК КПБ. З левага боку пад сцяной выцягнуліся адзін за адным чатыры ці пяць сталоў, а яшчэ два сталы ў процілеглым ад мяне канцы, у самым яго тарцы, стаялі ўпоперак, утвараючы з мэблі такім чынам літару «Т». Уздоўж тае перакладзіны, як апосталы на малюнку «Тайная вячэра», расселіся важна члены бюро ЦК, а пасярэдзіне – сам Машэраў. Мяне пасадзілі ад сябе надта далёка, у канцы ножкі «Т», пад мікрафон.

І пачалася мая справа.

Баранаў спачатку выклаў, як я ўтаіў ад партыі колькасць бацькавых кароў – упісаў у аўтабіяграфію на адну рагулю менш. Утаіў аднаго каня, а зямлі – аж на трынаццаць гектараў! Як падрабіў даведкі для асабістай справы. І што з партыі ўжо выключаўся неаднойчы.

У самым разгары баранаўскага даклада нейкі нецярплівы вайсковец з ліку «апосталаў» паспрабаваў дапамагчы Івану Аляксеевічу:

– Ён яшчэ і ў нямецкім лагеры сядзеў!

– Ён з лагера нават уцё-ок!..

Са словаў другога падказчыка выходзіла, што знаходжанне ў нямецкім лагеры і асабліва ўцёкі з яго – немаведама якая загана.

Бліжэйшы да мяне з членаў бюро сядзеў сакратар ЦК КПБ па сельскай гаспадарцы І. Міцкевіч – той, якога я некалі папракаў за чужы ордэн, які ўсяго праз 10 гадоў у Маскве ў Вялікім тэатры оперы і балета папросіць у мяне прабачэння. Цяпер ён не вытрываў, падаў рэпліку таксама:

– Мы з ім разбіраліся не раз, калі яшчэ працаваў я ў Гародні. Чатыры з палавінай гадзіны аднойчы гутарыў з ім, а пераканаць так і не змог. Закарanelы! Што ж, бацька яго – мацёры кулак, а сам ён – сын кулака! Праўда, у яго цешча залаты чалавек – Фаіна Абрамаўна Цыгельніцкая. Старая рэвалюцыянерка і сяброўка па падпольнай барацьбе Прытыцкага. Сам жа ён адкрыты вораг і антысаветчык!

Гэтага яму здалася мала. Міцкевіч падумаў, што б дабавіць яшчэ, і кінуў:

– А сябруе, ведаеце, з кім?

Тут абвёў вачыма сяброў і вытрымаў паўзу, каб прысутных уразіць яшчэ больш:

– З Алесем Адамовічам!

Ну, заахвачаны такімі рэплікамі, Баранаў пасыпаў зноў факты. Маўляў, невядома, дзе я правёў у вайну цэлы год – няма даведак. Як гэта я з лагера ўцёк, калі адтуль не мог уцячы ніхто! Яго бацька перад вайной кулацкім падаткам абкладаўся, і таму можна зразумець, чаму ў сына такія паводзіны. Адным словам, паводзіны яго – акурат шкоднага ворага і антысаветчыка!

А далей дакладчык пачаў паўтарацца ды нешта блытаць.

Машэраў свайго інструктара слухаў, слухаў, нарэшце нецярпліва абарваў:

– Ты, Баранаў, нам тут пачаў нейкія байкі заліваць! Гэтак і на мяне можаш накалуцаць матэрыялу!

Збіты з панталыку, дакладчык замоўк, на яго твары з’явілася дурнаватая ўсмешка.

Машэраў нядобра на яго паўзіраўся, працягнуў:

– Адназначна можаш! Якую табе даведку трэба на ўцёкі з лагера? Хто табе яе выдасць? Немец? А дзе ты фрыца таго, што правароніў на пасту таварыша Карпюка, цяпер возьмеш?

За сталом некалькі галасоў хіхікнула.

Машэраў далей гаварыў:

– Што ён уцёк з лагера? За гэта малайчына! А ўцёкшы, не куды-небудзь пабег, не да мамкі на печку, толькі – у партызаны, каб з немцамі ваяваць!

Тут раптам той самы нецяярплівы вайсковец ужо зусім у іншай танальнасці Машэраву падказаў:

– А ён яшчэ на фронце нават паранены! І два разы паранены, адзін – вельмі цяжка!

Машэраў на падказку падхаліма нават вухам не павёў:

– З гэтага боку таварыш Карпюк – чалавек чысты. А кулацкі сын? На Беласточчыне польскія таварышы вазілі мяне на яго хутар, і я бачыў, якія гэта кулакі: лапцем шчы хлябалі. Таксама і бацька яго быў у партызанах, нават і маці. Карпюкі ваявалі, больш бы ў нас было такіх патрыётаў у вайну! Мы не за гэта Аляксея Нічыпаравіча цяпер разбіраем.

Я сваім вухам не верыў. Бо ўсяго спадзяваўся, але каб аж так павярнуліся мае справы?!

Тым часам Машэраў, устаючы з-за стала, – высачэзны, даўгі, – спакойна і ўпэўнена гаварыў далей:

– Мы разбіраем яго справу за выступленні на з’ездах і пленумах СП БССР. Вы, таварыш Карпюк, калі і бачылі што-небудзь заганнае, то, як сапраўдны камуніст, павінны былі ў першую чаргу сюды прыйсці ды выкладваць, што маеце, а вы як рабілі? Вылезеце на трыбуну ды галосіце на ўсю рэспубліку. Я, бывала, прывязу з Масквы гасцей у Саюз пісьменнікаў Беларусі, а яны з Быкавым, Адамовічам павылазяць на трыбуну ды на гасцей валяць, а мне – хоць скрозь зямлю праваліся! Вось за што мы вас цяпер разбіраем. Думаю, варта тут паслухаць камуніста Карпюка, чаму ён так сябе паводзіць. Няхай нам тут скажа, што ён аб гэтым думае. Пярэчанняў няма? Не чуваць. Тады – слухаем!

А я ўсё не верыў сваім вушам. І «таварыш Карпюк», і «камуніст Карпюк», і «Аляксей Нічыпаравіч». І чаму перад выступленнямі не заходзіў да яго (бытта мяне пусцілі б у гэты самы кабінет на пятым паверсе!). І тое, што Машэраў на ўласныя вочы аглядаў на Беласточчыне наш хутар...

Раптам я адчуў, як устрапянулася мая душа. Як кожная клетачка мая напаўняецца сілай. Як вырастаюць ў мяне крылы!

Гэта была за шмат-шмат гадоў, за тысячагоддзі мая першая перамога над хлуснёй!

Гэта быў мой даўночаканы трымф!

А сказаць мне было што. Я пра гэта думаў і перадумаў усе апошнія месяцы, тыдні, дні, гадзіны, а яны цягнуліся надта марудна. Таму цяпер, не чуючы пад сабой ног, я ўсхапіўся ды пачаў больш-менш спакойна і ўпэўнена гаварыць:

– Га, чаму сябе так паводзіў? Бо іншыя, Пётр Міронавіч, любяць за вугламі брахаць, а калі выйдуць на трыбуну, то гавораць ужо зусім-зусім іншае. Гэта, па-вашаму, правільна? Так сябе павінны сапраўдныя людзі паводзіць? Па-мойму, калі ты маеш што, то з гэтым і на народ выходзь ды гавары, а не брашы за вугламі. Я сябе паводзіў паводле такой менавіта этыкі. Што, мажліва, памыляўся часамі? Мабыць, і вельмі памыляўся. Аднак я Вас, Пётр Міронавіч, і вас, шаноўныя члены Бюро ЦК КПБ, тут спытаюся: які грамадзянін, камуніст і чалавек лепшы: ці той, хто да ісціны даходзіць цераз пошукі ды памылкі, ці той, хто ўспрымае яе, гэту ісціну – адзіную і непаўторную, – як завучаны ўрок?

Сказаў я гэта, бы адрэзаў, і сеў. Ды сам нават здзівіўся, што бразнуў такой удалай думкай.

Выпаліў проста і хітра!

Але ж і ўдалося мне! Ні «апостал» вайсковец, ні Міцкевіч, ні Баранаў, вядома, для мяне не «шаноўныя», але чорт іх бяры, хай абліжуцца!

Толькі, Божа мой, што пачалося пасля мной сказанага!

– А-а, то вы так ісціну шукалі?! – па-маладому зноў ускочыў на ногі Машэраў ды не без сімпатыі пачаў мяне касціць. – Перад кім вы яе шукалі, перад абывацелямі? А ці ведаеце, людзі гэтыя вам апладзіруюць, падхіхкваюць, а затым сюды прыходзяць, сядваюць во на гэтае крэсла ды рознае свінства на вас валяць! Так, так, не здзіўляйцеся, я вам праўду гавару, – валяць! А вы – зноў усё свае! Так камуністы сябе паводзяць?

Машэраў, як вядома, звычкі лезці па словы ў кішэні не меў. Яны і на гэты раз ліліся з яго патокам. Касціў мяне гэтак мінут з трыццаць, успамінаючы факты з маёй біяграфіі, са спатканняў, з чаго я зрабіў сабе выснову: служба даносаў у беларускім ЦК партыі стаіць на вышыні.

За першым сакратаром ЦК узялі слова Кузьмін, Аксёнаў, але і ў іх адчуваліся тая самыя добразычлівыя ноткі.

Адным словам, пытанне маё на Бюро ЦК КПБ разбіралася амаль тры гадзіны, а час праляцеў, як адно імгненне. Выходзіў я з кабінета, бы на крылах.

У прыёмнай перадавалася ўсё тая ж класічная музыка, і ўпершыню ў жыцці я адчуў яе магутнае харавство.

З апарата плылі не гукі, а нейкія гаючыя лекі, якія хтосьці далікатна ліў на маю збалелую душу, і яна на вачах набірала сілы і спакою.

І дарогі мне паказваць не трэба было. Але я выходзіць не спяшаўся, бо надта цёпла і прыемна ззяла электрычнасць, весела і прыязна свяціўся жоўты лак мэблі, стралялі радасныя прамені ад крышталю на стале ды кінулася мне ў вочы надзвычай густоўная прычоска з каштанавых валасоў дзяўчыны, якую, мабыць, выбіралі на рэспубліканскім конкурсе прыгажунь – аж вачэй нельга было ад яе адвесці!

Нарэшце, выйшаў я ў калідор і свабодна пакрочыў, а грудзі мае поўніліся ўсё тым самым пачуццём перамогі.

Эх, як прыемна было адчуваць такое!

Як прыемна было жыць!

Людзі, я вас усіх люблю і зноў усіх вітаю!

... Між іншым, вярнуўшыся дамоў, у наступны дзень я ў добрым настроі зайшоў ва універмаг. Зайшоў проста так, як ходзяць у лес, каб пабыць аднаму. Стаю перад прылаўкам. Гляджу на тавар і зусім яго не бачу, а проста бытую сам з сабой ды ўсё перажываю ўчарашняе здарэнне ў Менску на пятым паверсе галоўнага партыйнага дома, захапляючыся такім дасціпным сваім адказам. Заадно дзіўлюся: як сумясціць Машэрава, з яго ўзроўнем мыслення, з узроўнем і норавамі яго паплечнікаў, якія падпявалі яму на бюро, бы флюгеры. Успомнілася: у жыцці падобную з'яву я ўжо назіраў і гэтаксама тады дзівіўся сумяшчэнню Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Васіля Казлова і міністра НКУС Лаўрэнція Цанавы. Ад таго, што абодва – Машэраў і Казлоў – працавалі з такімі нікчэмнасцямі і не толькі іх цярпелі, а, найхутчэй, лічылі сваімі паплечнікамі, вобразы аднаго і другога блеклі.

Раптам чую, мяне нехта далікатна бярэ ззаду за локці, пасяброўску іх націскае, а знаёмы голас на вуха кажа:

– Ну і малайчына, што адбіўся! Віншую! Я за цябе ад душы рады! Так і далей трымаць!

Я азірнуўся, ды чалавек пайшоў ужо.

Па фінскім цёмным касцюме ў белую палоску я пазнаў самага заядлага свайго ворага, арганізатара свінства на мяне, Быкава і Клейна. Яго жэст надта азадачыў: як гэта разумець? І што цяпер: радавацца мне яшчэ больш ці насцярожыцца?

... Праз пару тыдняў пасля таго, як вярнуўся я з Менску, паклікалі мяне ў гаркам і далі пачытаць рашэнне Бюро ЦК. На дзіва, там зноў былі пералічаны ўсе мае ўяўныя злачынствы, а пад канец стаяла: ЦК пакідае мяне ў партыі, але не таму, што не было за што выключыць, а з-за майго шчырага раскаяння ды прызнання памылак. Захацелася зараўці: дзе ж тыя памылкі?! На бюро зусім інакш ставілася пытанне!

«Баранаў – ах, штукаар! – адыграўся на мне, – хапіла мяне здагадка. – Ведае, паганец, што я зноў да Машэрава не пабягу!»

Узнімаць бунт і бегчы ў тую кантору другі раз мне ўжо расхацелася. Такі ўзялі нада мной бюракраты верх.

Раздзел чацвёрты

Вяртанне да нормы

Літаральна праз нейкі час усё пачало ў нас мяняцца, бы ў той байцы. Напэўна, у многім спрычыніўся да гэтага Машэраў, які ўсё больш уваходзіў у справы рэспублікі.

Мне і Клейну вярнулі партбілеты.

Быкаў не толькі стаў лаўрэатам, але і газеты ўсё часцей пачыналі яго хваліць.

У вобласці стала больш парадку.

Адзін за адным абармоты паляцелі з пасадак. Зрэшты, некаторыя да таго сябе скампраментавалі, што органам кантролю аблегчылі іх звальненне.

«Генка» папаўся на непрыстойных махінацыях. З «мэра» горада перавялі яго дырэктарам камбіната. Бачачы, што ўсё гэта толькі пачатак, аднойчы напіўся ды з дубальтоўкі стрэліў сабе ў рот.

Магільніцкі выбіўся ўжо ў пракуроры рэспублікі. Вельмі пышна сябра пахаваў. Яшчэ дапамог яго судовую справу ануляваць, але пагарэў неўзабаве і сам на вядомай у рэспубліцы авантуры, пасля чаго яго звольнілі з пасады ды выключылі з партыі.

Затым наш абласны цэнтр патрэсла справа высокапастаўленых паляўнічых.

Згаданы ўжо сакратар абкама партыі Аляксандр Ульяновіч з начальнікам КДБ Кузняцовым і намеснікам старшыні аблвыканкама Пронькам былі да ўсяго заўзятымі браканьерамі. Гэтыя зухі пад Новы год заехалі ў дзяржаўны Белавежскі заказнік, каб разжыцца на свята дзічынай. Панапіваліся, кажуць людзі, да таго, што ў вачах ім стала дваццаць ды траццаць. У выніку чаго адзін, страляючы бытта бы па кабану, загнаў жакан Ульяновічу ў живот.

Пасля гэтага выпадку не толькі пастралілі васьмярых ганкаюў высокапастаўленых паляўнічых. Усіх «варашылаўскіх стралкоў» Машэраў зараз жа звольніў з працы.

ЦК КПБ у пакаранне з абкамаўскай пасады зняў і Ульяновіча. Але, як трапна сказаў наш мудры Кандрат Крапіва, бюракраты паасобку не жывуць, існуюць толькі клубамі. Вось і гэты чалавек, маючы за сабой шмат сяброў, надта ж хутка дамогся памілавання і стаў намеснікам міністра культуры. Калі выйшаў на пенсію, узначаліў у Менску музей ВАВ.

Здавалася б, падзеі павінны ўжо былі навучыць няўрымслівага Аляксандра Восіпавіча. Ды натура браканьера не дае чалавеку спакою і цяпер. Зноў смаліць па пісьменніках – на гэты раз ужо ад менскай вандэі.

Чацвёртага ліпеня 1987 года рэспубліканская газета «Звязда» на ўсю Беларусь абрынула рэзкі артыкул, падпісаны таксама і Ульяновічам (ўсяго аўтараў – шэсць), у якім крытыкавала В. Кандрацьева, Д. Граніна, А. Адамовіча, Ю. Балашова за «...актыўную прапаганду тэзіса аб агульначалавечым гуманізме, у аснове якога ляжыць біблейскі заповіт «не забі», за прыдуманую асобнымі літаратарамі «акопную праўду»...

Што знаходзяцца яшчэ і цяпер такія аўтары, не дзіва. Іншаму цемрашалу хоць кол на галаве чашы, а ён будзе плявузгаць сваё, бо і праўду людзі кажуць: на свеце бывае ўсё, акрамя слу-

поў, каб падпіраць неба, акрамя паясоў, каб падперазаць горы, акрамя мяжы глупству.

Успамінаю тут Ульяновіча між іншым. Хачу праблему ўзняць глыбей.

Адразу пасля землятруса ў Ленінакане мой сын, які прымаў удзел у ратавальных работах ад Сухумскага фізіка-тэхнічнага інстытута, мне паскардзіўся:

– Разумееш, тату, у сапраўдны бетон бухнеш кувалдай, і яна са звонам адскочыць. А там удар у любое месца па панелі – і кувалда праваліцца па ручку, як у труху! Бо цэмент пайшоў налева! Армура не зварана, прэнцікі кожны па сабе. З-за вечнага разгільдзяйства дзевяціпавярхоўкі развальваліся лёгка, бы картачныя домікі, і процьму народу прыдушылі!

Калі гаварыць паралелямі, у часы застою і нашая мараль будавалася на каркасе, зробленым вось такім цяп-ляпам. А мы дзівімся, адкуль бяздушныя бюракраты, адкуль такія сакратары райкамаў, што не маюць павагі ні ў дарослых, ні ў моладзі.

Не дай Бог цяпер землятруса, што перажылі мы ў 1941-1945 гадах!

Аднак мне, мужыцкаму сыну, які душой навекі зросся з зямлёй, на заканчэнне «Хронікі» хочацца спусціцца з інтэлігентных праблем і зноў пагаварыць пра сяло.

Разважанні пра мінулае

Пасля 1954 года хрушчоўскія рэформы адкрылі калгасам другое дыханне.

Дазволілі тады вярнуцца ў сёлы і выселеным ды вывезеным. Напалоханыя да смерці аднойчы, тысячы няшчасных мужыкоў – грамадзян СССР, карыстаючыся тым, што да 1939 года яны мелі польскае грамадзянства, з месца ссылкі адправіліся прамым ходам у ПНР: не захацелі паспытаць лёс яшчэ раз.

Акурат у той самы час у Маскве пабываў Конрад Адэнаўэр. Нямецкі канцлер да смерці сварыўся з Хрушчовым за кожнага немца, які яшчэ заставаўся ў СССР у лагеры, сварыўся гэтак, каб з Крамля яго чуў увесь свет. Нашых жа грамадзян у той час ад'ехала ў Польшчу дзесяткі тысяч – палякаў, яўрэяў, але нікога абсалютна гэта не хвалявала.

Выязджалі, каб пры перамене ўлады ў СССР зноў не трапіць у ранейшую сітуацыю і не скончыць жыццё ў ссылцы. Аднак ніхто не спрабаваў іх адгаварыць, супакоіць, стрымаць.

Толькі большасць высланых усё ж такі вярнулася да родных пенатаў. Зноў жа ніхто ў іх не папрасіў прабачэння. Аб іх невінаватасці не было абвешчана ўсенародна, не гаворачы аб афіцыйнай рэабілітацыі, – сарамліва выпускалі, і справе канец, чым далі падставу для розных правакацыйных меркаванняў.

Паўтараю, цяпер нам вядома, што ў 1940-1941 гадах з Заходняй Беларусі вывезлі ў Сібір 400 000 чалавек, гэта значыць 10 працэнтаў усяго насельніцтва Заходняй Беларусі. А вывезеных пасля вайны ніхто не лічыў і лічыць, здаецца, не збіраецца. Хоць зрабіць гэта вельмі ж лёгка. У кожным сельсавеце Гарадзеншчыны ляжаць асабовыя справы сялян, на якіх накладзены рэзалюцыі энкэвэдэшнікаў: «семья кулака, подлежит ликвидации хозяйство, а члены семьи – к высылке». Толькі прайдзіся па сельсаветах, палічы...

Адным словам, цяпер не скажаш, колькі іх было, наднёманцаў, тады на высылцы і колькі ў лагерах – 10 тысяч, сто, паўмільёна, а колькі памерла ў халоднай тундры, стэпах Казахстана і дзе іхнія магілы.

Ніхто не вярнуў ім і адабраных гаспадарак, дамоў, млыноў ды кузняў з варштатамі. Прыбітыя, прыніжаныя і напалоханыя, яны яшчэ доўга прыходзілі ў сябе, ціхенька седзечы, як мышы пад венікам. Мінула пару гадоў, як людзі пачалі адкрыта гаварыць аб той несправядлівасці, але большасць так і закончыла сваё жыццё, не дачакаўшыся хоць якой маральнай рэабілітацыі.

Адным словам, пад канец пяцідзiesiąтых і ў першай палове шасцідзiesiąтых, покуль у верхніх эшалонах здзекаваліся з творчай інтэлігенцыі, жылі сабе прывольна і ў вус не дзьмулі, абзаводзячыся шыкоўнымі кватэрамі, ордэнамі, вучонымі званнямі, выдаючы замуж дачок, гэтак жа выгодна жэнячы сыноў, у вёскі Гарадзеншчыны разам з выселенымі вярнулася любоў да працы, народная добрасумленнасць, якая з гадамі пачала прабівацца наверх скрозь іржу крыўд і дзікага адміністравання.

Неўзабаве і сярод вясковага начальства, аб чым я ўжо гаварыў, навялі збольшага парадак. У нас гэтыя зрухі, дзякуючы сумленнаму і аўтарытэтнаму нават у прывольным Крамлі Пятру Машэраву, пачаліся значна раней, чым па краіне Саветаў (толькі гэтым я тлумачу, што на Беларусі ў часы застою амаль не арыштоўвалі, не высылалі за граніцу, не садзілі ў «псіхічку» дысідэнтаў).

Услед за Ульяновічам з Гародні зніклі Малочка і Мікуловіч. Першым сакратаром абкама стаў Леанід Кляцкоў – чалавек ураўнаважаны, мудры, багаты душой і справядлівы. Ён адразу змікіціў, што ў дзяржаўных інтарэсах трэба вярнуць чалавеку Гарадзеншчыны веру ў здаровы розум і ў глыбокія маральныя вытокі нашай справы.

Не памятаю выпадку, каб Кляцкоў хоць адзін раз каго-небудзь з літаратараў не прыняў, не выслухаў, не дапамог, не вырашыў пытаньня паводле сваёй любімай прымаўкі: няма праблемы!

Толькі з’явіўшыся на пасадзе першага сакратара абкама, Кляцкоў адразу захацеў пазнаёміцца і са сваімі літаратарамі. Пры сустрэчы з Быкавым яму сказаў:

– Добра пішаце, Васіль Уладзіміравіч! Аб ваенных асабістах, я лічу, пішаце замякка! Трэба пра іх больш сурова пісаць! Я сам на фронце бачыў, колькі шкоды прынесла гэтае племя!

Забягаючы наперад, успамінаю выпадак, калі я з гісторыкам Міхасём Ткачовым зайшоў да яго напрыканцы 1987 года і

пацікавіўся: дык што ж адбылося ў Маскве на пленуме ЦК КПСС, што там такое Ельцын сказаў, чаму яго адразу пазбавілі ўсіх пасадаў?!

Удзельніка таго пленума Кляцкова нібы ўкалолі. Стары з бодем у душы прастагнаў:

– Ой, як кепска атрымалася! Не трэба было, ні ў якім выпадку нельга было так з ім распраўляцца! – І з глыбіні душы вырываўся крык адчаю: – Навошта яны гэта зрабілі?!

Адным словам, пры Кляцкове мы пачалі выпростваць плечы.

Тыя самыя калгасы, саўгасы нават без падрадаў і арэндаў, дзякуючы дастатковай колькасці людзей на вёсцы і мурашынай іхняй руплівасці ды сціпласці, памалу пераўтварыліся ў мала дзе практыкуемыя ў Саюзе аб'яднанні творча працуючых калгаснікаў, аграномаў ды сельскіх інжынераў з іншымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі (я не спецыяліст, вызначыць форму дакладна не бяруся!), на чале з чалавечнымі і мудрымі новымі старшынямі. Яны разам стварылі тое, аб чым сталі ўсюды гаварыць. Мяркуйце самі.

Згодна з паказчыкамі 1987-1989 гадоў па вытворчасці збожжа (каля 40 цэнтнераў з гектара!), мяса і малака на душу насельніцтва наша вобласць наблізілася да ўзроўню Заходняй Еўропы, значна абышоўшы астатнія рэгіёны краіны.

У параўнанні з іншымі рэспублікамі, зараз тая самая Беларусь, дзе так многа пясчаных земляў¹¹, камяніцы, – рэспубліка перадавая. Толькі поспехі яе ідуць, галоўным чынам, за кошт высокіх паказчыкаў у вёсках, далучаных да СССР у 1939 годзе. Дастаткова глянуць на зводкі па ўраджайнасці і дасягненні жывёлагадоўлі, каб пераканацца, што ўсходнія вобласці даюць на адну чацвёртую, па асобных паказчыках – на адну трэцюю частку менш. Але, беручы агулам, заходнія вобласці (Гарадзенская і Брэсцкая) усю рэспубліку выводзяць у перадавыя. (Напрыклад, за 1989 год па ўраджаі збожжа Гарадзенская вобласць Заходняй Беларусі дала 39,5 цэнтнера з

гектара, Віцебская вобласць усходняй Беларусі – 24,5 цэнтнера, Магілёўская – 28,5 і г. д.).

Такія рэаліі.

Адным словам, на агульнарэспубліканскія паказчыкі ў першую чаргу ўплываюць дасягненні Прынёманшчыны. Прычына «гарадзенскага феномену» аж просіцца, каб аб ёй заявіць на ўвесь свет.

Па-першае, прымусовая і бязглуздая калектывізацыя, вываз творчай інтэлігенцыі ды лепшых сялян разам з выдатнымі вясковымі спецыялістамі – млынарамі, кавалямі, стэльмахамі ды іншымі майстрамі – у Сібір, Казахстан у нас адбылася, дзякуй Богу, на 20 гадоў пазней глыбінных рэгіёнаў СССР – пазней на цэлае пакаленне! Працягвалася не так доўга і крывава, а праз чатыры-шэсць гадоў людзі вярнуліся да сваіх гнёздаў.

Па-другое, высланы ў 50-х гадах трапляў ледзь не ў райскія ўмовы ў параўнанні з тым, што перажылі вывезеныя ў канцы 20-х, у пачатку 30-х. Таму цалкам разбурыць творчую атмасферу ў нас, зусім разваліць мацерыковую народную культуру Правадыр і Настаўнік усіх народаў не змог.

Менавіта таму нашы вёскі амаль не ведаюць дэфіцыту рабочай сілы: з іх у горад не надта і выязджаюць, чаго не скажаш пра іншыя вобласці.

Вядома, і ў нас зніклі населеныя пункты з карт, але ж паўнакроўных вёсак не стала толькі дзвюх – Вялікай ды Малой Капліцы. Іх спляжыў хімкамбінат «Азот», пашыраючы свае цэхі. А здарылася злачынства таму, што ў той час, калі бульдозеры руйнавалі мураванкі абедзвюх Капліц, яшчэ не саспела грамадская свядомасць. Сёння, напэўна, адна «Паходня» гэтыя старажытныя вёскі, памянутыя ў дакументах XVI і XVII стагоддзяў, лёгка адстаяла б і знявечыць напэўна не дала б.

Прыезджыя дзівяцца нашым поспехам. Не толькі сельскагаспадарчым.

Будуюць у нас не так, як у Ленінакане.

На будаўнічых пляцоўках у нас наогул пануе лад, там нічога не марнуецца, усё ляжыць на сваім месцы.

Нават п'яніц у нас менш.

Пераважна ахайныя дамы ў вёсках і пасёлках.

Паміж сёламі, вёсачкамі заасфальтаваныя дарогі.

Захаваліся помнікі культуры, культавыя будынкі, як іх ні нявечыла вульгарная сталіншчына пры дапамозе сваіх апрычнікаў. І цяпер, напрыклад, калі ў Гародні ўдараць на Дабравешчанне званы ўсіх пяці храмаў, то цяплее на сэрцы, хочацца быць чысцейшым і дабрэйшым. І гэта – мне, атэісту са стажам, якому, здавалася б, не павінна было б быць ніякай справы да культавых атрыбутаў.

Наша моладзь не ведае нават, што такое талоны на малако, масла і мяса.

Ніхто не цкуе ўжо і нашых пісьменнікаў, усе мы з кватэрамі, тэлефонамі. Агорнуты гэтымі ілюзорнымі паказчыкамі, я не раз унушаў знаёмым і незнаёмым:

– Эх, хіба так наша рэчаіснасць выглядала б, калі б і прынёманскага краю не крануў катаклізм эпохі «Вялікага і Мудрага Правадыра ўсіх народаў ды Карыфея навук»?! На жаль, skutкі яго ўлады адчуваць будуць яшчэ і праўнукі.

Непрадбачаны кульбіт

Хацелася скончыць «Хроніку» на аптымiстычнай ноце, ды не атрымліваецца.

Нядаўна ў нас змянілася абласное кіраўніцтва. Мудры і справядлівы Леанід Кляцкоў, які сваіх літаратараў апекаваў і ўсяляк ім дапамагаў, а на зграю сталіністаў адзеў наморднік, нечакана для ўсіх пайшоў на пенсію. Тыя, каго я калі-небудзь крытыкаваў, хто затаіў да мяне антыпатыю, адразу пачалі дзейнічаць. Як па камандзе!

У канцы лістапада 1989 года праходзіў пленум Гарадзенскага гаркама партыі па нацыянальным пытанні. Я – аўтар некалькіх дзесяткаў беларускіх кніжак з рознай тэматыкай, перакладзеных на розныя мовы, выдадзеных накладам больш за мільён. У іх мною апісаны кожны куточак горада і ўсе жыццёвыя яго перыпетыі. Як-ніяк, а ў афіцыйным бібліяграфічным даведніку для аднаго пераліку маіх твораў ды артыкулаў пра мяне вылучана цэлых трынаццаць старонак! Такім чынам, хочацца каму ці не, а я – менавіта той, хто ўнёс пэўны ўклад у галіну нацыянальнай культуры свайго рэгіёна. Таму, здавалася б, я павінен быць удзельнікам гэтага пленума ці, прынамсі, мяне павінны былі заклікаць да распрацоўкі яго рашэнняў.

Але – дзе там!

Як бы радуючыся, што вярнулася магчымасць зноў ва ўсіх грахах абвінаваціць творчую інтэлігенцыю, першы сакратар гаркама А.Алёшын у сваім устаноўчым дакладзе з якойсьці бяздумнай лёгкасцю абвесціў, што сакратар аддзялення СП БССР у Гародні Карпюк са сваімі літаратарамі «спрабуе пазбавіць беларускі народ яго гістарычнага мінулага, пры кожным выпадку ўбівае клін паміж працоўнымі і прадстаўнікамі савецкай улады» (чытай: паміж працоўнымі і – Малочкам, Ульяновічам, Міцкевічам, «Генкам», Алёшыным!), чым, як сцвярджае дакладчык, «Карпюк наносіць шкоду жыхарам горада і ўсяму беларускаму народу».

За Алёшыным выступаючыя пачалі гаварыць у такім жа духу. Для мяне гэта было так нечакана, што я ўстаў, плюнуў і дэманстраватываўна з пленума пайшоў.

Амаль адначасова орган абкама партыі газета «Гродзенская праўда» выступіла супраць мяне з падборкай тэндэнцыйных артыкулаў з-за таго, што летам я надрукаваў урывак з гэтай самай «Хронікі» пад назвай «Печальные были».

Першым на старонках абласной газеты абрынуўся на мяне ветэран вайны і працы, былы палітработнік МТС і райкамавец А. Талкачоў. Заўважыўшы, што я выхадзец з сям'і «кулака» (і

не абрыдне ім без канца паўтараць гэты жупел!), ён абвясціў, што перад вайной я вучыўся ў Віленскай гімназіі, калі, маўляў, народ у Польшчы жыў так цяжка, што толькі ў Наваградскім раёне не магло вучыцца столькі-та тысяч дзяцей. «Свой матэрыял, надрукаваны ў двух нумарах газеты, – сцвярджаў гэты былы палітработнік МТС, – Карпюк пачаў з моднай сёння тэмы – крытыкі Сталіна і перыяду рэпрэсій (для А.Талкачова, бачыце, усё гэта толькі мода!). Але калі ўчытаешся, становіцца зразумелым, што гэта толькі шырма, за якой А.Карпюк імкнецца развянчаць усё добрае, што было дасягнута народам, ачарніць яго гістарычнае слаўнае 70-годдзе...»

З асабістых уражанняў пасля вызваленчага паходу ў Малдавію А.Талкачоў апісаў, як там спатыкалі нашы войскі са шклянымі пасудзінамі віна ў руках, як сяляне з радасцю і наперабой імкнуліся запісацца ў калгас.

Бытта і не было ачышчальнай дакументальнай аповесці такога самага ўдзельніка тых падзей Восіпа Герасімава «Стук у дзверы», якая паказала і жудасныя сцэны вывазу ў Сібір малдаван у той час, калі Талкачова частавалі віном. Але сумленне яго не мучыць нават цяпер, калі ўсё гэта абнародавана!

Далей у артыкуле ён абураецца, што я ў непрывабным выглядзе паказаў работнікаў органаў, саратнікаў крывавага ката беларускага народа Л. Цанавы, якія, маўляў, у мірны час не ведалі спакою (чытай: пры арганізацыі рэпрэсій і ў вайне з уласным народам!). А яшчэ заклікаў чэкістаў не маўчаць.

Скончыў артыкул былы палітработнік МТС так: «Што тычыцца 10 ці 100 тысяч вывезеных, рэпрэсаваных па нашай вобласці ў часы калектывізацыі, то гэта падобна на трызнненне, калі не сумесны пасквіль».

Бытта і не публікавалася шмат адпаведных стотысячных даведак у сувязі з 50-годдзем уз'яднання Беларусі.

Старшыня Савета ветэранаў органаў унутраных спраў вобласці падпалкоўнік у адстаўцы Н. Атаманаў услед за Талкачовым у другім артыкуле сказаў: «Так, прывабнай вонкавасцю

тыя супрацоўнікі праваахоўных органаў не вылучаліся: не да таго было. Не вылучаліся і асаблівай інтэлігентнасцю ў тыя вогненныя мірныя гады, калі асабовы склад знаходзіўся ўвесь час у гатоўнасці нумар адзін (чытай: для барацьбы са сваім народам). І асаблівай вучонасці яны не выказвалі. Рэдка ў каго з іх была сямігадовая адукацыя, а пераважна – пачатковая школа».

Тут Н. Атаманаў Амерыкі не адкрывае. Ва ўсе часы ведаў і розуму ад цэрбераў не патрабавалася, людзі для гэтай службы падбіраліся не лепшага гатунку!

Ветэран вайны і працы Г.Шоўга ў трэцім артыкуле дадае: «Гаворачы аб стварэнні калгасаў у Сапоцкінскім раёне, аўтар груба, як нечук, адгукаецца аб органах савецкай улады і аховы правапарадку ў той час, апраўдваючы асоб, якія аказвалі лютае супраціўленне органам і агітацыйна-прапагандысцкаму актыву».

І нарэшце, 23 снежня 1989 года з'явіўся матэрыял ледзь не на цэлую газетную паласу пад грыфам:

«У БЮРО АБКМА КПБ

Аб звароце ў лістах ветэранаў вайны і працы ў абкам партыі з прычыны публікацыі «Печальныя былі» А. Карпюка ў газеце «Гродненская правда».

Ніжэй сказана, што ў Гарадзенскі абкам КПБ звярнуліся ветэраны вайны і працы домакіраўніцтва № 8, члены Савета ветэранаў вайны і працы (*галоўным чынам, былыя работнікі МУС, якія ўсе тыя эксцэсы тварылі!* – **тлумачэнне маё, А. К.**) з просьбай разабрацца з беспрынцыповай пазіцыяй рэдакцыі «Гродненская правда», якая «дапусціла публікацыю на сваіх старонках артыкулаў А. Карпюка, – яны ачарнілі гісторыю вобласці і яе людзей, сказілі ісціну».

Затым быў апублікаваны матэрыял спецыяльнай камісіі, якая разбіралася па гэтай справе.

Камісія прыйшла да высновы, што А. Карпюк суб'ектыўна і аднабакова адносіцца да вызваленчай місіі, вызваленчага

паходу ў верасні 1939 года Чырвонай Арміі, бо ўдзельнік яго Г. Маскаленка якраз з захапленнем апавядае, як з хлебам-соллю, з незвычайнай радасцю (бытта і я не гаварыў аб той эйфарыі, якая агарнула просты народ, які яшчэ не ведаў усяго, што яго чакае неўзабаве!) сустракалі чырвонаармейцаў, стараючыся іх пачаставаць крынічнай вадой, свежым малачком і г. д.

Ніжэй у рэдакцыйным артыкуле зноў гаварылася аб падазронай ведамасці ў канцлагеры Штутгоф з маім подпісам на атрыманне тры разы па дваццаць марак, аб уцёках з яго і паклёпе на Грушэўскага.

У канцы абкамаўскага матэрыялу ў газеце сцвярджалася, што Бюро ЦК КПБ за грубыя палітычныя памылкі (за мае выступленні на форумах СП БССР, якія зараз публікуюцца ў кніжках, бо думкі, закладзеныя ў іх, супалі з тымі, што ляглі ў аснову нашай перабудовы) дало А. Карпюку суровую вымову з занясеннем ва ўліковую картку.

Выходзіць, усё паўтарылася з часоў пачатку 70-х гадоў. А калі быць дакладным, то штосьці падобнае ўжо было ў рэспубліканскім маштабе.

Гэта ж ужо ў разгар эпохі галоснасці Ульяновіч з сабе падобнымі сябрамі ў органе ЦК КПБ газеце «Звязда» ўдарыў па Граніну, Адамовічу, Бакланаву, Кандрацэву і Балашову, крытыкуючы іх за «агульначалавечы гуманізм» у творах, за «акопную праўду», як ударылі і па мне праз «Гродненскую правду» ды бюро абкама партыі былыя супрацоўнікі органаў НКУС і МУС.

Як бы мне ні было непрыемна, але ў гэтым не знаходжу нічога ненатуральнага. Людзям гэтым зусім незнаёмы мукі пошуку ісціны, хвалявання, якія ідуць ад розуму і сэрца. Яны і цяпер здольны ўспрымаць толькі тое, што ім прадыктуюць старыя шаблоны.

У сваім артыкуле ў «Гродненской правде» А. Талкачоў высмейвае мае меркаванні, што ў сельскай гаспадарцы ў нас наступіў пералом толькі ў 1954 годзе ў сувязі з рэформамі

Хрушчова і вяртаннем высланых у родныя мясціны, а Н.Атаманаў не прымае маёй думкі, што бандытызму ў нас садзейнічалі рэпрэсіі, што тэрор заўсёды спараджае тэрор. Але ж гэтыя ісціны банальныя, іх ніхто ўсур'ёз не можа аспрэчваць!

Уся бяда ў тым, што мае апаненты зусім няздольныя аналізаваць падзеі, удзельнікамі якіх былі. У эйфарыі перамогі ім было не да плачу невінаватых жанчын і дзяцей, не да выгляду тых аблезлых каровак і дохлых коней, разбураных хутароў і сяліб.

Яны ні ў чым не раскайваюцца, не грызе іх сумленне, і спяць яны спакойна.

Я не раз думаю: хоць бы кожны з гэтых ветэранаў правахоўных органаў пацярпеў з месяц тое, што перажылі мільёны! Ды лёс іх ашчаджаў. Жылі бесклапотна на ўсім гатовым. Ад шматгадовага безагляднага падпарадкавання мазгі ў гэтай катэгорыі людзей пераўтварыліся ў свайго роду торф, які не здольны ўжо радзіць нічога жывога.

Ветэраны гэтыя, як бы ні было каму іх шкада, зацыкліліся на ўзроўні саракавых гадоў.

Прыгледзьцеся, як яны праводзяць вольны час. Якія між сабой вядуць размовы. Усё ў іх старое!

Яны нічога не чытаюць, ні пра што іншае не хочуць ведаць – усё ніяк не развітаюцца з эпохай, калі вырашалі лёсы людзей, калі мелі неабмежаваную ўладу, трафеі, выпіўку і, прыкрываючыся званнямі, пасадамі, высакапарнымі лозунгамі, рабілі, што хацелі.

Над імі ўсё носіцца дух Мудрага Настаўніка і Друга, без якога не ўяўляюць сабе жыцця. Калі загаварыць з каторым-небудзь з іх адзін на адзін аб рэпрэсіях, ён з упэўненасцю адкажа:

– Таму цяпер і кепска, што Сталін не ўсіх вывез, не перастраляў, не перадушыў! Быў бы ЁН цяпер – адразу навёў бы парадак!

Горш за ўсё, што між імі існуе моцная спайка і закаранелае пачуццё роднасці душ. Адчуўшы выпад супроць сябе ў выглядзе

крытыкі таго, чаму аддалі лепшыя гады жыцця, паглядзіце, як гэтыя людзі аб'ядналіся! Як салідарны з ім гаркам, абкам, парткамісія гарадская, абласная і орган партыі «Гродненская правда»!

Нічога не зробіш, іх яшчэ многа надта, і яны дужыя, асабліва ў нас, на перыферыі, недарма ў народзе іх называюць вандэяй. Але справа не ў іх. Кожная палітыка збірае пад сваё крыло адпаведных людзей для здзяйснення сваёй мэты. За паслухмянай нашай вандэяй трэба бачыць цэлы пласт бюракратаў, якія ну ніяк не развітаюцца з уладай!

Дык што, паўтарыўся пачатак 70-х гадоў?

Як бы не так! Змянілася штосьці грунтоўна і ў нас. Цяпер ніхто ад мяне на вуліцы не шарахаецца, хоць аж так ачарнілі. Наадварот! Паскудныя публікацыі выклікалі шквал пратэстаў. Не прайсці спакойна па вуліцы! Знаёмыя і незнаёмыя спыняюцца і ўсяляк выказваюць сімпатыю ды сваё тлумачэнне апублікаванага. Бесперапынна гавораць мне аб гэтым па тэлефоне.

Адным словам, разбуджаны ў народзе такія сілы, якія цяпер ужо ніякім ульяновічам, талкачовым, маскаленкам, алёшыным не ўтрымаць.

Усё гэта так.

Толькі ж ці мне з імі па дарозе? Я не з пакорных, я – з абалваненых. Усё жыццё не там шукаў ідэал. Я глыбока верыў у камунізм. Я нават верыў, што Сталін ні аб чым не ведае, і марыў, як да яго дабіраюся ў Крэмль ды раскрываю на ўсё яму вочы. Прачнуўся, дзякуй Богу, і зразумеў, што я аб'ект непрыстойнай гульні ў руках людзей, якія вадзілі мяне дзесяцігоддзямі за нос і спекулявалі на маёй наўнай веры, як і веры мільёнаў такіх самых.

Хоціць кіснуць у якойсьці калдобіне!

КПСС – носьбіт чужой мне маралі, якая ўсю гэту хеўру банкрутаў і сектантаў тыпу ульяновічаў, магільніцкіх, талкачовых, атаманавых, маскаленкаў, шоўдаў пры дапамозе сваіх

магутных сродкаў прапаганды ды шматлікіх чыноўнікаў з высокімі зарплатамі абагравала і абагравае, сілкавала і сілкуе ды цкуе. Усё гэта ўвайшло ў непрамірымы канфлікт з мараллю, закладзенай ува мне.

Так і павінна было здарыцца.

Скажыце, што агульнага мае агульначалавечая мараль страшаўскіх бабак, дзядоў, якія мяне выхоўвалі, з той уломнай і аднабаковай мараллю, каторая хоць і навуковым камунізмам народжана, але ўзнікла ў галовах дагматыкаў, у сэрцах з халодным разлікам, у людзей часта карыслівых, аднабокiх і шкодных палітыканаў ды верхаглядаў?

Вы – як сабе хочаце, а я больш не хачу да гэтай партыі належаць! Упэўнены, каб жыў бацька, то і ён мне сказаў бы: «Правільна, сыноч, робіш, мы абодва здорава памыліліся! Хутчэй скідвай з сябе чужую, цесную кашулю, выбірайся з глухой калдобіны, якую гісторыя падсунула людзям на іх шляху, і вяртайся да сваіх каранёў».

Аповяданні

Выбух на аэрадроме

(Запісана са слоў лётчыка-знішчальніка В. Карповіча)

1

Лётчык-знішчальнік з Паўночнага фронту, рослы прыгажун, з халоднымі, як сталь, вачыма – Эрнст Лапакоў – у авіяпалку вылучаўся адчайнай храбрасцю.

Бацькі Эрнста – немцы з Паволжа – памерлі рана. Ён гадаваўся ў дзіцячым доме, дзе, відаць, і атрымаў рускае прозвішча.

Вайна на поўначы ў той час стабілізавалася. У паветраных баях страты з абодвух бакоў былі невялікія. Немцы, замест «Месершміта-109», уводзілі знішчальнік «Фоке-Вульф-190» з больш дасканалым браніраваннем і кулямётна-гарматным агнём. Нашы выпусцілі ў неба выдатную машыну «Як-3». Яе якасці адразу прызналі і фашысты.

Аднойчы перахапілі, як нямецкі радыст адкрытым тэкстам паспешна перадаваў у эфір: «Камандуючаму авіялініі... групы... фронту! Строга праінструктаваць лётчыкаў знішчальных падраздзяленняў, што пры сустрэчы са знішчальнікам праціўніка «Як» з нахільнай антэнай і без маслянага радыятара на носе – у бой не ўступаць!»

Лётчыкі не лезлі на ражон, асцярожна вывучалі свае і варожыя машыны. Лепшых нямецкіх летуноў нашы ведалі па прозвішчах. Нашаму авіяпалку, напрыклад, было вядома, што на бліжэйшы варожы аэрадром прыбыў з Заходняга фронту нейкі Фрэнк Мэльдэрс, які збіў аж 84 самалёты саюзнікаў¹².

Некаторых нашых лётчыкаў немцы ведалі таксама. Калі савецкія эскадрыллі ўзнімаліся ў паветра, немцы папярэджвалі

сваіх: «У небе савецкі ас...» – называлі яго прозвішча і нават нумар машыны...

У моду тады ўвайшлі дуэлі. З нашага боку ў дуэлях вылучаўся Эрнст.

2

Аднаго разу група савецкіх знішчальнікаў вяла паветраны бой. Выходзіў бензін, і самалёты сталі разлятацца. Эрнст заўважыў, што «Фоке-Вульф» з бартавым нумарам 52, адлятаючы, выразна пагойдаў яму крыламі. «Што гэта можа азначаць?» – падумаў савецкі лётчык.

У наступны дзень нашы знішчальнікі счапіліся з нямецкімі зноў на тым самым месцы. Эрнст выбіраў сабе праціўніка. Да яго на збліжэнне пайшоў самалёт пад нумарам 52. Лапакоў уступіў з ім у бой.

«Фоке-Вульф-190» была магутная чатырохтонная машына. Не слабы быў і «Як», а з лётнай вагай 2650 кілаграмаў ён меў перавагу ў маневранасці і коршукам насядаў на немца. Ды й вораг быў асцярожны і валодаў сваёй машынай выдатна.

Паўгадзіны знішчальнікі дарма прашывалі паветра ды надрывалі матары. Тут Эрнст убачыў, што канчаецца бензін. Але выходзіў ён і ў немца. «Фоке-Вульф-190» першы пакінуў месца дуэлі і, адлятаючы, зноў пагойдаў крыламі.

– Гэта не простая галантнасць, – разважалі сябры, калі лётчык, вярнуўшыся на аэрадром, расказаў пра сустрэчу. – Мабыць, ён цябе выклікае на паядынак зноў!

І лётчыкі датуль прасілі камандзіра палка, пакуль той дазволіў на паядынак. Тады пачалі рыхтаваць Лапакова ў дарогу.

Эрнст з дапамогай таварышаў папрывязваў пад крылы дадатковыя бакі з бензінам. Сам выверыў гармату і кулямёты. Праверыў матор. Набраў у запас боепрыпасаў.

Назаўтра ўвесь аэрадром выпраўляў Лапакова.

Эрнст прыляцеў на месца, дзе ўчора адбываўся паветраны бой. Немец яго ўжо чакаў. Лапакоў нейкі час лятаў на запасным бензіне і «Фоке-Вульфа-190» да сябе не падпускаў: «Як» пакуль што быў непаваротлівы, скоўвалі прывязаныя бакі.

Калі ў фашыста пачало канчацца паліва, Эрнст скінуў тару, перайшоў на асноўны бензін і, выпусціўшы ўсю магутнасць са свайго матора, насеў на «Фоке» і яго збіў.

Яшчэ ў гэты самы дзень з пяхотнай часці патэлефанавалі на аэрадром:

– У лётчыка са збітага самалёта знойдзены дакументы на імя палкоўніка Фрэнка Мэльдэrsa, рыцара «Дубовага ліста з брыльянтамі».

3

Але не за нямецкага палкоўніка Лапакоў атрымаў «Залатую Зорку». Эрнст стаў Героем Савецкага Саюза за Кёнігсберг.

Пад канец 1943 года станавілася відавочным, што Кёнігсберг адыграе немалую ролю ў рашаючых баях. Усе ніці камандавання нямецкімі арміямі Цэнтра і Поўначы цягнуліся ў гэтую змрочную сталіцу прусацтва. Там стаяла шмат стацыянарных зенітак. Супрацьпаветраная абарона была такая магутная, што нашы разведчыкі, якія выляталі рабіць здымкі ўмацаванняў, не вярталіся.

З Кёнігсбергам наша камандаванне мела вялікі клопат.

Сфатаграфавачь недаступную крэпасць узяўся Лапакоў.

Ён выбраў прыгожы зімовы дзень. Апоўдні з брыючага палёту куляй выскачыў над горадам, набраў вышыню, зрабіў некалькі маланкавых зігзагаў, крута ўзяў уверх і растаў у небе, толькі яго немцы і бачылі.

Вярнуўся Лапакоў на аэрадром з адзнятай фотаплёнкай і нават без прабоін.

Дзень атрымання Лапаковым «Залатой Зоркі» адзначаў цэлы авіяполк. Але гэта было апошняе свята Эрнста.

Жыццё не навучыла яго быць стрыманым.

4

Пачалося ўсё з таго дня, калі Эрнст збіў нямецкага аса.

Нампалітам авіяпалка быў маёр Чарноў. У мінулым выдатны знішчальнік, у паветраным баі страціў вока і правую руку, але ён так зжыўся з часцю, што не захачеў з ёю развітвацца, папрасіўся на нампаліта.

Аднаго разу над нашай тэрыторыяй знішчальнікі вялі бой. Лапакоў увязаўся за немцам, ды не заўважыў другога, які збіраўся яго расстраляць...

Эрнста выратаваў знішчальнік Барыс Папоў. У яго не было ўжо боекамплектаў, дык Папоў пратараніў нямецкую машыну і ўратаваўся на парашуце.

Вярнуўшыся на аэрадром, Лапакоў сарваў у сябе з грудзей ордэн Чырвонага Сцяга і прыкалоў яго Папову:

– На, Бора, ты яго заслужыў!

Вечарам Лапакова выклікаў Чарноў і пачаў яго «чысціць»:

– Ты якое права меў узнагароджваць Папова? Ты Прэзідыум Вярхоўнага Савета? Ты ведаеш, чым гэта пахне? Ведаеш, што я табе зараз зраблю?..

Няўдалы быў з Чарнова палітработнік. Замест таго, каб разабраць Лапакова цяропліва і разумна, ён нашумеў, нахаміў і настроіў падапечнага супроць сябе.

Аднак вернемся на пару месяцаў назад.

5

Аднойчы ў нялётнае надвор'е авіяполк перабіраўся з аднаго месца ў другое. Лётчыкі былі не задаволены, што ім дасталіся сырыя і халодныя пакоі. Да ўсяго, раптам захварэлі дзяўчаты, якія працавалі ў гасцініцы палка. Не было каму сачыць за ложкамі лётчыкаў, прыбіраць.

Усе хадзілі змрочныя і злыя, апусціліся, пакуль не прыбыла новая загадчыца гасцініцы і не падняла людзям дух. Яна прымусіла саміх лётчыкаў чысціць, рамантаваць і мыць. Гэта была дачка маскоўскага прафесара Святлана – прыгожая, энергічная, самаадданая і ўпартая.

Памалу ў гасцініцы запанаваў ідэальны парадак. Усе ажылі ды павесялелі. Святлана стала цэнтрам увагі авіяпалка.

Калі ўстанавілася надвор'е, перад тым як паляцець, лётчыкі заходзілі ў гасцініцу і казалі:

–Света, дай ручку на шчасце!

Хлопцы пачалі да яе заляцацца. Чарноў, падпіўшы, нават паспрачаўся з сябрамі, што Святлана будзе яго.

Яна адхіліла нампаліта.

Ад пэўнага часу пачалі лічыць, што з усіх авіятараў Святлана выбрала Лапакова. Бо, калі Эрнст вылятаў на паядынак з Фрэнкам Мэльдэрсам, дзяўчына перажывала за яго больш, чым хто. Пакуль лётчык не вярнуўся, стаяла ўвесь час на холадзе і глядзела ў неба.

Аднаго разу «юнкеры» неспадзявана нахлынулі бамбіць аэрадром. Нашы ўступілі ў бой са знішчальнікамі прыкрыцця. Святлана пабегла на КП, прыпала да стэрэатрубы і пачала сачыць за боем.

Адзін самалёт загарэўся, і лётчык паспеў выскачыць над возерам на парашуце.

– Гэта ён! Хутчэй трэба высылаць лодку, ратаваць! – патрабавала дзяўчына.

–Хто «ён»? – здзівіўся на КП лейтэнант.

–Лапакоў!

–Яму ўжо нельга дапамагчы...

–Лепш стаяць і глядзець?!

–А магчыма, гэта – немец!

Як лётчык ні спрабаваў манеўраваць стропамі, яго заносіла на сярэдзіну возера. Калі, няшчасны, далятаў да вады, паказаўся лёгкі дымок, відаць, ад пісталетнага стрэлу. Лётчык, як камень, пачаў знікаць у вадзе...

Святлана расплакалася.

Заплакала яшчэ мацней, калі ўбачыла, што знаёмая машына прызямляецца на аэрадроме.

Няўдзячнасцю адплаціў Лапакоў дзяўчыне.

6

Здарылася гэта праз дзень пасля атрымання ім «Залатой Зоркі». Да камандзіра палка на світанні прыбегла ўскудлачаная Святлана і заявіла, што лётчык Лапакоў ноччу яе згвалціў.

Праз два дні адбыўся трыбунал. Святлана апамяталася. Ведаючы, што гэта Эрнсту пагражае расстрэлам, яна заявіла: усё, сказанае ёю палкоўніку – няпраўда.

Лапакова адпусцілі. Яшчэ ў гэты самы дзень ён збіў «Хейнкеля».

Тыдні праз два пасля трыбунала Чарноў паклікаў да сябе Лапакова. Нампаліт прыгадаў Эрнсту гісторыю з ордэнам, Святлану ды пачаў здзекавацца: быў на падпітку. Лапакоў не стрываў – давай агрызацца. Маёр намякаў Лапакову на яго нямецкае паходжанне, абазваў фашыстам. Лётчык выхапіў пісталет і застрэліў Чарнова.

Выбегшы на двор, знішчальнік дапаў да свайго самалёта, завёў матор і ўзмыў у неба.

7

Сціснутыя ў Курляндыі і Прусіі немцы мелі прычыну радавацца: да іх пераляцеў савецкі ас. На нашы пазіцыі пасыпаліся лістоўкі з фатаграфіямі Лапакова ды з заклікам пераходзіць на бок немцаў...

У авіяпалку, дзе служыў былы герой, ад сораму авіятары не глядзелі адзін аднаму ў вочы. І толькі адна Святлана бараніла Эрнста і праз слёзы казала:

– Яны брэшуць! Ён не мог, не мог перайсці да іх на службу, от пабачыце!

Толькі цяпер яе не слухалі – хлопцы глядзелі на дзяўчыну нядобразычліва.

Аднаго дня фашысты пыхліва абвесцілі, што заўтра ў іхнім самалёце, у мундзіры нямецкага лейтэнанта вылеціць былы савецкі ас. На нашым аэрадроме знішчальнікі ўрачыста прысягнулі камандзіру палка – пры першай сустрэчы збіць здрадніка.

І вось з нямецкага аэрадрома ўзняліся самалёты. Аднамесны знішчальнік фашысты Лапакову не даверылі. Эрнст падняўся на двухматорным «Юнкерсе-88» з заданнем разбамбіць вядомы яму да дробязей савецкі аэрадром.

Адляцеўшы ад базы, Лапакоў, карыстаючыся лабавым люстэркам, застрэліў свайго радыста, а потым – штурмана. Спрытным манеўрам адарваўся ад самалётаў прыкрыцця ды вярнуўся на базу, скінуў на нямецкі аэрадром бомбы і знік.

8

Нашы знішчальнікі рыхтаваліся да ўзлёту. Камандзір палка даваў апошняю інструкцыю. Раптам прыляцеў радыст і далажыў:

– Радыяграма ад Лапакова адкрытым тэкстам!

Палкоўнік насцярожана і з нехаванай гідлівасцю ўзяў з рук радыста паперку. З недаверам пачаў чытаць уголас: «Падняўся на «Ю-88». Улажыў радыста і штурмана. Разбамбіў аэрадром. Гараць бензасховішча, чатыры «Фокэ-Вульф-190», два «Юнкерсы-88», адзін «Юнкерс-52», адзін «Як-3». Прашу дазволу на пасадку».

Некалькі хвілін усе маўчалі. Першым апрытомнеў палкоўнік.

– Даць дазвол! – загадаў ён. – І выклікаць з узвода аховы пяць аўтаматчыкаў! Зеніткам – без загаду па «Юнкерсе» не страляць!

Прайшло некалькі трывожных хвілін.

Нарэшце над савецкім аэрадромам з’явіўся варожы сілуэт «Юнкерса-88». Лётчыкі сачылі за ім з разгубленай напружанаасцю і недаўменнем. Стаяў суровы палкоўнік. Зводдаль моцна ціснула пальчыкамі свае скроні дачка маскоўскага прафесара і казала:

– Ага, ці я не гаварыла?! Ён наш! Ён свой, свой, свой!..

Калі самалёт з чужымі літарамі і ненавісным чорным крыжам у жоўтым авале на борце апісаў над аэрадромам круг, палкоўнік крыкнуў аўтаматчыкам з узвода аховы:

– Адставіць!

Пяць салдат павярнулі назад.

Самалёт зрабіў другі круг, затым – трэці.

– Лапакоў садзіўся заўсёды з першага круга! – заўважыў нехта ўголас.

– Чужая машына, авіятар на гэтай не мае той дакладнасці! – дадаў другі лётчык.

– Хутчэй бы ўжо се-еў!..— крыкнула дзяўчына. – Ну, сядай, Эрнст, сядай!

Далей паводзіны самалёта сталі дзіўнымі.

«Юнкерс-88» скончыў чацвёрты круг і завярнуў на пяты. І тут раптам ён паківаў некалькі разоў крыламі, перайшоў у піке і грывнуўся на зямлю. Над полем высока ўзняўся чорна-шэры густы слуп дыму ды паступова пачаў разыходзіцца грыбам.

Порт-Артур

Трох студэнтаў з першага курса філфака, трох глыбока перакананых атэістаў, зманілі гарманічныя і магутныя гукі саборнага хору, якія вырываліся аж на вуліцу Ажэшка. Дасціпныя хлопцы нават не згаворваліся, а толькі азірнуліся на ўсялякі выпадак, ці не бачыць іх хто знаёмы, і пакрочылі ў сабор.

Угледзеўшы перад сабой вялізную залу, напоўненую лікамі святых, харугвамі, агнямі і агеньчыкамі, хлопцы крыху разгубіліся ды застылі адразу за прытворам. Як па камандзе, насцярожана ўтаропіліся на іх бабулі. Студэнты патырчэлі так хвіліну, другую, а бабулі ўсё не зводзілі з іх пільных вачэй.

Не хочучы абражаць веруючых, студэнты з сур'ёзнымі тварамі купілі па самай дарагой свечцы. Свечкі запалілі ад аднае запалкі ды з жывымі агеньчыкамі ў руках накіраваліся да пузатага, як вялізны самавар, падсвечніка. Покуль пакупку ўстаўлялі ў металёвыя гнёзды, яшчэ добра да ўсяго прыгледзеліся.

Вьяўляецца: усе святыя – у тоўстых рамках. Іконы вялізныя, з папяровымі кветкамі. А контуры харугваў дакладна такія самыя, як у старой кінахроніцы ў руках дэманстрантаў часоў першых рэвалюцыйных дзён, на якіх было напісана: «Уся ўлада Саветам!»

На падлозе матлахская плітка, ідэальна падагнаная адна да адной, а малюнак на ёй строга геаметрычны. З акон пад велізарным купалам вострыя праменьчыкі сонца прашываюць сіняватую смугу не то дыму, не то пылу. Спеў грыміць з хораў над уваходам. На бліжэйшай сцяне – мармуровая дошка ў гонар «Афіцэраў і ніжніх чыноў 20-й артылерыйскай брыгады, што загінулі ў руска-японскую вайну пад Ляоянам і Порт-Артурам».

Моцна пахла разагрэтым воскам, ладанцам...

Хор раптоўна змоўк. Стала чуваць, як ціха патрэскаюць агеньчыкі свечак у панікадзілах, як насцярожана шэпчуцца бабулі. Усе харысткі – маладыя, танклявыя дзяўчаты ў джынсіках. Яны падышлі да парэнчаў балкончыка хораў і пачалі разглядваць зверху траіх гасцей, бы нейкае дзіва.

Здаровыя і рослыя юнакі раптам усёй сваёй скурай адчулі, што вельмі вылучаюцца ў саборы. Зрабілася ім няёмка. Неабходна было прыгожа выйсці.

Іхні лідэр, Лёня, падміргнуў сябрам, выняў з кішэні апошнія тры рублі ды шапнуў пажылой жанчыне, якая прадавала свечкі:

– Мамаша, гэта на ўспамін аб загінулых у баях ля Порт-Артура!

Бабуля ў аддзенні манашкі не здзівілася ані крыху. Яна дзелавіта кіўнула галавой ды ў разлінаванай канторскай кнізе старанна вывела: «Рабов божых Петра и Артура (за упокой)».

Лёня хмыкнуў, але папраўляць бабулю не стаў. Самавіта, рысуючыся перад харысткамі, павёў кампанію на выхад.

– Што ты ёй шаптаў?

– За што даў грошы?! – не то з зайздрасцю, не то з папрокам спыталі ў яго сябры на тратуары.

– Глупства! Хай мае!.. А ведаеце, браточкі, я бачыў цудоўны почырк чалавека, які скончыў царкоўна-прыходскую школу! Першы раз такое трапілася назіраць! Ну і вымуштравалі ў іх пісьмо!..

Самае камічнае Лёню казаць не хацелася – мала слухачоў. Ужо сабе ўяўляў, які на курсе будзе стаяць рогат, калі ён на перапынку раскажа пра бабуліну фразу.

Сітуацыя

Працую на гарадзенскім вакзале ў «Інтурысце».

Лета 1963 года. Французская моладзь едзе ў Маскву на фестываль: цэлы эшалон пульманаў напоўнены пераважна студэнтамі з Парыжа.

З плачам падлятае да мяне правадніца:

– Таварыш начальнік «Інтурыста», хутчэй у мой вагон, там – голая!

А гэта што яшчэ за фокус?

Бяру памежніка, тупаем.

У цэнтры вагона і праўда зусім распранутае дзяўчо. Вакол яе – цеснае кола маладых французаў. Худзенская, бялявая французжанка з гарэзлівай усмешкай какетліва азіраецца ды прыціскае далонямі кончыкі маленькіх грудзей. Спектакль ёй гэты яўна падабаецца. Хлопцы рагочуць.

– Вы навошта яе раздзелі? – пытаюся па-англійску.

У адказ – хітраватыя ўхмылкі.

– Апранице!

Маладыя блазнюкі – рабенькія, хударлявыя, пухлыя, белыя і мулаты, іншыя ў акулерах, абцёмканных джынсах, пакамечаных каўбойках, засціраных майках – дружна абураюцца:

– Навошта апранаць?

– У яе такое ўсё прыгожае!

– Вы толькі прыгледзьцеся, сэр, як прырода папрацавала над дасканаласцю форм гэтай істоты, – чуд!

– Рафаэля, Гоя, Рэнуара – усіх вялікіх людзей такія натхнялі на шэдэўры!

- Без іх не было б прагрэсу!
  - Яна каралева прыгажосці нашага вагона!
  - Толькі што мы яе выбралі!
  - Адзінагалосна!
  - І не дзе-небудзь – на польска-беларускай граніцы! У старажытным горадзе вашым – Гародні!
  - А зараз будзем выбіраць каралеву цягніка!
  - Мусье, запрашаем і вас на выбары!
  - У шосты вагон!..
- Стараючыся не зарагатаць, з афіцэрам-памежнікам тлумачым вясёлым вісусам парадкі на нашай тэрыторыі. Слухаюць, бы школьнікі, што змовіліся нашкодзіць. У душы абодва адчуваем: толькі мы адыдзем, і яны зноў зоймуцца сваім.
- Крочым на выхад. Правадніцы кажу:
- Што ты ім зробіш? Французы!
- У вачах дзяўчыны ў фарменным адзенні – жах.

Пісьмо ад маладой асобы

На днях з-за мяжы прыйшоў ліст. Маладая звяртаецца да мяне з такімі словамі:

«Божа, як пацягнула мяне выкласці на паперу ўсё, што мучыць апошнія дні! Добра, пачну па парадку.

Перада мной – дзве паперкі. На першай, паднішчанай дзесяцігоддзямі, напісана па-нямецку, што мой тата (лагерны нумар арыштанта 22 384) – памёр. Другая паперка свежая – з Вашым адрасам. На сустрэчы з адным беластоцкім пісьменнікам я даведалася, што Вы засталіся жывыя, знаходзіцеся ў Гародні. Ад яго і атрымала Ваш адрас. Гэта быў для мяне самы шчаслівы дзень. Вы – адзін з нямногіх на цэлым свеце, хто быў з маім татам да апошніх яго дзён.

У былым канцлагеры мне давялося пару гадоў таму пабываць. Доўга я стаяла на месцы, дзе некалі знаходзіўся блок нумар шэсць. Не бачыла і не чула, што вакол мяне адбываецца. Нехта распытваў маіх сябровак, іншы пстрыкаў фотаапаратам, а я раўла ды сама сабе задавала пытанні, ведаючы, што ніколі не атрымаю на іх адказу.

Разумею, ад тых трагічных дзён мінула столькі гадоў. Няўмольны час сцірае з памяці нават самыя страшныя жыццёвыя сцэны. Я сама дасягнула ўжо ўзросту, у якім мой тата развітваўся з жыццём. Калі ж забіралі яго ад маці, я мела ўсяго тры месяцы. Таты не ведаю, аднак забыць не магу. Калі жыццё сцябала мяне (гэта здаралася часта: пасля вайны забралі ў нас зямлю, нават – агарод, бо нехта нахлусіў, што тата служыў у вермахце, а дзядзька – ва Уласава; потым выкінулі мяне з тэхнікума...), я даставала старое фота, углядалася ў такое дарагое і блізкае мне аблічча ды маліла: «Та-атка, дапамажы-ы...»

Аднак твар яго быў усё гэтаксама суровы і горды, а цёмныя вочы ўзіраліся на мяне моўчкі.

Такім ведаю свайго бацьку.

Мама надта мала гаворыць пра яго. Быў добры, любіў праўду, ніколі не сварыўся – і ўсё. Яна нам, малым, заўсёды наказвала: будзьце такімі, як ваш тата. (А магла б сказаць нешта і пра сябе. Маму немцы бралі ў камендатуру на катаванні за брата, які загінуў у партызанах, яе выклікалі для апазнання трупа, і мама нічым сябе не выдала! Цяпер яна – сівая, згорбленая, бяззубая і глухаватая бабулька...)

Прашу верыць: тысячу разоў я сабе ўяўляла, што тата мой жыве і некалі яго напэўна сустрэну. Вельмі дакладна ўяўляю сабе нават сцэну нашага спаткання. Бачу і чую яго словы, нават ... крокі, і гэта, мабыць, найбольш балюча, таму што рана, якую атрымала я ў маленстве, хоць і загаілася, ды застаўся вялізны шнар, і ён цяпер пры дотыку крывавіць ды баліць аж да слёз

Скажыце, якім тата быў напраўду?

Як сябе паводзіў перад смерцю?

Чаму гэтак здарылася, што тата загінуў так хутка, а яго старэйшы брат пражыў столькі гадоў у тым жа жаклівым канцлагеры? Ён яшчэ і цяпер моцны, але пра тату – нават слова ад яго ніколі не выцягнеш!

Так бы я хацела пра ўсё гэта даведацца менавіта ад вас. Арыштантаў, што адначасна прыбылі тады ў лагер смерці, было мала, і спадзяюся, што тату яшчэ памятаеце.

З вялікім нецярпеннем буду чакаць ад вас весткі. Дзякую вам наперад. Зіна К.»

Ранняя вясной нашу групу ў складзе шасцідзсяці чалавек прывезлі з Беластока ў канцлагер Штутгоф. Зінін бацька трапіў туды са сваім старэйшым братам. Абодва – звычайныя малапісьменныя сяляне. Старэйшы – ураўнаважаны, спакойны ды мажны мужчына. Затое маладзейшы – высокі, худы і гарачы; чамусьці землякі яго недалюблівалі.

У групе апынуўся і мой меншы брат – Валодзька. А ўсіх нас немцы прыперлі ў лагер смерці за сувязь з партызанамі.

Што здарылася з Зініным бацькам, цяперашняй моладзі з сучаснай псіхалогіяй нялёгка і растлумачыць. А трэба ўталкаваць так, каб было пераканаўча ды – не пакрыўдзіць памяць, мабыць, някепскага чалавека, які, на сваё няшчасце, трапіў у экстрэмальныя ўмовы.

Перадам усё, як было.

Адразу пасля прыезду ў лагер мяне паслалі карчаваць пні ў «вальдкамандо», а Валодзьку забралі на цагельню. Сталі мы з ім бачыцца толькі раніцой ды вечарам на праверцы.

Як у лагерах кармілі – агульнавядома. Білі, здэкаваліся ды ганялі на найцяжэйшыя работы, каб ты хутчэй аддаў Богу душу (чытайце «Лес багоў» Баліса Стругі, «Рапарт са Штутгофа» Мартына Нільсана і маю «Пушчанскую адысею»).

Прыбыў я ў канцлагер маладым, здаровым і пры целе. Мінула ўсяго два-тры тыдні, і з жахам я ўбачыў, што з кожным

днём раблюся танчэйшы ды нават меншы ростам. З бакоў пачалі выпіраць рабрыны, рукі і ногі ператварыліся ў адны косці, скура стала шэрай, нават маленькія драпіны не зажывалі, а самога агортвала дзіўная апатыя. Цьмяна пачаў разумець, што вось-вось больш не ўстану, калі чарговы раз капо ці ээсман здзеліць па хрыбце дручком. «Гэфтлінгі» тады мяне распрануць, на адубяNELых маслах хімічным алоўкам выведуць мой нумар і цела пасля вячэрняй праверкі адвалакуць пад крэматорый.

Самае страшнае – такая рэальная перспектыва мяне ані крыху не палохала.

Аднаго разу пасля вячэрняй праверкі падскочыў Валодзька ды працягнуў нешта загорнутае ў анучку. Гэта была «цуляга» – бутэрброд, які брату ўдалося раздабыць на цагельні. Валодзька знаходзіўся ў падобным на мой стан. Гэткіх «цуляг» ён ушлёў бы і сам штук пяць за раз, не запіваючы нават вадой. Ды вось трохсотграмовую пайку хлеба з маргарынам Валодзька збярог ад спакусы ды перанёс скрозь усе кантролі.

Чамусьці менавіта гэты выпадак тады мяне пераканаў ды ўсяго аж запаліў: гэ, яшчэ не ўсё страчана?! Так! Покуль што трэба цярпець, выкручвацца і нешта камбінаваць!

Неўзабаве нам з Валодзькам удалося перадаць на волю (праз вольнанаёмных рабочых) ліст з нашымі адрасамі. Бацькі адразу прыслалі пачкі з сухарамі, якія і паставілі сыноў на ногі.

Крыху акрыяўшы, мы арыштанцкія нумары ўсёй беластоцкай групы таксама перадалі на волю. Тут і здарылася трагедыя з Зініным бацькам.

Атрымаўшы пачкі з харчамі на сябе і брата, ён ля прыбіральні схваўся за скрыню на смецце і адразу ўсё з'еў. Неўзабаве яго схапіў жывот. Як старэйшы брат яго ні ратаваў, арыштант у страшэнных пакутах да раніцы сканаў.

Ці ж напішаш пра гэта Зіне?

...Адказваючы за мяжу маладой асобе, я, мажліва, упершыню зразумеў па-сапраўднаму значэнне слоў «святая хлусня».

Вылезла бокам

Яшчэ да вайны, бывала, маці раніцой казалася: «Сённяя ліст ад нашага Валодзькі прыйдзе – сон мне прысніўся!»

І праўда, у абед паштарка прыносіць канверт.

Гэтак праз сны мама прадчувала братавы хваробы, перамену па службе, дрэнны настрой. Атрымлівалася якаясьці неверагодная фантазмагорыя. Але ж з'яву я назіраў уласнымі вачыма і не называць котку коткай не магу.

За сабой, на жаль, ані разу не заўважаў здольнасці такога тэлепатычнага яснабачання. Што ж, каб валодаць гэтакім талентам, трэба, мабыць, у грудзях насіць святое мацярынскае сэрца. Мае сны куды бяднейшыя, зямныя. Толькі часам ў іх праяўляюцца сляды маіх дзённых учынкаў. Як, напрыклад, у апошнім.

Учора дамовіліся з Ленай, што яна купіць у кіно білеты і мы сходзім на новы фільм. Але дачкі я ля кінатэатра не знайшоў. Лёгкадумна вырашыў, што ў кіно ісці яна перадумала, і фільм я паглядзеў адзін.

А Лена, бедная, з-за таўкатні каля кінатэатра мяне проста не заўважыла. Чакала, колькі магла, а тады, вельмі засмучоная, пайшла дамоў.

Цэлы вечар хадзіў як апляваны. Божа мой! Так падвесці роднае дзіця!

Ноччу прысніўся непрыемны сон.

Мне здалося, бытта ў педінстытуце выкручваю электрычныя лямпачкі і піхаю сабе ў партфель, каб забраць дамоў. Раблю гэта прылюдна. Здзіўленыя выкладчыкі за мной назіраюць. Усе няёмка маўчаць, а я выкручваю і выкручваю шклянныя шары са слядамі вапны і мушынымі кропкамі, добра ведаючы, як будзе прыкра глядзець знаёмым у вочы, але нейкая інерцыя прымушае мяне рабіць сваё.

Раніцой прачнуўся, на душы непрыемна і сорамна – хоць ты пад лажак лезь.

Паступова сябе ўгаварыў, што прыкрая гісторыя, дзякуй Богу, здарылася толькі ў сне. Спахопліваюся: во, маеш! Гэта табе злачынства ля кінатэатра бокам вылезла!

Пра «цара» (апавядаецца ад імя жанчыны)

Наш настаўнік хіміі – зморшчаны, хілы, з пісклявым голасам. Разам працуем гадоў з дваццаць. Колькі яго ведаю, вечна стогне, вечна нечым незадаволены. На працы не гарыць, не выкладвае сябе поўнасьцю, а цягне лямку. За вочы называем яго па прозвішчы Халітановіч, школьнікі ж яшчэ прасцей – Халітон. Аднак да апошняга дня яму я спачувала. За столькі гадоў працы ў школе, здавалася, людзі маглі б яму выказаць хоць крыху – як не пашаны, дык прызнання.

Сёння разам крочым дамоў, і хіміка пацягнула на шчырасць. Пачынае радавацца, што, нарэшце, надышоў яго «зорны час». Вось-вось кіне работу. Пенсію яму прызначаць невялікую, але і ёю вельмі задаволены, бо цяпер не трэба будзе кожны дзень спяшацца ў школу, рыхтавацца да заняткаў...

Дзівак. Каб мяне адпраўлялі на адпачынак, я напэўна не знаходзіла б сабе месца. Адкуль у чалавека такое?

Памалу выклікаю ў яго прыхільнасць, і настаўнік адкрывае таямніцу сваёй біяграфіі.

Вьяўляецца, уся жыццёвая лінія ў яго такая!

Яшчэ да вайны Халітановіч працаваў пад Менскам завучам у сямігодцы. У першыя месяцы акупацыі немцы яго арыштавалі, але вяскоўцы зрабілі складчыну ды з гестапа яго выкупілі разам з іншымі землякамі-настаўнікамі. Неўзабаве былыя

вучні-партызаны прыслалі нядаўнім арыштантам прапанову спаткацца.

На сустрэчу не пайшоў адзін завуч.

Да канца акупацыі Халітон рабіў дзежы, лыжкі ды збанкі на рынак, а жонка на таўкучцы гандлявала шмоткамі і сахарынам.

Пасля Халітановіча прызвалі ў войска. І ў батальёне Халітон не стаў тым крышталікам, вакол якога ўтвараецца адпаведны мікраклімат. Растварыўся ў масе нядаўніх прызыўнікоў – разнамасных, неабстраляных і ненадзейных байцоў.

У хуткім часе іхні полк заняў у Латвіі гарадок са складам спірту. Салдаты аддзялення Халітановіча напіліся, і немцы іх з гарадка выперлі нават без адзінага стралу. У наступны дзень батальёну давялося браць гарадок штурмам яшчэ раз. За апошнімі будынкамі аддзяленне Халітановіча залягло, і ад стомы ўсе паснулі. Сонных байцоў немцы пабралі ў палон.

Такім чынам, пабыўшы два тыдні на фронце, Халітановіч умудрыўся апынуцца пад немцамі зноў. Да Дня Перамогі чалавек на ваенным заводзе ў Кельне чысціў туалеты, падмятаў падворак...

Усё гэта ён мне абьякава апавядае, а я ўзгадваю, як пасля вайны да тых, хто трапіў у палон, быў недавер, і я, шкадуючы людзей, абуралася. Выходзіць, ветэраны і праўда розныя?

Больш не дзіўлюся, што настаўнік хіміі не набыў за сваё жыццё ні пашаны, ні аўтарытэту. Незвычайным было іншае.

Столькі Халітон перажыў і бачыў, а нічога яго не перайначыла. Не чалавек, а якісьці цень. Успамінаецца настаўнік фізкультуры Крылоў з яго грахам.

Пару гадоў таму ад мясцама Крылоў атрымаў пуцёўку на Каўказ. Там уночы якраз наваліла снегу, а днём пад лавіну трапіў турыст. Курортнікам строга забаранілі аддаляцца ад базы, ды пасля абеду цікаўны студэнт пайшоў паглядзець перавал, збіўся з дарогі і – маеш табе!

Хапіліся хлопца толькі ў гадзіну ночы. Па трывозе адпачываючых паднялі з ложкаў, і два інструктары па альпінізму павялі іх раскопчаць небараку. Сонныя і раздражнёныя, 70 чалавек вяла паролі рыдлёўкамі гадзіну-другую зацвярдзелы снег. Неўзабаве работа здалася ім безнадзейнай – людзі знудзіліся дарэшты.

Карыстаючыся цемрай, з месца здарэння ўсе пачалі цішэчкам уцякаць. Інструктары давай курортнікаў сарамаціць, угаворваць і нават усяляк абзываць. Калі не дапамагло і гэта, па ланцужку, што расцягнуўся ад гары да лагера, інструктары пальнулі з ракетніц. Ад вогненных трас дэзерціры кінуліся на базу бягом.

Толькі ў абед наступнага дня інструктары-альпіністы раскапалі цела – яшчэ цёплае. Медыкі сцвердзілі: смерць наступіла паўгадзіны таму, бо студэнт трапіў у пустую камеру з паветрам.

Ачуняўшы пасля ночы, людзі даведаліся падрабязнасці смерці таварыша, і ў іх бытта смальнуў пярун. Некаторыя курортнікі выбухнулі істэрыкай, пачалі вішчаць, лупіць сябе па тварах, драпацца. Іншыя, нічога нікому не кажучы, хапілі чамаданы ды паляцелі на аўтобусную станцыю...

Як на споведзі, расказаўшы мне пра сваю ганьбу, Крылоў прызнаваўся:

– Мне ўсё здаецца, што хлопца загубіў менавіта я. Як успомню той выпадак, кожны раз хочацца праваліцца скрозь зямлю. І гэтак, ведаю напэўна, за маладушнасць недзе касцяць сябе цяпер усе семдзсят чалавек.

Чалавека з нас горкі вопыт робіць хутчэй. Нездарма і Крылоў, хоць вечна замкнуты і неразгаворлівы (пра каўказскае здарэнне ведаю адна я!), зараз – самы паважаны і надзейны сярод нашых настаўнікаў-мужчын.

Чаму ж перажытае нічога не дало хіміку? У душы Халітона з самага пачатку не пасялілі таго самага «цара»?..

Таксічнасць

А гэта здарылася ў атэлье «Сілуэт».

Чарнявая прыёмшчыца Лёля ў першую хвіліну дала сабе слова: за такое свінства зубаскалу і падлізу Тадэвушу не даруе ніколі. Столькі з-за яго наелася страху, што, каб станавіўся на калені ды маліў, не падпусціць да сябе і блізка.

Мяркуйце самі.

Перад абедзенным перапынкам Лёля зірнула на гадзіннік над акном і схапілася: прыёмную залу час зачыняць. Калі па яе просьбе выйшлі апошнія кліенткі, з нейкай паперай пад пахай і ўляцеў гэты ахламон. Будоўля яго побач, час абеду абвесцілі таксама і на будаўнічай пляцоўцы, агароджанай глухім плотам. Валасаты нахабнік ускочыў у брызентавай спяцоўцы, заляпанай вапнай, у сінім падшлёмніку, нават з камякамі гліны на буцісках, а бессаромныя яго вочы так і зашнарылі па кутках: ці не застаўся яшчэ хто ў памяшканні? Тады закамандаваў: «Цяпер хутчэй зачыняй!.. У-уй, Лё-олька, што табе прынё-ос!.. Знайшлі на сметніку – ну і рагаталі!.. Дзе ключы? Давай сюды, сам замкну!»

Наконт чужых у атэлье было надта строга, але Лёлька сама не згледзела, як апынулася з будаўніком у прымерачнай кабінцы. Адно потым узгадала: перад тым як шмугнуць за фанерныя дзверы, будаўнік кінуў на журнальны столік нейкі часопіс з каляровымі вокладкамі.

Ціскаліся яны там, здавалася, зусім і не доўга, калі прыёмшчыца спахапілася: гадзіна абеду праяцела, трэба адчыняць атэлье, а яна яшчэ і не ела. Пачала нахабніка выпіраць. Выбягаючы, ён паказаў на столік:

– Файныя здымкі табе прынёс – не забудзь!

Лёлька наблізіцца да століка не паспела, бо адна за адной пайшлі кліенткі, – трэба было прымаць замовы. Пра Тадэвушаў падарунак зусім забылася.

Так сярод шматлікіх часопісаў мод у атэлье «Сілуэт» засталася ляжаць замежнае выданне «Плейбой» .

Кліенты валілі, як ніколі. Да кабін утварыліся чэргі. Выцягнуўся хвост жанчын і перад сталом прыёмшчыцы: Лёлька ледзь паспявала выпісваць квітанцыі ды выклікаць для прымеркі майстроў. Ад няма чаго рабіць больш здагадлівыя жанчыны расселіся на крэслах вакол століка, а іхнія рукі пацягнуліся да часопісаў.

Тут і трапіў кліентцы ў капелюшы з трыма спелымі чарэшнямі “Плейбой”.

Убачыўшы на каляровых здымках парад дагледжаных жаночых торсаў, бюстаў і сцёгнаў, кліентка нават праявіла цікавасць. Але далей пайшло такое, што дама з чарэшнямі ўжо не ведала, як ёй і быць. Хвіліну сядзела з выцягнутым, акамянелым тварам, затым з перабольшаным абурэннем шпурнула незвычайную чытаніну на столік.

Каб, барані Бог, яе не западозрылі ў непрыстойным любаванні позамі голых дзевак і мужыкоў, кабета, удаючы абурэнне, кінула:

– Якая агіднасць, вы паду-умайце!.. І такое паскудства падсоўваць нашым людзям?!. Аб чым яны сабе думаюць?!. Куды глядзіць іхні мясцкам ці фабкам?!

Яе абурэнне ў суседак выклікала цікавасць.

Маладая вастраносенькая кліентачка ў авальным, як шэрая цаглінка, капелюшы здагадалася, што гэта за часопіс адразу. Ёй вельмі карцела глянуць на яго глянцавыя старонкі таксама, але было сорамна. Цяпер жа на правах суддзі ўзяла яго адкрыта ды разгарнула.

Над капялюшыкам-цаглінкай адразу нахіліліся тыя, што стаялі паблізу.

Каля Лёльчынага стала, трымаючы пакунак, чакала афармлення заказу панурая худая кабеціна з прышчатым ілбом. Убачыўшы застылыя над нечым галовы, яна, як танк, прабілася да журнальнага століка ды заглянула ў часопіс таксама. Худая маладзіца на каляровыя фатаграфіі глядзела загіпнатызаванымі вачыма пару хвілін, затым стала мяняцца з твару, а ў вачах яе з'явіўся жах.

– Ха-а!.. Ха-а!.. – раптам пачала яна хапаць паветра ротам ды хістацца, як падкошаная.

Вастраносая маладзічка ў авальным капялюшыку шпурнула спакуслівы часопіс на столік і паспела хапіць худую паўпол. Ужо непрытомную кліентку жанчыны дружна паклалі на ссунутыя ўздоўж сцяны крэслы.

У прыёмнай зале запанавала лёгкая паніка. Пачуліся ўстрывожаныя галасы:

– Ой, што з ёй?!

– Надта горача тут, а вентыляцыі няма!..

– Пад галаву пакладзіце што-небудзь! Яе пакунак падсуньце, ён мяккі! Во, пра-авільна!..

– Вады падайце!.. – раілі тыя, хто стаяў далей ад століка.

Жанчыны, якія ведалі прычыну выпадку, адна ад адной адводзілі вочы і таямніча маўчалі.

Толькі цяпер Лёлька ўспомніла пра Тадэвушаў падарунак. Яе агарнуў жах.

«Ах, няго-однік!» – абурылася прыёмшчыца, хапіла тэлефон і выклікала «хуткую дапамогу».

Дзяўчына затым праціснулася да століка, спрытна схавала халерны часопіс пад кофту, выскачыла на тратуар і сунула яго ў сметніцу. Адно тады прыёмшчыца адчула, як з яе грудзей сваліўся камень і яна адыходзіць ад страху.

Мінула пару цягучых хвілін.

Жанчыны па-ранейшаму імкнуліся дружна ацуціць худую. Расшчамлялі ёй рот, лілі ваду, расшпілялі гузікі.

Частка кліентак убачыла, што чакаць цяпер тут з заказам – дарэмная трата часу, таму моўчкі павыходзілі. З вуліцы прыбывалі новыя і пыталіся, што адбываецца. Лёлька нявінна тлумачыла:

– Жанчыне кепска стала, горача ў нас!

А сама з-за стала насцярожана сачыла за працэсам ратавання ды прыдумвала Тадэвушу-хулігану кару. Ужо нават ведала, што зробіць. Заўтра вечарам сустрэкаецца з ім у рэстаране – «абмываць» яго прэмію. Ну, цяпер яму пакажа! Паўгадзіны прымусяць чакаць са сваім каньком!..

Нарэшце з’явілася «хуткая дапамога».

Запакаваная ва ўсё белае, неакрэсленага ўзросту строгага доктарка са статаскопам на ледзь прыкметным бюсце дакранулася да хворай, і тая адразу расплюшчыла вочы. З прафесійнай спагадай медычка пацікавілася:

– Што з табой, мі-ілая?

– Ы-ы-ы!.. – прастагнала пацыентка ды паказала на столік.

Доктарка са здзіўленнем зірнула туды таксама. Нават пачала перабіраць часопісы. На вокладцы нямецкай «Практышэ модэ» кінулася ў вочы дзяўчына ў элегантным касцюмчыку – доктарка на момант забылася, чаго сюды прыехала.

«Ах, старая ты шафа! – уражаная здагадкай, падумала пра сваю загадчыцу. – Дык во-ось адкуль ты фасон касцюма сцягнула!.. Толькі ж ён, мілая, для маладзенькіх! Табе трэба фасоны браць у гэтым «Фолшланк» (для паўнацельных жанчын)! Яшчэ ў польскім «Свят моды» ўразіла дакторку фасоніста звязаная кофта, у венгерскім «Эя а дыват» паліто – цуд!..

Доктарка не забывала, што яна на рабоце, ад яе чакалі дапамогі, і часопісы занялі ўвагу толькі секунду. Не мяняючы непрыступна строгага выразу твару, жанчына ў белым прынялася хворую даследаваць.

У атэльє «Сілуэт» даўно існавала добра наладжаная сістэма бяздротавага тэлеграфа. Па нябачных яго каналах пра здарэнне

адразу стала вядома ў цэху, дзе ўздоўж даўжэзных сталоў, заваленых рукавамі, абфастрыгаванымі бартамі ды кучамі раскрытай матэрыі, схіліліся тры дзесяткі жанчын з аголенымі да плячэй рукамі, ад чаго здаваліся вельмі маладзенькімі. Некалькі хвілін краўчыхі ажыўлёна шапталіся. Затым спраўная Жанна, з палатняным метрам на голай шыі, з дзесяткам іголак на лацкане кароткага халаціка, праз службовы ход выйшла ў прыёмную залу, зрабіла сяброўцы вачыма знак. Сур'ёзная Лёлька кінула адмоўна галавой і таксама вачыма паказала праз акно на ўрну. На твары краўчыхі адбілася незадаволенасць. Жанна – светлавалосенькае ды худзенькае дзяўчо – хвіліну думала, як ёй быць, азіраючы сваю галізну. Затым дзяўчына з такім выразам на твары, бытта збіралася красці, бытта – кідацца ў халодны Нёман, шмыгнула на вуліцу.

І толькі цяпер Лёлька ва ўсёй гісторыі раптам убачыла сябе нават гераніяй. Летась Жанне кавалер зрабіў тут сцэну рэўнасці, і ўсё аталье месяц толькі і гаварыла пра гэта, а Жанна хадзіла каралевай. Няхай цяпер схаваецца са сваім Вальдэмарам! Ой, хто пра такое мог падумаць шчэ раніцой?!

Лёлька зірнула на сценку над акном. Электронны гадзіннік адлічыў усяго дваццаць хвілін пасля абедзеннага перапынку, і – падумаць толькі – за такі кароткі час бытта прайшоў землятрус!

Выпісваючы квітанцыю вастраносенькай дзяўчыне ў шэрым, як авальная цаглінка, капелюшы, Лёлька эмацыйна ўскідвала свае пышныя каштанавыя кудзеркі, а яе вялікія карыя вочы іскрыліся шчаслівымі агнямі. «Ха-ха-ха-ха!.. – давілася бязгучным смехам. – Што цяпер будзе-е»?!. Ха-ха-ха-ха!..»

Прыёмшчыца ўгадала дужыя, што клешчы, Тадэвушавы рукі, яго магутную, як у слана, фігуру і не магла ўжо дачакацца суботняга вечара. А колькі будзе смеху, калі пра ўсё раскажа!.. Толькі б хутчэй забралі з прыёмнай залы гэтую бабу – вось-вось з'явіцца загадчыца з упраўлення!

А гэтым часам доктарка пад акном з педантычнай добра-сумленнасцю выконвала клятву Гіпакрата. Каторы раз у кабеты намацвала пульс і распытвала.

– Ну, мілая, у цябе ўсё ў норме! Во, праверым шчэ раз! – да грудзей хворай прыткнула статаскоп. – Тут – парадак! І тут! І тут! Пульс – норма! Ціск – як у касманаўта! Язык – чысты. Тэмпература – эн! Сама кажаш, нічога не з’ела.

Пацыентка была бледнай-бледнай. На яе лбе, замест прышчыкаў, цяпер віднеліся маленькія кроплі. Абвялая, але памаладзелая, яна вінавата пакруціла галавой:

– Ой, таварыш доктар, у мяне ўжо ўсё прайшло! Праўда-праўда! Ужо добра сябе адчуваю! Я не ведаю, як вам... Ой, дзякуй вам – вялікае-вялікае!..

– Калі ласка. Толькі аніяк не ўцяплю: адкуль у цябе, маладой, такая таксічнасць?

Калі ж гэта скончыцца?

Маленькі Саша пабіў суседскага Мішу.

– Ты чаго б’ешся, бандыт? – робіць маці допыт.

– А чаго ён брэша, што мае тата і мама – яўрэі? А я сказаў, што – настаўнікі! Мам, праўда, мы не яўрэі, а – рускія?

– Не, сыночак, мы яўрэі.

– А ты-ы?!

– І я...

Чорныя вачаняты глядзяць з недаўменнем.

– А чаго ж ты незадаволены? – супакойвае сына маці. – Чым яўрэі горшыя? Хіба я кепская? Хіба ж тата кепскі? А дзядуля Саламон? Ты, сыночак, яўрэй...

– І ўжо нельга быць не яўрэем?

– Нельга.

– Ніяк-ніяк?

–Ніяк.

Паўза.

–Нічога, сынок. І яўрээм быць някепска. Галоўнае – быць добрым чалавекам, любіць ды паважаць людзей, тады і цябе ўсе...

Але Сашка больш не слухае.

–Ладна, – уздыхае, – тады буду палякам.

Распчাপілі атам. Заглянулі ў космас. Божа, калі ж мы людзьмі пастанем!

Велікамучанік

Калісьці на ўскраіне горада Ліды жылі браты Пташкоўскія (прозвішча па просьбе сваякоў змененае) – Іван ды Мікалай. Старэйшы Іван ужо меў жонку, малага сына і быў сакратаром падпольнай ячэйкі кампартыі. Іван – чалавек цвёрды, ідэйны. Верыў людзям, любіў іх, за што яны верылі яму і любілі.

У 1935 годзе ячэйку ў Лідзе сышчыкі дэфензівы¹³ выкрылі ды зліквідавалі. Івана дэфензіўшчыкі мучылі, катавалі, падсылалі да яго ў камеру правакатараў, але ён нікога не выдаў, нічога катам не сказаў, ды яшчэ і сам неўзабаве з-пад арышту ўцёк.

Паваляўшыся пару тыдняў па чужых гумнах, Пташкоўскі з двума падпольшчыкамі – Цішэўскім і Каліноўскім – падаўся ў СССР. Сябры граніцу перайшлі адразу, затое Пташкоўскаму не пашанцавала: перашкодзілі польскія пагранічнікі.

Вярнуўшыся дамоў, Іван некалькі дзён вылежваўся ў бульбяных ямах, покуль маладзейшы брат здабываў яму на дарогу грошы, а жонка зноў рыхтавала торбу.

Праз месяц Пташкоўскі адзін пераадолеў кардон.

Як Іван ні даводзіў, хто ён і чаго перабег у СССР, канваіры не адпускалі, а маўкліва перадавалі яго з рук у рукі, і ўцякач неўзабаве трапіў у сталіцу.

У менскай турме Івана ўжо чакалі – Цішэўскі з Каліноўскім.

На радасць хлопцам, следчы трапіў родам таксама з Заходняй Беларусі, ды нават – з іхняй мясціны. Чалавек удзельнічаў у грамадзянскай вайне, а потым застаўся ў СССР...

Толькі дарэмна хлопцы цешыліся.

Насцярожана распытаўшы затрыманых пра жыццё на былой радзіме, следчы нават здзівіўся, што з-за эканоміі кожную запалачку цяпер мужыкі па вёсках колюць на дзве палавінкі, з пасажырскага цягніка на вакзале горада Ліды злазіць звычайна пяць-сем пасажыраў, затое ў віленскім часопісе «Маланка» друкуюцца вершы супроць паноў і Пілсудскага, а тыя вымушаны цярпець.

Ох, як не разабраліся яны ў следчым!

Іхні землячок паходзіў з катэгорыі людзей, у якіх рэвалюцыйны запал паступова пераўтварыўся ў фанатызм, чуласць перарасла ў падазронасць, а дысцыпліна – у баязлівае падпарадкаванне загадам, інструкцыям і начальству.

Калі ён выслухаў да канца землякоў, яшчэ нават парагатаў з маланкаўскіх твораў Міхася Васілька – «Век дваццаты», «Як я пана перанёс», «Эх, гараліца мая, што ты вычаўпляеш!» (хлопцы прачыталі земляку вершы на памяць!), – чалавечыя праявы ў земляка на гэтым скончыліся.

Службіст раптам як бы прагнуўся. Ён ужо пыхліва зморшчыў лоб, падумаў ды прамычаў:

– Гм, цалкам, мажліва, вы – нашыя людзі. Мажліва... Цалкам мажліва... Толькі не падабаецца мне, што вашы прозвішчы на «скі» – Пташкоўскі, Каліноўскі, Цішэўскі... Гм, ну няхай... Але ж яшчэ і родам вы з Лідскага павету... Гм... Сярод перабежчыкаў трапляюцца шпіёны, факт? Факт! А мы трымаемся жалезнага закона: хай лепш загіне сто невінаватых, чым прапусціць нам аднаго ворага, так? Так! Гм, якую з гэтага робім выснову?

Не верачы сваім вушам, хлопцы пераглянуліся.

Іван узмаліўся:

– Слухай, зямляк, гэта мы – шпіё-оны?! Што ты трэліш?! Следчы выбухнуў:

– А чым вы лепшыя за іншых? Ве-едаю добра вашага брата! У мяне былі тут, перад гэтым сталом, нават інжынеры, архітэктары! І таксама дзівіліся, а на самай справе выйшла што? Потым прызналіся як міленькія, што Дом урада ў Менску пабудавалі такім высокім спецыяльна, каб з Польшчы добра яго відаць было для абстрэлу!

Ад узбуджанасці следчы аж усхапіўся ды захадзіў па пакоі:

– А яшчур, які напаў на калгасных коней па вёсках, – сам з’явіўся? Занеслі такія шалахвосты з-за граніцы, факт! Ого, пускай толькі вас!.. Але ж цалкам мажліва, што вы і не з такіх. Толькі хто гэта скажа напэўна? Покуль што машынкі такой не прыдумалі. Таму на ўсялякі выпадак і вас адправім на Поўнач пілаваць лес. Там вас упільнуюць, калі што ўздумаеце выкінуць. Усё, кропка!

Праз пару гадоў Пташкоўскі землякоў пахаваў: Цішэўскага прываліла сасной, Каліноўскі кінуўся на кулі вартаўнікоў і згас на вачах калоны.

Сам Іван захварэў язвай. На яго шчасце, знайшлася добрая душа, што яго выхадзіла, – медсястра Тэклія, якая знаходзілася ў зоне на пасяленні.

Тым часам у 1939 годзе на танках з пяцікутнымі зорачкамі на бартах у Ліду прыйшло доўгачаканае ўз’яднанне. Узрадаваны Мікалай Пташкоўскі адразу ўзяўся шукаць старэйшага брата.

Ішлі тыдні, месяцы – беспаспяхова.

На свеце зрабілася неспакойна. То адну, то другую краіну агортвала полымя вайны. Іванава жонка супакойвала сваяка: яе муж, такі разумны, ідэйны і цвёрды, напэўна цяпер на сакрэтнай службе, прыйдзе час, і аб’явіцца сам. З гонарам за бацьку рос на сумленнага чалавека Іванаў сын, а гэта давала сілы маці.

Неўзабаве немцы пайшлі вайной і на СССР. За начнымі налётамі савецкіх самалётаў на станцыю Ліда, за дыверсіямі партызан і весткамі з фронту для Пташкоўскіх заўсёды стаяў

іх Іван, што давала ім бадзёрасці перажыць страшныя дні акупацыі.

Калі нацыстаў з Ліды праперлі, Іванаў сын трапіў у армію і пад Кёнігсбергам ледзь не склаў галаву. Вярнуўшыся са шпіталя без нагі, ён паступіў у інвалідную арцель рамантаваць гадзіннікі.

Мікалай і далей не пераставаў шукаць брата.

Нарэшце малодшы Пташкоўскі даведаўся, што яшчэ тады Івана арыштавалі як шпіёна і саслалі. Што, адсядзеўшы тэрмін, брат застаўся на пасяленні, потым захварэў, ажаніўся з медсястрой, і яна хворага вылечыла.

Пасля XX з'езда Пташкоўскага рэабілітавалі, вярнулі партбілет, выдзелілі персанальную пенсію.

Ішоў год за годам, а персанальнага пенсіянера ў далёкім краі ўсё непакоіла настальгія: невыносна цягнула на бацькаўшчыну. Добра разумеючы, што азначае для змардаванага нягодамі чалавека хоць з тыдзень падыхаць родным паветрам, Тэкля наскрэбла яму грошай на гарнітур, купіла білет.

Настаў дзень, калі Іван нарэшце рушыў у далёкую дарогу.

Затузаны арганізм няшчаснай ахвяры розных палітыканаў ды ўладалюбівых кар'ерыстаў такой эмацыянальнай нагрузкі не вытрымаў. Пад Лідай, убачыўшы праз акно родныя сілуэты, пачуўшы ляскат колаў на, здалося яму, знаёмых да болю ў сэрцы стрэлках, Пташкоўскі аслабеў і раптоўна памёр ад інфаркту.

На спатканне з дарагім госцем сваякі і былыя падпольшчыкі з часоў «санацыі» прыбылі цэлай гурбой – з дзецьмі і ўнукамі, нават – з гарманістам. Не дачакаўшыся незвычайнага пасажыра, яны, надта расчараваныя, неахвотна пабрылі дамоў. У тэлегране з Варкуты гаварылася і пра нумар вагона, аднак ніхто чамусьці і не падумаў нічога кепскага, убачыўшы ля другіх дзвярэй вагона медыкаў у белых халатах з «хуткай дапамогі».

Калі перон апусцеў, санітары вывалаклі нябожчыка з купэ ды адправілі ў морг, а рэчы здалі ў міліцыю.

Я быў выпадкам у сакратара гаркама Ліды і стаў сведкам, як дзяжурны з чыгуначнай станцыі прынёс кніжачку персанальнага пенсіянера і партбілет дзіўнага пасажыра, што памёр ужо на самым парозе таго горада, куды ехаў. Пры мне кіраўнік раёна загадаў шукаць аднафамільцаў праз адрасны стол.

Праз гадзіну-дзве з'явіўся малодшы брат нябожчыка, і толькі цяпер высветлілася ўся сумная гісторыя.

Асабліва прыняў да сэрца выпадак я. У той самы час, што і старэйшаму Пташкоўскаму, давялося ўцякаць у СССР і мне, толькі польскія пагранічнікі, на маё шчасце, злавілі мяне і вярнулі. Я з-за гэтага, дурань, плакаў і перажываў.

Слухаючы цяпер пра ўсю трагедыю, я з жахам падумаў: зусім проста мог апынуцца на месцы гэтага велікамучаніка.

Праз пару дзён за кошт гаркама ў Лідзе адбылося пахаванне. На хаўтуры з Варкуты выклікалі і другую жонку нябожчыка. Прытэпала і першая, я яе бачыў – бяззубая бабуля з кіёчкам. Прычыкілдаў на мыліцах і сын-інвалід. Сышліся былыя падпольшчыкі. Жалобны марш іграў духавы аркестр з раённага Дома культуры.

Івана Пташкоўскага пахавалі прыстойна. Ляжыць на гарадскіх могілках – побач з брацкай магілай байцоў, якія загінулі пад Лідай у першыя дні вайны.

А мяне не перастае душыць у горле нейкі камяк. Час ідзе, а ён усё душыць, душыць і душыць...

Журналіст

Праглядаючы свае нататнікі, я натрапіў на пачутую ад Уладзіміра Дадзіёмава і запісаную яшчэ 27 сакавіка 1953 года споведзь пра тое, як ён ваяваў, а пасля стаў журналістам. Выкарыстаць матэрыял, на вялікі жаль, Уладзімір Дадзіёмаў

не змог. На правах блізкага яму чалавека суровую тую гісторыю прапаную чытачу я.

Пад канец вясны 1942 года Валодзя скончыў курсы вайсковых карэспандэнтаў, і яго адразу накіравалі ў армейскую газету. З маршавай роты хлопец, поўны шчаслівага хвалявання ад працы ў газеце, якая яго чакала, прыбыў на зборны пункт. Стаіць ды нецярпліва выглядае, калі пачнуць набіраць і яго прафесію. Покуль што такіх не выклікалі.

– Хто ў артылерыю?

– Я!

– Хто мінамётчык?

– Я!

– Хто сувязіст?.. А санітары ёсць?.. Давай сюды! Астатніх – у пяхоту!

Валодзька заікнуўся пра свой клопат, а нейкі стомлены ўшчэнт капітан на яго як гыркне:

– Якую табе яшчэ «газету»? А хто будзе на перадавой, Пушкін? Ваяваць трэ, а не манкіраваць! У-у-унь у тую калону ша-агам – арш!

– Слухаю!

Неўзабаве іх апанулі, абулі ды выдалі ўсё астатняе. Затым адправілі на фронт. Амаль уся маршавая рота – такія ж неабстрэленыя юнакі, як і Валодзька.

Гарачыня. Спёка. Мучыць смага. Рэжуць лямкі, мулка нагам. Тут яшчэ на іх ладунку – бы на тых вярблюдах. Валодзіны суседзі – хлапчукі пачалі скідаць скаткі, рыдлёўкі. Паглядзеўшы на іх, шпурнуў гэтае дабро ў адхон і Валодзька. Маўклівы і высокі Іван, які крочыў каля яго, не толькі нічога не кінуў, яшчэ на іх накрычаў. Хлопцы паднялі бывалага салдата на смех.

Раптам артабстрэл. Іван упаў на раллю, выграб рыдлёўкай яму і схаваўся. Валодзя ліхаманкава грабануў кіпцямі зямлю – толку ніякага, а ўсе снарады, здавалася, ляцелі якраз на яго. Пачаў прасіць у Івана рыдлёўку. Той памаўчаў, памаўчаў, а тады Валодзьку – дулю!

Сяк-так дабралася рота за Дон на перадаваю. Занялі гатовыя акопы. Знясілены Валодзя апусціўся на дно – адпачывае. Побач на пост заступіў Іван.

Пачаўся новы артналёт. Пасля скрозь дым паказаліся мадзьяры. Іван крыкнуў, каб падняўся і адкрыў агонь і Валодзька. Той усхапіўся, давай масціцца на брустверы каля ветэрана, але Іван раптам дзіўна неяк зацокаў языком, абмяк ды абсеў.

Куля трапіла салдату ў лоб.

Валодзька аслупянеў. Нерухома стаіць ды дзівіцца, як мадзьяр шпурляе ў яго бок гранату. Яшчэ і думае: чаму той кідае з левай рукі?! Стрэліў па мадзьяру са страху – для самаабароны, і адразу перад самым носам у Валодзькі ірвануў вогненны куст агню, абдало хлопца пяском.

Як іхні батальён разбілі, як рэшткі адступалі, Валодзька добра і не запомніў. Урэзаліся ў памяць толькі падзеі, што выдарыліся потым на мелавым адхоне над рэчкай, – там салдаты пазашываліся ў старыя рвы.

Ад разгрому ўцалела іх чалавек пяцьдзесят, а на ўсю групу толькі адзін афіцэр – той сярдзіты капітан, што са зборнага пункта пасылаў каго ў артылерыю, каго ў пяхоту.

Аднекуль вырваўся танк і стрэліў. З першага снарада капітану адарвала ногі, і ён, бедны, скаціўся па слізкім мелавым адхоне ў Дон.

Неўзабаве бачыць: паўзе пажылы салдат і моліць:

– Бра-атцы, дапамажы-ыце!

У вусатага дзядзькі – падрапаная губа, з яе цячэ кроў. Самазваны камандзір – украінец Прыходзька – зазлаваў:

– Тудытваю-растудытваю, колькі ўнь параненых валяецца на беразе, а ты са сваімі драпінамі лезеш?..

Яшчэ падляцеў да старога і па твары – плясь!

– Сыно-ок, што ты, зірні-і!..

Стары трымаў у руках кішкі.

Усе кінуліся да чалавека. Прыходзька скамандаваў Валодзю:

– Зацягні да Дону, абмый з мелу, вантробы ўпіхні і рану перавяжы! Толькі – як след!

– Слухаю!..

Чалавека павалаклі да ракі. Спаласнулі рукі ды пачалі ўпіхваць цёплыя і жывыя кішкі.

Падляцеў санітар, давай лаяцца: рабіць гэтага нельга было. Санітар паадбіраў індывідуальныя пакеты, перавязаў старому на жываце кішкі і нацягнуў кашулю. Вусатага пакінулі, а самі вярнуліся ў акупчыкі.

Пачалі з нецярпеннем чакаць вечара, каб пераправіцца да сваіх. Глядзяць – стары падпоўз да Дону, зачэрпаў горсткай вады, насмакаваў яе і спаласнуў твар, намачыў вочы. Паглядзеў яшчэ на неба, на поле і ўдалячынь – на вёску. Затым перахрысціўся, плюх у ваду і пайшоў на дно, як камень.

Усе жахнуліся, а ратаваць чалавека – позна.

Каторы дзень без ежы. Спрабавалі жаваць мел ды запіваць вадой, аднак сіл не прыбывала.

Нарэшце знайшлі лодкі.

Калі сцягнула, у лодкі заладавалі параненых, паплылі. На іхнюю бяду, нанесла якраз «кукурузнікаў» – ляцелі кідаць немцам на тылы гранаты. Лётчыцы навешалі ліхтароў. Над ракой стала відна, як днём. Мадзьяры – не сляпяя, па рухомах сілуэтах на вадзе адкрылі пякельны агонь і лодкі патапілі. Шчасце – бераг блізка.

Уцалелыя байцы вырашылі ісці шукаць пераправу. Параненыя ўзмаліліся:

– Брато-очкі, не пакіда-айце!..

– Лепш тут нас дастралі-іце!..

Здаравейшыя салдаты ўскінулі на сябе, сколькі змаглі, параненых, павалаклі. Над Донам адзін паранены з пляча байца ўпаў у ваду і адразу патануў. Валодзьку здалося, што баец яго выпусціў наўмысна.

Па пераправе адкрылі кінжальны агонь цяпер ужо немцы, і ўсе кінуліся бегчы. Валодзьку здалося, што другі салдат таксама наўмысна ўпусціў у ваду сваю ношу...

Нарэшце апынуліся яны за Донам, здалі параненых.

Валакуцца далей ледзь жывыя ды сваім вачам не вераць. Перад імі – сытыя і гладкія салдаты. Яны спакойна чысцяць абутак, голяцца, рагочуць, абліваюцца, туды-сюды сноўдаюць. Дымяць батальённыя кухні...

Байцоў, што выйшлі з-за Дона, запрасілі паесці.

Той, што выпусціў у раку параненага, наеўся кашы і адразу пачаў канаць у страшэнных курчах жывата. Валодзька вырашыў быць разумнейшым. Ежу толькі пакаштаваў ды крыху напіўся цёплага чаю.

А неўзабаве ўсім, хто выйшаў з правага берага, выдалі новенькія медалі, нават гадзіннікі ды прысвоілі вайсковыя званні. Так Валодзька адразу стаў сяржантам. Яшчэ выдзелілі яму і жылло: трапіў жыць да старой.

– Ах, сыночак, такі маладзенькі, а колькі ж ты ўжо ўсялякага перажыў! – загаласіла над ім бабка. – Хутчэй распранайся!

Старая дала дзедавы кальсоны, сваю кашулю, а бялізну салдата ўзялася мыць.

Вечарам, добра накарміўшы варэнікамі, бабуля паклала хлопца да семнаццацігадовай Марфы на ноч спаць, сама лягла побач.

Ноччу Валодзька давай куды не трэба лезці. Але адразу паляцеў з печы. Тады давай прасіцца, што цяпер будзе сябе паводзіць прыстойна.

Марфа сяржанта памілавала. Заснулі разам, абняўшыся.

Яшчэ з вечара лейтэнант з рэдакцыі газеты «Гвардейский натиск» замовіў новаспечанаму сяржанту артыкул пра баі на правым беразе Дона. Прыйшоў раніцай афіцэр па матэрыялы ды сваім вачам не верыць: сяржант не толькі добра напісаў артыкул, ён без памылак расставіў карэктарскія знакі.

Лейтэнант здзівіўся:

– Ты – журналіст?!

– Журналіст.

– Ха, так бы адразу і сказаў!

– Вы ж у мяне не пыталіся – хто я!

- Спрэчкі адставіць! Забіраю цябе ў газету! Бяры свае шмоткі і – пайшлі!
- Слухаю, таварыш лейтэнант!

І смех і грэх

1

Шоў я калісьці па Маскве вуліцай Вароўскага ды спаткаў Еўдакію Лось. Нечым разбавёная, яна якраз выскачыла з Цэнтральнага Дома літаратараў ды на хаду старалася зашпіліць паліто. Убачыўшы мяне, са шчаслівай усмешкай загаварыла на ўсю вуліцу:

– Ведаеце, а маё паліто толькі што вісела на адной вешалцы з футрам Фурцавай, ха-ха-ха-ха!.. Каця спазнілася на сімпозіум, і гардэробшчык яе даху павесіў, дзе было месца, – на маё, ха-ха ха!.. Калі мужыкам з гардэробнай растлумачыла, чыё гэта футра, от у дзядзькоў павыцягваліся твары, ха-ха-ха-ха!.. О-о, патрымайцеся – гэтым месцам паліто дакраналася да міністэрскага футра!..

Еўдакія Якаўлеўна, з маладымі агенчыкамі ў вачах, наставіла мне рукаў, а па бялёсым твары было відаць, што банальна-камічная сітуацыя вядомай паэтцы прынесла радасць не меншую, чым, мажліва, атрыманы ганарар.

Што ж, усе так створаны, што і выпадковая датычнасць да віднай асобы ці падзеяў узнімае нас у сваіх вачах, прыносіць не абы-якую асалоду і дае яшчэ адну прычыну для самасцвярджэння. Не раз паспытаў гэта на ўласным вопыце і я. Раскажу пра выпадак найбольш камічны.

2

Адразу пасля вайны, яшчэ студэнтам, прачытаў я ў газеце ўказ: удзельнікам баёў за Берлін належыць спецыяльны медаль. Узрадаваны, схапіў чырвонаармейскую кніжку ды пабег у ваенкамат. А капітан, зірнуўшы ў спіс палкоў, што бралі сталіцу Германіі, мне абвесціў: «На жаль, вашай часці ў спісах не знаходжу. Выпісаць медаль не магу».

Стала надта крыўдна. Я не толькі чатыры дні ваяваў на вуліцах Берліна, расстрэльваючы са сваёй гарматы барыкады, – там нават быў цяжка паранены!

Вярнуўшыся з ваенкамата, доўгі час я не мог знайсці сабе месца ад крыўды. Затым вырашыў напісаць скаргу.

Каму нядаўні франтавік мог тады паскардзіцца? Вядома, Жукаву: ён быў самым большым аўтарытэтам з вайсковых. Да ўсяго, я прыпомніў: калі нашая часць уваходзіла ў прыгарады германскай сталіцы, маршальскі «віліс» ледзь не зачачіў маю гармату. Жукаў недалёка ад нас аб нечым размаўляў з камандзірам нашага палка М.Зінчанкам (не бяруся апісваць тую сустрэчу М.Зінчанкі з маршалам падрабязна, бо з таго дня мінула шмат часу і сапраўднае даўно перамяшалася з тым, што бачыў у кінахроніцы, фільмах, у сне...).

Адным словам, я сябе неўзабаве ўгаварыў, што Галаўкам 1-га Беларускага фронту за свайго ветэрана напэўна заступіцца ды ўдзел майго палка ў штурме Берліна пацвердзіць. Праз пару хвілін пасланне было гатовым. Толькі я страшэнна не люблю пісаць лісты. Калі прымушу сябе да такой работы, то стараюся заадно зліквідаваць і запусчанаць – адказаць іншым людзям. Вось і цяпер вырашыў адным махам напісаць ліст мамінаму брату. Пра сваяка трэба сказаць асобна.

Дзядзька мой, Дудзік Мікалай, – перасяленец з-пад Беластока. Вайной у ягонаў вёсцы не толькі не гарэлі хаты

– ніхто там у плоце не выламаў нават штыкеціны. Тым не менш, мой сваяк заставацца ў Польшчы не захачеў. З каровамі, свіннямі, авечкамі, канём, мяшкамі збожжа ды бульбы, з іншым скарбам (усяго рухомай гаспадаркі сабралася на таварны вагон!) пераехаў аж пад Джанкой. На жаль, трапіў дзядзька Мікола ў месца, цалкам разбуранае вайной, ды да людзей, якія выйшлі з сусветнай калатнечы ў тым, у чым стаялі. У такіх умовах пяцідзсятоннага вагона багацця майму сваяку хапіла ўсяго на адзін год: што давялося раздарыць галодным, што пакралі. Цяпер дзядзькава сям’я ледзь не галадала, а сам ён слаў да мяне лісты, поўныя роспачы і адчаю.

Адным словам, пачаў я сваяка на паперы суцяшаць ды супакойваць. На заканчэнне паклаў яшчэ дадатак да пісьма – фота, на якім я красуюся ў атачэнні букета дзяўчат.

Мінула два тыдні.

Раптам з Джанкоя прыйшоў да мяне канверт з запіскай:

«Дарагі пляменнічак, ты нешта блытаеш – прымаеш мяне за маршала. Ці не дзеўкі табе ўскружылі галаву?»

Бо-ожа мілы, пісьмо да Жукава я паклаў у канверт, адрасава-ны да дзядзькі?! Выходзіць, дзядзькава – адправіў маршалу?!.

Трэба ведаць той час, каб зразумець увесь драматызм сітуацыі і прычыны страху, які мяне агарнуў. А якраз вакол Жукава паўзлі розныя плёткі...

Я не знаходзіў сабе месца і стаў сам не свой. Аднак мінаў дзень за днём, а мяне ніхто не збіраўся караць. Памалу я супакоіўся.

3

І ўжо тады, калі я цалкам забыўся пра сваю прамашку, на перапынку ў інстытуце аднойчы мяне паклікалі – ля ўвахода чакаў якісьці маёр з пакетам. Пахаладзеўшы ўвесь ад новага прыліву страху, ватнымі нагамі падышоў я да афіцэра, даў паквітаванне ды ўзяў шэры пакет. Бы не сваімі рукамі пачаў разрываць паперу.

У шэрым пакеце ляжала маё пісьмо, фотакартка і фірменны бланк з прыпіскай. На маім пісьме ўверсе злева размашыстым почыркам было выведзена:

«Вернуть и указать, что родственником не является».

Замест подпісу – загагуліна.

Яшчэ там на фірменным бланку з грыфам «Секретариат Главнокомандующего Сухопутными Войсками Вооруженных сил Союза СССР» ляжала прыпіска, аддрукаваная на машыцы.

«Вы ошибочно принимаете маршала Жукова за своего родственника. Приложение: письмо и фотография – только адресату. Начальник секретариата подполковник адм. службы Апостолов».

Выходзіць, мне нічога не пагражала – усяго столькі страху?!

Адно цяпер я ўздыхнуў з палёгкай.

Пра выпадак умомант стала вядома цэламу інстытуту. Пісьмо да сваяка з рэзалюцыяй маршала пайшло па руках. Яго сталі чытаць уголас. Больш камічнай сітуацыі нельга было сабе і ўявіць. Мяркуюце самі.

«Дарагі дзядзя! – пісаў я, – крыху пацярыце! Хутка ўсё грунтоўна пераменіцца! У нашай Гародні, напрыклад, жыццё ўжо з кожным днём відавочна наладжваецца! У камісійных магазінах сёння можна сабе купіць нават булку, ікру!.. Напэўна,

будзе неўзабаве так і ў вашым Джанкоі! Мой бацька цяпер працуе дырэктарам млына ў Ваўкавыску, прысылае мне кумпякі і каўбасы. Прышліце свайго каторага хлопца да нас, ахвотна сім-тым падзелімся – я ж не ведаў, што вам аж так цяжка!..»

Дабаўляючы да тэксту свае словы, студэнты – нядаўнія франтавікі ды партызаны – рагаталі так, што дрыжэлi сцены інстытута.

Што і казаць, іхні смех мне быў прыемны.

Вельмі шкада, што пісьмо з маршальскай рэзалюцыяй я легкадумна загубіў. Калі студэнты нацешыліся, захацелася пахваліцца ім перад дзядзькам. Яго адправіў я ў Джанкоі з просьбай, каб дарагі сваяк, пераканаўшыся на ўласныя вочы, што пляменнік сапраўды зрабіў прамашку, перастаў крыўдаваць, а паперку з рэзалюцыяй мне вярнуў.

Маё пісьмо з укладышам да адрасата не дайшло. Яго, мабыць, вылавіла цензура – да мяне яно ішло фельдпоштай.

Застаўся на памяць бланк з грыфам «Секретаріат Гавно-командуючага Сухопутнымі Войскамі Вооруженных Сил СССР» з прыпіскай падпалкоўніка Апосталава ды грубы канверт з шэрай паперы, які напамінае той суровы час.

Нахабнік

(Нявыдуманая гісторыя,
якую распавяла Святлана С.)

Маладая настаўніца англійскай мовы Тамара атрымала накіраванне на курсы павышэння кваліфікацыі. Перад больш вопытнай сяброўкай падзялілася ўражаннем:

– Ой, Кацярына, не ведаю, што мне і рабіць! У Маскве, кажуць, з харчаваннем праблема! І жыць прапануюць не ў гасцініцы, у інтэрнаце імя Лумумбы, а розных інтэрнатаў – цяпець не магу! З другога боку, хочацца на людзей паглядзець

ды сябе паказаць: калі надарыцца зноў такая аказія!.. Як ты думаеш, адмаўляцца мне ці – ехаць?

Сяброўка разважыла:

– З харчаваннем? Гм? Там ля самага інтэрната – кафэ «Дружба». Гатуюць – нішто. І на самаабслугоўванні, можна паесці за дваццаць хвілін. Але туды ходзяць усе «лумумбаўцы». Не па-нашаму галасістыя, з-за іх да касы не прабіцца, і надта ласыя на рускіх дзяўчат! Такія нахабнікі – не можаш сабе нават уявіць! У інтэрнаце да мяне ўсё адзін сенегалец заляцаўся... Але я не баяка, у крыўду сябе не давала!.. А ў цябе, з тваім характарам, хто ведае, як там павярнуцца можа? Потым плёткі ў настаўніцкай пойдуць, і бабы са свету жывуць!.. Словам, добра падумай сама, ці варта ехаць...

– Ага, шчэ час і адмовіцца...

Тамара адчула ў сяброўчыным слове «нахабнікі» да «лумумбаўцаў» выразную сімпатыю. Было аж занадта відочным: такое «нахабства» Кацярына ахвотна паспытала б яшчэ не раз.

І «англічанка» адразу вырашыла.

Праз суткі малады спецыяліст Гарадзеншчыны па замежнай мове была ўжо на месцы. Увайшла з чамаданчыкам у інтэрнат.

– Вам на колькі? – спытаўся ў яе перад ліфтам здаровы ды лабасты негр з капіцай чорных, як смоль, кручаных валасоў.

Покуль Тамара скеміла, што афрыканец пытаецца, на які ёй паверх, хлопец нецярыпліва махнуў рукой, шчоўкнуў металічнымі дзверцамі кабіны і паехаў уверх, ці то жартам, ці ўсур’ёз кінуўшы на развітанне:

– Спасіба!

Уладкаваўшыся з жыллом, не без цікавасці ды з пачуццём, бытта вось-вось выйграе па латарэйным білеце тысячу рублёў, Тамара адправілася ў «Дружбу» палуднаваць. Як Кацярына і гаварыла, у кафэ было з восем неграў, але гвалту і руху рабілі больш, чым нашых дваццаць. Гарадзенскую настаўніцу ніхто пакуль што атакаваць і не думаў. Мала таго. Хоць надта былі

занятыя ўсе справай абеду, прапусцілі яе з падносам да касы нават першай.

Тамара выбрала чысты столік. З падноса зняла суп, катлету і кампот. Павесіла на гачык сумачку ды вярнулася да касы па лыжку і відэлец.

І ты скажы, каб дабрацца з прыборамі назад, спатрэбілася ёй секунд з дваццаць, а, вярнуўшыся, ад жаху ледзь не памерла. Той самы здаровы негр, што пытаўся ў яе перад ліфтам, на «колькі» паверх, моўчкі зачэрпнуў з яе талеркі стравы ды панёс да рота.

– О?! – вырвалася ў Тамары міжвольна.

Мускулісты негр з капіцай кручаных валасоў спакойна зачэрпнуў фасолю другі раз ды зноў пацягнуў лыжку ў рот. Толькі цяпер ужо бліснуў прыязна эмаллю бялкоў ды яшчэ агаліў ва ўсмешцы белыя і мокрыя зубы. Выгляд ён меў такі дабрадушна-міралюбівы, што настаўніца на імгненне ацаніла камізм таго, што здарылася. «Без грошай, мабыць. Ну і дзівак, хіба ж тут джунглі? Рускі гэтак не зрабіў бы. Дурань, сказаў бы, што галодны, што пустую маеш кішэню, – тры талеркі фасолі ды пяць катлет табе ўзяла б, еш на здароўе...»

Але ж і сітуацыя! Што рабіць?

Уздыхнуўшы, Тамара пацягнула да сябе талерку з другой стравой. Затым кінула нахабнаму афрыканцу на суп і, як прызвычайлася дакараць яшчэ ў школьныя гады сябровак, пакруціла сябе пальцам каля скроні. З напускной строгасцю сказала:

– О!!

Негр сумеўся. Калі ж Тамара ўторкнула відэлец у катлету ды пачала яе дзяліць, чорны яго твар пацямнеў яшчэ болей, а сам ён зрабіўся падобным на разлютаванага ката.

Цяпер ужо ён пакруціў пальцам каля скроні ды абурана кінуў:

– О!!

Затым рашуча і з прывістам уцягваючы паветра, умомант падчысціў талерку. Хапіўшы шклянку, перакуліў кампот у рот і,

злосна мармыгучы, шырокім крокам падаўся на выхад, кінуўшы на развітанне з крыўдай:

– Спасіба!!

Тамара памалу адыходзіла ад здзіўлення. Ты бачыш – яшчэ і здзекуецца. Нездарма Каця папярэдзвала. Гэта ж трэба такое выкінуць! Мы іх вучым, забяспечваем усім, маладыя ўрачы нашы на Мадагаскары і ў Анголе стараюцца для іх на спёцы, сярод ільвоў ды змей, а гэты – вунь, у няшчаснай рускай дзяўчыны абед з рота вырываў. І яшчэ пакпіў!

Ну, нічога ўжо не зменіш. Затое будзе пра што расказаць у настаўніцкай. От сяброўкі парагочуць...

Ісці да касы і зноў «выбіваць» абед Тамары не было калі. Ды і есці расхацелася. Яна вырашыла: дабарэ за вячэрай. Толькі ў «Дружбу» не пойдзе ні за якія скарбы – каб туды на вяроўцы цягнулі.

Ужо сабралася зыходзіць з кафэ, Тамара спахапілася – сумкі няма!

Стала не па сабе.

«Ах, падонак, мала што ты фасолю злопаў, кампот выжлукціў, яшчэ і – рэчы прыхапіў!» Як ёй зараз выйсці на вуліцу, яна ж «з’ела» вусны, а памада – у сумачцы! Там яе грошы, накіраванне, пашпарт...

Тамара адчула сябе як бы голай. Зрабілася млосна, а ногі ператварыліся ў якіясьці слупы солі. Яна з распаччу азірнулася на чужых людзей, мяркуючы: закрычаць ёй ці расплакацца.

І толькі цяпер за суседнім столікам убачыла свой абед. Поўныя дзве талеркі і некрануты кампот спакойна так і стаялі, як іх расставіла. На гачыку пад бліскучай ад карычневага лаку авальнай сталёнай сідатліва вісела яе чорная сумачка...

Імгненна ўсё ацаніўшы, «англічанка» хапілася за галаву.

ЧОЦВӨРТӨГ
ВЫМЯРЭННЭ

эсэ, адказы на пытанні чытачоў

Прадмова

Чытачы дасылаюць мне пытанні аб літаратурнай творчасці. Кожны раз задаюць іх на сустрэчах. Людзям не церпіцца даведацца ад аўтара і пра тое і пра гэта. Хоць пытанні бываюць нескладанымі ды амаль заўсёды аднолькавыя, але адказаць на іх у лістах ці з трыбуны можна толькі павярхоўна, і то ў залежнасці ад абставін і настрою. Таму найбольш характэрныя з іх спрабую разгледзець у гэтым эсэ – падрабязна і грунтоўна.

Размову аб літаратурнай творчасці дазволю сабе падмацоўваць уласным вопытам. Магчыма, некаторыя з выказаных думак будуць не мае, я іх недзе чуў ці вычытаў – ніц не зробіш! – як кажуць у маім Страшаве; сцвярджаючы, што Зямля круглая ды верціцца вакол Сонца, мы ж не дадаём: «Як сказаў Мікалай Капернік», гаворым ад сябе, і ніхто нас за гэта не абзывае плагіятарам.

Першае пытанне: «Што трэба лічыць пачаткам Вашай творчасці?» Другое: «Ці прататыпы Вашых твораў бываюць хоць удзячныя за тое, што Вы іх праславілі?» Трэцяе: «Якое значэнне для літаратуры мае памяць, розум?», «Як Вы сталі пісьменнікам?», «Раскажыце пра цікавыя сустрэчы, пра Быкава, побач з якім Вы жылі ў Гародні» і г.д.

Усе пытанні выношу ў падзагаловак і на кожнае стараюся даць вычарпальны адказ.

Як я стаў пісьменнікам

Не люблю гэтага слова, бо для мяне заўсёды ў ім гучыць нясціплая ацэнка. Я покуль што той, хто толькі друкуе аповесці, раманы, апавяданні, нарысы ды эсэ. Адным словам, час пакажа, хто я. Тым не менш, як аўтар некалькі дзесяткаў кніжак, напэўна маю права падзяліцца вопытам.

Пачатак сваёй літаратурнай творчасці цесна знітоўваю з маёй біяграфіяй і характарам. У калектывах я часта канфліктаваў, і мяне здымалі з работы, бо па натуры з мяне, напэўна, станоўчага героя не выведзеш. Я – нецярплівы, самаўпэўнены, рэзкі, упарты, лёгкаранімы, нясціплы, самалюбівы, прамалінейны, некамунікабельны, скрыты, схільны перабольшваць ды кідацца ў крайнасці. Цярпець не магу розных канонаў, рэжымаў, рэгламентаў і агульнапрынятых норм.

На працягу жыцця спрабаваў я выявіць сваю асабовасць праз розныя прафесіі ды пераканаўся – найбольшае здавальненне прыносіць мне пісанне (тут сам сабе – поўны гаспадар!). Калі памыляецца чалавек на службе, гэта дорага каштуе ўстанове, людзям, а няўдалы твор датычыць толькі яго.

Пісанне для мяне дае магчымасць у спакойных абставінах без гарачкі і нервознасці добра падумаць ды пераўтварыць свой горкі вопыт жыццёвы ў вобразы, бо для літаратуры тварыць – гэта не выкладваць на паперу тое, што табе нашэптвае на вуха міфічнае натхненне, а – працягваць змагацца за свае погляды і прынцыпы сродкамі слоў і вобразаў.

Пісанне ўжо даўно захапіла маю душу цалкам і без астатку. Цяпер, калі мне цяжка, узгадваю свайго якога-небудзь героя, напрыклад, Дануту Янкоўскую. Бачу яе выразна на віленскай гары, асветленую сонцам, узрадаваную, вясёлую, дасціпную, поўную аптымізму, – і мне лягчэй на душы.

Альбо вось я на прывакзальнай плошчы дзіўлюся на новы будынак, а ва ўяўленні адразу паўстае дзядзька Аляш з «Вершалінскага раю», які восемдзсят гадоў таму адпраўляўся адгэтуль да Івана Кранштацкага. Выразна бачу, як ён прыглядваецца да новых дзвярэй у недабудаваным вакзале ды бурчыць сабе ў бараду: «Якія фэйныя і вялікія, бы ў царкве. Во, а шыльдачку на іх ужо павесілі: «Уваход забаронены». Дак нашто ж было гэтыя дзверы ўстаўляць, калі хадзіць цераз іх нельга? Столькі дубовых дошак загубілі, працы – гаспадары!»

І я ўжо рагачу. Вось чаму з-за маіх герояў не бывае і сумна (у любым становішчы я – не адзін!)...

...

Раптам зарадзілася ўва мне дзёрская думка: давай я зноў, як у 1945 годзе ў вайсковым шпіталі ў Познані, апішу пра ўсё, што перажыў і бачыў!

І ўзяўся за работу.

Неўзабаве перадалі нават па радыё і надрукавалі ў абласной газеце, што на абласной нарадзе пачынаючых аўтараў прысутнічаў і дырэктар Біскупіцкай школы з Ваўкавыскага раёна, у якога выяўлены літаратурныя здольнасці.

Яшчэ больш мяне праславіла нататка ва «Учительской газете».

– Гэ, паглядзі, а гэты Каршук – шчэ і верхкі папісвае, ха-ха! – здэкаваліся з мяне нядобразычліўцы.

Гэта мяне толькі падахвоціла – дык вы нават не адрозніваеце прозы ад паэзіі (вершаў я ніколі не пісаў!)?!.

Я даверыў свой сакрэт даваеннаму сябру яшчэ з Наваградскага педвучылішча – Валодзю Калесніку, і ён узяўся мне дапамагчы: пазнаёміў з Янкам Брылём.

Першая сустрэча з Іванам Антонавічам так уразіла мяне, што я раптам адчуў сябе нічым у параўнанні з сапраўдным пісьменнікам. Мне здалося – задумаў немагчымае! Нават стала сорамна за нясціплыя жаданні.

Але мінуў тыдзень-другі, мінуў месяц, і мяне зноў пацягнула да пісання.

Вось тады я і зрабіў для сябе важнае адкрыццё: гонар, незадаволенасць сабой, упартасць, нават у нейкай ступені злосць, зайздрасць ці жаданне даць здачы, адпомсціць – дабрадзействы для чалавека: яны з цябе могуць дабыць такое, чаго ты і сам ад сябе ніколі не спадзяваўся.

Бытта спецыяльна ў той час трапіла мне на вочы аповесць Дабравольскага пра студэнтаў «Трое в серых шинелях». Праглынуў я яе за адзін вечар, і мяне бытта ўджаліла аса – у аповесці напісана ўсё не так!

Раптам я пераадолеў у сябе пачуцці ніжэйшасці. Мне ўжо здалася, што ў цэлым свеце ні Дабравольскі, ні Брыль, ні Калеснік – ніхто, а толькі я адзін ведаю сапраўдных студэнтаў і ведаю, як пра іх напісаць, і напэўна – напішу!

Я ўжо ўбачыў нават кніжку напісанай, як бачыў і пазелянелыя твары маіх ворагаў з Сапоцкіна пасля таго, як ім трапіў у рукі мой том.

З гэтага моманту я ўжо не проста пераводзіў паперу – узяўся працаваць над пэўнай тэмай.

У Біскупцах тым часам абралі мяне і сакратаром калгаснай партарганізацыі. Аднак і грамадская работа, і школьная, і будаўніцтва таксама нішто ў параўнанні з клопатамі загадчыка райана – я меў часу дастаткова, каб пісаць. Меў таксама і кваліфікаванага майстра літаратурнай справы, які мне дапамагаў.

Між іншым, у жыцці мне шанцавала на незвычайных людзей. Янка Брыль, як некалі Вайцяхоўскі (камандзір нашай партызанскай брыгады), даваў штуршок майму ўяўленню, стаў эталонам, на які трэба было раўняцца, у каго вучыцца, ды быў тым, хто ў мяне паверыў, шчыра і бескарысліва дапамог. Успамінаючы цяпер непісьменныя рукапісы, якімі я завальваў Івана Антонавіча і ў якіх ён умудраўся нават знаходзіць яшчэ штосьці цікавае і каштоўнае, не перастаю захапляцца душэўнай

шчодрасцю гэтага чалавека, цярпеннем яго і педагагічным талентам.

Цяпер цяжка і сказаць, колькі я працаваў над аповесцю. Адно ведаю напэўна: па меры паглыблення ў свой твор я рабіўся ўсё больш і больш абьякавы да таго, што пра мяне недзе там скажучь – нават і ў Сапоцкіне. Мяне паланіў цалкам працэс стварэння вобразаў, персанажаў, сюжэту, гульня слоў. Я адчуваў пры гэтым незведамую дасюль асалоду.

І вось уцягнуўся памалу я ў гэты працэс, бы алкаголік – піць гарэлку, і ведаю напэўна, што мяне ўжо нішто не ў сілах ад гэтага адцягнуць – ні перспектыва грошай, ні дача, ні машына, ні службовая кар’ера.

Удзячнасць прататыпаў

Жывучы ў Ваўкавыску, ходзячы на працу ў Біскупцы, першы свой твор здаў у рэдакцыю.

Дваццаць пятага мая 1953 года з трывогаю званю ў «Полымя». На другім канцы провада чую бадзёры голас сакратара рэдакцыі Міколы Ткачова:

– Тваю аповесць надрукавалі! Выйшаў той самы пяты нумар часопіса!.. Шуганула, братка, твая рэч на ўсю Беларусь, віншую! Цяпер лаві яе хутчэй у кіёсках, пакуль не расхапалі!

Як на крыллях вылятаю з пошты – дзе тут кіёск? Не сваімі рукамі вымаю грошы і бяру свежанькі нумар – тоненькі, у шэрай вокладачцы, з паперы, у якую часамі загортваюць пакункі ў магазінах, і такі мне дарогі.

На старонцы, дзе ў карэктуры стаяла маё прозвішча, цяпер чамусьці: «Міхась Лынькоў. «АГНІ ТАНГАНІКІ», аповесць». Сэрца абмерла, ногі падкасіліся, і я апускаюся на траву – разыграў мяне Ткачоў?!

Драўлянымі пальцамі распачліва гартаю старонкі далей.

Дурань, чаго панікую, вось жа і мая «У АДНЫМ ІНСТЫТУЦЕ»!

Ура-а!!!

Аповесць пра Гародню і яе педінстытут. Цікава, што там цяпер робіцца? У абласным цэнтры часопіс напэўна з'явіўся раней, мой твор, мусіць, там прачыталі. Вядома, усе прачыталі, ды яшчэ не па адным разе! З-за гэтага цяпер там усё дагары нагамі!

Трэба зараз жа туды ехаць.

Гэта я напісаў пра Гародню кніжку – я! я! я!..

Ай да мы-ы-ы-э-эх, раздайся мо-оор!.. Дабірацца да Гародні цягніком – глупства, менш як чатыры гадзіны...

Паехалі!!!

Дарога мне здалася адным імгненнем – праспяваў у тамбуры пад грукат колаў усе песні.

А вось ужо і Аульс. Праезджаў я тут не раз, але ж цяпер я тут аўтар аповесці!.. А-по-вес-ці!..

Капліца Вялікая, Капліца Малая. Першая стрэлка, другая...

Гародня!

На вакзале бачу яшчэ здалёк у кіёску пяты нумар «Полымя» на вітрыне. Звяртаюся да жанчыны за прылаўкам:

– Скажыце, што – не бяруць? А многа ў вас купілі яго?

– Восем асобнікаў, – ахвотна адказвае кабета. Бачачы маё расчараванне, абураецца: – А чаго вы хочаце, часопіс толькі што атрымалі!

З вакзала выбіраюся на вуліцу Ажэшка. У мяне настрой ужо сапсаваўся. Выходзіць, часопісы ўсё яшчэ валяюцца на прылаўках – іх не хапаюць. І дамы гэтаксама стаяць, і непарушна высяцца слупы, і гэтаксама соўкаюцца машыны, спяшаюцца кудысьці заклапочаныя людзі, а ніхто не тыкае ў мяне пальцам, і ні адзін чалавек не звяртае на мяне ўвагі, нават – самай малой.

Ля нашага педінстытута сноўдаюць юнцы з выглядам незалежных графаў, а ў дзікім вінаградзе гэтак жа нахабна цыркаюць сотні вераб'ёў...

Ладна, ліха вас бяры, ведайце маю дабрату!

Ведай і ты, старажытны горад!

Ведай, дарагі мой інстытут!

Ведайце, чытайце пра сябе, ды няхай вам будзе прыемна, – мае настаўнікі, сябры-студэнты!..

Ля тэатра – піўная з брызентавым тэнтам, якой калісьці, здаецца, не было. За столікам наш харошы і нястрымна буйны Вараціла – прататып аповесці, які ў інтэрнаце з трыцяга паверха з'язджае па лесвіцы на лыжах. Ён сапраўды рабіў гэта! Уяўляеце, што за грукат быў, калі падаў на драўляныя сходкі?! Гэ, ён і не такія конікі выкідваў! Перад сном ляжым усе ў ложках і вырашаем, каму выключаць святло. Чарга выпадае на яго. Варацілу лень уставаць. Ён бярэ чаравік і – па лямпачцы!..

Цікава, ці хлопец пазнаў сябе ў маім творы? Прозвішча яго сапраўды іншае. Напэўна, аповесць прачытаў і сябе не пазнаць не мог – там усё аж надта відавочнае. Нарэшце ёсць каму мяне ацаніць.

– Валодзька! – крычу шчасліва.

Хлопец адстаўляе куфаль з півам ды насцярожана прыглядаецца, працірае вочы.

– А-а, дык гэта – ты?

– Я-а...

– Ты?!

– ...

Ён чамусьці са злосцю ўсхопліваецца, закасвае адзін рукаў, закасвае другі ды падаецца ў мой бок.

– Цягнуком прыехаў...

– Прыехаў...

– Прыехаў?!

– Толькі што...

Але ён, бачу, зусім мяне не слухае. Са злоснай рашучасцю пералазіць бар'ерчык, шыпіць:

– Дак якое ты свінства там пра мяне нашрайбаваў, мязротнік, яко-ое?.. Прызнавайся!

Што за ліха – біцца лезе? З-за чаго? У аповесці я ж толькі ўпамянуў частку яго выхадак?!

Мы займаліся разам у секцыі боксу. Валодзеву сілу добра ведаю. Ды не станеш жа ў белы дзень сярод горада паказваць свае баксёрскія прыёмы з п'яным.

– А-а, прыпёрся?! – кажа ён здзекліва. – Так пачакай жа, зараз жа я цябе размалю-у-у!..

Кідаюся ўцякаць.

– Сто-ой, пісачель з...ны! Сто-ой, не ўцячэш ад мяне!.. Трымайце, трымайце яго!..

Валодзька гнаўся за мной праз усю плошчу Леніна да самага моста. На маё шчасце, у пачатку вуліцы Горкага ляжалі свежыя дошкі, стаяла вялізная скрыня з вапнай. Я праляцеў перашкоду адным махам, а п'янаваты буян адразу грывнуўся на будматэрыял, і толькі цяпер я ад яго адарваўся.

Адбегшыся аж на вуліцу Лермантава, спыніўся я і думаю сабе: «Цьфу, ліха на яго, я ж, здаецца, нічога лішняга пра Валодзьку і не напісаў? Не напісаў!.. Вывеў толькі частку таго, што было, чаго ж тут крыўдзіцца?!..», «За ўсімі аўтарамі так ганяюцца прататыпы?», «Вось табе і на-а!..»

...Але і далей у свае творы працягваў устаўляць «жыўцом» знаёмых, сваякоў ды сяброў. І зноў меў непрыемнасці.

Пакрыўдзіліся нават баявыя сябры за «Пушчанскую адысею» (найбольш аўтабіяграфічны мой твор), дзе я імкнуўся быць як мага дакладным, справядлівым, уважлівым і толькі для дынамікі твора дазволіў сабе месцамі пераставіць падзеі.

Так я і дайшоў да ісціны: людзі сябе заўсёды бачаць лепшымі, разумнейшымі, прыгажэйшымі і куды больш сумленнымі ды адважнымі, чым на самой справе яны ёсць, і нічога ўжо не папішаш. З той пары выводжу герояў, улічваючы магчымыя канфлікты з прататыпамі, а каб менш спатыкацца з такой «удзячнасцю», бязбожна хітрую.

Але вернемся да лістоў з пытаннямі чытачоў.

Лісты часамі псуюць настрой. Найбольш з-за таго, што многія людзі не разумеюць, як нараджаюцца творы. На іхнія пытанні, як з'явілася «Дзяўчына з Ваўкавыска» і «Данута», адказваю ў наступным раздзеле.

Перыпетыі пошукаў

1

Увосень 1953 года перасяліўся я ў Гародню і паступіў у педінстытут на працу лабарантам кафедры педагогікі. Паўгода таму людзі атрымалі магчымасць прачытаць у «Полымі» маю першую аповесць «У адным інстытуце», і многім з правінцыйнага гарадка, чым тады з'яўлялася сталіца нашай вобласці (з насельніцтвам у 40 тыс. жыхароў!), гэта дало права вітаць мяне як пісьменніка.

Пачаў я заўважаць нездаровую цікаўнасць да маёй асобы. Мяне запрашалі на канферэнцыі чытачоў, на сустрэчы са школьнікамі. Вучні пільна прыглядаліся да маёй вопраткі, твару, вывучалі лоб, шукалі ў гэтым нейкі таямнічы сэнс. Настаўнікі заводзілі гутарку пра сюррэалістаў ці эпоху Адраджэння.

Іншыя спыталіся расказаць мне анекдот пра класікаў, дзяліліся пікантнымі фактамі з біяграфіі таго ці іншага пісьменніка, каб я ведаў, што і яны докі ў літаратурных справах.

А мне перад імі было страшна няёмка. «У адным інстытуце» атрымалася зусім выпадкова, таму я з адчуваннем незлапанага злодзея чакаў са страхам таго дня, калі выявіцца мой ганебны зман (смах сказаць, але такое адчуванне, хоць і ў меншай ступені, не пакідае мяне пры напісанні кожнай наступнай кніжкі!).

Лічачы як бы сваім абавязкам дапамагчы аўтару, невядомая дагэтуль студэнтка другога курса прывалакла мне аднойчы мяшочак з дзённікамі ды пачкамі пісьмаў сваёй сястры Шуры і яе мужа. Матэрыял я прачытаў залпам, і мяне адразу захашіў вобраз маладой пары.

Тут прыйшло на памяць: я ж іх аднойчы на ўласныя вочы бачыў! Калі ў вёсцы Біскупцы мы праводзілі кампанію па займе, хадзіла ад хаты да хаты разам з намі і гэтая самая Шура з вайсковым. Мы, сельскі актыў, заклапочана звяралі спісы, падбівалі лічбы, прыдумвалі карацейшую дарогу праз Ваўкавыю ў Заляшаны, Войткаўцы ці іншыя вёскі, а закаханыя, прысланыя з Ваўкавыска на дапамогу, былі занятыя толькі сабой – іх так і цягнула ў цёмны куток, каб пацалавацца Ён – высокі і статны лейтэнант з рыпучымі рамянямі, што абхоплівалі яго статную фігуру, а яна – на цэлую галаву ніжэйшая, ладна збітая, загарэлая, – з тых, пра каго кажуць – кроў з малаком.

У дзённіку, у лістах гэтай самай Шуры і яе суджанага было поўна дэталюў і трапных думак, якія аж прасліся ў твор, – адно не палянуйся, прывядзі матэрыял у адпаведную сістэму. Чаму не пасядзець над ім?

Раптам адчуў я ў сабе сілу для такой работы. Ну, дакладна, як, спрабуючы закінуць на плечы мяшэчак бульбы, ты адчуваеш, што не толькі справішся з цяжарам, але можаш падняць яго яшчэ і з фокусам – пакруціць над галавой, перакінуць з пляча на плячо.

Угледзеў аповесць я ўжо гатовай, і мяне нібы токам ударыла: выходзіць я – аўтар не аднаго твора?!

Здагадка так агаломшыла, што я адразу пазачыняў свае кніжныя шафы, датэрмінова замкнуў кабінет ды паімчаў на выхад.

Неўзабаве я быў ужо за горадам. Куды ісці? Мне было ўсё адно – пакрочыў проста ў прастору. Зрэшты, калі быць дакладным, то кіравалі мной падспудныя біятокі, бо адправіўся

выпадках нельга падысці да касы і забраць назад грошы, – тавар жа ў крамах прымаюць, абы квіток быў.

Паўгода я пакутаваў, бытта мне вельмі балелі зубы, покуль не асяніла, як аповесць скончыць.

Пасля надрукавання твора тая самая студэнтка выказала аўтару незадавальненне:

– Штосьці ў вашай аповесці свайго таты і мамы я не пазнаю. Не пыталася ў Шуры, бо яна з мужам жыве цяпер у Адэсе, але і сястра, напэўна, вам сказала б, што старыя з вашых старонак падобныя на кагосьці іншага.

Давай дзяўчыне цярпліва тлумачыць, што бацьку маю і я, а па незалежнаму ад нас закону ў в’етнамскіх, напрыклад, мастакоў Ленін падобны на в’етнамца, а ў японскіх – на японца, і нічога з гэтым не паробіш.

Дзяўчына змірылася.

Затое з «Данутай» справа была складаней.

3

Увосень 1938 года накіраваўся я ў Вільню паступаць у вечаровую школу. Вучоба ў тагачаснай Польшчы каштавала не абы-якія грошы, а да таго – я быў пераростак, і ўчынак мой выглядаў на авантуру. Але бацькі менш думалі пра сынаў дыплом, выпіхнулі мяне з хаты, каб я хоць пацёрся крыху па свеце ды сёе-тое пабачыў.

У вялізным і чужым мне горадзе, на вуліцы Паплаўскай, у доме пад нумарам 31 «Б» жонка краўца запрапанавала мне пакойчык адно за тое, што буду насіць ёй ваду з яра. Каб яшчэ не плаціць і за навуку, наняўся ў ліцэй пасыльным.

Уся наша вуліца ганарылася, што на ёй жыве сам генерал, легіянер Пілсудскага. Але дом яго знаходзіўся бліжэй да цэнтра, куды даходзіла сістэма гарадской каналізацыі і водаправода.

Дачка ж генерала, з якой я потым выпадкова пазнаёміўся, была непрыгожая – худзёрная і сухая. Мяне схіліла ў іншы бок.

Па суседству з домікам краўца выцягнуўся асабняк багатага пана Пішчыка – начальніка пошты. Пішчык меў дзве дачкі, і маладзейшая, панна Ядзя, пацягнула з мяне гэтыя самыя залатыя нітачкі. Пацягнула паненка іх з першага дня, ды так, што не толькі вучоба не палезла ў галаву – не знаходзіў я сабе ўжо нават месца.

Я вартаваў паненку ў горадзе і ў ліцэі. Не зводзіў вачэй з яе вокнаў і нават выбіўся са сну. Калі ж з-за сімпатычнай суседкі я забыўся пра цэлы свет, мяне агарнула дзёрзкая ідэя – пранікнуць да багіні ў палац, а там – будзь што будзе.

І вось я апынуўся ў доме пана Пішчыка.

З таго моманту мінула сорак гадоў. На маіх вачах толькі ўлады мяняліся пяць разоў, а з перажытых падзей памяць мая блытае элементарныя факты. Аднак таго моманту – з такім значным для мяне эмацыянальным накалам – нішто не змагло сцерці. Вось ён.

Сваю багіню з маці я заспеў у сенцах каля палічак са шкляннымі слоікамі. Быў верасень – пара нарыхтовак салёных гуркоў, грыбоў, і Пішчыкі, выходзіць, грунтоўна рыхтаваліся да зімы. Шклянныя пасудзін на паліцах стаяла некалькі соцень – такую прорву слоікаў яшчэ я ніколі і не бачыў. Жанчыны на сабе мелі халаты ў чырвоную гарошыну, а на галовах – з такой жа самай матэрыі касынкі. Абедзве ўзіраліся на мяне, як на прывіда, ды стараліся прыкрыць грудзі. Фея ж мая, пра якую я столькі мроіў і сніў, на каго маліўся, – Божа, мілы! – трымала ў другой руцэ слоік і збіралася з яго якраз вытрасаць у вядро... здохлых мух.

Убачыў я гэты малюнак, і вобраз багіні адразу расплыўся, знік некуды ды застаўся там, на вуліцы, у змрочных закутках ліцэя, у марах бяссонных начэй. Я ўжо не толькі пашкадаваў, што ішоў да Пішчыкаў. Бытта па мне смальнуў пярун.

Многа-многа дзён я хадзіў пасля, як кантужаны. Свет мне стаў нямілы, не хацелася жыць. Не магло потым нічога адмяніць і наша знаёмства з паннай Ядзэй.

4

Ішлі гады, мільгалі падзеі, і я пачаў заўважаць, што з віленскіх часоў сядзіць ува мне якісьці душэўны мазоль – упарты, цвёрды і закаранелы. Мазоль гэты заўсёды пра сабе напамінаў, мяне непакоіў, я нікуды не мог ад яго падзецца. Расказаць бы пра той выпадак каму, добра выпавядацца. Але ж хто цябе будзе слухаць – у кожнага сваіх клопатаў хапае.

К таму часу свой душэўны настрой я ўжо прызвычаіўся выкладваць на паперу. Адноўчы і задумаўся: а ці не выкласці на паперу ўсё тое, што ўва мне набіралася за год жыцця ў Вільні? Неабавязкова для друку, а – так, каб паспытаць здавальненне яшчэ раз ад кантакту з вобразамі мінулага, здаволіць і пацешыць душу. Выкладваючы, не прытрымлівацца дакументальнай праўды, а пісаць, як пакладзецца само на паперу, на падзеі ж глянуць крытычна, з гумарам, падысці да іх з вышыні сённяшняга жыццёвага вопыту і ведаў? Мабыць, атрымаўся б страшэнна цікавы занятак.

Неўзабаве і настаў той дзень, калі я, каб не насіць у сабе непасільны цяжар, узяўся за работу.

Я меўся перадаваць толькі дух пэўнага перыяду, таму для новага твора сапраўдныя прозвішчы не падыходзілі. Герою знайшоў прозвішча – Барташэвіч Янка, адчуўшы, што гэтаму сялянскаму хлапцу матэрыялу ў тайніках маёй душы – хоць адбаўляй. Гераіню ж з дома начальніка пошты для кантрастнасці перанёс у дом генерала. Падабраў прозвішча – Янкоўская Крыся. Тут спахапіўся – замала ведаю быт людзей з такім вайсковым званнем, у генеральскім доме на Паплаўскай бываў толькі ў адным пакойчыку, чамусьці нічога характэрнага ад тых візітаў у галаву не запала.

На падмогу прыйшло аўтарскае нахабства.

За адзін вечар я абышоў кватэры ўсіх генералаў, якія тады (у лістападзе 1957 года) жылі ў нашай Гародні. Здзіўленыя гаспадыні ахвотна мне паказвалі сваё багацце, частавалі чаем, нават запрашалі прыходзіць часцей, але я адразу заўважыў – турбаваць болей жанчын неабходнасці няма, дома ў іх – усё звычайнае.

Адным словам, сеў я за стол.

Я надта люблю перыяды, калі пішацца, – іх можна параўнаць толькі са станам, калі ты закаханы. Зноў я перастаў заўважаць людзей, надвор'е ды нават тое, што рабілася ў сям'і (мабыць, таму прэзаікі не ідэальныя бацькі і мужы).

Восем месяцаў работы над першым варыянтам аповесці праляцелі як адзін дзень.

Між іншым, тады і заўважыў я ўпершыню дзіўную з'яву. Справа ў тым, што прэзаіку даводзіцца многа сядзець над рукапісам ды шмат разоў яго перарабляць і перапісваць. Потым я падлічыў: «Данугу» перапісваў 34 разы (да выдання ў двухтомніку!); а «Вершалінскі рай» – 84 разы!. Між іншым, калі вучыўся ў Маскве на Вышэйшых літаратурных курсах, я даведаўся, што Леў Талстой адну сваю аповесць перарабляў 105 разоў!.. І з другога боку – Васіль Быкаў: дваццаць пяць гадоў мы жылі побач, бываў я ў яго раніцой, днём, увечары і ні разу не заспяваў над пісаннем!.. Перапісанне – не механічная работа. Кожную фразу ты зноў як бы прапускаеш праз аголеныя жылы ды ўсё мацней сябе ўзвінчваеш...

Дык вось. У тых дні, калі заканчваў перарабляць чарговы варыянт аповесці, кожны раз пачынала ў мяне ўзнімацца тэмпература. У Маскве, калі быў на ВКЛ, зайшоў са скаргаю ў літфондаўскую паліклініку. Ані крыху не здзівіўшыся, мажны сталічны лекар мяне супакоіў:

– Так памёр Блок.

У Гародні сябравалі мы сем'ямі з Мікалаем Арынчыным. Яго сардэчная жонка, Таіса Васільеўна, – загадчыца кафедры медінстытута – з'явай зацікавілася ды прыставіла да мяне групу студэнтаў, каб вывучыць з'яву бліжэй. На жаль, акадэміка

Арынчына неўзабаве перавялі ў Менск, я так і застаўся ў няведанні – праўду гаварыў маскоўскі самавіты доктар ці заговорваў зубы. Але ўсё гэта было потым.

Перарабляючы і перарабляючы рукапіс, я, нарэшце, сваёй гераіні выбраў і канчатковае імя – Данута. Яно мне спадабалася свежасцю ў літаратуры, а на Гарадзеншчыне тады называлі так амаль кожную трэцюю дзяўчыну.

Гэта ў «Адным інстытуце» я пісаў, як, едучы на арбе, спявае стары казах – што бачыць, пра тое і выводзіць:

А-о-яй, вярблю-уд стаі-іць!...

А-о-яй, со-нца све-еці-іць!...

А-а-ай, заяц бяжы-ыць!...

За апошні час я паспеў засвоіць элементарныя законы мастацтва і цвёрда ведаў: задача яго ў тым, каб патрэсці душу чытача ды яго ўзяць за сэрца. Ажані Леў Мікалаевіч свайго Вронскага з Ганнай Карэнінай, пашлі пару на цёплыя воды ў Неапаль ды скончы на гэтым твор – і раман людзі забылі б яшчэ ў мінулым стагоддзі. І каб Шолахаў выдаў сваю Аксінію Астухаву замуж за Грышку Мелехава, зрабіў яе старшынёй сельсавета, а яе буйнага казака – кіраўніком Вешанскага валвыканкама, – не было б і «Ціхага Дона». Таму і я канец сваёй новай аповесці вырашыў даць суровы. Пры гэтым не парушалася і жыццёвая праўда. Колькі я ведаў харошых дзяўчат, якія таксама, бы мая задуманая гераіня, склалі свае светлыя галовы за вялікую справу.

5

І вось аповесць у асноўным скончана. Для пэўнасці яшчэ раз начыста яе я перапісаў, покуль мне твор не спадабаўся цалкам. Хацелася перад кімсьці ім пахваліцца, але – перад кім? Якраз атрымаў з «Маладосці» запрашэнне на сюжэтную рэч і ў адказ, не надта верачы ў поспех, адправіў часопісу свежую аповесць.

Праз пару тыдняў заехаў у Менск ды накіраваўся ў маладзёжную рэдакцыю на разведку. Мой твор прачытаў ужо намеснік галоўнага рэдактара. Ён з таямніча-строгім выразам на твары павёў мяне ў калідор, пасадзіў на канапу.

– Аляксей, што ты нарабіў? – раптам з абураным шкадаваннем напаў ён на аўтара.

– ?!

– Ці ты здурэў, ці якое табе ліха?! Ай-яй-яй, аж так не ведаць задач літаратуры!

– А ў чым справа? – я зусім нічога не разумеў.

– Бытта і не ведаеш! Ты ўзяў харошага наіўнага хлопца, а ў каго ты яго ўлюбіў? У дачку рэакцыйнага генерала-легіянера! Што, дзяўчыны сваёй яму не мог падабраць, ці якую халеру?! Разумееш, куды завяла цябе твая ідэйная блізарукасць? Падумай!.. Колькі тут, зараз... Трыста з гакам старонак адбухаў цагліну, столькі ўгробіў часу ў яе, перавёў паперы, і ўсё дарма, ай-яй-яй!..

Тады я яшчэ адчуваў сябе правінцыялам, а рэцэнзент пачынаў лічыцца ледзь не абсалютным знаўцам літаратуры, яго імя трапіла нават у школьныя падручнікі, і таму душа мая ад жаху аж увайшла ў пяткі. Пачаў я сябе касціць прыкладна так: «На самай справе, што стрэліла мне ў галаву пісаць такое пра буржуя-генерала, пра яго жонку і ад’ютанта ды пра розныя охі і ахі?! Пачакай, я ж пісаў, здаецца, для сябе, пра друкаванне нават і не думаў. Тады – на якога д’ябла паслаў рукапіс у гэткі

адказны орган? Прыемна было сядзець над ім, уміляцца даўняй атмасферай, ну і цешыўся б сабе, размочваў бы свой «мазоль». Ім патрэбны матэрыялы з вялікай палітыкай, на якіх самавітыя рэцэнзенты выводзяць цэлыя тэорыі ды замацоўваюць іх потым у хрэстаматыях. Пры чым тут нейкая генеральская дачка-фіфачка, пры чым – ні рыба ні мяса – твой Барташэвіч?!»

Касціў я сябе гэтак у душы і адначасова слухаў сталічнага крытыка. А намеснік рэдактара ўсё чытаў ды чытаў мне натацыі. Затым стаў апавядаць пра свой выпадак.

Вьяўляецца, і ён некалі без памяці кахаў адну фею, якая паўтара года дарыла яму платанічную ласку. Потым ён з жахам даведаўся, што ўвесь час, покуль ён марыў аб ёй ды ўздыхаў, яна строіла яму вочкі, – нягодніца жыла з абармотам-капітанам рачнога параходства. Толькі ж каму гэта цікава ды якую з гэтага факта выцягнеш ідэю выхаваўчага значэння?

А скончыў суровы сталічны крытык маналог так:

– На, Аляксей, свой опус і нікому больш не паказвай. Адпраўляйся ў сваю Гародню ды паспрабуй зрабіць для нашага часопіса нешта на тэму надзённую – бяспрэчна, пісаць ты, старык (гэта слоўца тады якраз уваходзіла ў Менску ў моду), можаш!

Між іншым, калі потым «Дануту» адзначылі ў друку і пачалі аповесць перавыдаваць, той рэцэнзент з «Маладосці», хоць і неахвотна, аднак прызнаў, што ў творы тады не разабраўся. Затое цяпер, калі займеў шмат тытулаў і без прэзідыума не ўяўляе сабе на літаратурных форумах іншага месца, – на поўным сур'ёзе пры мне аднойчы заявіў, што ўдачу аўтара ён заўважыў тады самы першы. Але няхай гэта будзе на яго сумленні. Успамінаю той выпадак проста для парадку.

6

Такім чынам, у першай рэдакцыі аповесць раскрытыкавалі. На ватных нагах павалокся я на вакзал і некалькі тыдняў у Гародні не знаходзіў сабе месца. Героі з «Дануты» ў сне мне скардзіліся. Ідучы куды-небудзь, як з жывымі, я гутарыў з імі, бытта суцяшаў іх. Бачыў кожнага выразна і не мог ад іх адмовіцца аніяк. Найбольш ад паненкі.

«Ну і што, калі яна дачка буржуазнага генерала? Паненка ж загінула за вялікую справу! А Барташэвіч які файны хлапец!.. Рэцэнзент сам – цагляны опус!..».

Дарэчы, галоўны герой аповесці б'ецца з эндэкамі, калі ў зале Снядэцкіх выступае Максім Танк. Раздзелы – не выдуманья. Мне самому дасталася тады «на арэхі» ад эндэкаў. На вёску прыслалі для бацькі ад хірурга рахунак на 15 злотых – недзе і цяпер яшчэ ляжыць у мяне квіток аб аплаце. Давай – думаю сабе – пашлю рукапіс Максіму Танку, няўжо не крануць яго тыя мясціны?

Другі раз запакаваў паперы ды адправіўся на пошту.

Дакладна праз чатыры дні ад Танка прыйшла паштоўка. Яўген Іванавіч не толькі віншаваў мяне з удачай – «Полымя» аповесць тэрмінова выпускала ў друк!!!

Далей не ўсё пайшло так гладка.

Перад самай здачай твора ў набор пачаў з яго здзекавацца рэдактар. Ён, бачыце, раманы пісаў са станоўчымі героямі, з надзённымі тэмамі, з паказам камсамольскай і партыйнай работы, і ніхто гэтага подзвігу чамусьці не заўважае, а тут з правінцыі невядомы аўтар намаляваў буржуазную фіфачку, ні тое ні сёе хлапца, і яму такая ўвага, дзе ж справядлівасць?!

Дзякуй Богу, усё абышлося. Са скрыпам, з неахвотай, рукапіс у друк бурчлівец мусіў здаць.

7

Калі «Данута» ўжо выйшла і па-руску, я адразу паехаў у Вільню, каб сваю кніжку падараваць прататыпу. Шчыра кажучы, я крочыў па знаёмых мясцінах і хваляваўся, як хлапец. Мяне нават разбіралі такія самыя дрыготкі. Адначасна было і цікава – якая цяпер Ядзя?..

У Вільні мяне спаткала вялікае расчараванне. Адразу пасля вайны Пішчыкі пераехалі жыць у Польшчу. З былой Паплаўскай вуліцы ў Польшчу выехалі і ўсе астатнія палякі. Дзе цяпер жыла пані Ядзя, ніхто сказаць не мог.

Да сённяшняга дня «Данута» мела пятнаццаць публікацый. Аповесць перакладзена на чатыры іншыя мовы, выдавалася і за мяжой, а чытачы прыслалі мне найбольш водгукаў менавіта на гэтую аповесць.

Лісты былі рознага гатунку. У адных розныя людзі звярталіся да аўтара, каб выказаць свае адносіны да твора. Іншыя ж на канвертах пісалі так: «Горад Гародня. Аблана. Інспектару Барташэвічу Івану (свайго галоўнага героя пад канец аповесці я «змясціў» на працу па гэтаму адрасу)».

Інспектар па кадрах Гарадзенскага аблана Маргарыта Кузняцова такія лісты пакавала ў пакеты ды адпраўляла мне на кватэру – маўляў, разбірайся, Карпюк, з імі сам, бо ў нас такога інспектара няма.

Чаго толькі не было ў тых лістах! Нейкая кабета з-пад Кобрына звярталася да прататыпа з такімі словамі:

«Дарагі тав. Барташэвіч! Вы столькі перажылі, і хоць маеце жонку, а засталіся адны. Сумую вельмі гэтаксама і я, хоць і замужам. Давайце пачнем для пачатку перапісвацца...»

Іншая:

«Калі ласка, прышліце, дарагі Янка Барташэвіч, мне (даруйце, не ведаю, як Вас па бацьку!) фота сваёй Дануты. Я

павешу яго над ложкам і буду глядзець на яе воблік – устаючы ды кладучыся...»

Настаўніцы са Смаргоншчыны катэгарычна патрабавалі:

«Мы вырашылі зрабіць экскурсію ў Вільню ды пакласці на Дануціну магілку кветкі. Выязджаем сваім аўтобусам (спецыяльна нанялі!) 5 ліпеня ў 6 гадзін раніцы. Просім Вас, дарагі тав. Барташэвіч, далучыцца да нас. Ніякіх адгаворак не прымаем. Калі ўжо аніяк не зможаце з намі паехаць, тэрмінова напішыце нам, дзе ЯЕ магілка».

У Маскве на ВКЛ я ад выкладчыкаў пачуў, што ў Англіі ёсць горад, у якім каля старэнькага тэатра віднеюцца два ўнікальныя помнікі. Ім па трыста гадоў, да іх водзяць турыстаў (шкада, не запісаў назвы горада). У XVII ст. для мясцовага гарнізона ставілі там Шэкспіра. Калі на сцэне Атэла пачаў душыць Дзэдэману, адзін салдат закрычаў раўніўцу, каб пакінуў жанчыну ў спакоі. Гэта, вядома, не дапамагло. Абураны салдат ускінуў лук, нацягнуў цеціву ды прашыў артысту сэрца стралой. Салдата, вядома, пакаралі смерцю. Аднак помнік паставілі і лучніку – як ідэальнаму глядачу.

Я, вядома, не Шэкспір, але крыху падобны чытач знайшоўся і ў мяне.

Аднойчы шаноўная Маргарыта Кузняцова прыслала з аблана чарговую пачку лістоў. Сярод іншых адна чытачка пісала гэтак:

«Барташевич!

Я очень довольна, что ты в живых и тебе можно влепить в лоб все то впечатление, что произвело на меня прочтение книги «Данута», Кончив читать, я вслух кричала: Сволочь! Сволочь! Идиот! Хуже того Рыжего, что лупил тебя на сцене! Мало он тебя лупил! Ведь ты коварнее его! Любил ты Дануту, когда она тебе была недоступна. Когда же она тебе стала доступной – и ты стрелял ее! За что, фриц ты?! (Тут ідзе фраза не да друку, я вымушаны яе апусціць).... А Дануту,

свою любовь, не удалось самому удушить, и ты оставил ее на растерзание немцам, зверюга ты!

Мои пожелания тебе.

Пусть светлая и чистая любовь Дануты в твоём сердце живет, как червь, до глубокой старости твоей, а когда к тебе придет твоя смерть, чтобы она была похожей на смерть Дануты! С такими же пытками и ты был таким бессильным и беззащитным, какой ты оставил ее –

Придунок ты!

Ольга Т. Речица, 26.1.1964 г.».

Калі наша майстэрства ляжыць у тым, каб узяць чытача за сэрца, то лёгка сабе ўявіць маё здавальненне пасля прачытання гэтага крыку душы.

Во ўзяў за жывое!

Каб гэтая самая «Вольга Т. з Рэчыцы» жыла ў Гародні, а ў нашым абласным адзеле народнай асветы, не дай Бог, і праўда працаваў такі Янка Барташэвіч, то, мабыць, пайшла б у аблвыканкам, знайшла б інспектара і вочы, прынамсі, яму выдрала б.

Такое было першае ўражанне. Затым стала сумна.

Белетрысту і апісальніку дзікага Захаду Каралю Маю (пакінуў пасля сябе 73 тамы таўшчынёй у два з паловай метры, агульным накладам 100 мільёнаў асобнікаў) славянская князеўна прыслала ліст. Дама выказала шкадаванне, што забіты бледнатварымі сын Інчу-Чуна Віннітоў, нягледзячы на сваю хрысціянскую мараль, мусіў сканаць няхрышчаным. І княгіня зараз жа атрымала ад Мая ліст з суцясненнямі, што правадыра апачаў перад смерцю ён паспеў ахрысціць святой вадзіцай.

Мы ж жывём не ў часы Шэкспіра і нават Мая, знаходзімся ў асяроддзі суцэльнай адукацыі, а вось сустракаюцца людзі, што падыходзяць да літаратуры, бы славянская князеўна.

Мне вельмі падабаецца марш з англійскага фільма «Мост на рацэ Кваі». Цікава, што ўсю мелодыю кампазітар утварыў з двух тонаў. Будучы праездам у Германіі, англічанін пачуў, што

так немцы клічуць сабак, і гэта яго натхніла. Марш атрымаўся доўгі, бытта багаты і інтанацый, а калі ўважліва ўслухаешся ў яго, то пераканаешся, што ўвесь ён – варыяцый танальнасці ля – і фа-дыез.

Штосьці падобнае выйшла і з «Данутай». Каб апісаць тое, што было ў мяне з дачкой начальніка пошты, то ўся гісторыя, як мы бачылі, заняла толькі паўтары старонкі, а з гэтага атрымалася...

Чытач, не псуў аўтару настрою, не патрабуй нецікавых старонак гісторыі яго мазалёў.

Яшчэ раз пра тое самае

1

Такім чынам, прыдуманая гісторыя прыцягнула ўвагу людзей. Чаго не магу сказаць аб праўдзівых і нават вельмі яскравых ды арыгінальных гісторыях.

Узяць хоць бы наступную.

Партызанам уеўся ў вантробы гарнізон у Крупках, і пад Новы год яны вырашылі яго разбіць. Атрады спланавалі аперацыю. Прыбылі на месца. Занялі зыходныя пазіцыі. У дзве гадзіны ночы камбрыг даў чырвоную ракету, бригада кінулася ў атаку. Партызаны і не ведалі, што ў гарнізон прыйшло падмацаванне. Учора туды з Чавусаў прыбыў яшчэ адзін батальён, паспеў заняць пазіцыі, акапацца. У гонар прыбылага падмацавання немцы вечарам наладзілі танцы на пероне вакзала, назганяўшы дзевак...

Партызанскую атаку батальёны спаткалі такім агнём, што яна адразу захліпнулася.

Адзін камандзір узвода нейкім цудам праскочыў на нямецкія парадкі і з гарачкі ўляцеў у вакзал. Дайшоў да сябе, азіраецца. Выбітыя кулямі шыбы. На двары ўспышкі выбухаў. Побач на тумбачцы – радыёпрыёмнік «Тэлефункен». Партызан падпоўз, павярнуў галку. Засвяцілася шкала. Хлапец прачытаў «Moskau» ды давай галку даводзіць.

Ад «Тэлефункена» з учарашняга вечара заставаўся праведзены на перон гучнагаварыльнік – магутны, вайсковы, які чуваць на дзесяць кіламетраў. Трэба ж было так здарыцца – якраз у Маскве скончылася перадача на французскай мове і там запусцілі пласцінку з ваеннай песняй.

Ляжаць нашыя хлопцы пад кінжальным агнём перад нямецкімі акапамі, не могуць нават галавы падняць.

«А што будзе днём, калі на снезе ўсе стануць відочнымі?!» – хвалююцца камандзіры, не рады, што і ўвязаліся ў бой. Ужо мяркуюць, як вырваць людзей назад.

Невядома, чым тая авантура для нашых скончылася б, калі б не выпадковая маніпуляцыя камандзіра ўзвода з галкай «Тэлефункена».

Раптам над Крупкамі загрымеў прызыўны родны бас:

*Вста-авай, страна огромная.
Встава-ай на смертный бой,
С фаши- истской силой темною,
С прокля-аюю ордой!..*

І здарыўся цуд. Без ніякай каманды партызаны ўзняліся ды нібы на крылах панесліся ў Крупкі.

З гарнізонам пакончылі праз пару хвілін.

Я ведаю, дзе ўсё гэта здарылася, – магу паказаць па карце. Ведаю, калі адбылося. Магу назваць і камандзіраў. Каму раскажваю, той з агеньчыкамі ў вачах сцвярджае: здрава! Але дзіўная штука – раз пяць эпізод устаўляў у аповесць, і рэдактар

яго мне выкрэсліваў ды гаварыў – хлушу. І сам бачыў: у мастацкім творы гэтая праўдзівая гісторыя выглядае банальнай.

Як ні дзіўна, але ж калі вы даяце дзіцяці на выбар звычайны нож і драўляны, то для гульні яно выбера... драўляны. І казку будзе пяць разоў слухаць, ведаючы, што ў ёй усё няпраўда.

Адзін негр па-майстэрску рабіў слонікаў з косці. Слонікі ў яго біліся, і ў аднаго быў смешна ўзняты бівень. Знайшоўся разумнік, які аблаяў негра за фальш: маўляў, бівень – не хобат, узняць яго слон не можа. Стары негр паслухаўся, пачаў рабіць слонікаў з натуральныхі апушчанымі біўнямі і цацкі адразу сталі нецікавымі – майстэрства знікла.

Кажуць да рэвалюцыі раз'язджаў па вёсках комік ды паказваў фокусы – спяваў салаўём. Адзін сялянін артысту заявіў, што парсюком прапішчыць больш натуральна.

Селянін з комікам паспрачаліся.

На другі дзень перад усёй вёскай адбылося спаборніцтва. Селянін схаваў над палу свінку, давай праз кішэню шчыпаць яе ды сінхронна шавяліць вуснамі. І што вы думаеце? Публіка ўсё ж такі прысудзіла: дзядзька пішчаць не ўмее і фокуснік робіць гэта куды лепш.

Аднойчы ў Гарадзенскім тэатры прыезджы артыст іграў галоўную ролю ў п'есе пра Спінозу. Ён плакаў па-сапраўднаму, і ў зале некалькі сентыментальных дамачак пускалі слязу. А мне чамусьці было надта няёмка, хацелася залезці пад крэсла. Прыглядваюся да публікі: таксама адчуваюць сябе і астатнія гледачы.

Калі быў у Маскве на ВЛК, я спытаў пра гэтую з'яву ў нашага выкладчыка, прафесара Філіпава. Вучоны тэатразнавец растлумачыў: смерць бывае клінічная і сцэнічная. Шаляпін калі «паміраў» на сцэне, то ад яго гульні зала плакала наўзрыд, артыст жа, лежачы на падлозе, у гэты час шыпеў на Філітава-статыста:

- У тебя, братец, ухо отклеилось, прилепи!

Тэатральныя дэкаратары аднойчы пахваліліся Чэхаву дзвярной ручкай не намаляванай, а сапраўднай, якая бытта адпавядала стылю і эпасе п'есы. На гэта Антон Паўлавіч ім адказаў:

– Так. Але тэатр – мастацтва. Калі вы выражаце нос у партрэце Рэмбрандта і ў дзірку прасунеце свой, то дасягнеце дастаткова высокай рэальнасці, але карціна стане жажлівай.

«Добрая гісторыя неабавязкова павінна быць праўдзівая – дастаткова верагоднасці». (Н. Бор)

«Вялікая выдумка больш пераканаўчая за праўду. Калі б белетрысты не займаліся пісьменніцтвам, з іх былі б добрыя выдумшчыкі». (Э. Хемінгуэй)

«Знаёмыя мне гавораць: Габо, я табе нешта скажу, а ты ўбачыш, што за матэрыял на раман! – Слухаю іх кожны раз ды думаю, як гэта ўбога. Літаратура – схопленая рэчаіснасць, але ўдасканаленая, накіраваная і прыведзеная ў сістэму!» (Г. Маркес)

Пісьменніку важны не сам факт, а настрой, бо літаратура – чалавечы вопыт, узведзены аўтарам у вышэйшую ступень шляхам абагульненняў.

Японскія навукоўцы, перш чым стварыць акумулятар, зрабілі пяцьдзсят тысяч доследаў, мастаку ж трэба некалькі аднолькавых фактаў плюс інтуіцыя, каб у працэсе сваёй творчай працы вывесці з'яву праз найбольш кароткі і дакладны, ёмкі і жывы сімвал у выглядзе вобраза.

Існуе няпісаны закон найкарацейшага шляху да гэтага вобраза, і аўтар для кожнай з'явы знаходзіць свой сімвал, які здольны найбольш каротка і ёмка выявіць яго сутнасць ды паказаць з'яву ўжо ў якімсьці чацвёртым вымярэнні. Менавіта дзеля гэтага і сядзіш так над рукапісам – перапісваючы, перакройваючы ды перарабляючы твор дзiesiąткі разоў.

2

Такім чынам, не ўсё, што здараецца ў жыцці, кладзецца ў мастацкі твор. З жыцця бяруць толькі сітуацыю, бо, як мы ўжо бачылі, мастацкі твор вышэй, гэта ўжо чацвёртае вымярэнне з'явы, таму нават самая лепшая мемуарная літаратура не можа супернічаць з мастацкай, а кніжкі-успаміны не такія папулярныя, як аповесці ды раманы (хто не верыць, няхай спытае ў любога бібліятэкара!). Гэта і натуральна. Апішы падрабязна кожны крок найлепшага чалавека – і месцамі будзе непрыемна чытаць. (Ён жа ходзіць у прыбіральню, пацее, кашляе, яму свярбіць...) У творы пісьменнік адно падкрэслівае, пра іншае маўчыць, а чытачу якая розніца – праўда на дзесяць працэнтаў ці на пяцьдзсят, калі нельга атрымаць яе на ўсе сто? І ён мірыцца – калі выдумка неабходная, дык жадаюць ужо людзі такой, каб брала за душу.

Мае творы жывуць, як дзеці, якія выраслі, асобна ад мяне. Калі пытаюцца даследчыкі пра таго ці іншага героя, у мяне і язык не паварочваецца сказаць, што ён выдуманы і я лгу. Звычайна вучні, даведаўшыся, што ўлюбёны літаратурны герой – плён аўтарскай фантазіі, вельмі перажываюць. Хвароба росту. У далейшым усё роўна будуць чытаць кніжкі, хадзіць у кіно, бо мастацтва тоіць у сабе такую прыцягальную сілу.

Выходзіць, не ў дакументальнасці фактаў ляжыць поспех аўтара. Ён будзе тады, калі самыя патаемныя пачуцці аўтара супадуць з народнымі і з часам. Калі ў творы ёсць спалучэнне твайго ўласнага, вынашанага і яно памнажаецца на тваю фантазію, эрудыцыю, жыццёвы вопыт, здольнасць ды яшчэ супадае з вялікімі марамі народа, а ўсё выказана аўтарам эмацыйна, гарача, пераканаўча, таленавіта і без фальшу, тады і скажуць пра яго, што ён хвалюе сучаснікаў.

Праўда жыцця і праўда лозунга

Сябруе «станоўчы» Віктар са «станоўчай» Ірай – разам рыхтуюцца да семінараў, даюць адно адному спісаць канспекты. Але насуперак логіцы закахаўся Віктар раптам у «адмоўную» Маю. Яго пачалі пераконваць, што дзяўчына дрэнна вучыцца, несур’ёзна сябе паводзіць, што бацька яе – лайдак і п’яніца, што хлопец робіць вялікае глупства, кахаючы яе, аднак нічога не дапамагае. «Станоўчы» Віктар з «адмоўнай» Маяй жэняцца, і рабі тут, што хочаш.

Студэнт Мікалай вучыўся на троечкі, а яго сусед па пакоі ў інтэрнаце Леанід ішоў праз усе пяць курсаў на адны пяцёркі, і яму прарочылі вялікую будучыню. Абодва вышлі з педінстытута з дыпламамі, паступілі на працу ў школу, а там крытэрыі свае. Мікалая-троечніка вучні прынялі добра, ён стаў адразу любімым настаўнікам, атрымлівае ад работы здавальненне, а Леанід урокі можа правесці толькі ў тым выпадку, калі на задняй парце сядзіць класная ці завуч.

Латышская пісьменніца Монта Крома расказала мне трагічную гісторыю свайго кахання.

Да 1940 года, за Ульманісам, Монта Крома сядзела ў рыжскай турме за палітыку і перастуквалася праз сцяну з хлопцам, які сядзеў па падобным артыкуле. Неўзабаве яе з турмы выпусцілі. Дзяўчына адразу пачала з хлопцам перапісвацца. Настаў час, калі маладыя ў лістах прызналіся адно аднаму ў каханні і дамовіліся пажаніцца. Падалі заяву пракурору, той выдаў дазвол на шлюб.

І вось шчаслівая Монта Крома, у вэлюме, з чарадой фотакарэспандэнтаў ды з капеланам, ідзе ў турму. Адбываецца шлюб, пстрыкаюць фотаапараты. Затым усіх прысутных просяць на дзве гадзіны пакінуць маладую пару адну.

Ужо гэтага дастаткова, каб бойкі пісак настрачыў раман пра закаханых. Ён – у турме пакутуе, яна – на волі. Але прыходзіць на савецкіх танках «вызваленне», і яго выпускаюць. Ён кідаецца ў абдымкі маладой жонкі. Яны шчаслівыя...

Атрымаўся б лозунг, шаблон.

У жыцці выйшла ўсё цалкам іначай.

Калі пакой апусцеў, толькі што спечаны муж пажадаў нявесту пацалаваць. Вартаўнік адварнуўся, і арыштанта выканаў сваё жаданне. А Монце Крома зрабілася вельмі непрыемна ад дотыку мужчыны, якога яна бачыла толькі адзін раз у жыцці праз акно, калі арыштанта разам з іншымі шпацыраваў па турэмным двары. Каб чалавек гэты не палез цалавацца яшчэ раз, нявеста хуценька дастала з сумачкі шакаладку ды піхнула яму ў рукі. Толькі шакаладку ён адклаў ды пацалаваў зноў.

І тут Монта Крома раптам адчула выразна, што муж ёй цалкам чужы, што яна яго зусім не кахае, і маладая жахнулася.

Пасля яшчэ цэлы год яна насіла перадачы, пісала пасланні, у якіх былі словы «кахаю», «сумую», «цалую», «чакаю», «твая навекі», а на самай справе ўсё было няпраўдай.

Монце Крома давялося жыць з некаханым мужам і нічым сябе не выдаваць. Гэта не жыццё было – адна пакута.

Неўзабаве прыйшлі немцы, і мужа Монты Крома расстралялі. Ёй па-чалавечы стала яго шкада, але ў той жа час яна з палёгкай уздыхнула.

Прыведзены прыклад – з нямногіх, які можна, мне здаецца, цалкам класці ў аснову літаратурнага твора, бо гэта не лозунгавая праўда, а – жыццёвая, і, чытаючы такую кніжку, сумаваць не будзеш. Вельмі мы не любім тых кніг, дзе з першых старонак ужо ведаеш, што адбудзецца ў канцы.

Лозунгі часта змяняліся, праймаюць за імі не паспець (аповесць ці раман – не газетны артыкул!). Моцна гарэлі аўтары, што імкнуліся падшыцца пад іх, – такая літаратура нам прыносіла адно шкоду, бо прыніжала густы чытачоў, развучвала людзей разумець сапраўднае мастацтва.

Ткачыхі крычалі:

– Усё мы маем: і сыравіну, і машыны, і рукі, і пуцёўкі, і прафілакторый. Але пісьменнікі нам не дапамагаюць! Каб яны далі нам добры раман пра тэкстыльшчыкаў, то мы выканалі б план нават на 116 працэнтаў.

Медсёстры:

– Напішыце нам творы пра медыкаў – наспела неабходнасць! Напішыце, вы ж лечыцеся ў нас і ў бальніцах ляжыце!..

Правадніцы вагонаў:

– А нам – пра чыгуначнікаў!

І з'яўляліся такія кніжкі касякамі, як і наогул узнік тады тэрмін «вытворчы раман». Па восем лаўрэатаў на год тады зацвярджалі! Дзе цяпер тья кніжкі – пра коксагыз гарадзенскіх тэкстыльшчыкаў, пра торфаперагнойныя гаршэчкі, МТС?

Аднойчы мне жаліўся гарадзенскі мастак Іван Пушкоў, што яго неяк прывёз да сябе ў вёску старшыня калгаса «Гвардыя» Варанецкі і з гонарам абвесціў:

– Бачыш, як у мяне ў гэтым годзе яравыя ўрадзілі? Атабразі гэта на карціне – мяне праславіш і сам прагучыш на ўсю Беларусь!

– Магчыма, лепш табе фатографа для гэтага запрасіць? – аж збянтэжыўся Іван Васільевіч.

– Не-е! Хачу мець палатно! У тваім распараджэнні машына і шафёр, дом з харчамі, лазня-сауна!.. Палатно – вялікае! Хутчэй бярыся за работу, а то – яравыя пераспеюць!

Пушкоў адмовіўся. Аднак знайшоўся «мастак» і «атабразіў» яравыя – на 16 квадратных метрах. Мастацкая майстэрня адразу месячны план выканала.

Да такога прымітызму зводзілі і мастацкую літаратуру. Потым нават сумленныя чытачы, выхаваныя на халтуры, доўгі час выступалі супраць новых твораў, якія былі напісаны не па шаблоне і неслі ў сабе элементы вялікай жыццёвай праўды. Яны, нешчаслівыя, нават і цяпер яшчэ літаратуру ўяўляюць сабе

разлінаваным сшыткам, у якім усё павінна быць распісана, і калі выходзіць не так, не па-іхняму ўяўленню, – узнімаюць гвалт.

Варта задумацца гэтакім людзям над фактам, што «Ревизор» Гогаля перажывае ўжо не адну гістарычную эпоху і кожная напаўняе п'есу сваім сэнсам.

Паспрабуй адказаць коратка, на якую тэму напісаны «Война і мир», «Тихий Дон»? Пэўна адно – на чалавечую. Таму кнігі такія будуць жыць не адно стагоддзе.

«Прежде открывали материки, острова, – сказаў Эрэнбург. – Скоро, наверно, начнут открывать планеты. Но для писателя во все времена было, есть и будет самым важным – открытие человеческой души и сердца».

Час не стаіць на месцы, а душа і сэрца чалавека амаль не мяняюцца. У настаўнікаў заўсёды застаецца тая самая мэта: выхаваць у першую чаргу добрага чалавека, бо толькі тады з яго будзе дастойны і належны інжынер, і даяр, і бацька, і грамадзянін, і абаронца радзімы.

У катлаване Асуанскай плаціны вяліся раскопкі – ратавалі гістарычныя помнікі ад затаплення. Там знайшлі каменную плітку з пісьмом маці, напісаную яшчэ ў трэцім тысячагоддзі да н.э. «Кажуць мне людзі, – папракае яна сына, – што ты дрэнна вучышся, часта бачаць цябе з дзеўкамі, п'еш піва. Ах, сыноч, як ты мяне засмучаеш!..»

Праз цэлыя эпохі перайшлі да нас праблемы, якія па-ранейшаму хвалююць людзей. Да іх звярталіся вялікія мастакі і ніколі не памыляліся.

У 1959 годзе чатырох салдат на чале з Зіганшыным бурай панесла на баржы ў мора. Пасля сарака дзён іх падабраў амерыканскі крэйсер. Адзін адказны таварыш, прачытаўшы тады «Дануту», мяне папракнуў:

– Ат, пішаш аб нейкіх паненачках! Іншай работы сабе не знайшоў? Каму такое патрэбна? Напісаў бы раман пра Зіганшына з яго салдатамі, вось было б цікава! Я і сам прачытаў бы такую кніжку з здавальненнем і сябрам парэкамендаваў бы!

Я тады падумаў: Бо-ожа, смакаваць няшчасце людзей? Уміляцца над тым, як з голаду бедныя салдацікі варылі рамяні, чаравікі і елі? Тое самае, што смакаваць ахвяр аўтамабільнай катастрофы. Трэба быць закончаным цынікам, каб знаходзіць у гэтым асалоду ды цікавасць.

А выйшла ж тады мільённым накладам аповесць, выйшаў фільм пра Зіганшына і яго таварышаў, толькі дзе тыя творы цяпер?! Няшчасны выпадак асновай для добрага мастацкага твора служыць не можа. Раманіст з яго возьме толькі сітуацыю, некаторыя дэталі, пашукае для яго сацыяльны план ды перанясе ўсё ў чацвёртае вымярэнне.

У свой час які-небудзь «Медны гузік» выйшаў у велізарнай колькасці, а «Людзей на балоце» выйшла ў дваццаць разоў меней. Хто цяпер памятае той «гузік»?

Пасля смерці Талстога разумнікі пачалі даводзіць, што Талстой не такі ўжо і вялікі. Яны нават падлічылі: калі ўзяць усе творы Льва Мікалаевіча і кнігі моднай у той час Ганны Вярбіцкай, пакласці іх радочкам, то кнігі графа зоймуць адлегласць усяго ад Пецярбурга да Масквы, затое Вярбіцкай – ад Пецярбурга да Уладзівастока і назад. Хто цяпер ведае мадам Вярбіцкую?!

«Дело писателя – вступить за человека. Это звучит просто, но это очень трудно». (А. П. Чэхаў) Я цвёрда перакананы, што, каб выканаць запове́т вялікага гуманіста, трэба часам здабыць з сябе характару і адвагі больш, чым нават касманаўтаў, каб злятаць у космас. Вось чаму самыя выдатныя работнікі муз ва ўсе часы і ў кожнага народа былі як бы на асобным становішчы.

Яшчэ ў старажытнай Грэцыі мастакі хадзілі па вуліцах горада ў чырвонай мантыі ды залатой кароне, людзі іх віталі, як каралёў, перад іх дамамі насцілалі салому (бы ў нашай Гародні – перад домам Элізы Ажэшка!), каб вазы ды карэты не перашкаджалі ім тварыць ці – хварэць.

У смутку Васіля Быкава, які праглядваецца ў аповесцях гэтага пісьменніка, людзі знайшлі свой смутак і абурэнне, а

Ў яго болі – свой боль, і Быкаў адразу стаў ім блізкі і родны. Нічога, што аўтар жыў у Гародні на вуліцы Кашавога, 28 у двух пакоях з агульнай кухняй, хадзіў па горадзе пеша ды працаваў у абласной газеце «Гродзенская праўда» звычайным літсупрацоўнікам з акладам 80 рублёў у месяц. Некаторыя ж у гэты час займалі важныя пасады, жылі і ў шасці пакоях, раз'язджалі на персанальных «Волгах», а людзі іх альбо не ведалі, альбо ведаць не хацелі. Бо нават міністра можна ў любы час вызваліць з пасады, а Быкава ад Быкава не вызваліш. І галоўнае – ён авалодаў іхнімі сэрцамі.

Калі Шолахаў выязджаў за мяжу, яго, камуніста, у заходніх краінах сустракалі гэтак пышна, як славурых палкаводцаў ці – рымскага папу, толькі яшчэ больш сардэчна.

Аднойчы ў Маскве я бачыў Сараяна. Яго везлі на той самай «Чайцы», на якой у свой час раз'язджаў па Ахотным радзе нябожчык Неру з маладой яшчэ тады Індзірай.

Чаму трэба чытаць арыгіналы

Пры сустрэчах з чытачамі людзі заўсёды задаюць пытанні аб перакладзе і цікавяцца, ці мае ён уплыў на твор.

Пераклад уплыў мае значны. Вось некалькі банальных прыкладаў.

– Ах, мая ты журавінка! – кажа на Беларусі хлапец да дзяўчыны ці – маці, якая калыша дзіця.

Як сказаць гэта па-руску?

– Ах, моя ты клюквочка?

А клюква і журавіны – тое самае.

Можна пачуць:

– У вас, девушка, карие глаза!

Па-польску гэта будзе ўжо гучаць так:

– У паненкі – півнэ очы!

Для нашага вуха дзіка параўноўваць далікатныя дзявочыя вочы з півам.

Гэта яшчэ нічога.

У казахаў, калі хочучь сказаць прыемнае дзяўчыне, гавораць:

– У вас вочы, як у баранчыка!

У Індыі:

– Фацьма, ты стройная і прыгожая, як карова!

Паспрабуй скажы такі камплімент нашай жанчыне!

Вядома, у такіх выпадках перакладчыкі шукаюць што-небудзь адпаведнае ўзамен. Напрыклад, як для апошняга:

– Фацьма, ты прыгожая і стройная, як бярозка!

Заменнік знайшлі, але нацыянальны каларыт (святлыя каровы, якіх нават на цэнтральнай вуліцы сталіцы Дэлі шафёры асцярожна аб'язджаюць!) знік. Ды і для індуса ён зусім не разумелы – у Індыі не расце бярэзіна.

Вельмі яркі прыклад з турысткай, хоць і анекдатычны.

Бытта бы яшчэ пры нябожчыку Алену Далесу прыбыла наша турстычная група ў ЗША, і агенты тайнай паліцыі падрыхтавалі для яе правакацыю. Яны падстроілі, бытта адна савецкая жанчына зрабіла пакражу. Затрыманую турыстку прывялі на допыт. Перад намі кароткі дыялог з допыту.

Суддзя: Грамадзянка Іванова, вы абвінавачваецеся ў тым, што ў мясным магазіне містэра Сміта скралі з прылаўка курыцу.

Іванова (абурана): А як жа! Я ўсё жыццё марыла, каб у вас яе скрасці!

Перакладчык: Грамадзянка Іванова заяўляе, што яна ўсё жыццё марыла скрасці ў нас курыцу.

Суддзя (надта здзіўлены, бо дагэтуль і сам не верыў у абвінавачанне): Выходзіць, вы, аднак, прызнаеце сябе вінаватай?

Іванова (абурана): Во-на! А я ў Савецкім Саюзе не бачыла курэй! Спецыяльна паехала за тры моры і тры акіяны, каб пакаштаваць кураціны!

Перакладчык: – Містэр, турыстка заяўляе, што яна, нягледзячы на вялікія цяжкасці ў сувязі з доўгім падарожжам, дабіралася да нас спецыяльна, каб адведаць смак курынага мяса. У СССР курэй не бачыла ўвогуле.

Суддзя: Так-так. Аднак – за злачынства вам пагражаюць два гады турмы.

Іванова: Здасце, я ваша цёця!

Перакладчык: Пан суддзя, руская з вамі вітаецца ды заяўляе, што яна – ваша сваячніца!

Гэтак перакруціць тэкст можна і несвядома, а што хацець ад такога перакладчыка, які рускую мову вывучыў у каледжы па падручніку? Каб ведаць усе яе нюансы, трэба прысвяціць замежнай мове жыццё.

Што казаць пра мовы, далёкія нам па гучанні ды граматычнай канструкцыі, калі і блізкія не надта лёгка паддаюцца перакладу. Бяда ў тым, што нават самыя звычайныя фразы на іншай мове часта трацяць сваю сакавітасць і значэнне. Паспрабуй перакласці на рускую: «Чарка поўная, як вока». «Рюмка полная, как глаз» – зусім не гучыць, хоць «глаз» і «вока» – абсалютна тое самае.

Перакладзём фразу: «каліва расады», – «стебелек рассады». «Каліва» і з карэнцамі і з зямліцай.

Такую ж загвоздку мы напаткаем, калі захочам перакласці выразы: «мажны мужчына», «крамянае цела», «прыгаршчы ягад», «ад шчырага сэрца» ды сотні-сотні іншых словазлучэнняў. Альбо наадварот, перакласці з рускай на нашу мову: «великолепно, великолепен, великолепие» (па-польску гэта самае можна выказаць словамі «wspaniały, wspanialie, wspaniało»).

Аднойчы давялося быць сведкам, як група нашых літаратараў, чакаючы, покуль збярэцца ў аўдыторыю народ, слухала па радыё песню. Там прагучалі словы:

Над крылечкамі

Дым – колечкамі!..

Смехам-жартам паэты пачалі песню перакладаць. І выйшла:

А над ганкамі

Дым – баранкамі!..

Міхась Скрыпка назіраў, як Пятрусь Броўка цэлых два дні мэнчыўся ў Каралішчавічах над фразай: «І жыць хораша і жыць хораша», перакладаючы яе на беларускую мову, покуль не дамогся апошняга варыянта: «І жыць люба і жыцьце любата». Усё ж такі ў арыгінале фраза Маякоўскага гучыць куды лепш, хоць Пётр Усцінавіч – майстра вышэйшага класа.

Прыродзе так захацелася, каб людзі размаўлялі, цешыліся, бедавалі, сварыліся, жартавалі ды нават клікалі адзін аднаго рознымі гукамі ды спалучэннямі гукаў. Аж дзіва бярэ, калі падумаеш, колькі ёй спатрэбілася моўных форм нават для тых выпадкаў, дзе, здаецца, павінна быць аднастайнасць – і там спатыкаем самыя размаітыя варыяцыі.

Мы, напрыклад, кажам, што сабака брэша так: «гаў-гаў!». Для немцаў чамусьці той самы бобік гукае ўжо інакш: «ваў-ваў!». Для кітайца: «ванг-ванг!». Для англічаніна: «баў-баў!». Для французца: «ва-ва!». Італьянцу: «бу-бу!». Для грузіна: «кхэпс-кхэпс».

Котка для нас мяўкае, а тайванцу мяўканне гучыць: «піянго-піянго!».

Авечка бляе для нас, як і для немца і паляка: «бэ-э!». Для іспанца: «бі-бі!». Для турка: «мі-мі-і!». Для англічаніна: «ба-ба!». Для грузіна: «бе-ке-ка-а!».

Ужо такая, здаецца, простая істота, як певень, сваім прымітыўным галасавым апаратам мог бы на розных мовах спяваць аднолькава. Дзе вы бачылі!

Для немцаў пеўні пяюць: «кікі-рыкі-і!». Для англічан: «кук-э-дудль-ду-у!». Для турка: «коко-рыко-о!». Для галандца: «кукалалу-у!». Для рускага, як і для беларуса: «кукарэку-у!». Для грузіна: «кікі-лі-ко о!».

А паравоз для японца чамусьці гукае: «го-о!».

Як вядома, слова – умоўнае спалучэнне гукаў, за якімі адразу бачыш вобраз, разумееш нейкую з’яву, умоўнае паняцце. Але вось бяда, вобразы гэтыя ў кожнага народа свае.

Беларус, напрыклад, пад спалучэннем гукаў «рэчка» ўяўляе жывую стужку вады з не менш жывым чароўным мікракліматам яе берагоў – з гразкімі мясцінамі, зарослымі кустамі ракіты і лазы, з калюжынамі, поўнымі жабурэння, вадзяных жукоў, апалонікаў ды жабак, з камарамі, з бусламі ды каровамі на старыцах. Летам жа рэчка нас так і цягне ва ўлонне сваіх жыццядайных вод.

У той жа час для грузіна рэчка – дзікі абвал ледзяной вады, што імчыць, бы звар’яцелы, у мора, змятаючы з берагоў усё падчыстую. На Каўказе будзеш ляжаць метр ад русла, ад бурлівай вады пад табой будзе дрыжаць грунт, аднак вядомага табе з дзяцінства рачнога мікраклімату не знойдзеш і следу.

Для цябе гэта не рэчка.

Бытта прарвала недзе магутная каналізацыйныя труба, і ўніз па касагоры ляціць ашалелы збытак вады.

Вось і перакладай на грузінскую мову нашае звычайнае слова «рака». Амаль тое самае атрымліваецца, што пры перакладзе: «Стройная і прыгожая, бы карова» ці: «Девушка, у вас глаза, как у барашка».

Назвы мясцовасцей у Югаславіі: Krs, Crn, Srdi, Grn, Krn, Mrsti, Brst, Strbr, Krb.

Перад намі нямецкая фраза. Прыглядзіцеся да яе граматычнай будовы. Калі не ведаеце нямецкай мовы, папрасіце, каб

вам хто прачытаў наступную фразу ўголас: Es were besser gewesen, wenn eine atombombe amf Sie geworfen wůrde (Хіба было б лепш, каб на цябе кінулі атамную бомбу?).

У афрыканскіх народаў нават спосаб вымаўлення звычайных для нас гукаў зусім інакшы. Яны ротам шчоўкаюць – гучна, глуха ці праз нос, дабываюць з сябе гукі, падобныя да пацалункаў ці – корка, што вылятае з бутэлькі шампанскага; і самае дзіўнае, што ўсё гэта ўтвараецца не шляхам выдыхання паветра, як у нас, а – удыханнем.

Уменне перакласці на іншую мову – майстэрства, якое патрабуе не абы-якіх ведаў, эрудыцыі і здольнасці, прынамсі, не меншых, чым іншаму моваведу.

Перакладчык павінен быць тым чараўніком, што ўмее падбіраць ключы з такімі зазубрынкамі, каб мы праз яго словы знайшлі шлях да сэрцаў невядомага нам з-за моўнага бар'ера народа, па магчымасці, самымі блізкімі абодвум народам моўнымі сродкамі. Паколькі перакладчыкі ў нас амаль заўсёды менш здольныя за аўтара арыгінала, таму перакладзеныя імі кніжкі куды слабейшыя за арыгіналы і часта нагадваюць вышыты ўзор на палатне, які нам даводзіцца разглядаць з адваротнага боку вышыўкі: тыя самыя ніткі, што і на правым баку, але з-за шматлікіх адхіленняў (хоць кожнае, здаецца, такое дробнае) узор ужо цьмяны. Нядаўна я прачытаў свежы раман «Год нулявы» Вячаслава Адамчыка. Страх падумаць, што з яго атрымаецца ў перакладзе, – маю ў гэтым вопыт.

З Гародні да Ваўкавыска можна заехаць дзвюма дарогамі – праз Рось і праз Алекшыцы. Адною і другой дарогай у горад над Ваўкавыяй прыбудзеш прыкладна ў той самы час. Такая самая будзе канцоўка ў арыгінале і ў творы перакладзеным: у адной і другой кніжцы героі пажэняцца ці разыдуцца, каб пакінуць чытачу самому вырашаць праблему. Толькі пры чытанні абедзвюх кніжак уражанні будуць розныя – як розныя ўражанні ад паездкі па дарозе Гародня–Рось–Ваўкавыск і Гародня–Алекшыцы–Ваўкавыск. Напрыклад, калі я чытаў «Па

кім б'юць званы» па-польску і потым – па-руску, то мне здалося, што меў дачыненне да абсалютна розных твораў.

Зрэшты, што гаварыць пра розныя мовы, калі і на адной пераклады робяць арыгінальны тэкст непазнавальным. Вось як гучаць, напрыклад, і тыя ж самыя радкі Бёрнса ў перакладзе з англійскай мовы.

У С. Пятрова:

*...И от сивухи окосев,
К солдату на колени сев,
Забавилась сударка...*

У С. Маршака:

*Перед ним любовница была,
От хмеля, ласки и тепла
Пылавшая румянцем...*

У С. Пятрова:

*Я – Марсово отродье и раны мне в угодье –
Их, будто бы медали, ношу всегда с собой.
За девку в бок пырнули;
Французы в грудь кольнули,
Всадили мне две пули
Под барабанный бой.*

Тое ж самае ў С. Маршака:

*Я воспитан был в строю,
И испытан я в бою,
Украшает грудь мою много ран.
Этот шрам получен в драке.
А другой – в лихой атаке
В ночь, когда гремел во праке барабан.*

А вось словы Шалі ў перакладзе Б.Пастарнака:

*Опошлено слово одно
И стало рутинной.
Над искренностью давно
Смеются в гостинной.
Надежда и самообман –
Два сходных недуга.
Единственный мир без румян –
Участие друга.
Любви я в ответ не прошу,
Но тем беззаветней
По-прежнему произношу
Обет долголетний.
Так бабочку тянет в костер
И полночь к рассвету,
И как заставляет простор
Кружиться планету.*

Тое самае ў перакладзе Р.Баброва:

*Есть слово, как стертый пятак,
И молвить не смею.
Есть чувство – осмеяно так,
Что молкну, неменю.
Надежда своей слепотой
С отчаяньем схожа:
О, был бы я понят тобой,
А ты – всех дороже!
Привычной любви я не дам,
Но ты не отринеш
Поклонение, какое богам
Воздавали одним лишь,*

*Порыва к звезде мотылька
И ноги – к рассвету,
Призыва издалека, что снится поэту?*

І выходзіць, што ўражанні пры чытанні кніжкі мы атрымліваем, галоўным чынам, не ад сюжэта?

І так і – не.

Проза трымаецца, як вядома, і на сюжэце, а спатыкаюцца тэкставыя камбінацыі, у якіх сюжэт гэты не паддаецца перакладу ўвогуле – у тым сэнсе, у якім гучыць у арыгінале. Вось два прыклады нават з такіх блізкіх моваў – польскай і беларускай.

Спаткаліся дзве полькі, што нядаўна адправілі да войска сыноў. Жанчыны абменьваюцца ўражаннямі. Першая хваліцца:

– Муй Болек службы в марынарцэ. (Болек мой службыць у марфлоце).

На гэта другая кажа з абурэннем:

– А муй Антэк ест чолгістом – он там в войску тэж наго не ходзі! (А мой Антак – танкіст, яны там голымі таксама не ходзяць!)

Гэты дыялог у палякаў выклікае рогат, бо слова «марынарка» у іх мае два значэнні: пінжак і флот.

Абразок з дзяцінства.

Помніцца наша кухня ў Страшаве, поўная кудзельніц. Я стругаю палена, а жанчыны прадуць ды спяваюць песню. Яна прыкладна такога зместу: «Вось настане хутка цёплы вечар, выскачу я на вуліцу, дзе мяне чакаць будзе мілы друг, і я на яго абапруся...»

Мама раптам спыняе калаўротак ды пытаецца, ці разумею, пра што яны спяваюць. Упэўнена кажу: «Разумею!». «Дурненькі!» – смяецца мама, а за ёю смяюцца ўсе жанчыны.

А мне надта крыўдна. Чаго ж тут не разумець? Я так і бачу, як цёплым вечарам, калі ўжо гоняць дамоў кароў, мама бяжыць

на вуліцу, падлятае да дручкоў, якімі агароджана ад быдла наша капуста, ды абапіраецца на іх.

Гэты каламбур перакладзі на польскую мову – і ніякага камізму не атрымаецца, бо такой гульні слоў ўжо не будзе («друк» і «друг» у палякаў называюцца зусім не падобнымі па гучанні словамі!).

Не трэба забываць нам і яшчэ пра адзін фактар пры перакладах – час. Вось што гаворыць пра сваю працу вядомы балгарскі паэт Валеры Пятроў – перакладчык Шэкспіра: «...Шэкспіраўскія храбрацы на кожным кроку ўспамінаюць пячонку, бо 400 гадоў таму назад менавіта яна лічылася ўмясцілішчам адвагі. Там, дзе гэтая пячонка здавалася мне асабліва недарэчнай, я, хоць і не без шкадавання, замяняю яе «сэрцам». Бо, менавіта сэрца сёння ўмясцілішча адвагі і чуласці, і мы, сённяшнія паэты, працягваем усе гаварыць: «Сэрца маё поўнае рашучасці...» – многа стагоддзяў пасля адкрыццяў у галіне крывазвароту, якія зрабіў сучаснік Шэкспіра – Вільям Гарвэй».

Такім чынам, перакладзены твор – ужо не тое. Найбольш правільна робяць тыя людзі, што імкнуцца чытаць арыгіналы. Вядомыя нам карыфеі толькі дзеля гэтага спецыяльна вывучалі мову, хоць маглі кніжку прачытаць і ў перакладзе.

Пра талент

Талент напэўна мае шырокае значэнне. Пад ім маецца на ўвазе і працавітасць, і ўдачлівасць, і вопытнасць, і сіла духу ды характар, і ўпартасць, а над усім – здольнасць да пісання, без чаго ўсе іншыя якасці – нічога не вартыя.

Вось вы крочыце па вуліцы з таварышам ды становіцеся сведкамі якогасьці здарэння. Паглядзелі і пайшлі сабе далей. Неўзабаве сустрэлі трэцяга сябрука і пачынаеце яму

апавадаць пра тое, што нядаўна бачылі. У вас гэта відавочна не атрымліваецца.

Але тут прыходзіць вам на падмогу таварыш. У яго інтэрпрэтацыі ўбачанае становіцца нават камічным, поўным падтэксту, і вы ўжо ад душы смеяцеся, хоць не смяяліся, калі глядзелі на само здарэнне.

У вашага сябра – здольнасці апавадальніка.

Некаторыя з такіх людзей толькі адкрыюць рот, і ўжо вакол іх рогат, а пачнеце тое ж самае апавадаць вы, і ўсім стане няёмка вас слухаць.

Навучыцца смешна гаварыць, як і спяваць чароўным голасам, нельга – з гэтым трэба нарадзіцца.

Менавіта такі самы закон пануе і ў пісанні. Адзін чалавек падзеі можа апісаць займальна, перадаць іх вынесенымі з уласнага вопыту дэталюмі, перажытымі падзеямі, а іншага пацягне выказаць усё гэта шаблоннымі фразамі. На жаль, апошніх чамусьці значна больш.

У вайну нейкі генерал паслаў на фронт сыну ліст наступнага зместу: «Шура, ты – советский командир! Ты должен непрестанно помнить про это, блюсти свою честь и быть достойным высокого звания офицера Красной Армии, свято хранить заветы своих отцов и умножать их славу...» і г.д.

Сын яму адказаў: «Папа, листовку твою получил. Спасибо. Напиши же, наконец, родила ли Наташа и здорова ли мама!».

З такіх, як гэты генеральскі сын, можа яшчэ атрымацца і пісьменнік, чаго не скажаш пра яго тату.

Аднойчы я рабіў эксперымент. У Гарадзенскім педінстытуце (1965-1966 г.) з дазволу рэктарата дзве групы студэнтаў літфака IV курса (усяго 63 чалавекі) я замкнуў на шэсць гадзін у аўдыторыі ды загадаў хлопцам і дзяўчатам уявіць сябе на гэты час пісьменнікамі, паэтамі і напісаць які-небудзь твор. Узняўся, вядома, гвалт і незадавальненне, але я праявіў настойлівасць. Студэнты паступова змірыліся, работа закіпела. А праз шэсць гадзін перада мной ужо ляжалі 63 сшыткі з каштоўнымі

матэрыяламі. Хлопцы і дзяўчаты пайшлі дамоў, а я пачаў вывучаць рукапісы.

Як і трэба было чакаць, большасць студэнтаў упалі ў фальшыва-літаратурны стыль, што іх і згубіла. Аднак добрая трэцяя частка праявіла такія ж літаратурныя здольнасці, якія ў іхнім узросце, памятаю, былі і ў мяне: свае сачыненні яны здагадаліся напісаць проста, шчыра і натуральна ды пра тое, што ведалі, бачылі і што іх хвалявала. Асобныя ж з іх усё гэта напісалі вельмі цікава, іхнім аўтарскім знаходкам нават і я шчыра пазайздросціў.

Эксперымент дае падставы заявіць: задаткі пісьменніка маюць многія людзі, але большасць пра гэта не ведае, задаткаў сваіх не развівае. Калі б усе, хто мае здольнасці цікава апісваць падзеі і выводзіць характары, пачалі практыкавацца, праявілі яшчэ настойлівасць, уклалі ў гэта ўсю сваю волю ды вольны час, як укладваюць праяікі, то ў нас, напэўна, было б пісьменнікаў у сто разоў больш.

Між іншым, уменне цікава апісваць, амаль ніколі не ідзе ў пары з уменнем апавядаць. Я ведаю сяброў Саюза пісьменнікаў, вакол якіх заўсёды стаіць рогат, – так яны здорава малююць языком розныя гісторыі, у той жа час пішуць вяла і нецікава, нагадваючы заўсёды славыты выпадак з порта. (Аднаму кацэру далі сірэну з акіянскага карабля. Калі яна раўла, то ўся акруга дрыжэла, але потым, каб зрушыць з месца, кацэр мусіў пятнаццаць хвілін назапашваць у сваіх катлах пару, бо ўся энергія выходзіла ў дэцыбелы.)

Кандрат Крапіва сваімі байкамі ды камедыямі прымушаў смяцца насельніцтва ўсяго Саюза, затое ў штодзённых буднях быў вельмі маўклівы і, я бы нават сказаў, сумны чалавек. Адноўчы давялося бачыць яго ў Доме творчасці «Каралішчавічы» на працягу цэлага месяца. Можаш прасядзець з ім дзве гадзіны, а ён не вымавіць і слова, нават не ўсміхнецца.

Граза горада, вулічны задзіра, як бы каму ні хацелася, чэмпіёнам па боксу не бывае. І ў творчасці, мабыць, дзейнічае той самы закон.

Пра розум

Аднойчы пяць рэцыдывістаў дамовіліся збегчы з гарадзенскай турмы. Гэта ўстанова ў нас месціцца ў былым езуіцкім каледжы, у якім – двухметровай таўшчыні сцены, маленькія акенцы, а сам ён абкружаны высачэзным каменным мурам – уцячы адтуль не проста.

Арыштанты распрацавалі складаны план і прыступілі да яго выканання.

Першым чынам яны павысілі сабе тэмпературу ды трапілі ў лазарэт – усе ў адзін пакой. Вечарам звязалі санітара, заткнулі яму кляпам рот. Тады распілавалі краты, ломікамі адцягнулі канцы прэнтаў. На вострыя прэнты, бы на гакі, начапілі канец палавіка, а другі яго канец выкінулі з акна. Па палавіку яны спусціліся з сяміметровай вышыні адразу на вуліцу (Савецкую плошчу) і зніклі ў шэрым змроку летняй ночы.

Гісторыю ўцёкаў я апісаў у трох сказах, хоць пра яе можна напісаць цэлую аповесць. Авантура патрабавала ад бандытаў не абы-якой здольнасці, спрыту, вытрымкі, а галоўнае – розуму. Чаго каштавала адно здабыць напільнікі, ламы ды ўберагчы іх ад пільнага вока турэмнай варты – яна ж таксама не драмала!

Адным словам, абвінаваціць рэцыдывістаў, што яны былі дурні, – нельга. Як жа гэтыя людзі выкарысталі здабытую такім коштам свабоду?

Скачучы з палавіка (ён быў караткаваты) на тратуар, адзін бандыт звіхнуў нагу, і сябры яго адразу кінулі. Кульгавы зачыкілдаў у бок запарка, пералез цераз плот ды зашыўся ў вальер да сланіхі ў сена. Сабака ўзняў брэх. Вартаўнік

патэлефанаваў у міліцыю, і арыштанта злапалі яшчэ ў гэтую самую ноч.

Трое ж бандытаў на досвітку дабраліся да Путрышак (6 км ад Гародні), абрабавалі сельмаг, набралі гарэлки, каўбас, кансерваў, выйшлі ў поле і давай баляваць. Іх раніцою убачылі пастушкі, пабеглі да бацькоў. Сяляне пабралі дручкі і вяроўкі, п'яных тыпаў павязалі, пакідалі ў фурманку ды прывезлі ў сельсавет, здалі ўчастковаму.

Пяты ж бандыт ад кампаніі адлучыўся. Ён залез на дах пяціпавярховага будынка ля Скідальскага рынку, змайстраваў сабе там логава, пачаў у ім жыць і адтуль дзейнічаць. Злавлі яго праз тры месяцы, калі рэцыдывіст арганізаваў цэлую шайку ды ўчыніў дванаццаць паграж.

Вось на што людзям прыдаўся розум. І выходзіць, што ён яшчэ нічога не дае, бо існуе не сам па сабе.

Памяць, розум, валоданне сабой, здольнасць дасягнуць мэты, упартасць – усё характарызуе асобу, вядома, але носіць сацыяльны характар. Бо няважна, што чалавек мае ў галаве, галоўнае – як ён гэта выкарыстоўвае.

Актыўнасць рэвалюцыянера, бізнесоўца і злачынцы па дынаміцы паводзін, на энергіі, імі затрачанай, могуць даваць тую самую карціну, але па сацыяльнаму зместу будуць супрацьлеглыя.

Такім чынам, розум бывае заўсёды ў кагосьці на службе: у палітычным напрамку чалавека, у яго патрыятызме, каханні, мацярынстве, жаданні, нянавісці, агрэсіўнасці. Расток, які цягнецца да сонца, заўсёды разумную дарогу паміж каменняў знойдзе – нават проста прабе асфальт, што з пункту гледжання логікі здаецца нам зусім немагчымым.

Разумных людзей многа, але некаторыя з іх не вартыя ўчынку і аднаго эмацыйнага чалавека, напрыклад, героя, які робіць тое, што ніякай разумнай логікай не абгрунтуеш. (Я ведаў салдата, які знішчыў шэсць нямецкіх танкаў такім чынам: падлятаў да сталёвай скрыні з тылу, стукаў па брані прыкладам,

немец адчыняў люк, каб даведацца, у чым справа, і салдат яго расстрэльваў, кіданне ў машыну гранату ды бег да наступнага танка...)

Амаль заўсёды чытачы хочуць бачыць у пісьменніка самавіты розум і ў гэтым, лічаць, прычына яго творчасці. На сустрэчах не раз назіраеш, як людзі ўважліва разглядаюць лоб аўтара, і табе заўсёды такіх наіўных шкада.

Вядома, дурань кніжкі не напіша. Толькі не гэта самае галоўнае ў творчасці. Трэба, каб у аўтара таілася тая самая сіла, што гоніць уверх росток, і самае галоўнае – трэба, каб яна яшчэ мела карысную людзям сацыяльную афарбоўку.

Памяць

Са мной у інстытуце вучыўся хлапец, якога з далікатнасці ўмоўна назавём Станіславам. Прачытаўшы адзін толькі раз старонку кніжкі, потым ён мог пераказаць нам тэкст яе слова ў слова па памяці. Усе прарочылі яму стаць другім Эйнштэйнам, Ньютанам, Мендзялеевым, а я ў кампаніі Станіслава адчуваў сябе нейкай нікчэмнасцю.

З таго часу мінула пару гадоў. Станіслаў далей звычайнага выкладчыка матэматыкі, у якога на ўроках вучні ледзь не ходзяць на галовах, не пайшоў.

Мінула яшчэ дзесяць гадоў.

Раптам я даведаўся, што завочнікі бегаюць да Станіслава з задачкамі. У яго цвёрдая такса: бярэ ад трох да пяці рублёў за адну – у залежнасці ад складанасці матэрыялу і года навучання. Так прамышляе ўжо гадоў з дваццаць.

Вось на што пайшоў чалавеку божы дар.

Колькаснымі ведамі можна бліснуць толькі ў кампаніі. Бо як куча шрубаў, колаў, гаек, шрубікаў і спружынак – яшчэ не машына, так і веданне вялікага ліку фактаў яшчэ нічога не

гаворыць аб чалавеку. Дастаткова ўспомніць Плюшкіна ды іншых куркулёў. Якасць чалавека залежыць ад выхавання, характару, імкненняў, а найперш – ад якасці і мэтанакіраванасці сэрца.

Надзвычайная памяць, мне здаецца, часам адно загрузвае мазгі, а чалавека робіць занадта саманадзейным. Вучняў і студэнтаў, якім пашанцавала мець такую памяць, я перасцярог бы: вам, дарагія, сачыць трэба за сабой больш, чым каму, ды не цешыць сябе надзеяй на тое, што ўбілі вам з маленства ў галаву бабкі, цёткі і дрэнныя настаўнікі, бытта вы – вундэркінды. Ведаю з уласнага вопыту: гэтае вундэркіндства, як правіла, далей школьных сцен не ідзе і потым адно пакідае расчараванне, а для асобных людзей заканчваецца трагічна.

У нармальнага чалавека ёсць два гатункі памяці. Першая – нібы разменная манета, і яна нам служыць на любы выпадак. Другі яе від запакаваны ў чалавеку недзе глыбока ў яго тайніках, да яе скарбніц мы заглядваем, як у ашчадную кніжку, – калі прыпрэ. Гэта ж агульнавядома: прымусяць абставіны, то ўспомніш пра такое, чаму потым і сам здзівішся. У апошнім выпадку важную ролю адыгрываюць эмоцыі.

Адным словам, пісьменнікі, як і ва ўсім астатнім, памяццю асаблівай не вылучаюцца. І версіі, што ў аўтара Г. ці класіка Д. была «конская» памяць – напэўна перабольшаныя. Бо і для аўтараў літаратурных твораў факты толькі тады карысныя, калі набытыя намаганнямі сваіх пошукаў і вопыту, а не здольнасцю арганізма механічна іх прысвоіць... У аўтара толькі шчырае захапленне лёсам сваіх герояў, непадробны боль за іх можа нарадзіць твор, які будзе рвацца з глыбіні жыцця ды сваёй праўдзівасцю хваляваць чытача.

Магчымасці чалавека

Навукоўцамі даказана, што, напрыклад, косць нашай галёнкі можа вытрымаць нагрузку ў 1650 кілаграмаў – дваццаціразовую вагу чалавечага цела.

Даводзілася назіраць у Доме народнай творчасці, як вышывальшчыцы рабілі дыван на выстаўку. Такія сабе звычайныя вясковыя дзяўчаткі з-пад Гародні пасля месячнай практыкі распазнавалі аж 50 адценняў аднаго жоўтага колеру. Гэтым падзяліўся я з барнаульскім пісьменнікам Львом Квінам, і ён заявіў, што сустракаў фарбавальшчыцу у сябе на хімізаводзе, якія распазнавалі ажно 500 адценняў зялёнага колеру, ды кожны называлі ўласным імём!

Шліфавальшчыкі адрозніваюць прасвет зазору ў 0,0005 мм, а неспецыялісты ўсяго – 0,01 мм.

Мукамолы калісьці навобмацак распазнавалі не толькі гатунак пшаніцы, з якой мука змелена, але і мясцовасць, дзе пшаніца вырасла.

Лётчыкі ў вайну на слых вызначалі колькасць абаротаў у матары з дакладнасцю да трох працэнтаў.

Вучоныя адкрылі, што ў кожным чалавеку дрэмлюць вялізныя патэнцыйныя магчымасці – нібы запас моцы. Псіхалагі падлічылі, што гэты НЗ мы выкарыстоўваем усяго на якія-небудзь дзесяць працэнтаў. Дабываць жа з сябе ўсё тое, што ў нас тоіцца, дапамагаюць нам эмоцыі. Іх абуджаюць у нас знешнія або ўнутраныя прычыны: страх, злосць, патрыятызм, пачуццё абавязку, зайздасць, самалюбства, гонар, з’яўленне каханай, умова з выдавецтвам ці з іншым заказчыкам (гэтак тварыў нават Мікеланджэла!).

Ты гатовы дзень і ноч не зводзіць вачэй з аб’екта свайго захаплення, але ж ты закахайся без узаемнасці і з-за самалюбства

будзеш маскіравацца ды нават нагаворыш непрыемных слоў дарагому чалавеку.

Ты галодны, з-за гэтага ўвесь аслабеў ды знясілеў, але з-за гонару есці ў чужых людзей не папросіш. Мала таго... Гонар узбудзіць у табе такія эмоцыі, што нават есці расхочацца.

Эмоцыі могуць давесці чалавека да такой стадыі, калі ён стане дужэйшы за смерць.

Грэцкі салдат з Марафона прабег 42 км і 195 м, апавясціў суайчыннікаў аб перамозе і толькі тады памёр.

Міхась Парахневіч: *«Аднойчы парашутыст Калінкін каменем падаў з самалёта і ніяк не мог намацаць з правага боку дужку (ярка-чырвоную, металічную, за якую цягнуць, каб раскрыўся парашут). Не так лёгка на зямлі, калі трэніраваліся, выцягнуць яе. Трэнер падбадзёрваў: «У паветры вы будзеце ў пяць разоў мацнейшыя, калі не болей». І вось Калінкін ніяк не мог намацаць яе, бо штуковіну якраз прыкрываў лацкан скураной курткі. Жыццё вырашалі секунды. І парашутыст раптам, ледзь адчуўшы рукой металёвы прадмет, у адно імгненне вырваў дужку-кольца разам са скураным лацканам. Праз секунду яго моцна трасянула, і раскрыўся парашут. Прызямліўшыся, Калінкін зняў куртку, наступіў на яе і пачаў рукамі што ёсць сілы цягнуць за другі лацкан, але адарваць яе так і не змог».*

Выпадак з апошняй вайны. Смяротна паранены лётчык спачатку пасадыў самалёт, пераканаўся, што паранення і хворыя партызаны, якіх ён вывозіў з-за лініі фронту, цэлыя, і толькі тады памёр.

І наадварот.

Расказваў калісьці прафесар Б.Кляпацкі (ужо нябожчык), як пару гадоў таму ў Гародні асудзілі жанчыну, якую перад гэтым давалі яму на абследаванне. Кабета мела мужа – дэбашыра і п'яніцу. Ні яна, ні хто іншы не маглі яму даць рады. Сяброўкі паралі яго правучыць, каб чалавек яе добра запомніў ды баяўся. Жонка ўзялася за справу.

Калі ўночы мужык прывалоўся зноў з забягалаўкі ды пачаў, як звычайна, буяніць, жонка яго абматала вяроўкамі і ўзваліла на ложка, каб праспаўся. Раніцой жа прымацавала да біла яго рукі-ногі, заткнула яму рот, узяла тачыла і давай перад носам буяна вастрывіць сякеру: шах-шах! шах-шах! шах-шах!..

– Мэнчыў ты мяне сваёй гарэлкай, Волесь, біў і калечыў. З-за цябе нават не змагла ні аднаго жывога дзіцяці нарадзіць! Але ж цяпер я расквітаюся з табой за ўсё! – абвесціла яму.

Тады накрыла хусткай мужу вочы ды ўдарыла па лысіне валёнкам.

Муж адразу памёр.

У Францы медыкі з асуджаным на смерць бандытам рабілі падобны дослед. Сказалі яму, што ён памрэ ад выкачвання крыві. Рэцыдывіста прымацавалі да аперацыйнага стала, накрылі прасціной. Адзін урач укалоў асуджанага ў руку, а другі а шклянкі пачаў ліць яму на рукуцёплую ваду.

Чалавек таксама памёр.

У дзяцінстве ў мяне цалкам атрафіраваўся нюх. Але ў вайну здарыўся выпадак, калі я трапіў у экстрэмальную сітуацыю. За намі цэлы дзень ганяліся немцы, а мы, тры партызаны, амаль без зброі ад фашыстаў уцякалі. Ды нейкім цудам умудрыліся яшчэ і замесці свой след на снезе. Нарэшце заляглі ў кустках ля вёскі, поўнай немцаў, ды сталі чакаць ночы.

Раптам пачулася ламатанне – хтосьці да нас імчаў. Такі разабраў мяне страх і так ён мабілізаваў мой арганізм, што не мае сябры з нармальным нюхам, а менавіта я (бо быў камандзірам і нёс за людзей адказнасць) яшчэ здалёк пачуў востры смурод зайца.

Адразу на душы адлягло, і я перастаў баяцца. Потым зноў кветкі і бензін пахлі мне аднолькава.

Адзін выпадак аднойчы проста мяне насмяшыў.

Знаёмы прынёс «Neues Zeit» і папрасіў перакласці артыкул, бо чалавеку трэба было тэрмінова здаваць мінімум для аспірантуры. Калісьці я скончыў англійскае аддзяленне,

перакладаў розныя тэксты, але зараз трапіўся матэрыял нудны, з трафарэтнымі фразамі. Адолеў пару абзацаў, і мяне пачаў агортваць сон.

Сябра ж замежнай мовы амаль не ведаў. Ды чалавеку трэба было ісці на экзамен, і ён увесь калаціўся ад хвалявання. Пакрыўджаны на мяне, аспірант вырваў з маіх рук газету, узяў слоўнік і за гадзіну тэкст адолеў сам.

Даказана, што чалавек у час эмацыйнага ўздыму хварэе меней (вось чаму модніца ў новай сукенцы не прастуджваецца). У апошнюю вайну ўрачы заўважылі, што ў час паспяховага наступлення – нават у суворую зіму – рэдка хто грыпаваў, прастуджваўся, і параненыя выздараўлівалі хутчэй, затое палонныя немцы ў лагеры часта паміралі ад дробязнай ранкі (адзін з іх адчыняў банку кансерваў, падрапаў палец, з якога выцекла тры кроплі крыві, але і гэтага было дастаткова, каб чалавека не стала!).

Мабыць, самыя моцныя эмоцыі бываюць у жанчын ад інстынкту мацярынства. Калі мой брат вучыўся да вайны ў менскім тэхнікуме і хварэў, маме сніліся дзіўныя сны. Яна адгадвала, калі будзе ад брата ліст.

Альбо – смерць маей мамы.

Брат мой, Валодзька, скончыў інстытут, паехаў у Чалябінск працаваць, там ажаніўся, завёў сям'ю. Я ж з сям'ёй ужо ўладкаваўся ў Гародні. Маці засталася жыць з бацькам у чужым для яе Ваўкавыску. Кожны з сыноў цяпер быў заняты сваімі справамі, мала ўдзяляў ёй увагі.

У мамы не стала, адным словам, мэты, якой яна дагэтуль жыла.

Раптам у яе аб'явілася хвароба. У іншым выпадку гэтую хваробу можна было б вылечыць. Калі б у той момант здарылася са мной што-небудзь кепскае ці, напрыклад, спасцігла брата няшчасце або мы абодва трапілі ў турму ці бальніцу, мама напэўна знайшла б у сабе сілы да жыцця. Выздаравела б ды зноў насіла нам перадачы ў турму, як гэта рабіла ў вайну, клапацілася

ды хвалявалася б, ратуючы сыноў. Цяпер жа змардаваны жыццёвымі нягодамі арганізм, які выканаў сваю асноўную функцыю – пусціў на самастойную арбіту дваіх дзяцей, як бы знайшоў магчымасць самаліквідавацца з-за непатрэбнасці, і ніякія лекі маме не дапамаглі. Гавару так упэўнена, бо з усіх людзей на свеце найлепш ведаю маці.

Загадчыца дыэтычнай сталовай у Гародні, Антаніна Рабуха, расказала мне сваю гісторыю: *«У 1942 годзе пакінула я бабулі ў Бабруйску двухгадовую Святланку, а сама пайшла ў партызаны. Аднаго разу зімой адправіліся мы на заданне. Трэба было пераправіцца праз раку каля самага нямецкага гарнізона.*

Плылі паміж крыг, і раптам лодка перавярнулася. На мне вісела вінтоўка, рэчавы мяшок з пяццю кілаграмамі толу ды з сотняй патронаў, я была ў кажусе – так і пайшла на дно.

Сабрала сілы, устрапянулася, стала выплываць. Стукнулася ў дно лодкі галавой ды зноў пайшла ўніз. Гэтак – другі раз, трэці, пакуль не аслабла зусім.

–Канец мне! – падумала ды адчула, што млею.

Раптам успомніла светлую галоўку дачушкі і жахнулася: на каго ж яе пакідаю, на чужых?!

Аднекуль з’явіліся і сілы. Узяла крыху ўбок ды вынырнула побач з перавернутай лодкай. На ёй ужо ляжала ўся мая група.

–Таня – лезь жыватом!

Хлопцы дапамаглі. Я ўспайзла на абсмаленае дно. Так мы і дабраліся да берага. Толькі тут сабе дазволіла абамлець – ступіла на снег ды страціла прытомнасць».

Таксама і пісьменніку дапамагаюць тварыць гэтыя самыя эмоцыі. Запал прымушае загаварыць у ім вопыт, стараннасць, памяць ды фантазію, дае магчымасць уявіць вобраз гэтак, што героі потым аўтару сняцца, з імі ён размаўляе, спрачаецца, а нават бывае яму перад сваімі персанажамі сорамна.

Звычайнага чалавека прымусь толькі перапісаць якую-небудзь кніжку, і ён кіне гэты занятак у самым пачатку. Аўтар жа іх перапісвае, перакройвае з вялікай прыемнасцю і любоўю, як было ўжо сказана, дзесяткі разоў.

У такіх выпадках адыгрывае ролю не толькі трэніроўка, але і эмацыйны ўздым. Калі ты загарэешся тэмай, адбываецца інтэнсіўнае і сканцэнтраванае раздражненне ўсёй тваёй нервовай сістэмы. Пачынаеш кеміць нават шмат разоў лепш і глыбей. У цябе лёгка кладуцца словы, бо абуджаецца памяць, якая з усіх сваіх закаморкаў дастае і паслужліва падстаўляе на выбар патрэбныя словы. Наступае перыяд, калі ўсе твае жыццёвыя сілы ды здольнасці ледзь не на сто працэнтаў пастаўлены на службу тэме.

Ты ўжо бачыш – нешта атрымліваецца.

Першыя поспехі цябе акрыляюць, будзяць новую хвалю эмацыйнага ўздому, і ўжо нішто не можа адцягнуць тваю ўвагу на пабочнае. Амаль не бяруць цябе і хваробы твая. Мінаюць дні, тыдні, месяцы, адбываюцца розныя падзеі ў сям'і, у горадзе, на свеце, а ты гэта бачыш бытта праз замглёнае шкло. Як я ўжо ўспамінаў, калі заканчваў перапісваць чарговы раз «Дануту», у мяне нават падымалася тэмпература.

Пра майстэрства

1

У ватыканскай базыліцы святых Пятра і Паўла існуе арыгінальная лесвіца. Чым вышэй сходкі ўзнікаюцца на ёй, тым лесвіца вужэйшая. Архітэктар спраектаваў іх такімі для псіхалагічнага эфекту – ілюзіі перспектывы. Калі па яе мармуровых прыступках апускаецца да багамолаў рымскі

папа ці які-небудзь кардынал, ён здаецца людзям вялізным чалавекам.

Адна і тая ж фраза з вуснаў дасведчанага артыста будзе гучаць іначай, калі ён скрыжвае рукі на грудзях, інакш – на жываце, яшчэ іначай, калі пакладзе рукі за спіну ці схаввае ў кішэню (як сябе абядняюць некаторыя аратары, не ўлічваючы гэтую элементарную ісціну!).

Напрыклад, слова «пачакай» можна вымавіць з інтанацыяй, у якой прагучыць перасцярога – не падлазь! Можна сказаць і з пагрозай – ну, пачакай жа ты ў мяне! З трывогай – пачакай, унь машына імчыць, не падлазь! З адценнем абяцання – пачакай, нешта табе я падрыхтаваў!..

Мастак пры дапамозе перамены толькі адной дэталі ў малюнку даб'ецца зусім рознага эфекту ў выразе, скажам, твару чалавека.

Кожная прафесія, адным словам, мае свае прыёмы, распрацаваныя вопытам многіх пакаленняў і замацаваныя часам. Ёсць яны, вядома, і ў празаікаў.

Каб паказаць, наколькі падрасла яго гераіня, пачынаючы аўтар стане пералічваць нудныя лічбы, а майстра скажа: «І вось на сцяне дзесяць разоў змяняўся каляндар, дзесяць разоў пырскі шампанскага абмывалі дзень нараджэння Аглы».

Нявопытны літаратар апіша два падобныя факты, а спрактыкаваны аўтар возьме з абодвух нешта характэрнае, адно ўзмацніць, іншае апусціць ды з усяго зробіць адзін эпізод. Тэкст стане кароткі, выразны, цікавы ды хвалюючы.

Гэта – банальныя ісціны. Звернемся лепш да больш тонкіх спружын мастацтва.

У творы Горкага старая ўвечары корміць куранят. Стары яе чакае, чакае, а тады запальвае свечку ды адпраўляецца жонку шукаць. У другім выданні кніжкі пільны рэдактар запрапанаваў аўтару месца гэтае зняць, бо, як вядома нават піянеру, куранят увечары не кормяць.

Горкі не паслухаўся.

З той пары столькі разоў выдаваўся гэты класік, аднак ніхто з чытачоў не пратэстуе, бо тое месца тэксту аўтарам напісана так пераканаўча ды праўдзіва, што на алагічнасць бытавой дэталі проста ніхто не звяртае ўвагі.

«Рабінзон Круза» таму нас так хвалюе, бо кніжка бярэ чытача падрабязнасцямі, хоць яны часта не маюць з рэчаіснасцю нічога агульнага. Талент Дэфо як бы прымушае нас «развесіць вушы», і мы ўжо верым усяму, што ён ні сказаў. Механіка гэтай з’явы надта простая.

Захапляючы свайго чытача рознымі побытавымі падрабязнасцямі, Дэфо накоплівае збытак пераканаўчасці, які па інерцыі ўжо аўтара ратуе. Разумеючы асаблівасці чалавечага ўспрыняцця ці адчуваючы гэта інтуітыўна, Дэфо як бы спраектаваў ды расставіў у рамана нябачныя для нас псіхалагічныя шляхі. Гэта – бы ў фокусніка, які гэтаксама адцягвае ўвагу гледача рознымі дэталямі, а ў гэты момант падсоўвае яму тое, што хоча (нездарма і ў мастацтве ілюзіянізму бываюць – народныя!).

Напрыклад, у адным месцы голы Рабінзон бачыць, што тоне карабель. Ён кідаецца ў мора, даплывае да судна, узбіраецца на палубу. Там знаходзіць склад ды набівае поўныя свае кішэні (голы?!) сухарамі.

Чытаем гэта і верым.

Граф Монтэ Крыста мае шляхетную звычку бытта бы з’яўляецца на спатканне ва ўмоўленае месца хвіліна ў хвіліну згодна з вызначаным часам. Варта нам толькі на хвіліну адысці ад атмасферы, якую стварае Дзюма сваім таленавітым тэкстам, і па-мужчынску паразважаць, каб адразу ўбачыць ліпу. Гэта нават цяпер, калі кожную гадзіну перадаюць сігналы дакладнага часу, а на руках у нас электроніка, і то не можаш вытрымаць такую дакладнасць, што ж гаварыць пра час, калі яшчэ не ведалі і паравых машын.

Выяўляецца, для нас галоўнае – другі план твора.

Прыгледзімся да дзяцей. Вечна штосьці стругаюць, майструюць, адстойваюць у спрэчках свае прынцыпы, лётаюць. Гэта ў малых – падсвядома мадуляванне таго, што ім у жыцці выпадзе рабіць.

Калі азірнешся на сваё жыццё, то ўбачыш: і ты ўвесь час несвядома імкнешся да пэўнай мэты. Гэтая мэта – развіць сваю асабовасць, каб папоўніць недахоп прыроджаных здольнасцей, каб сябе ўдасканаліць.

Поспех той ці іншай кніжкі залежыць ад умення аўтара кіраваць увагай, псіхікай чытача, бо мастацтва не столькі інфармуе, як абуджае ў вас эмоцыі, фантазію, цікавасць, ды родзіць у людзей хвалюючае чаканне, каб спазнаць навізну, папоўніць душэўны багаж на шляху да самаўдасканалення. Таму самае глыбокае ды прыемнае перажыванне выпадае на тыя моманты, калі ты акунаешся ў таямніцу нязведанага.

2

Існуе нейкі моцны ланцуг, што яднае абодвух партнёраў – чытача і пісьменніка.

Чытаючы кніжку, мы атрымліваем прыемнасць. Але ж і сам аўтар пры стварэнні твора таксама атрымлівае здавальненне, і не з таго гатунку, якое адчувае пры ежы. Яно складваецца з элементаў азарту і творчасці, пошукаў і адкрыцця, а яшчэ – з задаволенасці самім сабой ад працэсу стварэння вобразаў і сітуацый.

Пры пісанні ты адчуваеш прыемную свабоду рабіць, што хочаш. Я заўсёды бяруся за тое, што для мяне новае ды цалкам невядомае, сам сябе стаўлю ў сітуацыю, якая напаўняе пачуццямі страху, рызыкi, няўпэўненасці ды хвалявання. Ніколі ў пісанні не іду па лініі найменшага супраціву. Заўсёды як бы прымаю выклік ды знаходжу цэлі на мяжы немагчымага, мэту стаўлю перад сабой бытта неабавязковую для выканання. Затое верх асалоды – гэта адчуць супраціўленне матэрыялу,

гэта прывядзенне ў парадак таго, што раней, здавалася бясформеннай масай, гэта радасць перамогі над самім сабой. Каб усяго дасягнуць, абставіны прымушаюць выкладваць з сябе ўсё, што таілася ў закаморках душы.

І самае важнае – ва ўсім гэтым закладзены элементы забавы, гульні, бы ў тых дзяцей.

Смех казаць, калі я пішу чарговы твор – нібы будую на пяску новы замак, аб якім ведаеш, што праз пару гадзін ён цалкам рассыплецца. Бо канчатковы эфект як бы і не існуе для цябе, галоўнае бачыш – у перажыванні, звязаным са стварэннем задуманага. Гэта трыццаць гадоў таму я са сваім першым творам – сырым, няўключным – адразу папёр да Валодзі Калесніка, затым – у рэдакцыю (форма самасцвярджэння кожнага маладога!). Праз трыццаць гадоў «Партрэт», «Рэквіем», «Сучасны канфлікт» да друку аддаваў неахвотна і няхутка пасля таго, як твор скончыў. Ды і нёс іх у рэдакцыю таму, што спатрэбіліся грошы і больш цягнуць не было сілы.

Пісанне – творчы вопыт, які аўтар набывае ў жыцці, у гэтай школе ісціны, у барацьбе з самім сабой.

Беручыся за новы матэрыял, мы, аўтары, бытта ныраем у невядомае (пра што ўжо гаварылася), адчуваем сваю свабоду. Чытачы ж створаны дакладна па тым самым шаблоне. Таму яны, углыбіўшыся у кніжку, таксама нешта пераадольваюць, штосьці сабе адкрываюць – плачучы, смяючыся, злуючы там, дзе рабіў гэта аўтар. Адным словам, з табой – суперажываюць.

У мінскі Дом літаратара прыйшло пісьмо.

«Таварышы пісьменнікі, – звяртаўся хлопчык, – напішыце, калі ласка, такую кніжку, у якой заўсёды што-небудзь здараецца!»

Дзяцінства – святая пара чалавека, прагнае імкненне да ўсяго новага. Потым жыццё людзей ламае, і чалавек тупее. І толькі аўтары, пераадолеўшы ўсе бар'еры (глядзі іх складаныя біяграфіі!), застаюцца ў вечных творчых пошуках, захоўваюць здольнасць ісці па шляху, створаным самім сабой, акунаюцца

ў выдуманых свет, дзе таксама вечна нешта здараецца, а вылепленыя імі героі гэтаксама ў вечных пошуках.

Майстэрства, прынамсі, пражайка бачу я ў тым, каб дабіцца ў чытачоў як мага большага суперажывання – гэта значыць рэзанансу іхніх чулых сэрцаў на гучанне сэрца твайго.

Пра мову

Цытата з артыкула філосафа:

«...Иммануил Кант, исследуя вопрос об истине и границах познания, создал трансцендентальную гносеологию ее познания, апостериорно-синтетического познания, доказал одновременно необходимость рекогносции в процессе познания и возможности ее добиться, ввел понятия трансцендентальной апперцепции, что есть выражение идеологического тезиса о тождественности сознания самому себе...».

«Темно и слезу вышибает!» – гаварыў у такіх выпадках настаўнік фізікі Кастальскі з вячэрніх курсаў у Вільні, дзе я вучыўся ў 1938 годзе.

Дантыст пытаецца ў пацыента:

– Скажыце, як у вас адбываецца акт жавання?

Міліцыянер запаўняе пратакол на п'яніцу. Замест таго, каб напісаць проста: «чалавек выпіў», выводзіць: «... ён сябе прывёў у нецвярозы стан...»

Мова стылягі пяцідзсятых гадоў:

– Гэло, Бэнш, ёсць хата! Патрабуюцца кадры! Продкі на дачы! Рэмаркнём?

Урывак з выступлення начальніка ў час нарады чыгуначнікаў:

– У мінулай пяцігодцы мы далі 0,7 мяккіх месц на пасажыра. Наша задача на гэту пяцігодку – даць кожнаму пасажыру па мяккім месцы!..

Гэта для нас з вамі спалучэнні такіх слоў гучаць смешна.

Калі ты чуеш словы «стругаць», «габляваць», яны адразу выклікаюць у табе адчуванне гэбля і сякеры ў руцэ. Калі ж скажаш «апрацоўваць дрэва», «даводзіць дошкі да кандыцыі», не адчуваеш нічога.

Дрэнны выкладчык характарызуе з трыбуны Пушкіна:

– Яго жыццёвы шлях працякаў вельмі складана. Яшчэ ў сваёй ранняй маладосці ён многа перанёс несправядлівасцей, незаслужаных абвінавачванняў...

Такія агульныя словы ў слухачоў не выклікаюць ніякіх асацыяцый, і людзям адразу захочацца спаць.

Вось як піша пра тое самае літаратар Пушчын:

«В нем была смесь излишней застенчивости со смелостью. И то и другое – не попад, что ему вредило крепко. Бывало вместе попадёмся, сам вывернешся, а он никак не сумеет этого уладить и отдувается за всех...».

У медыцынскай кнізе пра пацалунак сказана: «Это – нажим губ, слизистой оболочки одной особи на ответный нажим другой».

Паводле Мікалая Астроўскага пацалунак выглядае ўжо цалкам іначай: «Что может быть роднее рук любимой и поцелуя жгучего, как удар тока...»

Гаворачы аб вобразнасці мовы, так і хочацца прывесці прыклады з паэзіі:

*Сейчас пятно красильщица выводит,
Сейчас профессор формулу находит,
Сейчас бандита на расстрел ведут
И женщина по улице идет...*

Каб стварыць такі самы настрой, намаляваць тыя самыя вобразы, якія выклікалі гэтыя чатыры радочки, колькі трэба было б патраціць звычайных слоў. Аўтар не лезе назойліва са

сваёй ідэяй, коратка паказвае людзей, падзеі, стварае атмасферу, і перад вачыма ў нас – кавалак жыцця.

*... Пусть вампиром именуем
Я в губернии Тверской...*

Пушкін называе сябе «вампірам» вуснамі дам, і ты адразу бачыш колішніх фіфачак-гультаек, якія цябе абгаворваюць, а самі гатовы выдаць за цябе дачку – толькі міргні. Два радочки, і перад табой – усё грамадства.

Вось як коратка і яскрава гаворыць Станіслаў Куняеў пра пэўныя з’явы ў нашым грамадстве:

*Добро должно быть с кулаками,
Добро сурово быть должно,
Чтобы летела шерсть клоками
Из тех, кто лезет на добро!*

Маладая паэтэса:

*Дитя, не будь умней отца,
Не трогай этого растения:
Его колючего венца –
Мучительно прикосновение.
Но, одержимый жаждой боли,
Не в силах совладать с собой,
Ты выбегаешь утром в поле,
Чтобы изведать эту боль...*

Амаль пра гэта самае ў Еўтушэнкі:

*Выдумываем яблочный режим,
Но зная все же непроверяемо,
Что от режима этого сбежим,
И в этом прелесть всякого режима.*

Навучыцца бы так коратка і выразна гаварыць, альбо яшчэ лепш – пісаць бы так вобразна прозу.

Такім чынам, у літаратарыі ёсць выразныя моўныя ўласцівасці і прафесійныя прыёмы. Сэнс іх не ў асобных і рэдкіх словах, адшліфававых фразях. Нават і не ў гладкасці выказаў. У «Халстамеры» Л. Талстога я налічыў у адным абзацы слова «быў», «было», «будзе» ўжытае 12 разоў!

Пісьменнік гаворыць не наборам траскатні (як славуе пісьмо генерала сыну), а – рэальнымі вобразамі. Да гэтага вобраз, аб чым гаварылася, вядзе многа шляхоў. Для ілюстрацыі задуманага аўтар пры дапамозе тых самых слоў знаходзіць шлях самы кароткі. Далёка не кожны вобраз аўтару падыходзіць, і ён доўга шукае адпаведны ці стварае сімвалічны і г. д.

Мяне ж ва ўсім гэтым найбольш уражвае сіла слова. Ім можна вобраз стварыць на паперы, падняць гэтым у чалавеку настрой, выклікаць перажыванні. У штодзённым жа быццё словам можна чалавека і забіць.

У «Пушчанскай адысеі» я апісаў выпадак са свайго назірання, калі быў у канцлагеры Штутгоф.

Адбывалася ранішня пераклічка. Стараста блока Цымерман падпісваў якраз стандартны бланк наяўнасці людзей, ды раптам яго нутро службіста і гітлераўскага паслугача ўбачыла непарадак. Арыштант, адзін з тых, якія лічыліся мёртвымі ды радочкам ляжалі пад сцяной ужо пранумараваныя, узняўся на слабыя ногі ды пачаў даводзіць:

– Пане блёковы, я ешчэ жыве!.. Жы-ые я ешчэ!..

– Што-о? – зароў Цымерман ды хвастануў сябе бізуном па халяве.

– Жы-е я!.. – паўтарыў паляк.

– Ха, мо з-за цябе аднаго, здохлай падлы, буду цэлы фармуляр перапісаць? Цябе ўжо няма на гэтым свеце, ферштэен? Марш на месца, торба смярдзючага гною!

– Прошэ, прошэ, я – ніц... – пакорліва прамармытаў счарнелы, худы чалавек з вымаляваным на голых грудзях хімічным алоўкам нумарам, вярнуўся назад і лёг побач з трупамі.

Цымерман не крануў яго і пальцам. Але праз гадзіну, калі я з братам ладаваў цэглы на возік, каб везці іх у крэматорый, паляк ужо быў нават адубянелы.

У той самай аповесці прыводжу другі жыццёвы выпадак.

Варожы батальён – тры сотні загартаваных у баях, вымуштраваных і да зубоў узброеных нямецкіх салдат – у адпаведных умовах надта лёгка падпарадкоўваўся нашым некалькім словам, і мы – паўсотні хлопцаў ды дзяўчат з іржавымі вінтоўкамі – вайсковую гэтую часць раззброілі ды рассялі без ніякіх страт. Каб у той момант, не дай Бог, батальён паспрабавалі ўзяць сілай, немцы са сваёй зброяй, зладжанасцю ды вопытам вядзення баёў наш атрад разнеслі б ушчэнт.

Але ўсё гэта ўжо звязана з уласціvasцю чалавечай натуры, і, каб разабраць з'яву па костачках, трэба залазіць, яшчэ і ў нетры псіхалогіі, што мне не пад сілу.

Уплыў культуры на мастацтва

У часы культуры нават радавы інструктар гаркама ці райкама лічыў, што мае права павучаць і даярку, і пісьменніка, і мастака, і вучонага.

З 80-ці сяброў Саюза пісьменнікаў БССР да вайны было фактычна знішчана 40 чалавек! Тыя, хто застаўся жывы, былі маральна прыбітыя. Купала страляўся, Клімковіч рэзаўся...

Усё гэта не магло не адбіцца на творчасці аўтараў.

У эпоху культуры, паводле трапнага выразу Эрэнбурга, мастацтвам кіравалі часамі дзяржыморды, якія ўмелі толькі штурхаць, не пускаць, трымаць, падазраваць, сачыць. Крытыка

часта пераўтваралася ў данос альбо ў прыгонку мастацкага твора да прымітыўных шаблонаў. Аўтары прыпадабняліся да школьнікаў, якія свае сачыненні даюць для папраўкі.

Ад крытыкаў тады часта выходзілі гукі, а не водгукі. Яны не вучылі, не падказвалі, не дапамагалі, а – каралі, указвалі ды папулярызавалі тое, што ім загадвалі зверху.

Іншыя крытыкі вышукванне памылак у сваіх сяброў тады зрабілі нечым накшталт прафесіі. Яны сталі прафесійнымі выкрывальнікамі, ведаючы заўсёды, што пісаць і што гаварыць, прычым упэўненасць у сваім веданні мелі «жалезную».

Пасля апошніх падзей становішча на літаратурным фронце грунтоўна перамянілася. Цяпер існуе свабодны абмен думкамі, мы назіраем розныя погляды на адзін і той жа твор. Выйшла вялізная колькасць добрых кніжак, і з’явіліся новыя аўтары. На жаль, у літаратуры часта назіраецца тое ж, што і ў астраноміі. Бывае, зоркі ўжо няма, але мы яе бачым, бо святло яшчэ даходзіць праз мільёны гадоў. Але можа зорка і нарадзіцца, а святло яшчэ толькі ідзе і дойдзе да нас са спазненнем.

Часамі разбірае крыўда, што таго ці іншага таленавітага аўтара людзі так і не ведаюць, бо да шырокага чытача ён яшчэ не дайшоў. Справа часу.

Добра памятаю, калі ўпершыню з’явіліся «Людзі на балоце». Смех цяпер пра гэта і казаць: Янку Брылю трэба было прыкласці яшчэ і намаганняў, друкуючы рэцэнзію ў «ЛіМе», каб звярнуць увагу чытача на гэты, як усе мы сёння згодны ў ацэнцы, беларускі шэдэўр літаратуры. Ды і потым да правільнай ацэнкі самага лепшага беларускага твора людзі даходзілі гадамі.

Пра што пісаць

1

Ішло вязаное пасяджэнне творчых секцый.

У першым радзе перада мной сядзеў якісьці хлапец – шчуплы і хілы, з рэдзенькімі вусікамі. З адной кішэні яго джынсавага касцюмчыка звісалі, зачэпленыя дужкай, супрацьсонечныя акуллары, а з другой – блішчэў цэлафан ад пачка цыгарэт. На трыбуну на чарзе ўзыходзілі паэты, празаікі, драматургі, але юнак іх не слухаў. У прэзідыуме я адчуваў на сабе яго настырны позірк і западозрыў – на наш форум госць, мабыць, з’явіўся толькі таму, бо штосьці яму ад мяне трэба.

«Ладна, няхай сабе сядзіць, абы не перашкаджаў!» – адзначыў я сам сабе між іншым, бо якраз выношваў дзве чарговыя «нявыдуманая гісторыі». Факты да іх назбіраў раней, яны захапілі мяне апошнія дні поўнасяцю, а сёння матэрыял клаўся ў лагічную закончаннасць. Надта ж люблю такія моманты.

Вельмі падбівала кінучь да д’ябла гэты сход, вярнуцца дамоў, адключыць тэлефон, сесці за стол ды, агорнутама прыемнымі дрыжыкамі, перанесці апаবাদанні на паперу. Столькі думаў над адной і другой тэмай, што гісторыі вырысоўваліся з дробнымі дэталямі і гатовымі дыялогамі. Для іх нават назвы ўжо знайшліся.

Апаবাদанні павінны выглядаць прыкладна так.

2

Позняя восень. Світанак.

Брыду цераз лужы глухой вулачкай, а ўперадзе – невысокія два мужчыны. Іхняя гутарка здаецца цікавай, і я прыслухоўваюся.

Старэйшы пытаецца:

– Гэта сюдой ты на работу дабіраешся?

– Ак!.. – неахвотна кідае маладзейшы, думкі якога, відаць, заняты больш важнай справай.

– Кожны дзень... Акрамя нядзелі... Ага, у вас цяпер і ў суботу зрабілі сабе свята!

Малады абураецца:

– Ого, укалуваць шчэ і ў яе? Няма дурных!

Па контурах постацей, інтанацыях галасоў здагадваюся: дзядзька з вёскі прыехаў да сына ў госці і, поўны набалелай бацькоўскай настальгіі, праводзіць свайго наследніка на змену. Па якімсьці законе індукцыі сэрцаў адчуваю, што ў старога на душы. Запавольваю крок, сачу больш уважліва.

Вось дзядзька кранае пальцамі дошкі ў высокім плоце, азірае другі бок вуліцы ды, напэўна, цешыцца, што гэты плот і домікі з прысадзінамі яго наследнік бачыць па некалькі разоў на дзень, удыхае гэтую атмасферу. На памяць прыходзіць «амэрыканец», празваны так на вёсцы за тое, што ў часы Пілсудскага ездзіў у ЗША шукаць сабе долі.

Аднойчы «амэрыканец» гэтаксама гасцяваў у нашым горадзе. Спаткаўшы земляка ля касы вакзала, я пацікавіўся:

– Як уладкаваўся ваш Віктар, дзядзьку?

– О-о, пашанцавала яму до-обра! – з гордым здавальненнем праказаў чалавек.

– І работа фэйная, і трохпакаёвая кватэра з выгодамі, бы ў Амэрыцы: з ваннай, гарачай вадой, двума балконамі... Дак чаго ж білет купляеце, хіба з нявесткай не паладзілі?

– І яна – кабета памяркоўная, надта мне рада. Але адчуваю сябе тут у вас, вельмі ж нязручна. Найгорш, нужнік дома – не магу, павер, прызвычайціцца, хоць трэсні!

Я пакаціўся ад смеху.

– Во, і ты гэтаксама, бы мой Віктар, рагочаш! А пабудзь у маёй скуру!.. Выйду прайсціся на падворак, захочацца да ветру, а вакол – ні прысадзіна, ні кустоў, ні якога хлёўчыка – адны тыя

клюмбы з кветачкамі ды гладкі асфальт. Зноў бяжы на кватэру, дзе ўсе тыя пярсіцкія дываны і крышталь, бліскучая мэбля ды кніжкі, зноў вартуй, бы той злодзей, калі нявестка выйдзе, каб прашмыгнуць у сарцір. Цьфу, каб яно згарэло!

А гэтых назіраў у парку.

Прыгорбленыя жыццёвымі нягодамі два селяніны ў простаі вопратачцы піхалі каляску. Відаць, бацькі маладога і маладой прыехалі да дзяцей у госці. Бабулі недзе маладых адправілі на работу ды пачалі пячы і смажыць, а ўнучку на пару гадзін даручылі сваім мужыкам. І вось маленькі анёлчык з сосачкам у роціку спаў, а нестарыя яшчэ дзяды памаленьку і згодна крочылі па жвіровай дарожцы ды прыглушана гутарылі.

Да іх не трэба было і падкрадвацца. Вядома загадзя – гутарылі пра жыццё-быццё. Дзядзькі прыкідвалі леташні ўраджай, меркавалі, ці суровая будзе зіма, абураліся распуснікамі і параўноўвалі сваіх старшынь калгасаў. Рукі мужчыны мелі закарэлыя, з нягнуткімі пальцамі, думкі – ясныя, вочы – сумленныя...

Дзяды з каляскай, «амэрыканец» і дзядзька, што праводзіў на працу сына, – носьбіты народнай сумленнасці, векавога вопыту: менавіта на такіх трымаецца наша зямля.

Тым часам у паўзмроку, на глухой вулачцы чалавек перадамноі дапытваўся ў сына:

– Яна дзіця таксама сюдэй водзіць у садзік?

– Ак!..

– Цяжка беднай кабёціне брысці сюдэй з малым! – уздыхнуў стары дзядзька.

– А возік нашто? Спецыяльна купіла! Цэлую палучку на яго ўбухала!

– Што твой возік тут паможа, дурню яловы, калдобін унь якая прорва!

Сын нецяярпліва кінуў:

– Ак, гавары з табой!..

Мяне чакалі, і я вымушаны быў мужчын абагнаць. Заглянуў ім у твары і жакнуўся.

З вясковым дзядзькам крочыў малады гіцаль з даўно не голеным тварам. Вечарамі ля нашага пад'езда тып гэты заўсёды выпрошвае ў прахожых трыццаць капеек ды арганізоўвае «на траіх». Не разабраўшыся, аднойчы з сябруком запыніў і мяне, сунуў пад нос бутэльку ды сіплавата шапнуў:

– Хочаш трэцім? То – гані рубель!

Я схітраваў:

– Так у вас жа няма шклянкі!

– Ы-ых, велькі пан, маць тваю!.. Навошта табе яна? Па восем булек на горла!

–?!

– Нікому не будзе крыўдна, праверана – жалезна! – запэўніў.
– Не бойся!

А вось зараз шалёнымі вачыма бліскаў ён на бацьку, са злосцю нешта бурчэў. Усё яго нутро займала толькі адно: як адвязацца ад надакучлівага спадарожніка ды хутчэй пахмяліцца.

3

Вечарам выхапіў я з рук нявесткі вядро са смеццём ды павалок на двор. Сынава кватэра – на ўскраіне Сухумі. Колькі гасцю ў яго, а ніяк не магу насыціцца экзотыкай. Заўсёды цешуся, як малы, калі надарыцца магчымасць зірнуць на дзіўны для майго вока свет яшчэ з аднаго ракурсу.

І вось я ўжо імчаў па тунельчыку з вінаграднай лазы, пранізанай месячнымі промнямі, прагна лавіў лёгкі гул марскога прыбою, прарэзлівы і нахабны крэкат паўднёвых жабаў ды сухі трэск лісточкаў бамбуковага гаю (на Свіцязі дакладна так шуміць трысцёг).

У канцы вінаграднага тунельчыка – жалезная скрыня, залітая святлом месяца. Я ўжо развярнуўся, каб перакуліць вядро, і абмёр: з грукатам ляцела на мяне якаясьці жывёліна.

Я імгненна апынуўся за скрыняй і толькі цяпер разгледзеў, што прэцца не слон, не насарог, не тыгр, а ўсяго... карова. Так, самая звычайная рагуля. Дабегшы да скрыні, яна ўзняла мысу. Іскрыстыя ў святле месяца мокрыя слепакі жывёліны глянулі на мяне лісліва, з нямым пытаннем: «Ну, ну, а ты, братка, што мне прывалок?»

Сухумскіх кароў даводзілася назіраць амаль круглы год, і я заўсёды ламаў галаву: з чаго гэта тутэйшыя красулі такія гладкія, дзе яны знаходзяць траву на курорце, дзе іхнія гаспадары трымаюць для быдла корм, дзе для яго сіласныя ямы, хлявы? Калі ж рагуля стала ўпэўнена і са смакам аплятаць мае камякі паперы з лупіннем кавуна і дыні, я анямеў ад здагадкі.

Ніхто тут іх не пасе, не будзе ім хлявоў, не закладвае сіласу. І гэтая рагуля ў спёку зашывалася ў кіпарысы ці бамбук ды жавала сабе жуйку (гаспадыня там яе і даіла), а раніцою і вечарам выходзіла да жалезных скрынь вось так вартаваць. Паводле дадзеных сусветнай статыстыкі найбольш малака даюць каровы ў Ізраілі (недзе каля 7000 літраў кожная!), а кормяць там рагуль адыходамі ад апельсінаў. Людзі і на сухумскія сметнікі вывальваюць столькі недаедзенага паўднёвага добра, што карове на харчаванне хапала аж занадта. Не раз даводзілася бачыць, як іншая рагуля потым з прыемнасцю хрумстае сабе яшчэ старыя газеты, часопісы так, бы яе беларуская аднакроўніца, наладаваўшы ў вантробу бульбы, напыхвалася да адвалу пустой саломай.

Памяць падказала яшчэ адно падобнае дзіва.

Аднойчы польскія сябры павезлі мяне ў Кентшын паказваць «ваўчынае логова» Гітлера. Па дарозе я з цікавасцю прыглядаўся да палёў былой Прусіі, адкуль прыйшло да нас столькі бед. Але цяпер перада мной прасціраўся мірны, спакойны край.

Толькі што скончылася жніво, і трактары аралі пожно. Па свежай скібе лазілі чароды птушак, чым палі напаміналі нашыя палеткі з адной розніцай: за плугамі тут увіхаліся яшчэ і якіясьці белыя птушкі – няйнакш, чайкі заляцелі з Балтыкі.

Прыгледзеўся да чужых палёў лепш. Божа мілы, белыя птушкі – буслы!!

На гэтай тэрыторыі даўно зніклі балоты з жабамі, і ганарліваю птушку жыццё прымусіла шукаць сабе ежу там, дзе здабывала корм пагарджаная ўсімі варона. У барацьбе за існаванне клетатун змяніў нават характар і звычкі. Бусел тут набыў спрыту, імгненнай рэакцыі, рухавасці. Да свежавывернутай лемехам тлустай скібіны беднаму клетатуну ўдавалася часамі прашмыгнуць перад хітрымі варонамі, юркімі драздамі, звітнымі шпакамі ды нават выхапіць чарвяка ў іх з-пад самага носа.

4

На паседжанні творчых секцый абвесцілі перапынак. Я схапіў папку ды ўскочыў на ногі. Хочаш не хочаш, а трэба раздаваць дэлегатам білеты, адзначаць камандзіроўкі, дамовіцца наконт машын, пакарміць людзей абедам ды адправіць на адпачынак.

Не паспеў я дабегчы да дзвярэй, як дарогу мне перапыніў той самы юнак у джынсамым касцюмчыку. З бесцырымоннасцю рашучых людзей, якія абсалютна ўпэўнены ў тым, што робяць ды гавораць, ён прамовіў:

– У мяне да вас пытанне!

– Калі ласка... – вымушаны я спыніцца.

І толькі цяпер успомніў хлапца – Віктар Громаў.

На апошнім літаб'яднанні ў рэдакцыі газеты, выслухаўшы яго зусім слабенькія вершы, я з педагагічных меркаванняў пахваліў у іх адзін радок.

Хлапец дастаў цыгарэты, пачаў закурваць, а мне не цяплеся. «Ну, пытайцеся, малады чалавек», – намерыўся кінуць я, але Громаў, вывеўшы мяне ў калідор, нарэшце задыміў. І бытта муляр, які скончыў класці заводскую сцяну і перад ім нечакана з'явіўся прараб, хлапец спытаў:

– Скажыце, а пра што мне пісаць цяпер?

Узнікла вялікае жаданне – зняць рэмень ды нахабніка высечы, як сек калісьці мяне бацька, калі я выкідваў легкадумныя конікі. Шкада – нельга шмэндрыку даць менавіта такую навучку.

Тым часам Віктар Громаў, пакурваючы, уставіў на мяне прыжмураныя вочы і чакаў адказу. Дакараючы сябе за неасцярожную пахвальбу на літаб’яднанні яшчэ аднаго графамана, якіх распладзілася немаведама колькі, я нешта адчэпнага маладому абібоку буркнуў. Але вечарам з уздымам і не без злой лютасці ўзяўся гэткім пісаць грунтоўны адказ.

5

Пра што пісаць, парады не можа даць ніхто. Можна толькі падзяліцца вопытам таго, як знаходзіш тэмы сам.

Зрэшты, іх зусім не трэба шукаць.

Тэмы нараджаюцца самі па сабе, падспудна. Іх рыхтуе ў працэсе твайго жыццёвага вопыту ўвесь арганізм, накопліваючы матэрыял, абставіны ствараюць умовы, каб, бы таму Ньютану пасля падзення яблыка на галаву, раптам прарэзацца ва ўсёй красе.

Тыя самыя «Прыстасаванцы», напрыклад, зарадзіліся ў мяне наступным чынам.

У дзяцінстве шмат гадоў даводзілася пасвіць каровы. З кужэльнай торбачкай цераз плячо выганяў красуль «на ранкі»; з кіем ці каменем, у дождж і спёку насіўся з імі па полі ды лесе: праганяў ад шкоды, не даваў адбіцца ад статка, цяліцца на мокрым і сачыў, каб з травой не праглынулі чаго-небудзь металёвага. З ранняй вясны да асенніх халадоў вышукваў ім зялёныя лагчыны, сакавітыя паляны і межы ды трымаў у галаве, бы дыспетчар, даты: калі на паляне рагулямі выпасвена трава, да якога дня будзе яна адрастаць і на якую сённяя быдла гнаць, каб запоўніла яно трыбухі.

Затое вечарамі здаволены, ледзьве перастаўляючы ногі, гнаў сваіх рагуль дамоў, дзе чакаў іх цёплы хлёў з клекатунамі на бусянцы, а мяне ўзнагарода – удзячная маці. Цалкам ужо пакорлівыя, ацяжараныя ды рахманія, з перапоўненымі вымямі крочылі красулі паважна, па-роднаму пахлі сырадоём. Я адчуваў да іх лагоду і з гордасцю ўсведамляў: нешта значу ды прыношу сям’і карысць.

Потым у сумныя дні бадзяння па чужыне, у канцлагерным пекле ці пад кулямі за брустверам франтавога акупа тыя абразкі з дзяцінства спалучаліся ўва мне з паняццем роднага кутка, бацькаўшчыны, і я тысячу разоў гатовы быў цярпець з-за іх любы здзек, а нават – галаву скласці.

Незаўважна міналі дні.

Раптам мяне ўразіла адкрыццё: тую самую карову – сімвал маіх вытокаў і сталасці – людзі паспелі пераўтварыць у надворную свінню. Яна ўжо з ліслівым блазенствам балонкі нясецца да чужога чалавека, каб першай падчысціць сметнік. Апякло пачуццё непараўнай страты, агарнуў жах: свіння нават у лепшых умовах! Хаўроння табе не стане жэрці папяровы камяк без разбору – з дротам, цвікамі і шклом.

Кароў такіх развялося ўжо шмат. Яны нават спрабуюць уступаць дарогу машынам, не лезуць, куды не трэба...

Я не магу спыніць пераўвасаблення блізкай мне істоты, але сваімі перажываннямі хочацца нагвалт падзяліцца з людзьмі. Мне ўжо здаецца, пра сумную, з майго пункту гледжання, з’яву, бы пра пажар, мушу хутчэй паведаміць усім. Аднекуль нараджаецца цвёрдая ўпэўненасць: пра гэта сказаць дадзена толькі мне.

Накштальт гэтай нарадзілася і другая гісторыя. Яна нечым песна ўвязалася з першай.

Стары чалавек, якога восенню дагнаў сярод лужаў, мне надта спадабаўся. Я нічога не магу зрабіць яго вырадку, што ў пад’ездзе разлівае паўлітра «на траіх», прапануючы і мне восем «булек». Але такая агортвае трывога за астатніх дзядзькоў, чые дзеці

апынуліся ў гарадскіх блоках, што не пісаць пра іх таксама не магу. Добра ведаю: ад маёй пісаніны вырадкі не змяняцца, аднак падсвядома, мабыць, кіруюся той ісцінай, што зло абнародаванае – напалову пакаранае.

Адным словам, я жыву тым, чым усе людзі. Бурлівыя дні падганяюць мяне ды прымушаюць прыглядацца да ўсяго, слухаць і радавацца, злаваць ды абурацца. У мяне як бы хто ўставіў пласцінку, поўную праблем, вобразаў, перажыванняў, і яна ўсё круціцца безупынна, і круціцца на самым высокім рэгістры. Сярод рухомага хаатычнага гвалту, чым я нашпігаваны, вылучаюцца асобныя гісторыі, спыняецца на іх увага, а ўсё маё нутро імкнецца да дзеяння.

Вось і памянёныя дзве тэмы ўзялі за душу, выклікалі эфектыўнае звужэнне свядомасці (паводле медыцыны). Я ўжо не знаходжу сабе месца, і будзе, ведаю добра, так працягвацца пакуль не вазьмуся выкладваць больку на паперы.

Карацей кажучы, у аўтара настае перыяд, калі не можа нават узнікнуць пытанне – пра што пісаць. Наступае нейкае азарэнне, як бы загараецца ў табе лямпачка перад тэмай, абвастрае цікавасць, памяць, і ўжо падносіць яна адпаведныя хады, словы. Твор ужо так выразна бачыш, што, здаецца, на тваім месцы кожны напісаў бы яго! Мушу якраз прыкласці сілу волі, каб займацца іншымі справамі. Сам для сябе ўстанаўліваю чарговасць: над гэтай тэмай працую зараз, над той – на наступным тыдні. Да серады-пятніцы яе скончу ды ў выхадныя займуся трэцяй тэмай...

Нарэшце, выпадак на пасяджэнні творчых секцый, пытанне Громава становіцца той славутай кропляй, што перапаўняе чашу, і я саджуся за «Вырадка» ды «Прыстасаванцаў».

Памыляецца той, хто лічыць, што аўтару значнай колькасці кніжак новых твораў даюцца цяпер лёгка. Чым больш пішу, тым больш рабіць гэта цяжэй, і нават маленькі твор пачынаю бытта першы.

Гісторыі запісваю спачатку так, як бачу. Атрымліваецца сухая інфармацыя. Праб'ягаю вачыма. Натыкаюся на месца, дзе алкаголік гаворыць пра «булькі». Бяру бутэльку ад мінеральнай, напаўняю вадой, перакульваю над рукамынікам, лічу. Са здзіўленнем адзначаю: булькнула дваццаць чатыры разы! Эксперымент паўтараю – тое самае! Ну і ну-у!.. Чытаю далей. Цяпер натыкаюся на месца, дзе гаворыцца пра бамбук. Спахопліваюся: ён шалясціць дакладна так, бы на Свіцязі трысцёг. Разважаю: «Гм, калі добра прыгледзецца да лісточкаў, абедзве расліны нечым падобныя. Што, наш трысцёг – перароджаны бамбук з даледніковай эпохі?.. У маім Страшаве расліну называюць прыгажэй – трасціна. Адгэтуль Трасцянец пад Беластокам і пад Мінскам. Мо і цяпер трэ было б яе так называць?.. Цьфу на яго, збіваюся з тэмы!»

Гісторыю перапісваю, а мяне апаноўваюць трывожныя дрыготкі. Спатыкаюся ў месцы, дзе гаворыцца пра «звужэнне свядомасці». Памяць з неабсяжных закаморкаў паслужліва вывалаквае аналагічны выпадак з ваеннага часу.

Зімой дабіраўся я на станцыю Валілы ўзарваць стрэлку. У гэтую хвіліну палалі кантыненты, тысячаімі гінулі ў пакутах людзі, гарэлі сотні танкаў, самалётаў, танулі дзесяткі караблёў. На фоне выкліканага нацыстамі землятрусу якісьці партызанчык з пакецікам толу мог зрабіць шкоды ім не больш за камара. Але ўсё для мяне ўжо адышло на задні план. Увесь я быў падпарадкаваны адной-адзінай ідэі – узарваць стрэлку. Было ў мяне такое ўражанне, што сталёвая развілка вагой у некалькі цэнтнераў для ворага – галоўнае, пасля выбуху міны з ім зробіцца нешта такое, што цяжка сабе нават уявіць, а ўсё гэта магу зрабіць толькі адзін я!..

«Стоп, якая сувязь валілаўскай стрэлкі з «Прыстасаванцамі»? Цікавы факт выкарыстаю ў іншым творы. Давай, Карпюк, бліжэй да справы!..»

Разабрала мяне цяпер ужо нарыхтык.

Адным словам, агорнуты тымі самымі дрыжкамі пры перапісванні, я матэрыялам натхняюся: выклікаў абвастрэнне памяці, фантазіі, кемлівасці, а найперш – адрадзіў творчыя эмоцыі. Для мяне працягваецца творчы працэс – там дабавіць, там скараціць, а гэты сказ развіць, тут знайсці больш ёмкае слова і трапную фразу. Ведаю напэўна: калі пісаў і мяне здорава разбірала, тады і чытач, пазнаёміўшыся з творам, казаў – ого-о-о! Гэта азначае, што я зноў у рабоце дамогся памянёнага ўжо рэзанансу сэрцаў.

6

Такіх, як Віктар, разумею добра.

Выпешчаны бацькамі і настаўнікамі ў цяплічных умовах хлапец дагэтуль толькі вучыўся. Скончыў школу ці інстытут. Свет ведае з кніжак і тэлеэкрана. Не настолькі ўрос ў жыццё, каб поспехі грамадства сталі і яго ўласнымі поспехамі. У фізіялагічным плане Віктар Громаў – дарослы мужчына, нават – акселерат, прырода піхае яго да самасцвярджэння. Хлопец прыдумвае спосабы – як бы аб сабе заявіць свету. Адпусціў вусы. Выкленчыў у бацькоў амерыканскі джынсавы касцюм, магнітафон. Пачапіў за кішэню дужкай супрацьсонечныя акулеры... Аднак яго равеснікі пайшлі значна далей.

Начытаўшыся «Фізікультурніка Беларусіі», Громаў паспрабаваў пайсці па слядах спартоўцаў, але ж тут выявілася, што трэба рана ўставаць ды па 8-Ю гадзін у суткі цягнуць з сябе жылы. Паездка на БАМ ці на іншыя будоўлі спешчанаму мамінаму сынку не падыходзіць таксама. Тым часам дні ідуць, а нават на цыгарэты кожны дзень прасі ў маці рубель. І Віктар з дзіцячай легкадумнасцю спахапіўся: «А чаму б не стаць паэтам? Шмат для гэтага трэба, ці што? Ямбы, харэі ў школе праходзілі і пра санеты чуў!.. Зачыніся ў пакоі, накатай падборку вершаў, і цябе адразу заўважаць: надрукуюць, перададуць па радыё, шчэ і добрыя

грошы заploцяць, і ты ўжо ўсім вядомы, слаўны – застаецца толькі «Жыгулі» купіць ды гараж ладны пабудаваць...»

У той час, калі яго равеснікі самасцвярджаюць сябе цераз сацыяльныя дасягненні, такі малады лежабок спрабуе тэрмінова, нагвалт самарэалізавацца рыфмананнем беліберды. Цяпер такія ўсе начытанья, адукаваньня, і нічога дзіўнага, што ў іхніх опусах знойдзеш часам нейкую крупінку – і сляпой курыцы ўдаецца знайсці зярнятка. Але далей нічога не выходзіць, і малады графаман ледзь не з нажом да горла прыстае – дай параду, пра што пісаць, быта ўвесь сакрэт толькі ў гэтым.

Пра цікавыя сустрэчы

1

У юнацтве душа мая была запоўнена недасягальнымі аўтарытэтамі. Галоўных было тры: Янка Купала, Якуб Колас, Міхаіл Шолахаў.

Вобразы першых двух волатаў адгукаліся ў маім сэрцы праз апетыя і ўслаўленьня імі так мне родныя балоты, карчажыны, камары-таўкачыкі, пяскі, мох, ядлоўцы, сосны, вёсачкі, дзядзькі і цёткі. Абодва паэты ўсё гэта сумелі павярнуць да мяне паэтычным ракурсам, поўным чароўнай тугі, журботы, жалю, рамантычнасці, пакуты, ды паказаць, што мне няма чаго прыбядняцца, што розныя пальмы, снежныя вяршыні, акіяны ды леднікі – усяго экзатычныя малюначкі.

Вешанскі казак паказаў мне бязмежныя магчымасці чалавечай істоты, маладзецкую ўдаласць, гераізм без прыкрас, усёмагутную абаяльнасць жанчыны ды суровую праўду жыцця.

Прыбыўшы калісьці ў Вільню на вучобу ў 1938 годзе, стаў я адразу сведкам, які ажыятаж у розных сляях грамадства тагачаснай Польшчы выклікае толькі што перакладзены на польскую мову новы твор савецкай літаратуры. У цэнтральнай кнігарні на вуліцы Міцкевіча (сёння – Гедыміна) выдавецтва свае выданні рэкламавала так:

«Мінак, стой!!! Сто-ой, затрымайся!!! Ці чытаў Ты амерыканскага Шолахава – Роберта Кентса? Няўжо – не?!. Хутчэй бяры ў нас яго раман «Лясныя людзі»!!! Не пашкадуеш – напісана не горш за славыты «Ціхі Дон»!!!»

А каб прачытаць гэты самы «Ціхі Дон», у бібліятэках трэба было раней запісацца ў калейку і ўжо нават для гэтага выстаць у даўзёрным хвасце паноў ды паўпанкаў. Мяне, вядома, таксама цягнула пазнаёміцца з раманам. І вельмі цягнула. Але я толькі ганарова глядзеў на гэты ажыятаж, адчуваючы, як грудзі распірае радасць, а душа крычыць:

– Халера вас бяры, паны, я пачакаю! Чытайце покуль што вы ды ведайце нашых!..

Да сённяшняга дня не магу надзівіцца аўтарам казацкай эпапеі! З якой лёгкасцю ён прыадкрывае заслону ды паказвае чытачу незлічоную колькасць людзей, характараў, вобразаў, і усё гэта ў яго жыве, бруіцца, бегае, лётае, лямантуе, сячэ, ненавідзіць, любіць, плача, цешыцца, лашчыць і рагоча.

2

Пасля вайны я са смуткам даведаўся, што адзін з маіх куміраў – не жыве. Янка Купала, паводле чутак, у дні свайго 60-годдзя загінуў ў гасцініцы «Масква», хоць туды не ўпала ні адна бомба.

Як абарвалася жыццё песняра, толкам ніхто сказаць не мог. Некалькі гадоў даводзілася выслухоўваць супярэчлівыя гісторыі яго смерці. То бытта бы нашага народнага паэта забіў нямецкі дыверсант, які спецыяльна прабраўся цераз лінію фронту. То

нібы паэт пакончыў самагубствам. То – трапіў у аўтамабільную катастрофу. То – разбіўся ў самалёце. Не хацелася з гэтым мірыцца. А галоўнае – чуткі былі няпэўныя.

Потым здарылася так, што мяне накіравалі на Вышэйшыя літаратурныя курсы пры Літінстытуце імя Горкага. Часу ў Маскве займеў я шмат. Выбраў адпаведны момант ды накіраваўся ў тую самую гасцініцу, каб распытаць людзей, калі і як здарылася трагедыя.

І вось я ў высотным будынку на Ахотным радзе. Ад трагічнага выпадку мінула яшчэ не так шмат гадоў (была восень 1959 года), таму даволі лёгка ўдалося знайсці былых пакаёвак, дзяжурных і нават загадчыка паверха – ён ужо працаваў шаўцом у адной з каморак цокаля. Як закалотнікі, сабраліся мы ўсе ў шавецкую майстэрню, ды пачаліся ўспаміны.

Хацелася мне ці – не, але справа выглядала наступным чынам. Парадная лесвіца ў гасцініцы выкладзена шыкоўнымі мармуровымі пліткамі, якія вінтом узнікаюцца ажно да дванаццатага паверха. З краю гэтай самай лесвіцы ідуць масіўныя фігурныя поручні з такога самага мармуру, толькі – чырвонага колеру (на лесвіцы ён шэры з сінімі жылкамі). Па непрадбачлівасці праекціроўшчыкаў ці з-за бязглуздай эканоміі матэрыялу гэтыя поручні параблі надта нізкімі – яны ўзвышаюцца над прыступкамі ўсяго на сантыметраў дзевяноста (прыкідваў на вока, бо метра ні ў кога не знайшлося). З-за такой канструкцыі да бар’ерчыка нават страшна падыходзіць, а не толькі – глянуць цераз яго ўніз.

Іван Дамінікавіч у гэты вечар адзначаў з літаратарам Л. (хто гэта быў, я пазней даведаўся, і чалавек гэты ўсё пацвердзіў!) свой юбілей шасцідзсяцігоддзя. Затым паэт выйшаў у вестыбюль правесці таварыша да ліфта.

Калі сябры праходзілі каля поручняў, нялёгкая нанесла ім насустрач сімпатычную афіцыянтчку з падносам, пра якую старыя маглі ўспомніць усяго толькі, што звалі яе Людай. Дзядзька Янка (з Л. ды яшчэ трэцім чалавекам, які адразу

пайшоў у свой нумар, выпілі яны толькі бутэльку «Маскоўскай» і п'янымі не былі) дакладна, як вырабляе гэта і сёння на сцэне яго пан Быкоўскі, гулліва крануў дзяўчыну за бачок. Афіцыянтка правым локцем, чыста рэфлекторна Івана Дамінікавіча ад сябе адпіннула, і чалавек – што за недарэчнасць! – паляцеў адразу цераз чырвоныя поручні ў мармуровы калодзезь (між іншым, і нядаўна так загінуў у гасцініцы адзін чалавек!).

Трагедыя здарылася на восьмым паверсе. Упаў пясняр на прыступкі паміж трэцім і чацвёртым паверхам галавой уніз, таму смерць была імгненнай.

Пры шматлікіх сведках таго здарэння пажылая прыбіральшчыца (у мілулым пакаёўка) сумную гісторыю цягнула далей так:

– З нумара выскачыла поўная нізкая кабета (ці была ў той час разам з Іванам Дамінікавічам цёця Уладзя, тады я ўдакладніць не здагадаўся, а калі ўспомніў – Л. памёр ужо). З афіцыянткай узнялі яны крык і плач. Збегліся ўсе беларусы, што жылі ў гасцініцы. З'явілася медсястра, міліцыянт. Пачалі распытваць – што ды як. Цела пазней забралі ў медпункт. Я з напарніцай пачалі мыць мармуровыя пліты ад крыві, а афіцыянтка каля нас усё плача. Раве і божыцца, што ўсё атрымалася ненарокам, што гэтага не перажыве. Тады я ёй кажу: «Люся, не румзай, сябе не касці – бядзе гэтым не дапаможаш і яго не вернеш. Вядома, ты не вінаватая. Але чалавек, відаць, быў вельмі важны – бач, як усе яго шкадуюць. Хутка з'явіцца пракуроры, пойдзе следства, і вельмі разбірацца ў ваенны час ніхто не стане – ва ўсім зробіць вінаватай цябе». – «Ой, цёця Каця, – кажа яна, – я і сама гэта ўсё ведаю! Парайце, што мне рабіць?!» – «Уцякай, покуль не позна, – кажу. – Бяжы аж у Ташкент, Самарканд ці Алма-Ату!.. Толькі нікому не прызнавайся, куды едзеш і чаму!..»

У дзеўкі адразу высахлі слёзы. Уззяла свой чамаданчык, пацалавалася з намі ды вайшла. Больш у Маскве яе ніхто не бачыў.

Слухаў я маскоўскую бабулю, а сам перажываў па-свойму.

Тое, пра што даведаўся, вядома, засмуціла мяне яшчэ больш. Аднак кумір мой ад гэтага стаў нават больш прывабны.

Янка Купала, выходзіць, побач са сваёй геніяльнасцю, быў яшчэ жывым і грэшным, як усе мы, ды такім жа абаяльным чалавекам, якіх і вывеў у сваёй неўміручай «Паўлінцы». Менавіта таму наш народ так сардэчна і шчыра сёння ЯГО ўспамінае (пішу гэтыя словы якраз у дні 100-годдзя з дня нараджэння народнага паэта).

3

У студзені 1953 года сядзелі мы з рэдактарам «Полымя» – Уладзімірам Карпавым – над рукапісам «У адным інстытуце». Дапамагаючы сабе кульбай, увайшоў Сяргей Дзяргай ды не без гонару пахваліўся:

– Якуба Коласа спаткаў у калідоры!

Мяне бытта выстралілі з пакоя – умомант апынуўся я на калідоры ды з ходу наляцеў на Аляксея Слесарэнку і дзядзьку Якуба. Абодва спакойна сабе крочылі на выхад, неслі звязаныя вяровачкамі тамы Поўнага збору твораў Коласа (здаецца, сямітомнік) ды пра нешта гутарылі. Кніжні трымалі ў абедзвюх руках, таму кіёчак у Канстанціна Міхайлавіча крывым канцом зачэплены быў за згіб рукі, другі – цягнуўся па дошках падлогі.

– Дзядзька Якуб, дайце паднесці!! – неяк надта ненатуральна вырвалася ў мяне просьба.

Ані крыху не здзівіўшыся, нават не перапыняючы гутаркі, народны пісьменнік аддаў абодва пакункі ды ўзяў кіёк за абаранак.

Апусціліся мы з чацвёртага паверха.

Ля пад’езда Канстанціна Міхайлавіча чакаў «ЗІМ». Шафёр забраў у мяне пакункі, і я, шчаслівы, паляцеў назад, ужо смакуючы, як у вёсцы Біскупцы, дзе працаваў дырэктарам

сямігодкі, буду ўсім хваліцца пра тое, што самому Якубу Коласу падносіў кніжкі.

Другі раз убачыў народнага пісьменніка праз год. 15-18 верасня 1954 года ў тэатры імя Янкі Купалы адбываўся III з'езд пісьменнікаў Беларусі. Тры дні ішоў дыспут, і вось – пачалося галасаванне. Усе разабралі бюлетэні. Колас таксама ўзяў свой бюлетэнь, пайшоў за кулісы, сеў на пянёк ад нейкай дэкарацыі і пачаў старанна кагосьці выкрэсліваць.

Я на дзядзьку Якуба наляцеў знячэўку ды вельмі разгубіўся. Гляджу, а ён ад нечаканасці разгубіўся таксама і таропка ды вінавата, як хлопчык, каб, барані Бог, не ўбачылі людзі, каго ён крэсліць, закрывае ад мяне бюлетэнь газетай, нецярпліва глядзіць мне на ногі ды чакае, калі пайду.

Потым трапіў я ў Дом творчасці «Каралішчавічы». У час абеду нехта прынёс сенсацыю: Колас з нявесткай прыехаў у грыбы! Я схапіў на кухні нейкі кошык ды кінуўся даганяць незвычайнага госця, уяўляючы сабе, як і пра гэтую сустрэчу буду калісьці апавядаць сваім унукам. Жарты – з Коласам разам збіраў грыбы!

Яго з нявесткай знайшоў ля дарожкі. Насцярожана-ветліва павітаўся. Дзядзька Якуб таксама даў мне «Дзень добры» ды пацікавіўся, адкуль я родам, дзе жыву, як мяне зваць і што пішу – прозу ці вершы.

Адказаўшы на ўсе яго пытанні, здаволіўшы сваё самалюбства, я, перапоўнены шчасцем, яшчэ крыху пахадзіў з імі па лесе і, каб не быць надакучлівым, нырнуў у гушчар ды панёс кошык на кухню.

Назаўтра дзядзька Якуб прыехаў па грыбы зноў, і яго я знайшоў каля той самай дарожкі. У нас адбылася дакладна такая самая гутарка: Колас зноў пацікавіўся – адкуль я прыехаў, як мяне зваць, што пішу – прозу ці вершы... Вяртаўся на гэты раз я ад яго надта расчараваны, што на дзядзьку Якуба не зрабіў аніякага ўражання і ён пра мяне забыўся нават праз суткі. У той

жа час я быў уражаны прастатой гэтага Чалавека – ну, дакладна, бы які-небудзь звычайны вясковы стары, а гэтак узрушыў душу народа!..

4

З нататніка:

«9 студзеня 1956г. Сяджу на Усесаюзнай нарадзе маладых пісьменнікаў СССР у канферэнц-зале газеты «Правда». Дэлегацыю нашу ўзначальваюць: Іван Шамякін, Пятрусь Броўка. Апрача мяне, у яе склад уваходзяць: Сцяпан Гаўрусёў, Навум Кіслік, Давід Сімановіч, Артур Вольскі, Ніл Гілевіч, Пятро Васілеўскі і Алесь Махнач.

У праходах каля нас шнуруюць дзесяткі энергічных ды надта ж заклапочаных тыпаў з фотаапаратамі і кінакамерамі. Аўтар моднай якраз цяпер кніжкі «Далеко от Москвы» (мне яна спадабалася) Васіль Ажаеў сам выступае з асноўным дакладам. З казённай жывасцю ён пералічвае, хто, што і дзе з маладых напісаў. Яшчэ папракае пісьменнікаў, што ў сваіх творах апісваюць каханне не як выяўленне чалавечай сутнасці, а – як дабаўленне да вытворчага працэсу, працоўных поспехаў і грамадскай дзейнасці. Хочацца дакладчыку крыкнуць: «Правільна! Толькі ці не так пішаце пра каханне і вы, тав. Ажаеў?!.»

Учора па лініі СП СССР мы мелі дзве сустрэчы.

Адну – у суседнім зале. Восем нашых дэлегатаў спаткаліся там з паўсотняй (калі не болей!) замежных карэспандэтаў. Трапіў і я ў выбраную васьмёрку, бо нехта ў анкеце, мабыць, заўважыў, што валодаю замежнымі мовамі. Але за ўсю сустрэчу – ані я, ані мае калегі не адкрылі нават рота. Не таму, што хапала перакладчыкаў. Заходнім карэспандэнтам, як выявілася, самой усесаюзнай нарады мала – падавай сенсацыю. Калі няма сенсацыі, яе створаць.

У гэты час на Захадзе загарэўся талент 19-гадовай Франсуазы Саган. І вось на нарадзе ўжо ўзрадзілася чутка, што аўтарка «Глыбінь-Гарадка» Л. Абухава – наша Франсуаза. Таму, абладаваныя цяжкімі мікрафонамі, кіна– і фотаапаратамі, увішнія карэспандэнты нагвалт атакавалі маладзенькую Ліду. На нас ніхто і вокам не павёў. Толькі і было чуваць:

- Советышэ Франсуаза!..
- Соўвет Франсуазэ!..
- Советык Франсуа!..

Падстаўляючы ў профіль і анфас свой распрамянёны і міламідны тварык пад аб’ктывы, адказваючы на пытанні, Абухава аж квітнела. Напэўна, гэта і быў яе «зорны час». Але збоку ўсё выглядала пашытым белымі ніткамі, было смешна і няёмка.

Другая сустрэча – з Валянцінам Авецкіным. Цікавы чалавек, усім вельмі спадабаўся. Апавядаў нам гадзін з пяць.

Авецкін толькі што вярнуўся з МТС (машынна-трактарнай станцыі) пад Масквой, дзе дырэктарам паставілі нейкага гараджаніна. Прыняў той ад папярэдніка справы, а назаўтра тэлефануе ў Маскву знаёмай аграномшы: «Зіна, што такое ялавая карова? Расталкуй, калі ласка, бо мне тут пытацца няёмка!.. А-а, я-асна! Гэта – каторая не доіцца, каторая фігуру сваю не хоча псаваць, я-асна! І яшчэ скажы: без пеўня куры могуць нясціся? А што такое зяблевае ворыва? Разумееш, у нас адзін інжынер сказаў – зяблікавае. Калгаснікі з той пары сталі яго называць – таварыш Зяблік!..»

Перада мной – прэзідыум. Многіх ведаю з кінахронікі. Вось яны сядзяць па парадку. Лабасты Ціханаў – бытта капітан на сваім мосціку, – глядзіць некуды ўдалачынь. Худы, з пышнаю і стаўбунастай шавялюрай (як у нашым Страшаве казалі сівых валасоў – Сцянан Шчыпачоў. Тоўсты, у акулярах з залатой аправай – Кафтанаў – міністр асветы. Чарнавусы высокі прыгажун – Сяргей Міхалкоў.

Наступных не ведаю.

Казалі, у калідоры расхаджваў Пастарнак з Чукоўскім і Пановай. Вера Панова вызначана кіраўніком маёй секцыі, яшчэ нагляджуся на яе, а на тых двух трэба зірнуць у час перапынку. Меўся прысутнічаць і Фадзееў, ды, кажуць, хворы (толькі значна пазней я даведаўся, што была ў яго за хвароба!..).

Нечакана да маёй свядомасці пачынаюць даходзіць словы Ажаева з трыбуны:

– ...Очень жаль, что не имею возможности подробно разобрать или хотя бы рассказать об интересной повести Алексея Карпюка из Беларуси...

Ого-о?! Ух ты-ы!! Быгта ўдарыла мяне токам. Аднак зараз жа бяру сябе ў рукі: ат, сунулі яму фразу ў даклад кансультанты з рэспублік, і ён прачытаў не свае словы.

Зноў назіраю за прэзідыумам.

Ціханаву раптам спатрэбілася пайсці. Ён усхопліваецца, бойка кіруе за кулісы, але перакульвае крэсла. Шчыпачоў крэсла ставіць на месца. Тоўсты Кафтанаў нюхае блакнот у чырвоным каленкоры – іх з аловачкам раздавалі ўсім удзельнікам нарады. Як па камандзе, за міністрам асветы нюхаюць каленкор усе астатнія ў прэзідыуме, абменьваюцца ўражаннямі, ківаюць галовамі... Адным словам, усё звычайнае – бы ў прэзідыуме кожнай іншай нарады.

У зале заўважаецца нейкі рух. Насцярожваюся. Ажаеў з трыбуны якраз кажа:

– На гэтай нарадзе маладых, на жаль, знаходзіцца занадта многа лысых і сівых...

Пярэднія рады пачынаюць біць у далоні. За што тут апладзіраваць? Не такі ўжо вялікі жарт сказаў дакладчык.

Тым часам апладысменты ўспыхваюць злева. Успыхваюць справа, перакідваюцца на сярэдзіну і пераходзяць у бурную авацыю. Чамусьці ўсе яшчэ і ўстаюць. Ха!..

Толькі цяпер бачу: з-за куліс да прэзідыума шпарка ідзе аўтар «Ціхага Дона».

Няўжо-о?! Не веру сваім вачам.

Аднак перада мной – жывы і самы сапраўдны Шолахаў, якога гэтулькі разоў бачыў у кінахроніцы, на фота. Тырчыць рыжаваты вожык, такія ж вусы. Знаёмая вайсковая гімнасцёрка без пагонаў...

Зала ў экстазе захаплення. Усе нешта крычаць, равуць ды люта б'юць у далоні. Толькі цяпер заўважаю, што ўсхапіўся на ногі ды крычу, як апантаны, нешта і я.

Авацыя працягваецца хвілін весем-дзесяць. Такое назіраю першы раз у сваім жыцці.

Нарэшце ўсе супакойваюцца, сядваюць. Фотакоры і кіношнікі кідаюцца да прэзідыума рабіць здымкі: гучыць стракатанне апаратаў, бліскаюць магніевыя ўспышкі.

Заняў месца ў прэзідыуме і Шолахаў. Злева і справа ад яго на добры метр – пустое месца: усе славуця пісьменнікі ад жывога класіка з жахам стараюцца як бы адсунуцца ды гэтым падкрэсліць, што ў параўнанні з Вешанскім казаком яны – нішто.

Камічная сітуацыя.

Цяпер што б Ажаеў ні сказаў, словы яго не даходзяць – ніхто не слухае яго бубненне. У зале пануе атмасфера нават не ўзбуджанасці, а – экзальтацыі. Надта дзіўлюся: яшчэ, здаецца, зусім нядаўна чытаў у Вільні дзіўную рэкламу пра Шолахава, назіраў калейкі за «Ціхім Донам»... Святы Божа, ці ж мог тады нават сніць, што яшчэ калісьці нават спаткаюся з самім аўтарам вось гэтак?!

Чаго на свеце не бывае?!

Нас ніхто не папярэджаў, што тут будзе Шолахаў. Выходзіць, завітаў выпадкова. Мяне раптам агортвае мужыцкі практыцызм: трэба лавіць момант, давай пашлю Шолахава запіску з просьбай выступіць!

Выдзіраю з блакнога лісток, шрайбую:

«Міх-л Аляк-ч! Вельмі будзем шчаслівыя пачуць ад Вас хоць некалькі слоў! Беларуска дэлегацыя».

Стаўлю подпіс. Даю падпісання Гілевічу, затым – астатнім сябрам. Перадаём цыдулку ўперад. Пярэднія рады яе чытаюць ды падпісваюцца таксама...

Нарэшце паперка трапляе ў рукі адрасата. Наш кумір ківае галавой ды прызна зале ўсміхаецца. Усе зразумелі, у чым справа. Па радах коціцца шэпт:

– Шолахаў будзе выступаць!..

– Возьме зараз слова!..

І вось Ажаеў ідзе на месца, і, сапраўды, слова даюць Шолаха-ву. З першай фразы кідаецца ў вочы яго прастата, як і тое, што аўдыторыю ён адчувае дасканала. Нічога, што пісьменнік ледзь не на цэлае пакаленне старэйшы за нас! Нейкая задзірыстасць ды маладыя выхадкі ў кожным яго руху, у кожнай фразе адразу з ім неяк родняць. Маю такое ўражанне, што Шолахаў згадзіўся выступіць дзякуючы паперцы, мной арганізаванай, таму да яго выступлення падыходжу па-гаспадарску. Не толькі бяруся яго натаваць, але нават адзначаю па гадзінніку: пачаў у 19 г. 20,5 мін., а скончыў у 19 г. 27 мін.

Вось што ўдалося запісаць з яго выступлення:

«...Кіраўнікі з Саюза пісьменнікаў не першы раз ставяць мяне ў няёмкае становішча! На другім з'ездзе СП пасля Сіманавы было кепска гаварыць. А зараз, пасля Ажаева, гаварыць мне, думаеце, лепей?» (Рогат у зале, апладысменты.)

«Хачу з вамі пагаварыць, як роўны з роўнымі! Маладыя, хутчэй вырастайце з кароткіх штонікаў ды рабіцеся самастой-нымі!..» (Бурныя апладысменты.)

«А яшчэ. Не спяшайцеся перабірацца ў сталіцы! Гэта – надта шкодна! Перад вамі – пераканаўчы прыклад! Наш паважаны дакладчык Васіль Ажаеў пісаў «Далеко от Москвы», а пераехаў на сталічны асфальт, і нічога путнага ў яго не атрымліваецца!..» (Рогат у зале, апладысменты.)

Сказаўшы ўсё гэта, Шолахаў хацеў вярнуцца на ранейшае месца, але зараз жа раздумаў. Што ж, наколькі блізкі быў у яго кантакт з аўдыторыяй, настолькі – ніякага з прэзідыумам. З

левай рукой у кішэні сіняга галіфэ, начышчанымі да бляску храмавымі боцікамі (у Страшаве называлі – чобаты), лёгка, пружыніста – крок! – крок! – крок! – ён пакрочыў за кулісы і знік, пакінуўшы мажных мужчын за доўгім сталом з бутэлькамі мінеральнай разгубленымі і як бы асірацелымі. Зрэшты, былі сярод іх і такія, што – от дзіва! – не выказвалі аніякіх эмоцый: ну і людзі! З такімі ж каменнымі тварамі сядзелі яны, калі чытаў даклад Ажаеў, калі выступаў Шолахаў і калі зала дрыжала ад нашага энтузіязму. Спалі яны ў прэзідыуме з адкрытымі вачыма, ці якое ліха?! Нейкая паталогія.

Пасля выступлення гасця з Вешанскай станицы ніхто не захацеў браць слова. Усе названыя выступальшчыкі, як іх ні ўпрошваў старшыня нарады, выходзіць на трыбуну катэгарычна адмовіліся.

Пасля няёмкай паўзы аб’явілі перапынак. Каб не прапусціць яшчэ адзін цікавы момант, я з усяе сілы рвануў у вестыбюль. Імчаў туды недарэмна.

У вестыбюлі такіх, як я, – поўна. Людзі ўтварылі жывы калідор. Міхаіл Аляксандравіч з’явіўся ўжо ў папасе і зімовым паліто, з цёмнага сіняга сукна, з каракулевым каўняром. Крочыў ён на выхад гэтак жа лёгка, як ходзяць толькі хлопчыкі. Калі параўняўся з Шамякіным, я заўважыў, што ростам яны аднолькавыя.

Каля мяне прайшоў вельмі блізка, і я разгледзеў на яго твары нават кожную ямачку ад воспы. А ростам – дакладна мне па плячо! Ты глядзі, колькі ў гэтым невялічкім целе змешчана таленту, якое багатае сэрца даравала яму прырода!..»

Пісьменнікі і белыя жураўлі

Пры сустрэчы з чытачамі кожны раз яны пытаюцца пра Васіля Быкава. Людзі робяць слухна – пра яго я мог бы шмат сказаць. Знаёмства нашае (спачатку чыста візуальнае) пачалося ледзь не з першых пасляваенных год (1946-1947 гады).

Калі я вучыўся ў Гарадзенскім педінстытуце, мне, старшыні прафкама, па суботах быў заўсёды клопат – не пускаць на танцы афіцэраў з Гарадзенскага гарнізона. Яны настырна імкнуліся на вечары. Нашыя студэнты вайсковым равеснікам у бліскучых рэгаліях ды пры грашах зайздросцілі, таму ў калідорах выбухалі канфлікты і нават – бойкі.

Сярод тых танклявых і статных лейтэнантаў з новенькімі ордэнамі ды медалямі знаходзіўся недзе і Быкаў. Ён тады сабе прыгледзеў у жонкі ладную бландзіначку з літфака – Надзею Кулагіну.

Так і пачалося нашае з ім знаёмства, каб потым перарасці ў такія ўзаемаадносіны, калі кажуць – яны дружылі сем’ямі.

Пра гэтага пісьменніка напісана шмат. Збіраюся і я выкласці на паперу свае назіранні аб ім. Покуль што абмяжуюся алегорыяй. Вось яна.

Белыя жураўлі цяпер занесены ў Чырвоную кнігу.

Ад выпсаў Японіі, Шры Ланка і даліны Меконга вясной у непраходную тундру Сібіры з выраю заўсёды вяртаюцца вялізныя чароды качак, кнігавак, бакасаў, лебедзяў ды мільёны іншых птушак і птушчак, але толькі гэтым істотам людзі імкнуцца дапамагчы, за імі сочаць спецыяльныя самалёты арнітолагаў. Газеты друкуюць зводкі аб пераадоленых імі кіламетрах, а сібіракі з трывогай гадаюць: колькі вернецца іх з цёплага краю на гняздоўі ў гэтым годзе і ці прыляцяць яны на гэты раз увогуле. Бо белых жураўлёў заўсёды надта мала, яны вельмі ранімыя, а без іх чамусьці сумна ўсім нам на свеце.

Усё гэта – агульнавядома. Але ж якая, скажаце вы, сувязь рэдкіх птушак з пісьменнікамі?

Самая непасрэдная.

Пісьменніцтва – справа таленту і характару. Ужо прыводзіліся прыклады, што хлеб гэты надта нялёгкі. Па афіцыйным даведніку ў СССР людзей, што пішуць літаратурныя мастацкія творы, больш за дзевяць тысяч. Незалежна ад таго, хто яны па творчым профілі – празаікі, драматургі ці паэты, аднак сярод гэтага шматтысячнага войска ёсць асобная катэгорыя майстроў.

Гэтыя – апантанія незвычайнай жарсцю да мастацкай праўды і з буйной пісьменніцкай фантазіяй. Такія адзінкі даюць людзям гаючы сродак – яго ніводзін доктар не можа даць цераз аптэку сваім пацыентам. Бо толькі аўтар, толькі ён адзін, можа пераадолець свае клопаты і намаганні, выліваючы гэта на паперу. Апісваючы свой горкі вопыт, сваёй буйной фантазіяй ён можа пераўтварыць яго ў незвычайныя вобразы.

Такім з’яўляецца і аўтар «Альпійскай балады», «Мёртвым не баліць» і «Круглянскага моста».

Ён прымушае загаварыць да нас кожную лагчыну і камень, кусцік і хмару, кропельку расы і палянку, ядловец і аўстрыйскую суніцу, праз якія вядзе чытача разам з абарванымі, худымі, згаладалымі ў моры чалавечых страстей героямі, якія нам гэтак дарагія.

Няма нічога больш крыўднага, як сцвярджанне абывацеля, што выдатныя пісьменнікі жывуць прыпяваючы. Абывацель і аднаго дня не вытрымаў бы такога «прыпявання».

Вялікі талент адно калі-некалі дастаўляе аўтару радасць, але часцей за ўсё яго непадкупнае сумленне нясе пакуты незадаволенасці дасягнутым, штурхае да наступных пошукаў і выпрабаванняў ды кідае ў новыя канфлікты з асяроддзем, як часта здаралася і з Васілём Быкавым. Маю на ўвазе таго, танкашыяга Васіля, што яшчэ хадзіў без арэолу, быў ціхім і самім сабой, жывучы ў Гародні па вуліцы Кашавага, 23 (цяпер

Вялікая Траецкая) у двух пакойчыках з агульнай кухняй, а людзі вакол яго трымалі сябе натуральна – яшчэ не пачыналі гуляць з пісьменнікам, бы тыя акторы на сцэне.

Поспех і слава той ці іншай літаратуры вызначаецца менавіта па такіх звычайных цэлам, але магутных душой аўтарах, што стаяць у самай гушчы натоўпу, глядзяць на з’явы са звычайнага гледзішча ды пішуць аголенымі жыламі, не паддаючыся ніякім ні спакусам, ні націску (я сам не раз бачыў, як націск такі на аўтара адбываўся надта тактоўна ды людзьмі вельмі аўтарытэтнымі, разумнымі і тымі, хто валодаў нават здольнасцю дыпламата, меў багаты вопыт пераканання, акцёрскае абаянне, ды і рабілі гэта ўсё яны з самымі шчырымі, задушэўнымі інтанацыямі, бо і самі напэўна верылі, што іхнія парады аўтару толькі на карыць).

Гэткія пісьменнікі звычайна не думваюць пра буру, што выкліча чарговы іх твор, хоць самі яны надта ранімыя.

Такім нават білі шыбы.

Той ці іншы малады дэмагог-крыкун такога аўтара аб’яўляў на ўтрыманні варожай прапаганды.

А чэсныя ды гэтак адважныя ў мінулым партызаны пасылалі ў рэдакцыі калектыўныя скаргі з аўтарытэтнымі, здавалася б, заявамі: пісьменнік усё нахлусіў, бо на вайне было цалкам інакш – мы таму сведкі!

(Кажуць, калі выйшла ўпершыню з друку «Война и мир», у рэдакцыю ад удзельнікаў вайны з Напалеонам прыйшло адразу 500 лістоў-пратэстаў:

«Батарэя Раеўскага стаяла якраз не там, дзе змешчана ў рамане!..»

«Конніца Давыдава атакавала праціўніка зусім не так!..»

«Баграціён гэтага ніколі не казаў!..»

Але аўтар тады меў Ясную Паляну і – тытул графа. Сённяшняму ж – перападае на вяку і па спіне і па баку!).

Цяпер у БССР аж 400 сяброў Саюза пісьменнікаў, аднак свет ведае нямногіх. Таму такіх трэба берагчы менавіта тады, покуль жывыя, бо яны – белыя жураўлі!

Задума і ажыццяўленне

Не ведаю, як працэс пісання адбываецца ў іншых аўтараў. Буду гаварыць, як задума ажыццяўляецца ў мяне.

Наколькі памятаю, усе тэмы маіх твораў (ад самых невялічкіх мініячур з серыі «нявыдуманых гісторый» да аповесцей і раманаў) пачыналіся з нейкага глыбокага жыццёвага ўзрушэння, штуршка. Убачанае мяне здзівіла, выклікала захапленне ці абурыла.

Карацей кажучы, задума заўсёды мела эмацыянальныя карані – уражвала сваёй з’явай, пасля чаго ўзнікала ўва мне неадчэпная патрэба: тое, што мяне так кранула, асэнсаваць, а галоўнае – паказаць іншым, падзяліцца з кімсьці ўражаннямі, каб і людзі ўсім гэтым паабураліся, парадаваліся ці павошкалі.

Аналогія: дакладна так у дзяцінстве імчаў калісьці да маці з цікавай навіной, каб маму ўразіць ды пачуць ацэнку з’яве і пахвальбу сабе, што –вунь я які, што мяне нешта хвалюе!

Звычайна дастаткова аднаго факта, які цябе ўразіць, а тады па нейкай ланцуговай рэакцыі ў тваёй псіхіцы ўзнікаюць адразу пяць, дзесяць, дваццаць падобных фактаў, кладуцца ў нейкую стройную сістэму, і ты ўжо за імі бачыш цэлую з’яву ці праблему ва ўсёй яе сутнасці.

Напрыклад, у паліклініцы я быў сведкам, калі старая бабуля бэсціла медсястру, калі тая брала з пальца кабеты кроў. Кабета абуралася: «Ну, што ты, мілая мая, у палец мяне колеш, што ты ў ім убачыш? У мяне якраз во тут усё нутро баліць, бо прагніло, бы ў старым цілівізары тым, а ты ўнь сюды голку сунеш!»

Падслухаўшы гэта, я адразу ўспомніў іншыя сітуацыі, калі бабулі гэтакаса траплялі ў канфлікт з асяроддзем, і загарэўся напісаць апавяданне «На аўтобусным прыпынку». Мне надта ж захацелася, каб людзі яго хутчэй прачыталі, пасмяліся, але і

зразумелі ды пашкадавалі такіх бабуль, якія ўсіх нас выкармілі, на руках вынасілі і выгадавалі.

Мне здаецца, роля пісьменніка і заключаецца у тым, каб заўважыць у будзённых справах нешта значнае, акцэнтаваць на ім увагу, усхваляваць людскія сэрцы, «заразіўшы іх пачуццямі», аб чым гаварыў Леў Талстой.

Пры стварэнні чарговага твора гэтулькі мы ўкладваем у яго душы і думак, што потым я, напрыклад, доўгі час не мог заходзіць у рэстаран і бачыць афіцыянтку Машу, з якой пісаў сваё аднайменнае апавяданне, – калі набліжаўся да рэстарана, мне бытта пачынаў нехта вадзіць пальцам па аголенай ране. Часамі я блытаю: было гэта на самай справе ці адно – малюнак з якога-небудзь майго твора...

Калі я ўжо маю штуршок і загараюся тэмай, то нейкі час працэс тварэння адбываецца «на нагах». Знаёмыя, спаткаўшы мяне тады на вуліцы, пытаюцца: «Куды ляціш, чаго не вітаешся?.. Зазнаешся, нябось!..» А я, ці то іду, ці то еду аўтобусам, тралейбусам, нікога не бачу. Ува мне адбываецца накапленне матэрыялу. Гучаць ператасаваныя так і гэтак фразы, якімі будуць гаварыць мае героі, ужо бачу іх і перажываю іхнія клопаты, разам з імі смяюся ці смуткую.

Затым ідзе нейкі час барацьба з самім сабою. Здаецца, маю ўжо ўсё: штуршок, матэрыял – і нават бачу выразна канцоўку твора, а сесці за стол не магу – перашкаджае якаясьці перапона. Мабыць, тут наступае з’ява псіхалагічнага плана: вобраз не можа перайсці адразу з плоскасці тэарэтычнай у практычную.

Нарэшце, ці сам сябе пераконваю, ці па іншай прычыне, сядваю за стол ды пачынаю ўсё вынашанае запісваць. Пішу, як кладзецца на паперу, не раз усё мяняючы ды перарабляючы, адчуваю пры гэтым вялізную асалоду і сябе кожны раз дакараю: дзівак, такі прыемны занятак і чамусьці адкладваў, цягнуў!..

Для мяне найцяжэй напісаць першую фразу твора, знайсці адпаведны запеў – камертон, як кажуць некаторыя. Прыкідваю так і гэтак, пакуль не дабіваюся адпаведнай інтанацыі і рытму,

пасля чаго абзацы і раздзелы кладуцца адзін да аднаго ў адпаведнай згодзе.

Спачатку бегла запісваю толькі агульныя контуры твора, які выношваў на вуліцы, у аўтобусе, – расстаўляю яго параметры. Даю пару дзён сабе астынуць. Нарэшце, бяруся за накід і... з галавой кідаюся ў вобразы, якія ўжо бачу праз радочкі на паперы. Тады няма такой сілы, якая б адцягнула мяне ад рукапісу, пакуль рэч не скончу.

Калі мне пішацца, магу чытаць толькі газеты, выступаць перад чытачамі, але паралельна працаваць над другім творам не ў сілах. Мушу з сябе выкласці ўсё, пэўны час адпачыць і толькі тады гатовы заразіцца наступнай тэмай.

І вось твор напісаны. Перадрукаваны і раз, і два, і тры. Вылізаны і вычышчаны. З жахам думаю: цяпер перада мной – сутычка са службаю, што стаяць паміж мной і чытачамі.

Першы – рэцэнзент. Апісаны ўжо выпадак з «Данутай», якую першым прачытаў намеснік галоўнага рэдактара «Маладосці», на жаль, – не рэдкае выключэнне. Таму у рэдакцыях пачынаеш хітрыць, камбінаваць, бо аднаму рэцэнзенту не спадабаецца, напэўна, гэта, іншаму – тое. Для ілюстрацыі яшчэ некалькі прыкладаў.

Восенню 1951 года Янка Брыль, Аляксандр Міронаў і Уладзімір Карпаў праводзілі ў Гародні семінар маладых пісьменнікаў. Абмеркаваўшы мой першы твор – «У адным інстытуце» – яны згадзіліся: аўтар стварыў арыгінальную аповесць і яе трэба друкаваць. Рукапіс забралі для часопіса «Полымя».

Мінуў месяц, другі. Прайшло паўгода. Прайшоў цэлы год, а твор ляжаў без руху. Аповесць на моладзевую тэму. Усюды гэтулькі гаварылася аб неабходнасці пісаць пра маладых, а тут...

Я адчуў сябе надта пакрыўджаным.

Аднойчы, будучы ў Менску, я ў адчаі зайшоў са скаргаю да першага сакратара ЦК ЛКСМБ Пятра Машэрава (з ім мы

пазнаёміліся, калі я быў сакратаром яшчэ камсамольскага камітэта Гродзенскага педінстытута). Нават і не спадзяваўся, што пасля майго візіту Пётр Міронавіч выкліча галоўнага рэдактара «Полымя» – Максіма Танка. Яўген Іванавіч, вядома, на мяне пакрыўдзіўся, аднак загадаў аповесць рыхтаваць у друк.

І вось узяў я ў рана нечарговы адпачынак на месяц (дамагчыся звальнення дырэктару сельскай школы ў разгар навучальнага года не лёгка нават і цяпер!) ды прыбыў у сталіцу для работы з рэдактарам К. Першы дзень «зрабілі мы 15 старонак аповесці. Гэтулькі ж здалі радакцыйнай машыністцы і ў наступны дзень. На трэці – толькі мы селі з К. за рэдакцыйны стол, увайшоў паэт С. з шахматнай дошкай пад пахай:

– Згуляем?

Мой рэдактар бесцырымонна адсунуў рукапіс і засеў над фігурамі (звычайнае чванства сталічнага выскачкі перад чалавекам з правінцыі).

Дакладна тое самае адбылося і ў наступны дзень. Час доўжыўся. Наперадзе – увесь рукапіс у чатырыста старонак. Грошы канчаліся. У школе мяне чакалі, не магли дачакацца. Што рабіць? Крыўдна, разбірала злосць. А скажы аб усім адкрыта, капрызны рэдактар знойдзе прычыну мяне «зарэзаць» увогуле – яго ўлада. Вунь колькі маладых канкурэнтаў таўчэцца з рукапісамі ў калідорах і лісліва спрабуюць загаварыць з К!..

У рэдакцыю на працу прыходзілі ў дзве гадзіны дня, а я з’яўляўся раней, бо ўсё чакаў, калі прачнецца ў рэдактара сумленне. Дзе ляжаў ключ, ведаў. І вось аднойчы на нейкі час стаў я партызанам: у кабінэце загадчыка паэзіі знайшоў шахматы ды павалок іх у туалет.

У гэты дзень сядзелі мы над рукапісам даўжэй. Здзіўлены С. некалькі разоў заходзіў да нас, пытаўся пра шахматы. Доўга над намі таптаўся, не ведаючы, куды сябе падзець. Толькі напрыканцы дня прывалок шахматы другія.

У наступны дзень схаваў я і іх. Затым – трэцюю дошку. Далей працавалі мы без перашкод.

Думаеце, за трыццаць гадоў што змянілася? Дзе вы бачылі!

Нядаўна ў тыднёвік занёс я эсэ (1983год). Рэдакцыя мне яго вярнула з непрыемнымі каментарыямі, бытта я чагосьці не ўлічыў, не зразумеў, да нечага не дарос. Толькі я ўжо вучаны. Адначасна матэрыял даслаў для азнаямлення ў часопіс. Там яго нават пахвалілі. Аднак і ў іх не пайшоў ён гладка.

Перад здачай тэксту на машынку, адкуль ён адразу меўся ісці ў набор, літсупрацоўнік матэрыял мой не толькі перапісаў па-свойму, а зрабіў над ім жудасную вівісекцыю. Нічога нікому не кажучы, я папрасіў машыністку для набору ніякіх правак не ўлічваць, друкаваць па арыгінале і нікому пра гэта не гаварыць. Эсэ так і ўбачыла свет.

З «Дануты» ў першым выданні выпалі ўсе моўныя знаходкі, бо тады лічылася грахом уводзіць дыялектызмы нават у дыялогі. Рэдагавалі ледзь не па прынцыпу: з сасны зрабіць тэлеграфны слуп. Даводзілася цяпець ды сябе цешыць: потым усё вярну.

І вярнуў.

Зрэшты, у мастацкім творы можна шмат чаго схаваць, перайначыць, не парушыўшы ні ідэі, ні фэбулы. І ў выніку аповесць мая выйшла. Пры перавыданні ўсё, што тады лічылася ледзь не кравольным, я ўстаў, і кніжка стала паўнавартаснай (не ўстаўляў толькі тое, дзе потым і сам убачыў – крытыкі мелі рацыю).

Які ўдзел аўтара ў грамадскім жыцці

Не ведаю, як у каго, а ў мяне пісанне твораў забірае час амаль цалкам. Не маю я ні выходных, ні святаў. Калі ж і трапляю ў Дом творчасці над морам, рукапісы і машынку часта бяру з сабой.

Тым не менш, гэта не азначае, што не трымаю пальца на пульсе навакольнага жыцця. Глытаю масу перыёдыкі,

спатыкаюся з мноствам людзей, таму я заўсёды ў курсе падзей і гораха перажываю іх другім паверхам сваёй псіхікі. Нават стараюся па магчымасці ўдзельнічаць у грамадскім жыцці словам – на пленумах СП, з’ездах, секцыях і розных сходах. Да выступаў на з’ездах і пленумах СП заўсёды рыхтуюся грунтоўна, месяцамі, а то і гадамі, перарабляючы тэкст і перапісваючы, як сваю прозу, разоў па дзесяць-дваццаць.

Вось так у мяне сабралася з два дзесяткі прамоваў. Мне здаецца, памалу-памалу яны пераўтворацца ў дакумент свайго часу – вельмі складанага, забытанага і суромага.

А такога спаткання не чакаў?

Масква, 21.XII. 1960 год.

Даўно зарадзілася і расла невыносная прага пагутарыць з Твардоўскім. Мажліва, падсвядома захацелася звярнуць на сябе яго ўвагу. У душы ведаў, што жаданне ідзе ад нясіціпласці. Толькі што мне заставалася рабіць, калі яно было такое вялікае, што ніякія словы развагі не маглі мяне ад гэтага намеру адвадзіць.

Вучыўся я на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве, мне два гады было адмерана жыць у сталіцы на ўсім гатовым. Чаму не схадзіць да Аляксандра Трафімавіча, калі ў жыцці надараецца такая аказія? Ды і ў мяне быў ужо вопыт.

Усіх нашых беларусаў вельмі цікавілі падрабязнасці, як летам 1942 года ў гасцініцы «Масква» загінуў Янка Купала. Ды вось жа тая гасцініца побач, схадзі і даведайся. Аднак толькі мне выпала зайсці ў яе, пашукаць там тых пакаёвак і дзяжурных, хто працаваў у ракавы летні дзень 1942 года на восьмым паверсе, і распытаць. Давялося папахадзіць ад начальніка да начальніка, ад чалавека да чалавека, хітрыць і нахабнічаць, затое я цяпер на ўсё жыццё маю дакладную інфармацыю, што тады з песняром адбылося.

Гэтак жа знайшоў прычыну – арганізацыю Усенароднага антыалкагольнага таварыства, якое мы з Сашам Адамовічам задумалі стварыць, – і пабываў на кватэры ў генерала А. Гарбатава. Славуты генерал-палкоўнік у таварыства ўступаць не выказаў ахвоты, затое адказаў мне на адно пытанне, якое мяне дагэтуль надта мучыла: што было б, калі б Сталін паддаўся ўтаварам Жукава і для нашых войск аб’явіў баявую гатоўнасць на заходняй граніцы хоць бы на дзень раней? Аляксандр Васільевіч майго аптымізму не падтрымаў, затое на народную трагедыю з тае пары я гляджу крыху па-іншаму.

Прычыну, каб зайсці да Твардоўскага, прыдумаць таксама можна. Курсанты адзінагалосна выказалі жаданне спаткацца з ім. Але ніхто не адважыўся браць на сябе місію – ісці да паэта і яго запрасіць. Чаму не зрабіць гэтага мне?

Якраз на курсах прайшоў семінар на тэму «Шчырасць у літаратуры». Я выступаў з дакладам «Драматызм жыццёвы і ўяўны». Ён нечакана для мяне надта ўсім спадабаўся. Яго жыва абмяркоўвалі, а ў нашай групе былі такія зубры, як Вера Малева, Віктар Астаф’еў, Сяргей Вікулаў, Цырэн Шагжын, Лёва Квін, Какалы Бердыеў, Пятро Барыскоў, – іх абы-чым не купіш. Мажліва, даць пазнаёміцца з тэкстам Твардоўскаму перад тым, як пачынаць гутарку? Тэкст, напэўна, народзіць і ў яго цікавыя думкі – вось бы іх паслухаць!

Адным словам, даклад свой я занёс у прыёмную «Новаго мира» і даў сакратарцы – поўнай мілавіднай даме з зачэсанымі ў тугі вузел валасамі – і папрасіў спаткання з галоўным рэдактарам.

Праз тыдзень у «Новый мир» зайшоў я другі раз. Тая самая сакратарка прыняла мяне нядобразычліва. Эге, справы дрэнь, такія функцыянеркі заўсёды выказваюць настрой шэфа.

– Пачакайце! – амаль варожа буркнула яна.

Я няўпэўнена сеў ля сцяны.

Прыйшоў нейкі малады паэцік. Яго сакратарка прапусціла першым, і сэрца ў мяне абмерла яшчэ больш. Але ж нічога ўжо

не зробіш, сяджу, як на вуголлі, чакаю, азіраюся. Рэдакцыя «Новаго мира» была тады ў будынку «Известий». Цесна. Усюды папкі, папкі – на шафах, акне...

А вось клічуць і мяне. Узнімаюся.

Вялікі пакой, многа сталоў. Твардоўскі не адказвае на прывітанне і не падае рукі – выразна падрыхтаваны да бойкі. Толькі цяпер заўважаю, які ён вялікі. Гм, контуры яго курносага твару і праўда, як пішуць, падобныя на блін.

– Садзіцеся! – бурчыць.

Я сеў, а ён апусціўся за сталом насупраць. Пагартаў рукапіс (9 старонак), узяў на мяне вочы і выбухнуў:

–А-а, так Вы еце к тому и наи– ивен?!

Да сённяшняга дня гадаю, чаму ён так спытаўся. Ці ўбачыў, з якой шчырай адданасцю на яго гляджу, ці занадта выразна на маім твары малявалася жаданне яго пахвалы, ці ў маіх перапалоханых вачах прачытаў пакаянне – не ведаю.

–Ну, что же вам сказать? Да вы и не нуждаетесь в высказы-
вании! Вы неграмотный и нескромный человек!

Пагартаў рукапіс, знайшоў патрэбнае месца.

–Вот вы здесь пишете о Горьком, что его скучно читать! И это у вас говорится о национальной нашей гордости! Кто вам дал право так утверждать? А тут у вас говорится, что (цытую з рукапісу) «напиши об этом пьесу, так история с Блямбой Ивановной покажется ничего не стоящей». Вы откуда это взяли, из газет? Так, все это верно, но не вам об этом говорить! Далее. Вы себя называете «писатель». Да я и то пишу о себе «литератор»! А тут вы просто лжете!.. Вы там в своей Западной Украине...

Гэтак абурана гаварыў нешта яшчэ. Мяне ўсяго агарнула распач.

Я не мог зразумець – у чым справа. Усе думкі, змешчаныя ў дакладзе, спраўджаны жыццём, не з газет я іх нанізаў, яны ў мяне нарадзіліся самастойна, прыйшлі цераз мазалі, кроў! На семінары іх ацанілі сябры, цяпер з-за іх гатовы ісці я на смярот-

ны бой! У адным месцы ў мяне там і праўда пра сябе гаворыцца як аб пісьменніку, але ж гэта выпадкова! Я і сам не разумею тых аўтараў, хто выйдзе на трыбуну і сябе называе такім словам!

Пакрыўджанаму, хапіць свой рукапіс, кінуць штосьці рэзкае, ляснуць дзвярыма ды пайсці? Не, я ўсё сцярпеў. Нават ганебны акцэнт пра «Заходнюю Украіну», хоць у маіх паперах выразна ідзе пра Заходнюю Беларусь, такога ён мог бы і не блытаць. Усё сцярпеў і яму дараваў. Бо вельмі паважаў гэтага чалавека. Толькі было страшэнна непрыемна. Я быў упэўнены, што ён хоць і бог, але выразна памыляецца. Гэты выбух у яго ідзе ад кепскага настрою ці якогасці непаразумення.

Карацей кажучы, Твардоўскі мяне тады з трэскам прапёр. Гадоў з дзесяць я насіў у душы крыўду, покуль не надарыўся выпадак узяць рэванш.

У канцы шасцідзiesiąтых гадоў мы з Быкавым былі чагосьці ў Маскве і дамовіліся спаткацца ў «Новом мире». Васіль мяне ўжо чакаў у А. Кандратовіча. Ён запрапанаваў:

– Аляксей Трыфанавіч прачытаў тваю прамову на V з'ездзе СП БССР і ў захапленні ад яе. Хоча з табой з гэтага выпадку пагутарыць. Я абяцаў, што цябе прывяду. Пайшлі!

– І мне якраз трэба да шэфа, пойдзем разам! – усхапіўся Кандратовіч.

Я раптам адчуў, як той асадак, што застаўся ў мяне пасля ракавога спаткання з Твардоўскім, пачаў знікаць. Яшчэ падумаў, што ў з'ездаўскім выступленні ёсць і думкі з таго самага даклада, які калісьці яму прыносіў.

Усё гэта нападўняла маю душу адчуваннем радаснай перамогі. У рэдакцыю свайго выступлення я не пасылаў, але нават не пацікавіўся, як магло яно трапіць Твардоўскаму ў рукі. Мабыць, па лініі «самвыдата». Альбо Васіль перадаў яго па сваёй ініцыятыве. Эх, як добра мець надзейных сяброў! Цяпер рэдакцыя «Новаго мира» змяшчалася ўжо ў прасторных пакоях і не на адным паверсе. З радасным настроем крочыў я з Быка-

вым і Кандратовічам на другі паверх, дзе быў кабінет галоўнага рэдактара.

Ужо мы даходзілі да мэты, як у прыёмнай я ўбачыў тую самую поўную сакратарку. На гэты раз яна здалёк нам міла ўсміхалася. А ўва мне раптам абудзіліся падзеі дзевяцігадовай даўнасці: яе нядобразычлівасць і фразы Твардоўскага: «Кто вам дал право так говорить о Горьком?!», «Вы откуда все это взяли, из газет? Не вам говорить обо всем этом!..», «Вы лжете!..», «Вы там в своей Западной Украине...».

І мяне раптам заела. Ува мне загаварыла звычайная чалавечая годнасць. Адразу ўзрадзілася тая крыўда, ганьбаванне, якія я спазнаў калісьці ад гэтых людзей, і ногі адмовілі несці мяне да галоўнага рэдактара. Усярэдзіне ўсё аж кіпела: ах, дык ты ўжо адумаўся? Не-е, такога нармальныя людзі хутка не забываюць!

– Ну, пайшлі, пайшлі! – падганяў мяне Васіль. Але сябрам я аб’явіў, што спатыкацца з Твардоўскім перадумаў.

– Ты што, струсіў?! Ай-яй-яй?! Пайшлі-і!.. – Быкаў з Кандратовічам хапілі мяне за рукавы, але я вырваўся і нырнуў на першы паверх.

І вось дзіва, колькі часу прайшло з тае пары, а я не каюся. Нават і цяпер лічу, што зрабіў правільна. А што? Мы таксама з гонарам, хоць і з Заходняй Беларусі, і абражаць людзей не дазволена нават багам. А мо Твардоўскага я гэтак паважаў, што не мог дапусціць, каб ён каеўся, прасіў прабачэння? Адным словам, дакладна цяпер і сам не разумею.

Праз год ці два, калі разганялі навамірцаў, выклікаў мяне Кандратовіч, каб я забраў свае рукапісы. Апрача аповесці, ён мне перадаў і з’ездаўскае выступленне. На ім былі нейкія знакі, зробленыя Твардоўскім. Я выступленне прыняў, нават не прызнаючыся, што рукапісу ім не пасылаў, і таму маглі яго мне не аддаваць.

ДЗЭННІКІ

Баявы дзённік А. Н. Карпюка, камандзіра партызанскага атрада імя К. Каліноўскага Беластоцкага злучэння

Першым літаратурным творам лічу запіскі ваеннага часу. З’явіліся яны такім чынам.

Пры арганізацыі партызанскага атрада імя Кастуся Каліноўскага мне было загадана камандзірам брыгады – Мікалаем Калістратавічам Вайцяхоўскім – весці дзённік. Я тады яшчэ не ўмеў дзяліцца з паперай думкамі ды перажываннямі – запісаў, бытта пад прымусам, неакуратна ды бессістэмна (бывала, звычайнае глупства на паперу заносіў, а больш важныя падзеі чамусьці – не!). Аднак і ў такім выглядзе ён нешта варты, бо ў ім – подых падзей саракагадовай даўнасці, што сталі ўжо гісторыяй, авеянай легендай. Гэта наогул. Для мяне ж слабаразборлівыя, зробленыя простым аловачкам нататкі на трафейнай паперы – першая барацьба з самім сабой, пераадоленне сваёй ляюты, у выніку чаго пэўныя факты, вобразы, падзеі і людзі былі занесены на паперу і паслужылі, каму трэба, даведачным матэрыялам, а праз шмат гадоў гэта дало некаторую ўпэўненасць будучаму аўтару: у мяне ж ёсць пачатак!

У любы час партызанскія нататкі маглі трапіць у лапы гітлераўцам, таму многія імёны і тэрміны пісаў я пад псеўданімамі і недагаворваў фразы. Каб цяпер было зразумела, у тэксце парабіў я зноскі і дадаў тлумачальныя словы; яны – з падвоенымі дужкамі. Напрыклад, ((Кардаш)).

Арыгінал партызанскага дзённіка (а яго я пісаў на дыялекце сваёй вёскі) знаходзіцца ў Дзяржаўным партархіве Беларусі, у асабовых справах нашай партызанскай брыгады. Уставіў

тлумачальныя словы і парабіў зноскі аўтар дзённіка ў чэрвені 1966 года.

3.V.1944. Былі ўзяты (па дамоўленасці з узятымі) два рабочыя з лесанарыхтоўкі Скраблякі, з шашы¹⁴.

7.V. Ноччу былі ўзяты па добрай волі 7 чалавек з Дзернякова. Быў сам.

7.V. Ноччу быў узяты (па дамоўленасці) з в. Грыбаўцы былы нямецкі салдат¹⁵. У час аперацыі Сашка Янкевіч з С. ((Скраблякоў)), параніў ((іншага)) немца.

8.V. Прыняцце прысягі прыбыўшымі.

9.V. З раніцы ((мінулага дня)) грыбаўскія мужыкі, асабліва Іван ((сын Петрука Абрамовічавага)), з сабакамі нас выкрылі. Сашка-ляснік ведаў, але не папярэдзіў нас. 16 немцаў (1 кулямёт, адзін аўтамат) падышлі да нас ушчыльную і сталі абстрэльваць. Паніка. Новапрыбыўшыя ўцяклі. Камбрыг¹⁶ і другія з аўтаматаў адказалі ((вялі агонь)).

Кінуўшы ўсё, сталі ((мы)) адступаць. Загінуў Сашка са Скр. ((Янкевіч¹⁷)). Пакінулі ў паніцы з атрада «К. К.» тры вінтоўкі, адну дзесяцізарадку, у тым ліку вінтоўку забітага.

Пад вечар перайшлі шашу. Узялі адну дзесяцізарадку, дзве вінтоўкі з зямлянкі. Дзернякі – Мішка Ц., Обадаў, Зотаў пайшлі ў Дзерн ((Дзернякоўскі)) лес. Камбрыг пайшоў далей. Я, Саша К. ((Кардаш)), Люба ((Трахімчык)) засталіся тут працягваць справу.

10.V. Разведка. Дубава.

11.V. Разведка. Узяў дакументы, тол¹⁸. Вечарам хадзіў у Габяты на ўзрыў ((поезда)). Днём ішлі цераз зуброўскія палі ў Зялёную. У апошнюю нас праводзіў мазур¹⁹. Я прыкідваўся за немца ((быў апрануты ў нямецкі мундзір)), ((бытта)) вёў арыштаваных ((Любу Трахімчык з Сашам Кардашом)). Закладвалі ((міну)) два разы. Узрывацель не спрацаваў.

12.V. Разведка. Бацька. Чуткі аб Дзернякове. Сарачынскі здрадзіў. Арыштаваны, па чутках, 4-5 чалавек з завербаваных

((якія 8.V прымалі прысягу)). Бацька начуе з намі ((баіцца, што арыштаваныя яго выдалі)).

13.V. Сашка-ляснік²⁰. Хітра абмінае сваю віну²¹. Учора немцы вадзілі дзернякоў па Ліпніках²².

14.V. Нічога, разведка. Чакаю шнура і Ваську К. ((Курцэвіча)) з В. ((Валіл)).

15.V. Нічога, разведка. Максім заўтра прыйдзе зусім²³. Шнура няма²⁴.

16.V. Нічога.

17.V. Ноччу прыйшоў Максім. Адна дзесяцізарадка і вінтоўка ((прынёс)). За Пілатоўшчынай 20 чалавек з Бел. ((Беластока)) чакаюць сувязі, нікога не маюць²⁵. Сашка-ляснік едзе ў Дзернякова даведацца пра групу ((беластоцкую)) і ў Пілатоўшчыну – наладжу ((сувязь)) з той ((групай)), – а ў Ласіняны – за аўтаматам. Ідзем сёння з Сашкам ((Кардашом)) на ўзрыў.

18.V. Узрыў не атрымаўся. За цэлую ноч – ні аднаго эшалона. Сашка з Максімам ідуць за людзьмі з Пілат. ((Пілатоўшчыны)), а я з Любай іду на ўзрыў. Нічога ((цікавага няма)).

19.V. Узрыў удаўся²⁶.

Прынялі людзей – дваццаць чалавек без зброі. Плануем дзела з Крушынянамі²⁷. Трэба дастаць зброю. Атрымаў пішучую машынку²⁸. Абяцаў ((Юлек)) Кушнер карту. Сёння Люба з Сашкам пойдучь у Дзерн. ((Дзернякова)). Быў Васька ((Кунцэвіч)).

У Дзернякова не ідуць, там нічога няма²⁹. Быў у Кушнера. Была выпіўка, зайсці ((да яго)) не мог.

20.V. Дастаў карту. Заўтра ідзем у Крушыняны.

21.V. Заходзім на месца размяшчэння беластоцкіх ((людзей, якія прыбылі ў партызаны з Беластока)). Іх ((толькі што)) паганяла аблава. Кінулі тры вінтоўкі і наган. Жэнька-лейтэнант вінтоўку захаваў. Немцы забралі ўвесь тол³⁰. Дапамаглі ім крушынянскія і лужанскія мужыкі ((самаахоўшчыкі)).

Ідзем у Крушыняны.

Я – немец ((пераапануты ў нямецкі мундзір)). Максім – украінец³¹. Сашка – ((бытта)) паліцай. Вядзём ((бытта)) двух арыштаваных.

Заходзім ((у вёску)).

Камедыя разыгрываецца прыма³² ((здорава))! Зброя па хатах. Забілі солтыса і двух ((узброеных)) вартаўнікоў, якія раніцай былі на аблаве і знайшлі беластоцкіх. Узялі мы адну дзесяцізарадку, адзін наган. Нас абстралялі з вінтовак³³.

Вечарам адаслаў беластоцкіх назад у Каралёўскі лес. Прыйдуць ад іх на заданне 3-4 чалавекі. Заўважаны ((нейкія)) два новыя партызаны.

23.V. Дождж, холад. Васька Кур. ((Курцэвіч)).

Двое, заўважаных учора, – з нашай разведкі. Быў Грышка Скраб. ((Скрабляцкі)). Прыйшлі на хутар да Сашкі ((Аляксандр Храноўскі, які жыў з маці ў вёсцы Дзернякова)) і вярнуліся назад. ((Налівайка³⁴ з сябрамі)) расказвалі, што ((пусцілі)) пяць эшалонаў, знішчылі электрастанцыю ў Крынках. Учора раніцай ((немцы)) іх паганялі ля Юзэфава.

24.V. Нікога. Нічога. Максім і Сашка ((Кардаш)) ідуць па снарады за Валілы. Прыйшло трое з беластоцкай групы.

25.V. Быў Сашка-ляснік. Аб Крушынянах ((людзі)) апавядаюць неверагодныя рэчы, раздулі выпадак чорт ведае як.

26.V. Хадзілі на бамбёжку³⁵ ў Вераб'і. Збамбілі тое-сёе, але была свіння пудоў ((на)) дзесяць – не ўзялі.

27.V. Высылаю ((хлопцаў)) красці бомбы з беластоцкага аэрадрома³⁶. У сераду павінен ((нехта)) з нас быць на разведцы ў Беластоку (у антыфашыстаў). 31. V³⁷.

28.V. Да беластоцкай групы прыбыў з атрада «Звезда» Жук. Ён з групай ((перад гэтым)) быў у Крушынянах. Узяў і вінтоўку, людзей «васточнікаў»³⁸. Я сам хадзіў на сувязь. Тып мне не спадабаўся³⁹.

Людзі ў Белас. ((Беласток)) пайшлі сёння. Жэнька, Мішка, Яшка. Прыбыў сувязны ад камбрыга⁴⁰.

29.V. Еду сёння да камбрыга⁴¹. Сашка і Люба пайшлі за людзьмі ў Дзернякова. Магчыма, звязуцца з групай, якая спаліла маёнтак Гараймова і пусціла цягнік ((пад адхон)) 27. V.

30.V. Прыбыў ((да ст.Кур'яны)). Ехаў у брэку⁴². Тадзік ((як выявілася ўжо)) прыязджаў другі раз у Страшава па мяне. Зыходзім на месца сустрэчы. Спаткалі разведку камбрыга: Юлека, Валодзьку (Вялікага), ((Гуляева)), Мішку з Адным Вокам.

Пад вечар прыйшла Маруся⁴³. Перарабілі маю дзесяцізарадную на аўтамат⁴⁴. Ідзем да камбрыга.

31.V. Па дарозе заходзім да матросаўцаў. Іх ((немцы)) разагналі. Камбрыг. Цёплая сустрэча.

I.VI. Гутарка з камбрыгам. Справаздача і план работы (атрада). Заданне – чыгуначны мост у Валілах, шасэйныя масты і далей, што толькі можна.

Захварэў. Гарачка, 38,5. Рая ((медсястра Чыгунова)) лечыць. Дамоўленаць наконт людзей з беластоцкай групы з ((Санем)) Шварцманам – камісарам атрада «Звязда»⁴⁵.

2.VI. У паход. Са мной ідзе Філіпаў ((камандзір сумежнага атрада)), каб узяць пішучую машынку ((для камбрыга)) і дапамагчы ўзарваць мост.

3.VI. Прыбылі на месца, у лагер беластоцкіх. Тых, якія былі пасланы ў Бел. ((Беласток)) за толам на аэрадром, Жук адклікаў. Забралі мае наганы, вінтоўкі і компас ды пайшлі з Жуком⁴⁶. Дагнаў (на веласіпедзе) каля Ліпавага моста і ўсё забраў. Адно вінтоўку пазычыў Шварцману. У скраблякоў ((самі)) немцы забралі зброю⁴⁷.

4.VI. Сустрэча каля танка з трыма ((новымі)) беластачанамі. Прыходзілі ў Ліпнікі. Сашка, Максім з Навасёлавым Жоркам знайшлі снарады каля Шынкарэўскага ((в.Вераб'і)), наказаў аб іх Сашка Грыбаўскі. Навасёлаў супольныя снарады стараўся прысвоіць. У апошні момант удалося мне ((яго)) разаблачыць.

Мішка, Сашка і чалавек Філіпава ідуць зноў у Бел.((Беласток)) за толам ((на аэрапорт красці авіябомбу)). Максім ідзе за людзьмі, каб з імі зрабіць загатоўку ў Скрабляках.

5.VI. Максім з Алёшкам з Дз. ((з Яроцкім)) прыбыў сюды. Навасёлаў з Алёшкам ідуць на ўзрыў эшалона. Максім – загатаўліваць ((харчы)) ў Скрабляках.

Міцька⁴⁸.

4.VI. Вечарам Навасёлаў, Іван... забіваюць Петрука Абрамовічавага з Грыбаўцаў за тое, што ((яго сын)) 8.V прывёў у партызанскі лагер немцаў.

6.VI. У Скрабляцкім лесе нападаюць немцы на паставага яўрэя і забіваюць. Яўрэй Яшкін⁴⁹. Астатнія адступаюць.

Прыходзяць да нас лепшыя людзі ((скрабляцкія мужыкі)), абяззбройваюць немцаў на шашы. Немцы не прыехалі.

7.VI. Ідуць зноў дзяўбці тол. Двое з беластоцкіх адыходзяць з Яшкінымі ((партызанамі)) ў Ружанскую пушчу па літаратуру. Я, Люба, Філіпаў... з Косцем застаёмся.

8-9-10.VI. Навасёлаў ашукаў Максіма. Узяў траіх маіх людзей, пайшоў у Дзернякова за зброяй і сам узарваў эшалон⁵⁰. У Храноўскага (нашага сувязнога з Дзернякова) узяў дзве дзесяцізарадкі, адну прасвоіў, другую аддаў Алёшку. Даў дзве вінтоўкі лесніковых. Максім прыйшоў да нас з Сашкам у Ліпнікі.

Арыштаваны Міцька⁵¹. Кажуць: прадаўся немцам. Бацька ((мой)) уцёк ((з хаты)). Колька Еўдакімаў таксама ў нас.

10.VI.Прынеслі машынку ў Казенны лес, нікога не знайшлі.

11.VI. Мішка з Колькам ((Яшкам)) ідуць у Грыбаўцы і Белявічы за зброяй. Я, Сашка Філіпаў ідзем да толу.

12.VI. Філіпаў з часткай беластоцкіх⁵² адыходзяць, даў яму я ((лішнія)) дзве вінтоўкі.

Вечарам быў у Каралёўскім Стойле. Вельмі добры народ. Спрабавалі дзяўбці тол, не дзяўбецца. Маем чатыры кілаграмы, ((атрыманыя ад Філіпава)), тры снарады схавалі.

13.VI. Бачыліся з лесніком. Таямнічыя міны знойдзены. Ідзём у Ліпнікі.

14.VI. Завёў бацькоў у Казённы лес⁵³.

Баліць моцна нага.

Вечарам хадзіў дзяўбці снарады на шашу, не дзяўбуца. Сільная бамбёжка нашых самалётаў⁵⁴.

15.VI. Прыехаў ((поездам з Беластока)) Максім. Прывёз медыкаменты. Бачыў у Бел. ((Беластоку)) Міцьку⁵⁵. Прынеслі дзве вінтоўкі з замкамі і дзве без ((замкоў)).

16.VI. Прышоў Грышка ((Налівайка)). Кулямёт ёсць, трэба дастаць ((г.зн. – схадзіць і ўзяць)).

Сувязь з...

Былі нашы ў Вераб'ях у Ігнатовіча на «бамбёжцы», немцы ім наўздагон стралялі.

Сёння ўсё ідуць па вінтоўкі ў Грыбаўцы, потым будуць рэзаць сувязь ((слупы з тэлефоннымі дратамі)). Я з Любай застаюся. Заўтра павінен наладзіць сувязь з Валодзькам ((Карпюком, сынам Паўла)), Васькам і Мялешкам.

17.VI. Сувязь парэзали. Вінтовак не дасталі – на потым. Цераз Кольку Аляшовага выклікаў Ваську ((Курцэвіча)). Мае ў панядзелак або ў аўторак прыйдуць да нас назусім. Заўтра прыйдзе Мялешка з Бараноўскім. Паслязаўтра – Валодзька ((Карпюк)). У аўторак ((трэба)) чакаць усходніка з Беластока. Ваньку Абрамовічу ((трэба)) даць катэгарычнае ўказанне, ((стрэлачніку)) Іўчанку – загад⁵⁶. Дамовіцца наконт Янюка, зрабіць катастрофу ((поезда)) разам.

18.VI.44. Мялешка не прыйшоў. Прыбыў ад Максіма Мішка Т. Мішка і Алёшка ((Яроцкі)) павінны забраць Міцьку днём⁵⁷.

Хадзіў ((Яроцкі)) Алёшка ((пераапанутым)) за немца. Мішка Велькі Міцьку прывёў. Я з Мішкам Цярэшкам⁵⁸. Хадзіў у Зубкі да абходчыка па аўтаматы. Не дастаў. Людзі вельмі добрыя, асабліва яго ((абходчыка)) сястра.

19.VI. Прыбыў Філіпаў з групай. Прайшлі на мост. Вядуць аднаго мясцовага. З імі Рая, ((яна)) ўзялася лячыць мне ногі⁵⁹. Прыйшоў Максім з людзьмі, прынеслі кілаграмаў 10 толу.

20.VI. Філіпаў пайшоў, засталася Рая лячыць мяне. Між іншым, яна ((сама)) не можа хадзіць.

Нашых дзевяць ((партызан)) пайшлі паліць ((маёнтак)) Цецяроўку. У маёнтку наткнуліся на немцаў. Сашка Кар. ((Кардаш)) адкрыў ((з кулямёта)) агонь першым. Уцякалі нашы пад абстрэлам. Фарсіравалі рэчку ((Свіслач)) уброд. Збамбілі лужане.

Другая група ў 5 чалавек з...⁶⁰ большым хадзіла ў Скраб. ((Скраблякі)) па газу. ((Сабралі)) 8 літраў.

21.VI. Прыехаў роварам ((веласіпедам)) Васька ((Курцэвіч)) да нас зусім. Пайшоў Сашка з групай у тры чалавекі ў Дзернякова за Іўчанкам, Храноўскім і Янюком. Я з Мішкам хадзіў у Белявічы. Не дасталі нічога.

22.VI. Я, Максім узарвалі «SF» супроць Банадыка. Пяць вагонаў ((пульманаўскіх)) саскочыла⁶¹.

Прыйшлі ў Каралёўскі да бацькоў. Прыйшоў Філіпаў з 7 новымі. Навасёлаў даў два ўзрывальнікі.

З бацькам хадзілі ў Юзэфова⁶².

Грышка ((Налівайка)) ідзе з Навасёлавым...

23.VI. Ідзём у Дзерн. ((Дзернякова)).

24.VI. Прыбылі. З Янюком не выйшла⁶³, адклалі на аўторак. З Іўчанкам – на панядзелак. Проста Сашка Кар. ((Кардаш)) ленаваўся зайсці. Прынеслі дыскі кулям. ((кулямётныя)). Прыходзіў Храноўскі, я быў сонны, не ведаў, што гаварыў.

25.VI. Былі ў Майдане. Лічаць нас за дэсантнікаў, добра аб нас адзваюцца. Дасталі газы⁶⁴. Максім адпраўляецца ў Ваўкав.((Ваўкавыск)). Васька ((ідзе)) развед. ((разведаць)). Жэдня, вадакачка⁶⁵.

26.VI. Былі ў Крынках на загатоўцы. Вечарам начштаба з групай ((у)) чатыры чалавекі хадзіў у Дзерн. за Храноўскім ((Аляксандрам)). Узялі яго “сілай”⁶⁶.

Сашка Кар. ((Кардаш)) з ((Курцэвічам)) хадзіў за Іўчанкам. Катастрофа не ўдалася, бо ішоў ((якраз)) пасажырскі⁶⁷. Разрушылі блокпост⁶⁸. Узялі тэлефон, ключы, Іўчанку прывялі.

Прывялі аднаго «васточніка». Прыехаў ((з Ваўкавыска)) Максім. Заўтра спадзяёмся ((на людзей)) з Ваўкавыска.

Зайшлі ў Саколе. Былі ((там)) тры немцы. Хацелі іх узяць. Пачулі нас і ўцяклі⁶⁹. Зайшлі на станцыю, пабілі апаратуру, падпалілі станцыю. ((Яна)) адно абгарэла, Янюк перавёў стрэлку⁷⁰ пад санітарным паездам. Чатыры вагоны выскачылі. Поезд абстралялі. Па дарозе загатавіліся ((харчамі)) ў Случанцы.

27.VI. Ідзём у Дубава. Загатаўляліся ў Стр. і Бел. ((Страшаве і Белявічах)).

28.VI. Хадзіў з Максімам раскручваць снарады каля танка⁷¹. Дзесяць ((снарадаў)) раскруцілі. Адзін пада мной узарваўся ((капсуль))⁷². Мы пайшлі ў Ліпнікі. Сашка з астатнімі застаўся дзяўбці ((тол у снарадах)).

29. VI. Пры пераходзе групай Кардаша чыгункі немцы абстралялі ((іх)). Курц. кінуў тол⁷³. Максім і ўсе астатнія пайшлі шукаць ((тол)). Каля месца пераходу ((пуці)) была засада. Прынялі мы бой⁷⁴. Кулямётчык Кардаш уцёк⁷⁵, з-за чаго ў нас нічога не выйшла. Мусілі адступіць. Максім з людзьмі пайшоў, а я з Любай застаўся⁷⁶.

30.VI. Хадзіў з Любай па тол, яго немцы падабралі. Ёсць ((нават)) месца, дзе ((тол)) сыпаўся. Быў ((у лагеры)) гэтым часам Валодзька ((Карпюк)) з Гарадка з другам, я ((іх)) не застаў. Колька ((Парэмскі, сын Еўдакіма)) быў у Марусі ((Мразоўскай)), было замкнёна ((кватэра))⁷⁷.

I.VII. Роварам прыехаў у Каралёўскі лес. Прыйшлі пасыльныя ад камбрыга. Максім з Алёшкам ((Яроцкім)) з Дз.ідуць да камб.((камбрыга)).

Кушў у Філіпава бяшумку за дзве вінтоўкі. Нашы падышлі пад Баранавічы. Ноччу прыйшло пятнаццаць чалавек ((з)) брыгады Матамасьяна з Яшкам. Прыйшоў Навасёлаў.

1-10.VI. Звадзіў Харашаева ((з брыгады Матамасьяна)) на поезд. Дастаў ад Федасеева 8 кг толу і ўзрывальнікаў. Выявілася многа снарадаў. Бацька дастаў кулямёт⁷⁸. Валодзька прывёў дзвюх дзяўчын з Ваўкавыска, я аддаў іх Федасееву.

Хадзіў на ўзрыў ((поезда)) з Любай, Колем П. ((Парэмскім)) і Юзікам ((Стульбам)). Узрыў не ўдаўся⁷⁹. Зарад зняў. Немцы ((нас)) абстралялі.

Хадзіў з Сашкам і Любай да пуці каля Глеіска. Немцы ((нас)) выявілі, не падпусцілі, ледзь ((мы)) ўцяклі. Ноччу Сашку і Любу таксама не падпусцілі.

Я з Любай хадзіў у Ліпнікі – не падпусцілі. Вялікія масы ((нямецкай)) арміі. Паходы зусім немагчымыя.

Быў на «бамбёжцы» ў Скрабляках.

Па няпэўных дадзеных, Мішка Вялікі – з гестапаўскай школы з Беласт. ((Беластока)). Двух, якіх я даў Яшку – аказаліся ((немцамі)) падасланыя, – расстралялі.

Прыйшлі Абрамовічы ў «Звязду». Я паручыўся за Валодзьку⁸⁰. Вярнуўся 10.VII Максім. Камбрыга не застаў, скоро адпраўляемся ўсе⁸¹. Прывезлі пішучую машынку. Бацька ((зноў)) прынёс аўтамат. Бачыў Васіля і Шымана. Прыйшоў з Ваўкавыска «васточнік». Даручаю Міцьку Цярэшкаваму сачыць ((за)) Мішкам Вялікім.

11.VII. Хадзіў у Страшава. ((Пры пераходзе)) цераз жалезку ((немцы) два разы нас выявілі. Сухароў не прывезлі, пабаяліся. Калі вярталіся назад, заселі на немцаў. Я цэліў у афіцэра, і мой аўтамат падвёў⁸². Адышлі без бою.

Вечарам прывялі групу маёра з капітанам-лётчыкам, збітым пад Дзерн. ((Дзерняковам))⁸³.

12.VII. Пайшоў Сашка з двума ((хлопцамі)) на разведку. Ехала машына, ((яе)) абстралялі. Немцы машыну кінулі, самі збеглі. Мы цэлым атрадам ((і з)) групай маёра паляцелі на тракт ((каб падабраць трафеі)). ((Якраз)) ішлі калоны немцаў з цывільным народам, мы іх разагналі⁸⁴. Немцы кінулі абоз,

яго мясцовае насельніцтва развалакло. Налівайка ((Мікалай Паўлавіч)) недзе заблудзіў. Русіна забілі⁸⁵.

Вечарам пайшлі пад ліпавы мост.

13.VII. Пераначавалі каля ракі. Раніцой пайшлі далей. Каля Трасцяное спаткалі Андрэева. Сволач чалавек⁸⁶. Размова пра капітана-лётчыка і дыск да ППД. Мы загатавіліся ў Трасцяной ды вырашылі ісці назад да рэчкі.

14.VII. Пайшлі на загатоўку ў Боркі. Злавілі 8 украінцаў⁸⁷. Адправіліся ў Якубін на засаду, каб злавіць ((ix)) жьўём. Атрымалася ((бязладная)) страляніна. Забілі 2 немцаў⁸⁸. Сашка Храноўскі загінуў⁸⁹. Раздзяліліся на групы. Я з 18 чалавекамі быў у Засадах на «бамбёжцы».

15.VII. Усе сабраліся. Прышоў Сашка і нач.ас.аддзела брыгады⁹⁰ ды наш упаўнаважаны НКУС⁹¹.

Трох з арміі Камінскага расстралялі⁹².

Выслаў разведку ў стары лагер.

16.VII. Прыбылі ў стары лагер. Спаткалі мужыкоў з Нетупы. Наладзілі харошую сувязь, дасталі дзесяцізарядку ((ад мужыкоў)). Юлек ((Казусік)) з Юзэфава пайшоў шукаць бацьку.

Бацька прыбыў з валілаўскімі хлопцамі. Выслаў я іх да Федасеева, па дарозе іх нехта напалохаў.

17.VII. Вечарам да Федасеева ў Перацёсы. Арганізавалі цывільных, далі ім вінтоўку.

18.VII. Хадзілі на баявую разведку, хацелі што-небудзь зрабіць, не ўдалося.

Вось-вось Чырвоная Армія⁹³.

Фронтавы дзённік А.Н. Карпюка

Восенню 1944 года пасля партызан трапіў я на фронт і працягваў весці дзённік (бо ў гэтым адчуў ужо смак!). На гэты раз пасля першага і другога ранення (з інтэрвалам у два месяцы) у вайсковых шпітэлях я меў шмат часу і нататкі дапаўняў з памяці, ды і канспірацыя ўжо была непатрэбная, таму атрымаліся яны больш значныя.

Вось яны.

Фронтавы дзённік наводчыка 76 м/м гарматы, 756 стралковага палка, 150 Ідрыцкай дывізіі 3-й ударнай арміі 1-га Беларускага фронту.

19.XI.44г.

З Бабруйскага запаснога палка вязуць нас на Захад. Спыніліся ў Баранавічах. На станцыі – эшалоны перасяленцаў з той часткі Беласточчыны, якая адыходзіць да Польшчы. Беларусы перасяляюцца на Усход. Кожнай сям’і выдалі цэлы пяцідзсяцітонны вагон, і мужыкі заладавалі іх грунтоўна.

Мае бацькі перасяляліся напэўна не так. Гаспадарку немцы зліквідавалі. Усё нашае багацце сусед недзе перавёз у Ваўкавыск на адной фурманцы. Ад Страшава да яго – 50 кіламетраў. Мая вёска ад граніцы ўсяго кіламетраў шэсць.

Крыўдна. Няўжо ўсё так і застанецца?

20.XI.44г.

Цэлы дзень стаім у Брэсце. Шчапаем сухія шпалы і ў кацялках гатуем гарохавы канцэнтрат. Цяпло. Свеціць сонца. Пра нямецкія самалёты ўсе і забыліся...

І тут эшалоны з беларусамі-перасяленцамі. Гэтыя з украінскім акцэнтам. Дзяўчаты з салдатамі какетнічаюць, дурэюць, вішчаць. Перасяленкі дачок ад нас адганяюць...

Прыкладна так адбывалася эвакуацыя землякоў маіх і ў 1915 годзе перад войскамі кайзера, пра што столькі наслухаўся...

21.XI.44.

Цэнтральная плошча. Лес пад Мінскам Мазавецкім. Са станцыі прыбылі пехатою. Дзе спаць? Гэта не ў партызанах, дзе кожны быў сабе галава, – дысцыпліна! Спалі пад голым небам на снезе. Я – з Яфімам Паасам у абдымку. Абодва перамерзлі да касцявога мозгу, а мо і больш.

Раніцою з'явіліся вярбоўшчыкі. Каго ўзялі ў разведку, каго – у сувязь. Яфіма – у мінамётную роту.

Камандзір разведкі нашай дывізіі⁹⁴ Герой Савецкага Саюза капітан Бойчанка, выбраў мяне ў свой узвод – валодаю нямецкай мовай. Але зараз жа Бойчанка⁹⁵ даведаўся, што я быў у канцлагеры Штутгоф, і перадумаў. Старшыня-артылерыст са смешным прозвішчам – Задняявуліца – павёў мяне ў палкавую батарэю.

29.XI.44г.

Я ўжо каторы дзень – наводчык 76 м/м гарматы.

15.XII.44г.

З раніцы да вечара прападаем на вучэннях. Сумны занятак. Капай «агнявыя», маскіруй «палкавушку» (так называецца мая гармата), хавай снарады. Толькі акуратна ўсё зробіш, акупчыкі заліжаш, замаскіруеш і: «Падаць перадкі! Гармату на іншую пазіцыю, бяго-ом!» Коні «палкавушку» адным дыхам прышруць у другое месца, а там – усё спачатку.

Хутчэй бы на фронт. Адзіная забава – фокусы ў час начной пераклічкі ды – апавяданні бывалых батарэйцаў пра жудасныя баі ў Латвіі, адкуль прыбыў наш полк (у батарэі засталася адно восем чалавек з сарака). Сёння на пераклічцы быў мой чарод прыдумаць фокус. І я прыдумаў.

Пастроілі батарэйцаў. Пасля праверкі, інструктажу старшыня спрабаўся:

– Пытанні ёсць?

– Ё-осць! – крычу.

– Што ў вас, баец, слухаю!

– Таварыш старшыня, чаму ваша прозвішча – Заднявуліца, а не – Пярэдняя?

– Адставіць! – не павёў і брывом маленькі энергічны вайсковец.

– Ра-азыдзі-ісь!

Старшыня, здаецца, не пакрыўдзіўся, але мне няёмка. Каторы раз пераконваю сябе ў душы, што хохмы – не мой хлеб. Лепш было сваю чаргу прапусціць, ды пасля размовы з капітанам Бойчанкам адчуваю ў сабе комплекс непаўнаценнасці. Здаецца, пра выпадак усе ў батарэі ўжо ведаюць, хаджу як падмочаны, лаўлю сябе на тым, што стараюся да хлопцаў паддабрыцца.

Цьфу! Як агідна!...

Перад сном пачаліся ўспаміны – дакладна, бы ў партызанскім лагеры Гута-Міхаліны. Тут нават зямлянкі такія ж вялізныя – кожная на чалавек пятнаццаць.

Вьяўляецца, батарэйцы-ветэраны перажылі за нас куды больш. У партызанах мэты мы сабе выбіралі паводле сваіх магчымасцей, немцам шкодзілі з-за вугла ці – ноччу, а набліжалася небяспека – манеўравалі... А на фронце – ты ўвесь час на віду і не можаш праявіць такой самадзейнасці – выконвай загад, ды годзе.

17.1.45г.

Фронт рушыў праз Варшаву. Мы тупаем у другім эшалоне.

На Вісле, каля ўзарванага моста Кербедзя, – пераправа. У мяне такое ўражанне, што сапёры ў канфедэратках (польская частка!), стоячы па грудзі ў ледзяной плыні, насціл пераправы трымаюць для нас на плячах. Каб палякам не было так цяжка, мы імкнемся нават крочыць асцярожна, стрымліваем і коней...

Узбраўся на кручу берага і толькі цяпер спахопліваюся – разблыталася абмотка! На хаду, заразу, не паправіш, трэба да

нечага прыткнуцца. Размініравалі нам толькі вузкую дарожку, не надта збочыш з яе – страшна. Наперадзе лысее даўзёрны цагляны парог, абмыты дажджамі. Кірую туды.

Лысы парог аказваецца агромністым фундаментам. Покуль на ім прыводжу да парадку сваю нагу, аднекуль з’яўляецца паручнік Войска Польскага з фотаапаратам і шчоўкае мяне так і гэтак. Я надта разгубіўся, але паляк тлумачыць, што справа не ўва мне. Сяджу на гістарычным муры. Усяго столькі засталася ад славутага Каралеўскага замка, пра які шмат ведаю са школы. Немцы спалілі ды разабралі яго сцены яшчэ ў 1939-м...

Варшава – адны абгарэлыя шкілеты будынкаў. Падобнае ўжо бачыў летам у Мінску, калі прабіраўся праз яго ў Лошыцу здаваць справаздачу аб дзейнасці атрада. Толькі абгарэлыя шкілеты будынкаў тут іншыя па архітэктуры, а вуліцы месцамі выкладзеныя гранітнымі кубікамі – як у Вільні ці Гародні.

Нідзе – ні душы. Сёння на світанні ды яшчэ ўчора нашыя прарвалі нямецкія пазіцыі на поўнач і поўдзень ад польскай сталіцы. Гітлераўцы перад намі так драпанулі, што не чуваць нават ужо і артылерыі. Самалёты сёння не лятаюць: суцэльныя нізкія хмары. Рухаемся без ніякіх перашкод. Але няма за што зачапіць і вокам: усё панылыя куксы мураванак, руіны і пустэча.

Толькі к вечару, калі пачалі выбірацца з горада, паказаліся крыху цалейшыя дамы і домікі. З’явіліся першыя цывільныя варшавяне з клункамі, а на абочыне – нямецкія трупы.

15.11.45г.

Заходняя Польшча.

Больш за тыдзень наш полк валачэцца ў трэцім эшалоне па мокрым асфальце. З шэрага нізкага неба ўвесь час лепіць снег з дажджом – «польская зіма», як ахрысцілі хлопцы. Зрэдку наперадзе чуваць глухія стрэлы першага эшалона. Злева і справа ад шашы – сумныя і аднастайныя будынкi з чырвонай цэгля, пакрытыя маркоўнага колеру дахоўкай. Прасмярдзелыя,

каторы дзень не прасушаныя шынялі. Прамоклы на рагожу брызент з жывымі азерцамі вады на гарматах. Вазы з мінамётамі. Усё заляпанаяе гряззю. Пясок скрыпіць на восях фурманак, адчуваецца за шыяй, скрыпіць на зубах...

Гармата мая сунецца першай. Наперадзе перастаўляе крывыя ногі Разбек - маўклівы татарын у туга заціснутым рэменем кажусе. Ён – камандзір маёй гарматы, у батарэі з першых дзён. За Разбекам абыякава шлэпаюць тупымі падковамі па мокрым асфальце дзве пары шыракагрудых біцюгоў. Кіруе першай парай пажылы вусаты дзядзька-беларус па прозвішчы Гайдук. Калі дзядзька крочыць па зямлі, здаецца апранутым у жаночую сукенку, аж гэтак яго шынель кароткі (хлопцы смяюцца, што шынель у дзядзькі Гайдука – якраз, задоўгі ён сам!).

Другая пара коней ідзе сама. Ездавы чуваш – худзенькі салдацік з ямачкамі воспы на твары – тупае са мной і дэманструе фокус: ідучы з левага боку, ухітраецца падскочыць ды левай нагой здзяліць мяне ў плечы так, што ледзь не валюся. Чуваш – другі ветэран у маім разліку.

Ззаду нас – маладзенькі і пуцалаваты, зусім яшчэ хлопчык, нават з пульхнымі ружовымі вуснамі і шчочкамі, Хілько. З ім амаль такі ж юны, з доўгай і несфармаванай шыяй, толькі на цэлую галаву вышэйшы за сябра, Ісаеў. Гэты стараецца паўтарыць прыём чуваша, але як ні скача, фокус у яго не выходзіць. Нарэшце, Ісаеў выцягваецца на ўсю даўжыню на мокрым, поўным конскага памёту асфальце, ад чаго ўсміхнуўся нават мой зараджальшчык Дубаў (той увесь час з ваўкаватай паныласцю трымаўся ззаду).

Высокі артылерыст, ратуючыся ад ног наступнай запрэжкі, паспеў толькі ўзняцца на ногі, як нас агарнула адчуванне: нешта здарылася. Я паўзіраўся наперад.

Галава калоны якраз уваходзіла ў сасновы лес. Справа і злева – якіясьці плакаты.

«Г Е Р М А Н І Я!!!» – электрычнай іскрай пранеслася раптам па калоне.

Вось табе і тое самае ловага.

Адразу некуды падзелася стомленасць. Перасталі горбіцца, ажывіліся пехацінцы і артылерысты. Выцягнулі шыі ездавыя мінамётнай батарэі. Ля маёй гарматы вестку кожны прыняў па-свойму.

Разбек працягваў гэтак жа ўпэўнена крочыць, толькі фігура яго стала больш падцягнутай.

Дзядзька Гайдук, абхапіўшы нажышчамі запараныя бакі біцюга, навастрыў вусы, увабраў галаву ў плечы – бытта падрыхтаваўся скакаць.

Ажывіўся нават панылы Дубаў.

Заблішчэў жывымі вочкамі круглы тварык Хілько: яго бацькоў у Гомелі немцы жыўём спалілі ў школе.

Яшчэ больш выцягнуў шыю Ісаеў...

Усе ажывіліся ад ўзрушанасці. Настрой людзей перадаўся коням – біцюгі бадзёра замахалі галовамі ў такт кроку. Здавалася, уся калона паўтарала адно: «Дзе ж яна, гэтая самая, паганая?!»

Але зараз жа агарнула ўсіх расчараванне. Уцягнуўшыся ў лес, полк кіламетр за кіламетрам ішоў праз манатонны масіў акуратных сосен і елак.

– Уй, каб не лес! Уй, калі б не лес! – бегаючы ад гарматы да коней і назад, бурчэў Хілько.

– А што, «каб не лес»? – пытаюся.

– Так я ж бы іх, гадаў, я-а ж бы і-іх!!

– Ну, ну?

– Ат, што ты разуме-еш?! – расчаравана кідае хлапец у размоклым кажусе.

Столькі ў яго было злосці. Шчасце тваё, Германія, што на сваім шляху выставіла зялёны заслон, – нездабраваць бы табе ад нашага Хілько.

15.11.45.

Ноччу.

Нямецкі гарадок Флатау⁹⁶. Чуваць, як недзе ідзе перастрэлка. Страляюць за горадам. У ахутаных цемрай будынках – мёртвая цішыня і спакой. На ўскраіне пажар, і цемра ў цені паміж дамамі здаецца яшчэ гусцейшай. Да безупыннага дажджу са снегам за пару тыдняў прызвычаліся. Перастаём заўважаць.

Адчэплены ад перадкоў і выстраены ўздоўж тратуара нашыя «палкавушкі». На другім баку вуліцы расцягнуты ў радочак «саракапяткі». Артылерысты адпачываюць у бліжэйшым доме. Кухар на падворку, асветлены іскрамі, дзьме ў печ паходнай кухні, кляне ды бэспіць мокрыя дровы. Ля гарматнага парка на пасту – Хілько. Праз дваццаць мінут мне яго мяняць, няма сэнсу класціся спаць. Але ж чым заняцца?

Калі добра ўгледзецца ў вулічную цемру, можна пазнаць Ісаева. Аднекуль вывалак веласіпед і паказвае вартавому. Хілько шчупае веласіпед, хваліць:

– Харо-ошая машына! – хоць, напэўна, яму нічога не відаць. Са шкадаваннем дабаўляе: – Цёмна, халера!

– Цёмна! – згаджаецца Ісаеў. – От, каб відна, пакаталіся б!

– Тады пастой тут за мяне хвіліну! – раптам кажа Хілько і некуды знікае.

Я ўсё назіраю.

Неўзабаве фігура артылерыста замаячыла ля будынка. У руцэ яго – запаленая газета. Праз адчыненае акно Хілько нагінаецца ў асабняк, кідае туды полымя.

Праз некалькі хвілін віла багатага гітлераўца выстрэльвае ў неба вулкан агню і дыму, ярка выдзяляючы прыгожыя калоны і ўсё багацце сваёй архітэктуры...

Цяпло агню ўжо даходзіць і да гармат. Хілько, не спускаючы вачэй з «палкавушак», як мага бліжэй падыходзіць да полымя, падстаўляе плечы з мокрым кажухом да агню, грэецца і

пакрэктае ад прыемнасці. Перад ім, па асветленым асфальце, круціць няўмела васьмёрку Ісаеў.

Перапалоханы пажарам, выбягае сонны наш камбат – капітан Кучэрын Іван Пятровіч. Пытаецца:

– Што такое?

– А – во! – паказвае Ісаеў.

Прыкінуўшы на вока, што агонь ад гармат метраў за семдзесят, ветру няма, а ўсё навокал – прамоклае, Кучэрын супакойваецца. Адно бурчыць:

– Нейкая зараза, мабыць, сумысна падпаліла! Расстраляў бы такога гада, каб ведаў хто!

– І расстраляць такога мала, таварыш капітан! – крычыць паставы «саракапятчык».

Кучэрын няўпэўнена тупае ў пад’езд.

Спаць не хочацца. Дзіва што. Столькі марыў аб гэтай самай Германіі ды во, нарэшце, дабраўся да яе. Проста не верыцца – такое здарылася! Нават дзіўлюся: чаму падзея прынята намі так звычайна?!

Вырашаю заглянуць у пусты дом: цікава, як жылі тыя, што прынеслі нам столькі бяды. Ісці на варту так і не даводзіцца: Дубаў, недарэка, за нешта адхашіў нечарговы нарад і замест мяне цяпер замяніў Хілько.

Крочу ўздоўж асветленых пажарам дамоў, выбіраю будынак. З параднага адчыняю асцярожна дзверы, уваходжу ў прыхожую, затым – у пакой.

Скрозь вялізныя вокны з шаўковымі гардзінамі яскравае зарыва асвятляе перакуленую мяккую мэблю, кіпы кніжак, часопісаў, перамешаных з парцэлянай. Гэта – славуная саксонская парцэляна? Не ведаю, а спытацца няма ў каго. Усё перасыпана пухам з выпатрашаных пярын. Нагой зграбаю паперы ў кучу, чакаю, покуль уляжацца пух, ды пачынаю паперкі разглядваць.

Надрэнна аформленыя каляровымі здымкамі нямецкія часопісы.

Кнігі і ноты. Цэлыя кіпы нот.

У масіўным пазалочаным пераплёце – пераклады Л. Талстога 1880 г. выдання.

Рускія часопісы 1873 года выпуску...

«Ого, калі вы пачалі намі цікавіцца!» – паспяваю падумаць ды чую ў суседнім пакоі грукат.

Асцярожна прыадчыняю дзверы, прыглядваюся.

У чысценькім пакойчыку, перад адчыненай шафай, тырчаць Хілько з Ісаевым – увайшлі дзвярамі, мабыць, ад кухні. Хілько двума пальцамі трымае тоненькую сурвэтку, яна ў бляску пажару мяняецца рознымі колерамі, і Хілько глядзіць у захапленні. Выцягнуты твар Ісаева ўсміхаецца палатніне ўмілена – і яму, беднаму, успамінаецца, мабыць, родны дом.

«Слухай, Ісай! Наматаць бы на баннік ды пачысціць гарматны ствол – любата-а!» – грубавата кажа Хілько, відаць, хаваючы гэтак перад таварышам сваю маладушнасць.

Толькі цяпер за хлопцамі бачу ў прыадчыненых дзвярах – самую сапраўдную тоўстую немку. З-за кабеты выглядвае непрыгожая фізіяномія дзяўчыны. Выразна відаць: немка баіцца за сябе, за дачку і за дабро. Каб звярнуць увагу, кашляе.

Калісьці у нас дома стаяў слоік з мёдам на лякарства. Аднаго разу мама заспела, калі брат засадзіў у яго руку і разгублена застагнаў. Дакладна гэтаксама прамычэлі цяпер і хлопцы: «Э-э-эк!..» Хвіліна разгубленасці. Затым Хілько бярэ нос у жменю і бытта смаркаецца. Яшчэ і тлумачыць: «Мы – о!» – «Оу-у, я-а, я-а-а!» – здагадваецца немка. Вывалаквае з ніжняй шуфляды цэлы плік насовак, падае. – «Віттэ шэйн!» – «О-о, гу-ут, данкі!» – радуецца артылерысты, дзеляць падарунак ды, як вінаватыя хлапчукі, шпарка тупаюць з пакоя. «Геро-оі!» – выходзячы таксама, папракаю я хлопцаў у душы, а нейкая цяплынь залівае мне грудзі. – А шчэ і гразіліся: «Эх, каб не лес! Эх, каб не лес!..»

16.11.45г.

Паспаць не давялося. Вяртаюся з «экскурсіі», а батарэя ўжо строіцца – камбат ледзь не падлавіў, што я кудысьці знік. Недзе прарваліся немцы.

Праз хвіліну, абвешаныя соннымі артылерыстамі, нашыя кароткаствольныя імкліва ляцяць цераз пусты і змрочны горад. Толькі з-пад гумовых колаў страляюць пырскі ды ляскочуць жалезам перадкі. За горадам батарэя крута заварочвае цераз нейкія купіны і парожкі ў кусты.

Усю дарогу я ляжаў на лафеце, абдымаючы яго халодную сталь. Гармата, вядома, падскоквала і здорава набіла мне бараду, грудзі і калені. На мне няма жывога месца – усё баліць і ные.

Толькі саскочыўшы з лафета, зразумеў: купіны – магілы, а парогі – нізкая агароджа з чыгуну. Мы – на могілках.

Гарматы закопваем у момант.

Дзе праціўнік? Чорт яго ведае. Спераду – страляюць. Ззаду заліваюцца кулямёты. Справа і злева – успышкі і выбухі. Чутно: сакавітая руская лаянка пераплятаецца з гартаннай – нямецкай. На долю секунды ўспышкі адсоўваюць цемру, але паспяваю разгледзець толькі чарнату глебы.

То праціўнік быў далёка, за сотню кіламетраў, то раптам...

Кучэрына няма. Камандзірам гармат няма ад каго даведацца пра абстаноўку.

Напружанне пануе з гадзіну, затым хлопцы прызвычайваюцца. Супакойваюся і я. Метраў праз восем ад маёй агнявой маячыць капліца. Адчыняю ў яе дзверы, асвятляю ліхтарыкам.

Памяшканне сухое, абвешана іконамі.

«Адкуль яны тут? – здзіўлюся. – Немцы ж – пратэстанты!» Ліхтарык асвятляе васковы тварык груднога дзіцяці. Цельца загорнута ў вышываны ручнік...

Трупік закладваю за ікону, клічу хлопцаў. Пачынаем масціцца на начлег. Усе здаволеныя: ах, пашанцавала.

Як мала трэба чалавеку для шчасця! Толькі ўсе выгодна ўладкаваліся на цвёрдым, але сухім катафаліку, толькі Дубаў і

Хілько пачалі смачна храпці, а ўжо ўлятае пасыльны ад Кучэры-на з загадам здымацца зноў.

І вось узбаламучаныя стралянінай коні пручь нас што ёсць духу па мокрым асфальце ўжо праз лес, а спакойнае яго дыханне хіліць на сон. К д'яблу гэтую вайну, к д'яблу ўсё на свеце! Невыносна хочацца спаць, спаць, спаць і спаць. З шаснацатага студзеня каторая ноч – на нагах і на нагах...

З шашы заварочваем у гушчар. Праскакаўшы метраў з дзвесце па карэннях, мая гармата спыняецца на просецы. Пяхоту пакінулі чамусьці ззаду нас: чаму так?

Адводзяць коней. Акопваемся.

«Якога д'ябла вынесла нас гэтак далёка ад перадкоў?» – трывожуся не на жарты.

«Начальства ведае, што робіць. Яно газеты чытае, радые слухае і чай п'е, – іранізуе Ісаеў. – Наша справа салдацкая – выконвай загад, і кропка!»

Пра загад ён мае рацыю. Дзе камандзір гарматы? Няўжо Разбек застаўся ў Флатау?

Пачынае памалу днець. Начная цемра паступова раствараецца, і ўжо бачыш камлі асобных сосен. Мокры, набрынялы дажджом тоўсты слой моху і кастрыцы, як магнітам, цягне нырнуць у пухкую пярыну ды храпануць на ўсю моц, а там – няхай будзе, што сабе хоча, нават – няхай свет валіцца.

Толькі цяпер заўважаю: там-сям валяюцца нямецкія трупы – вынік начнога бою. Вось якую мы чулі страляніну! Мёртвыя, абвешаныя кацялкамі ў суконных футаралах, з поўнымі ранцамі, ляжаць покатам, шырока раскінуўшы рукі-ногі, іншыя – галавой уніз, абхапіўшы рукамі і нагамі зямлю.

Афіцэрская школа са Шнайдэмяля.

Прарваўшыся цераз кола блакады, немцы зрабілі двухсоткіламетровы рэйд па нашых тылах, а тут захацелі прасачыцца да сваіх у крэпасць Кольберт. Натыкнуўшыся на нашыя другі і трэці эшалоны, недавучаныя афіцэры пайшлі ў лабавую атаку

ды былі ноччу адкінуты назад. Зараз збіраліся недзе ў гушчары перад маёй гарматай.

Пяхота як залягла на грэбені шашы, так і ляжала там – чамусьці да нас перакідваць яе не спяшаюцца. Камандзіра гарматы ўсё няма, даводзіцца выконваць яго абавязкі мне.

Загадваю Дубаву і Хілько – па левы, Ісаеву па правы бок акапацца ды заняць абарону фронтам у глыбіню лесу. Страляць з гарматы буду адзін. На ўсялякі выпадак ад забітых немцаў звалакаю з добры дзесятак вінтовак, кладу іх каля сябе, як дровы.

Толькі закончыў з вінтоўкамі, заўважаю: уперадзе падазроны рух. Наводжу панараму і праз павелічальнае шкло выразна бачу: па прасецы ў наш бок зусім сабе спакойна тупае пара немчыкаў, і гэтаксама спакойна салдаты размаўляюць з тымі, хто крочыць лесам, але мне іх з-за дрэў не відаць. Загадваю сам сабе з хваляваннем: «Ну, давай!»

Заганяю ў казённік асколачны, даводжу крыжавіну ў панараме да жывых фігурак, тузаю спуск.

Бу-ум!

Немцаў на прасецы – бытта і не было.

Ліха на яго, па роўнай, як страла, прасецы відаць далёка, па ёй не падпушчу нікога і блізка, але ж злева і справа – сцяна густога лесу, праз гушчар да нас можна падысці ўпрытык ды пабраць усіх голымі рукамі. Што прыдумаць?

Азіраюся на закапаных па вушы хлоцаў.

Хілько бесклапотна дзеліць на чатыры часткі нямецкія галеты. А Ісаев спакойна, бытта нічога не здарылася, ломіць на порцыі ды першаму прапануе Дубаву. Здаецца, толькі ў мяне ад хвалявання дробненька пастукваюць зубы, а самы звычайны страх забівае дыханне.

Раптам Хілько ўскокнае на ўвесь рост ды выхоплівае гранату. Хлапец пры гэтым усхвалявана і здзіўлена крычыць: «А во – ён!.. Туды глядзі – во-о!..»

Толькі мяне ўжо не цікавіць гушчар, дзе – і так ведаю – падкрадваюцца немцы. З жахам гляджу на спіну хлапца. Шынель мой правільны зняў, капаючы ровік, і цяпер з плячэй яго новай фуфайкі, як коркі, вылятаюць камячкі ваты з ірванай палатнінай, пакідаючы аж надта вядомыя кожнаму франтавіку шырокія дзіркі ў месцах, дзе з цела пуцалаватага салдата вырываліся кулі.

Перада мной стаяў яшчэ жывы сябра, грудзі якога прашыла навывлёт кулямётная чарга.

Раптоўная страляніна ўзарвала лес. Калі я павярнуў гармату ўбок, куды толькі што намерваўся мой правільны кінучь «эфку», Хілько мёртвым камячком ляжаў ужо на дне ячэйкі. Але мне не да яго. Між сосен мільгаюць немцы, і па іх страляю. Асколачны снарад, зачапіўшыся за галіну, разрываецца зусім блізка, ледзь не паражае і нас.

Не страляць жа фугаснымі па жывой цэлі! Што рабіць? Нікога і не запытаеш.

Хапаю вінтоўку ды выстрэльваю па немцах усю абойму. Ладаваць магазін няма калі. Першую вінтоўку шпурляю ды хапаю наступную.

«На прасецы – «фердынанд!»» – лямантуе Ісаеў.

Гляджу ўдалячынь.

Сапраўды. З паўкіламетра ад мяне памалу, задраўшы высока хобат гарматы, паўзе ў наш бок самаходка такога ж колеру, што і лес, і абсалютна з ім зліваецца. Адразу забываю пра перабежкі немцаў у гушчары. Хапаю ручкі павароту, ліхаманкава кручу гарматны ствол на галоўную небяспеку.

Першы мой снарад дае толькі ўспышку на брані самаходкі.

Ладую казённік ужо раз за разам. Пасылаю пяць снарадаў, ды ўсе яны выбухаюць таксама на брані і – хоць бы які рэзультат! За гэты час сталёвая аграмадзіна прыкметна прыблізілася і вырасла ў аб'ёме.

Трэба шарахнуць ёй па гусеніцах.

Апускаю ствол ніжэй, старанна даводжу крыжык панарамы, страляю зноў і зноў. За дванаццатым разам гармату нешта заклініла. А самаходка няўмольна да мяне ўсё сунецца, бытта нічога і не адбылося. Яна ж нас вось-вось раздушыць, што прыдумаць?!

Ужо да «фердынанда» крокаў з сорок. Перад сталёвай крэпасцю мы зусім бездапаможныя, бо супрацьтанкавых гранат не маем, але нейкая зацятасць не дазваляе мне ўцякаць – тырчу за шчытком сам і не даю каманды хлопцам.

Нарэшце, бачу: наводчык самаходкі зрабіў ласку ды мяне заўважыў. Доўгі хобат гарматы з чорным жаралом ствала з тоўстым надульнікам памалу пачынае рухацца ў мой бок, сваім страшным жаралом заглядвае мне ў душу, на секунду замірае, затым плюе агнём.

... Мінула, мабыць, некалькі хвілін.

Я кленчу ўсё на тым самым месцы, праціраю кулакамі засыпаныя пяском ад выбуху вочы і дзіўлюся: здаецца, жывы?! Няўжо?! Ты!! А дзе мая гармата? То – была, а то – няма!

Азіраюся ды пазнаю «палкавушку» зводдаль ад сябе. Паграхатаная, уціснутая гусеніцамі ў рыхлы лясны чарназём. Перад лініяй пяхоты ля грэбня шашы дыміць усімі шчылінамі «фердынанд» ...

Паволі пачынаю разбірацца, што здарылася.

Я выстраліў шмат снарадаў, і пры аддачы сашнік гарматы здорава загнала ў зямлю. Калі ж пад маім ствалом выбухнуў снарад ад «фердынанда», «палкавушку» на лафеце з укопаным у зямлю сашніком, як на рычагу, перакуліла ў мяне над галавой назад, мяне нават не крануўшы. Толькі аглушыла на хвіліну. Гарматныя шчыткі засцераглі мяне ад выбуховай хвалі і ад асколкаў.

Ну і пашанцавала!

Толькі цяпер спахопліваюся: чамусьці чужая левая рука. Успамінаю: у разгар страляніны з майго пляча нешта адарва-

лася, бытта ўспырхнула адтуль птушачка. Прыглядваюся да таго месца.

Пад левым пагонам у шынялі – ірваная дзірка. Свабодна ўлазіць кулак. Суну туды пальцы. Яны натыкаюцца на цёплае і жывое мяса, носам чую свежую рану.

Куля развярнула мускулы на плячы.

Цяпер заўважаю: чамусьці няма адной палы. Ніз майго новенькага шыняля (які я так бярог!) з правага боку бытта хто адрэзаў брытвай, і не проста, а мудрагелістымі зігзагамі.

Неўзабаве Ісаеў, Дубаў і я, усе параненыя, пакінуўшы цела Хілько і раструшчаную «палкавушку», валачомся да пяхоты. Пад сасной на шашы натыкаемся на Разбека.

Яшчэ ноччу камбат паслаў майго камандзіра гарматы да нас, каб вярнуць «палкавушку» за грэбень асфальту, да пяхоты, але бедны Разбек да нас не дайшоў. Былы камандзір гарматы зараз у набрынялым дажджавой вадой і ў туга падперазаным тым самым кажущу ляжаў сярод дзесяткаў трупаў у шынялях мышынага колеру ды ў касках са свастыкай. Разбек прайшоў на перадавой усю вайну, чатыры разы паранены...

«Фердынанда» падбіў «Зіс» з артдывізіёна, які паспеў заняць агнявыя за грэбнем шашы. Самаходка больш нікому не зрабіла шкоды, бо, як выявілася, артылерысты яе мелі толькі адзін снарад, які і выпусцілі па маёй «палкавушцы». Ды і астатнія немцы не мелі патронаў, інакш нам усім там было б нездабраваць.

25.ІІ.45г.

Косць на плячы не пашкоджана – раненне лёгкае. У шпіталь ехаць адмовіўся (адтуль не заўсёды адсылаюць у сваю часць, з якой я так зжыўся!). Пакінулі мяне ў медсанбаце. Кантавацца тут без занятку нельга, залічылі штатным санітарам.

Сёння паклікаў мяне сам начальнік – капітан Копысаў – ды спытаўся, ці знайду ў сабе сілы дапамагаць пры аперацыях. Не

раздумваючы, я хірурга запэўніў ды пайшоў за ім у асобную палатку.

Збіраліся аперыраваць нейкага афіцэра і далі лямпу, каб свяціў. Копысаў ускрыў параненую брушыну, я зірнуў на сіняватыя кішкі, з якіх паваліла пара, і мне адразу зрабілася млосна, пачаў я падаць. На шчасце, сястра падхапіла на ляту газавую лямпу, стукнула мяне кірзачом ды праперла з палаткі.

Цэлы дзень сорамна – хоць ты праваліся скрозь зямлю.

27.II.45г.

Сёння давялося браць у рукі вінтоўкі, аўтаматы і нам, медыкам. А здарылася вось што.

Палаткі нашыя разбіты на палянцы, а перадавыя часці адышлі ад нас на захад кіламетраў за пятнаццаць ды занялі там абарону. Нават страляніны каторы дзень не чуваць.

У гушчары недалёка ад палатак чатыры немцы здаліся ў палон сяржанту з нашага гаспадарчага ўзвода. Восем раз паранены і кантужаны сяржант у медыкаў служыў нядаўна. Убачыўшы немцаў, ён для настраху даў уверх чаргу з аўтамата, а тады паадбіраў у былых грозных ворагаў біклажкі са шнапсам і да адной добра прыклаўся. Праз якіх паўгадзіны ці менш галодны сяржант не мог ужо ісці.

Медсанбатаўская варта ўбачыла паміж дрэў фігуры немцаў, узняла на паляне трывогу. Хапілі мы што ў каго было пад рукой ды занялі кругавую абарону.

Неўзабаве перад вачыма насцярожаных урачоў і сясцёр з'явілася каларытная працэсія. На паляну выйшаў унтэр-афіцэр. У выцягнутых руках яго – савецкі аўтамат.

Абвешанага біклажкамі сяржанта вялі пад рукі два немцы. Чацвёрты немец вёў за храпу каня, запрэжанага ў вазок з чырвоным крыжам на дошках.

Убачыўшы медыкаў, унтэр-афіцэр яшчэ здалёк нам закрычаў:

– Не страляць! Не страляць, гальт!.. Ніхт шысен, ніхт шысен!
Пан сяржант узяў нас у палон! Дзе рускі палон?

А вечарам двум з гэтых немцаў Копысаў ампутаваў пальцы ног. Адмарожаныя. Палонным пагражала гангрэна. Самае дзіўнае: усе апошнія дні не было мінусавай тэмпературы. Цяпер разумею, што азначае “застудзіць” што-небудзь.

28.ІІ.45г.

Палонныя ад наркозу ачунялі. На фронце зацішша, работы ў нас зусім мала. Урачы і медсёстры разгаварыліся з немцамі – я за перакладчыка. Просяць унтэр-афіцэра расказаць яшчэ раз, як «пан сяржант» браў іх у палон. Той на поўным сур’ёзе і вельмі ахвотна выконвае іх просьбу. Медыкі рагочуць. Тады пачынаюць прасіць зноў...

Копысаў успомніў нечым падобны выпадак з-пад Старой Русы.

Тады лютаваў мароз і завіруха. У зямлянку ўвялі гітлераўца. Ён адбіўся ад сваіх, заблудзіўся ды трапіў у нашыя акопы. Захутаны ў жаночую хустку, увесь заінелы, з ледзяшом пад носам, ну – дакладна копія фігуры таго фрыца, што малююць на карыкатурных плакатах.

Збегліся салдаты, разглядаюць жывога ворага, рагочуць. У гітлераўца таксама, мабыць, сумленне нячыстае, і ён выдатна разумее, што шчыры смех ворагаў – яго адзіны покуль што ратунак, таму ўсё цвердзіць: «Гітлер капут! Гітлер шансэ! Алес – капут!.. Шталін гу-ут! Москаў гу-ут!..»

І яшчэ больш стараецца паказаць, як замёрз. Крэкча, не хавае твару, ахвотна пазіруе фотакарэспандэнтам, якія папрыблягалі са штабоў.

Ад цеплыні ў зямлянцы лядзяш раптам адрываецца ды падае. Гітлеравец з распаччу падымае яго з зямлі і... стараецца прыклеіць на ранейшае месца, а ён, як на тое, не прыліпае.

15.IV.45г.

Батарэя доўга практыкавалася на возеры (у раёне Мантэля) у фарсіраванні воднай перашкоды. Я прыбыў у яе, калі наш полк займеў ужо гатовы плацдарм за Одэрам. Плацдарм зусім маленькі – кіламетры два на тры. Рыхтуецца нашае настушленне. У цеснаце сабралася велізарная маса войск ды закапалася ў зямлю.

«Уся Расія за Одэрам!» – кажа Ісаеў. (З лячэння вярнуліся мы разам.)

Нашая гаспадарка акапалася за дамбай ракі, гарматы – у ляску. Днём артабстрэл з боку немцаў. Ноччу плацдарм прашываюць са свістам кулі з нямецкіх акопаў, а гарматы чамусьці маўчаць.

Усё гатова. Агнявыя выкапанья і замаскіраванья. Капаем ровікі. Я покуль што знаходжуся ў рэзерве за дамбай – у Яроменкі (другі старшыня ў нашай батарэі), толькі дапамагаю артылерыстам капаць. Але ж як у гістарычныя дні быць у абозе? Ніколі. Прашуся ў Кучэрына на перадаваю. Камбат ахвотна пускае.

Я зноў наводчык, цяпер – у сяржанта Марозава.

Падвалаклі снарады. Закацілі гарматы на агнявыя. Вось-вось пачнецца.

16. IV.45г.⁹⁷

Усё даўно гатова. Днее. 5 гадзін 00. Чакаем...

Нічога. Мяне разбірае хваляванне – не магу знайсці сабе месца.

6-00. Нічога.

7-00. Нічога.

8-00. Невыразны загад страляць.

З тылу грывнулі цяжкія. Мне здалося: надта рэдка для генеральнай артпадрыхтоўкі, якую так усе чакалі. Пачынаю біць і я са сваёй «палкавушкі». Восем снарадаў і каманда – адставіць.

Выяўляецца, гэта – пяцімінутны артналёт. Усяго – разведка боем.

Пяхота пайшла. Пякельны кулямётна-ружэйны агонь сячэ па пехацінцах. Падаюць забітыя.

Ліха ведае што за вайна!

Правае крыло траншэй – нашае. Выразна відаць, як пехацінцы валакуцца ўжо ў другую лінію праціўніка. З агнявой першай лініі злева б’е па нас снайпер. Гад, не дае падняць і галавы. Самаходка там ва ўпор расстрэльвае першую лінію нямецкіх траншэй. Пацешна глядзець, як яна б’е – снарад за снарадам, снарад за снарадам, апусціўшы хобат гарматы, бытта ў калодзеж...

Панцэрфаустамі запалілі некалькі нашых самаходак. Дзіва, гараць, як факелы, затым – выбух! І ўжо высока-высока над машынамі – толькі камякі чорна-смалістага дыму з усечанымі конусамі. А ў ёй жа былі жывыя хлопцы – дакладна такі самы разлік, як і ў маёй гармаце, – шэсць-восем чалавек, і каля машыны зараз ніхто нават не варушыцца. Усё гэта называецца – толькі разведка боем.

Унь – брыдуць абгарэлыя...

Раптам нямецкая міна 120 м/м смаліць у мой лафет. Гармата імгненна выведзена са строю: асколкамі разбураны рулі павароту, разбітая панарама. Патапенка (ён – замест Хілько) паранены – якраз выглядваў з ровіка. Маё шчасце, што я ў тую хвіліну выйшаў за агнявую (бытта мяне хто адагнаў), інакш – трапіў бы дакладна ў эпіцэнтр выбуху, а стодваццаціміліметровая, ведаю, як ірве!..

Вось табе і на – другая гармата!

Потым пакорна і смірна сяджу ў ровіку ды цешуся, што жывы. Асколак каля галавы (над галавой) ударыў у дошку – толькі абдало трэскамі. Асколак шырокі – як далонь, на ляту вуркацеў, бытта выбіраючы месца, куды ўлупіць.

Вечарам пераязджаем у другія траншэі немцаў. Я з Марозавым дапамагаем хлопцам ладаваць снарады. На цэлую ноч

работы. Працуем усе, як апантаня, але адчуваем надзвычайную асалоду: немцам неўзабаве канец, і гэта ўжо напэўна!

17.IV.45г.

Камбат папёр нас закопчаца глыбей у зямлю. Пару мінут – і загад выкананы. Цяпер толькі мая гармата сіратліва тырчыць на віду – карысці з яе зараз ніякай. Вось-вось генеральная артпадрахтоўка. Паесці не паспелі.

5-00. Яшчэ ноч і першы залп – недзе з глыбокага тылу. За ім – другі, трэці, чацвёрты, пяты, ды ўсё мацнейшыя і мацнейшыя.

Спачатку забіваюся на самае дно ячэйкі. Але ж надта цікава. Асцярожна выглядаю з-за бруствера.

Перада мной – велічнае відовішча і дэманстрацыя магутнасці нашай зброі. Навокал, як у казцы, – услёскі размаітых агнёў. Іх – сотні, тысячы, і кожны выбух выглядае па-свойму. Асобных выбухаў не разабраць, пануе суцэльны гуд, бытта прарваўся вадаспад цяжкіх і агністых камянёў. Толькі па ўдарах снарадаў у зямлю ды па тым, як прасядае грунт, можна адрозніць цяжкі калібр ад лёгкага.

Агонь! Агонь! Агонь!..

А ўжо цалкам аглух. Здаецца, гэтаму віску, стогнам, свісту, выбухам, грукату і ліха ведае якім яшчэ гукам не будзе і канца-краю.

Бачу: стрэлілі промнямі пражэктары ў напрамку праціўніка. Ага, зенітчыкі асвятляюць шлях нашым танкам. Танкі адзін за адным, па два, па тры, па пяць... валяць і валяць, як ахапіць вокам. Агортвае мяне такі шалёны ўздым радасці, што ўстаю ва ўвесь рост.

Ад праціўніка на гэты раз – аніякай рэакцыі. Мабыць, там і жывой душы не засталася – бытта ўсе адразу вымерлі.

Святлее, а танкі ідуць.

Развіднела ўжо цалкам, танкі ўсё ідуць! ідуць! ідуць і ідуць!

Пяхота рушыла ўперад без супраціўлення (праціўніка). Аднак у нас Іваніцкага, Ільянкова, Плюхіна і Кіргычнага параніла, а, здаецца, ад немцаў ніхто і не страляў. Сваімі недалётамі іх паразіла?.. Хлопцы накіраваліся за Одэр. Скрозь паравы дым выглядае сонца. Устае бадзёра вясенні дзень, бытта нічога і не здарылася. Яшчэ збіваючыся, але ўжо спрабуе свой голас жаўрук...

Бой ужо далёка. Камбат пасылае мяне наводчыкам да Разбекава. Тупаю і надта дзіўлюся: а пад Флатау камандзірам маёй гарматы быў Разбек.

Даганяю нейкую санчасць. Заблукаўся, але і медыкі нічога не ведаюць. Цікавы малюнак: па цэнтральнай дарозе вальціць вялізная маса нашых войск. Злева і справа на рухомыя нашыя калоны выганяюць адзіночных кулямётчыкаў – нямецкіх салдат. Яны адурэлі зусім. Кідаюцца туды, сюды, а іншыя з паднятымі рукамі кіруюць да нас, але мала хто на іх звяртае ўвагу.

Ноч спалі ў сасонніку спакойна.

18.IV.45г.

З раніцы перайшлі ў першы эшалон. Наперадзе, паралельна Одэру, рака (Альдотэр). Перад ракой – хутар. Там немцы. Б'ю фугаснымі. Немцы з хутара бягуць. Б'ю па іх асколачнымі.

Цікава⁹⁸.

Едзем да рэчкі. Чатыры гадзіны ляжым на шашы – страляем па танках. Некалькі машын гараць – хто з нас іх падбіў, паспрабуй разбярэся.

Пад'язджаем да рэчкі. Пераправа.

Па той бок рэчкі. Агнявая.

Ноччу артналёт. Ровікі выгодныя. Прама (неразборлівае слова)... васемнаццаць. Проста па ім пускаю снарад – страляе. Прыцэл удакладняю, б'ю яшчэ раз – страляе. Бытта снарады мае з бульбы. Ы-ых, фрыц акаянны!

Наступ. Пяхота пайшла...

Ага, унь дзе “прамушка” іхняя, якая па нас лупіла! Пасылаю шэсць снарадаў.

Накры-ыў-ў!!!

Маёнтак. Агнявыя перад палянай. Агнявыя – нямецкія, фрыцы пакінулі палянцу гадзіну таму. Унь валяецца акрываўлены папяровы бінт, панікеліраваныя нажнічкі, пярэстая плашч-палатка, некалькі «панцырфаустаў». Нажнічкі піхаю сабе ў сумку, бяру лапатку, выкідваю бінты, падганяю ровікі пад свой густ. Устанаўліваем гармату.

Палянцу раптам перасякае зноў рота фрыцаў у стракатых плашч-палатках. З усяе батарэі толькі я паспяваю паставіць гармату на агнявую. Пакуль круціў рычагі ствала, паспеў заўважыць: параніла ў жывот малодшага лейтэнанта, камандзіра нашага ўзвода. Шкада хлапца. Культурны быў чалавек, справядлівы, добры – ленынградзец. Не паспеў запомніць яго прозвішча...

Ствол наведзены. Немцы ўсё бягуць, быццам спецыяльна насыпалі перад маёй гарматай. Бяру прыцэл – пералёт! Другі снарад – міма! Трэці – у самую гушчу. На вачах батальёнаў пяхоты выбух (асколачнага снарада) зноў падымае немцаў у паветра...

Усе рагочуць. Радасна на душы – герой, куды там!

Рухаемся далей. Танкі выходзяць на аператыўную прастору. Абарона на гары перад чыгункай, дзе нас, напэўна, зменяць ды адвядуць у другі эшалон.

20.IV. 45г.

Мы ў тыле.

Голімся, мыемся, чысцім вопратку і абутак. Драім гармату. Апавядаем, выхваляем, жартуем, пішам пісьмы, спім.

Нечаканасць: немцы наляцелі!

Аднекуль вырваліся два іхнія знішчальнікі (чорныя, вёрткія!). Носяцца надта высока, а ўсе дзівяцца: з таго свету яны, ці што? За адным і другім неўзабаве вырастаюць чорныя

шлейфы (здаецца, і зеніткі мала стралялі!), самалёцікі апісваюць на глыбокім і сінім небе вялізную дугу і на гарызонце ўразаюцца ў лес. Во, гэта вам за сорок першы, атрымлівайце!..

21.IV-45г.

Ідзём далей. Насустрач крочаць немцы здавацца ў палон – у касках, з ранцамі. За кюветамі ляжаць параненыя, але ніхто імі не цікавіцца. Навокал, як стол, раўніна. Зямля, відаць, ураджайная, зводдаль цагляныя домікі з дахоўкай маркоўнага колеру – як у Заходняй Польшчы. Ад Берліна, кажуць, усяго дваццаць кіламетраў. Проста не магу гэтаму паверыць. Гм, і праўда, самае цяжкае – пачатак.

Выклікае камбат. Мяне прадставілі да звання Героя Савецкага Саюза (і на яго пакінула ўражанне сцэнка, як я клаў снарады ў гушчу немцаў, калі перасякалі паляны!). А мне не верыцца, каб з прадстаўлення гэтага нешта выйшла. «Заходнік», Штутгоф. Апавядаю камбату пра выпадак з начальнікам разведкі дывізіі – капітанам Бойчанкам. Кучэрын супакойвае. У душы з ім усё не згаджаюся. Ды і мала маю яшчэ заслуг. У батарэі я, напрыклад, у параўнанні з сяржантам Марозавым – навабранец, без году тыдзень.

22.IV.45г.

Берлін. Вось ён – нарэшце!!!

Кідаюцца ў вочы тысячы белых прасцін. Яны звісаюць з вокнаў, балконаў, дзвярэй, дахаў, слупоў, будак і, здаецца, што нават – з неба. Гэтыя прасціны трэба так разумець: немцы канчаткова здаюцца. Наперадзе грукат артылерыі, слабая перастрэлка. Уразаецца ў вочы вулічная сцэнка. Ля піўной палаткі – загарэлы, але і брудны, узлахмачаны наш салдат з бутэлькай. Закінуўшы галаву ў неба, баец, забыўшыся пра ўсё на свеце, проста з рыльца каўтае піва. Збоку пакорна стаіць палонны немец, адкаркоўвае наступную бутэльку і паслужліва салдату падае...

26.IV.45г.

Чацвёрты дзень у Берліне. Раніцой пачалі мяняць пазіцыі. Вока ў вока сутыкнуўся з камандзірам палка. На мне – ладная і цёплая куртка, дабытая ў медсанбаце пры лячэнні. Зінчанка⁹⁹ на мяне накрычаў: апрануты не на форме. Шкада курткі, давядзецца каму-небудзь аддаць...

Вяртаемся ў тыл дугой. Пераязджаем назад да канала – недалёка ад таго нямецкага лазарэта і тых заводаў (што я меў на ўвазе, цяпер не памятаю!). Па дарозе на світанні спаткаў Пааса (Яфіма) з мінамётнай¹⁰⁰. Сфатаграфавалі мяне¹⁰¹. Паказвае гармонік, смехам бяру. Развітваемся.

Недалёка канал.

Нейкага доктара (немца) раскулачваем. Знайшлі ў склепе сотні бутэлек з рознымі этыкеткамі. Мне спадабалася шампанскае.

Агнявыя паміж дамоў. Месца адкрытае, а ў зямлю не надта закапаешся – акамянела.

Як звычайна, раблю ямку не па статуту – пад лафетам (каб кожны раз пад агнём не бегаць!). Каманда страляць. Выпускаю 30 фугасных і тры падкаліберныя. Падкаліберныя даюць прыгожае полымя, як ад «панцэрфауста», па сценах дамоў, куды страляю: там заселі нямецкія галаварэзы. Праціўнік агрызаецца густым навесным агнём з мінамётаў.

Спераду ад маёй гарматы праз крокаў дзесяць – глыбокі катлаван. Ён даўзёрны, агароджаны ад праціўніка цаглянай сцяной. У ім сканцэнтраваліся батальён пяхоты перад атакай – чакаюць, калі скончыцца наш артналёт. Злева і справа ад мяне, узнікаючы вялізныя хмары пылу, даюць агонь «Т-34». Танкісты таксама на віду, але ім што – яны за бранёй...

Заданне выканаў. Снарадаў больш няма. Вырашаю: у катлаване будзе бяспечней, няма чаго тырчаць пад кулямі.

Клічу свой разлік, ды імчым да пяхоты. Сядзім разам з ёю доўга. Настаюць ракавыя 13 гадзін 11 хвілін.

Пяхота ў катлаване ўзнімаецца, каб ісці на зыходныя, у яе неўзабаве атака. Мушу ўстаць, бо растопчуць, як жабу. Тырчу фрэнтам ля цяглянай сцяны.

Тут гэта і здарылася.

Ззаду мяне, на скошанай сценцы катлавана, на ўзроўні маіх грудзей раптам выбухае пяхотная міна калібру 82 м/м. Адчуваю ў спіну страшэнны ўдар. Мяне з сілай шпурляе на камяністае дно жыватом уніз. Каска змякчыла ўдар тварам у пясок. Розум застаецца ясны, як ніколі. Ніжэй паясніцы – амярцвела цела, не адчуваю і ног. Навокал крыкі параненых пехацінцаў. Чуваць, як лямантуе наш Разбекаў: «Перавяжы-ы! Нічога не ба-ачу!..»

«А мне, – думаю са смяротным жахам, – ужо нічога не трэба, канец!»

Украінец-наводчык з другога ўзвода рве індывідуальныя пакеты ды перавязвае камандзіра гарматы. І тут спахопліваюся: магу варушыць пальцамі ног!

«Ага, значыць, не ўсё страчана?!..»

Заматаўшы Разбекава, украінец падлятае да мяне. З маёй жа сумкі выхоплівае пакеты і спрабуе перавязаць, але робіць гэта чамусьці няўпэўнена. Пытаю, што ён там бачыць. Маўчыць. Затым пачынае супакойваць. Я да яго са злосцю: што ты зубы загаворваеш, хутчэй кажы праўду! Вінавата гаворыць, што ў паясніцы і на баку вялікія бачыць раны, пакетаў трэба штук шэсць.

«Абматай хоць як!» – крычу.

Устаю сам і кірую ў перавязачны пункт. Адчуваю, як у рану засмоктвае паветра. Ага, кранула лёгкае! Дзірку на баку затыкаю кулаком.

З санроты вяртаюся зноў да гарматы, каб у санбат ісці разам з іншымі. Валакуць у павозку Разбекава, ён лямантуе, але паводзіны яго выглядаюць на сімуляцыю. На плашч-палатцы нясуць параненага Дубава. Садзяць нас трох на фурманку. Збягаюцца ўсе батарэйцы. Хлопцы, кранутыя да слёз, перажываюць за нас, што праз які дзень-два і вайне

канец. А мы?.. Найбольш уражаны Заднявуліца. Прапануе гарачай стравы – пад'ехала кухня. Толькі цяпер заўважаю: а наш старшыня, мабыць, мой аднагодак, і толькі бываласць робіць яго такім салідным...

Такое адчуванне, бытта развітваемся назаўсёды. Што значыць франтавая дружба.

Прыязджаем у санбат.

Аперацыя пад навакаінавай анестэзіяй. Зашываюць нейкі «пнеўматоракс»¹⁰². У лёгкіх асколкі, але рэнтген толькі пакажа, колькі іх там. Чуваць, што хірург робіць у мяне на плячах, але мяне агортвае поўная абыякавасць. Санітары-гіцлі хапнулі з рукі гадзіннік – падарунак камбата Кучэрына, а мне ўсё роўна.

21.VII 15.

Доўга не пісаў – выкараскваўся з таго свету. Сёння зноў дабраўся да папер. Дзіва, ад перажытага – нават почырк змяніўся. Ого!

З чаго тут пачаць? Ага, ужо ведаю.

Нечакана знайшоўся Валодзька (брат). Ён таксама ў войску. Цяпер тое, што называецца «сямейныя справы», у мяне ў парадку. Маці будзе спакойная: жывы яе любімы сын¹⁰³. Адыдзе і маё сэрца. Я ж брата мог прымусіць уцякаць са Штутгофа разам. А ў нас атрымалася па страшаўскім анекдоце. «Іван, сала хочаш?» – «А дзе яно?» – «А, не хочаш, то як сабе хочаш!» Брат уцякаць не надта адважваўся, я не настойваў, баючыся браць на сябе адказнасць у выпадку, калі б трапілі немцам у лапы...

Другое. Ліст камбата да бацькоў пра тое, што мяне прадставілі да звання Героя Савецкага Саюза за баі на Одэры. Усё ж такі камбат слова сваё стрымаў. Але мала надзеі. «Заходнік» – падобна на тое, калі яўрэй у капіталістычнай краіне народзіцца яўрэем, і б'юць яго таму, што менавіта такім нарадзіўся вельмі неразумна. Сухая фармальнасць. А горш за ўсё – балюча. У чалавека ж не толькі косці, а і душа, а яна баліць. Аднак Кучэрын – малайчына, хай хоць бацькі парадуюцца.

І ўсё ж такі думаю змагацца. Акадэмія (ці інстытут) дыпламатычных зносін у Маскве, пра якую пішуць дзяўчаты (былыя падпольшчыцы з Беластока – Ліза Чапнік і Аня Руд), надта зацікавіла. Старанна вывучаю англійскую мову. Калі не зараз, то ў наступным годзе буду туды спрабаваць паступаць. Вучыцца там – сапраўды тое, што мне трэба. Атрымаў бы добрае развіццё (нават лепш, чым добрае!) – раз. Дарога ў будучыню – два. Вучоба без клопатаў пра матэрыяльны быт – тры. Ды і шмат чаго іншага. Напрыклад, там павінна быць надта цікава!

Адно не падабаецца – суровая дысцыпліна, бо ваеншчына мне і тут абрыдла.

Тэма канкурэнцыі і прадпрымальнасці ў капіталістычных краінах мяне займала яшчэ ў паходзе. Усяляк даводзіў сваім сябрам іх няправільныя погляды. Вырасьціў напісаць у «Красную звезду». Па-мойму, атрымалася някепска¹⁰⁴. Усё ж такі не апускаю рукі. Думаю нават пісаць маленькія аповяданні з партызанскага жыцця-быцця ды паслаць у Саюз беларускіх пісьменнікаў. Галоўнае – з кожным днём раблюся мацнейшым. Хоць і з гумовым шлангам, праведзеным у плечы, і з бутэлекчай на баку, куды цячэ з яго непрыемная вадкасць, аднак я ўжо «хадзячы» і цераз плот з сябрамі выбіраюся часамі ў Познань¹⁰⁵. Бываю ў запарку. Адноўчы праніклі нават у оперны театр¹⁰⁶. На сабе мелі піжамы, і нас пусцілі адно на галёрку¹⁰⁷.

21.VII.45г. Вечарам.

Маю шмат сяброў ці – не? Здаецца – не.

Камбрыг М. Вайцяхоўскі? Недастаткова з ім знаёмы. Тых двух-трох месяцаў, якія мы бачыліся ў партызанах, зусім мала. Па-мойму, у Мікалая Калістратавіча недаверліvasць яшчэ крыху захавалася. А дакладней – няяснасць у адносінах да мяне.

Валодзя Арцюх. Ці не расстралялі яго немцы ў Баранавічах? Цалкам мажліва: гадоў з дзесяць сядзеў у польскай турме за камунізм...

Валодзя Калеснік. Які ён цяпер? Чатыры гады таму быў цудоўны. Крыху недахопаў трэба аднесці на рахунак яго гадоў

(яму ж было ўсяго 19!)¹⁰⁸. Шкада, не магу завязаць з ім перапіскі. Ці сустрэнемся яшчэ калі?

Барыс Хведар – наўрад ці спаткаю калі.

Эма Навумаўна (Залкінд)¹⁰⁹. У маім жыцці адыграла ролю ледзь не маці. Дзе яна?

Марозаў Міша з батарэі – выдатны. Але яго жыццё кроіць на іншы лад. У яго няма дружбы для ідэі.

Яфім (Паас) – малайчына!

Ледзь не забыўся ўпісаць Зіну, але і яна – з маіх лепшых сяброў¹¹⁰.

Самая галоўная покуль што ў мяне – Маруся (Ліза Чапнік)¹¹¹ са сваёй групай. Праўда, усе яны крыху рамантызуюць дружбу. Часам і фантазіруюць залішне. Увогуле, яны служаць станцыяй у маім жыцці, куды заязджаю адпачыць маральна ды набрацца свежай сілы, каб рухацца далей.

Астатнія сябры – так сабе сябры, адно для забавы, правядзення часу, абмену інфармацыяй.

Толькі што атрымаў пісьмо з Дзернякова. Пытанне Любы вырашана канчаткова. Яго, як і тады – з Веркай Настусінай¹¹², вырашыла мама. За тое, што з грудзей маіх зваліўся такі цяжкі камень, я маме надта ўдзячны.

10.VIII.45г.

Атрымаў лісты з часці. У адзін дзень адразу – дванаццаць штук! Колькі радасці! Пісьмо прыйшло і ад Яфіма. Фатаграфію з баёў уратаваў толькі адну – добра і гэта.

Нечакана вайна з японцамі. Вельмі цікава. Па-мойму, нічога страшнага, Японія паддаецца.

Але галоўнае – атамная бомба, скінутая на Хірасіму і Нагасакі. Не магу спаць, так падзея мяне ўстрывожыла. Інфармацыя з польскіх газет, а ў нашых яшчэ няма.

17.VIII.45г.

Вайна з Японіяй як нечакана пачалася, так нечакана і скончылася. Фрыда – дачка начальніка нашага шпіталя

– гаворыць, што я сапраўды разбіраюся ў палітыцы. З усяго шпітала толькі адзін я прадбачыў хуткі канец. Усе панікавалі. Эх, як крыўдна! Маёр адзін гаварыў: ну, цяпер нам крышка, бо краіна абяскроўленая. Я стаў даводзіць іншае, мяне высмеялі. Маўляў, я – хітры «заходнік», так толькі прыкідваюся, а што думаю – ніхто не ведае.

Яфім піша аб узнагароджанні мяне ордэнам Айчыннай вайны II ступені. Нарэшце – хоць адзін! Яшчэ апісвае, як на зборы палка нампаліт апавядаў пра маё геройскае раненне (што ў ім геройскага – не ведаю. Прыляцела міна і накрыла!..).

Падручнік англійскай мовы праштудзіраваў грунтоўна – хоць экзамены здавай, а каму?

17.VIII.45г.

Быў на медкамісіі. Чакаю канчатковага рашэння.

Атрымаў пісьмо ад Васілеўскага (Лёні з Карэліч)¹¹³. Ісаеў, Іваніцкі, Пшанічнік – забітыя. Вельмі шкада. Не магу змірыцца – такія слаўныя хлопцы.

У Пазнанскім універсітэце, дзе змяшчаецца наш шпіталь, заходзіў да прафесара-фізіка. Пажылая полька, вельмі разумная і вучоная. Надта шкадую, што заглянуў да яе так позна. Шмат цікавага расказала пра атам, чаго я і не ведаў. У сувязі з выбухам (Хірасіма, Нагасакі) тэма гэтая цяпер надта модная.

20.VIII.45г.

Са шпітала мяне адпускаюць па чыстай – канец! Пастаралася, вядома, Фрыда. Крыху сорамна. Нездарма гавораць: не май сто рублёў, а май сто сяброў¹¹⁴.

Сёння атрымліваю свой пакет дэмабілізаванага: шэсць метраў матэрыі, два кілаграмы мукі, два – цукру, грошы, хлеб і каўбасу на дарогу...

Тлумачэнні

- 1 Не будзь такі самаўпэўнены –
Паэт памятае.
Можаш яго забіць,
Ды народзіцца новы,
Запіша ўсе
Твае ўчынкi
І размовы.
(падрадкоўнік з польскага)
- 2 Так называўся ўрад тагачаснай Польшчы.
- 3 Адну і другую арганізацыі Камінтэрн у 1939 годзе распусціў,
абвінаваціўшы ў здрадзе.
- 4 Трагічны лёс у гэтага чалавека. З гарадзенскай турмы вызвалілі
яго ў чэрвені 1941-га немцы. Праз пару дзён узялі заложнікам і
расстралялі.
- 5 Для цыгарэт з тытунём нашыя сяляне карысталіся «бібулкай»
– спецыяльнай тонкай паперай з крамаў.
- 6 Людзі выявілі месца такіх ахвяр у Гародні ля шашы на Індуру і
каля вёскі Калеты за Сапоцкінам.
- 7 У сувязі з дыверсіяй хочацца расказаць пра нямецкую арганіза-
ванасць. 24 чэрвеня 1944 года ў 13 гадзін дня каля хутара дзядзькі
Банадыка мы пусцілі пад адхон кур’ерскі поезд («Sonderfahrt») так,
што ўніз скаціліся амаль усе вагоны – адхон быў круты, а
пуць узвышаўся на вышыню тэлеграфнага ступа. Рух на чыгунцы
спыніўся на 32 гадзіны – нават рэйкі паспелі заржавець!

Колькі гадоў таму ехаў я ў Маскву, і нас з Мінска павезлі цераз
Гомель, бо каля Барысава сышоў з рээк таварняк. Праз трое сутак
(мінула ўжо 72 гадзіны!) вяртаўся я дамоў: наш эшалон усё яшчэ
рабіў зігзаг на Гомель. А паміж здарэннямі пралягло 42 гады. Ну
і ну!
- 8 Я ўпэўнены, псіхіка ў Л.Цанавы была набакір.

- ⁹ У Гродзенскім абласным архіве і цяпер ляжыць справа страшаўцаў – членаў КПЗБ, КСМЗБ і ўдзельнікаў тае забастоўкі лесарубаў. У адной з іх Грушэўскі сам сцвярджае, што восенню 1933 года быў штрэйкбрэхерам, за што падпольшчыкі сталі да яго адносіцца варожа, а восенню 1935-га за штрэйкбрэхерства, перапыніўшы на вясковай дарозе каля могілак, білі, аб чым ён дакладваў паліцыі. (Гродзенскі абласны архіў, ф.52, воп.2, спр.95, стар.44-45).
- ¹⁰ Так яно і атрымалася! Толькі мне вядома, колькі ворагі потым выкарыстоўвалі гэты факт, каб паказаць усяму свету, які я бяка!
- ¹¹ Летам 1987 года мяне заспела навалініца ў Рыбніцы – 20 км ад Гародні. Вады за дзве гадзіны выпала 109 міліметраў. Але толькі скончыўся дождж, і нідзе я не ўбачыў лужыны – вада праз пясок адразу пайшла ўніз, як праз рэшата!
- ¹² У немцаў панаваў звычай лічыць збітыя самалёты па колькасці матораў. Напрыклад, за збіты чатырохматорны «ленчэстэр» яны залічвалі знішчальніку чатыры самалёты.
- ¹³ Тайная паліцыя ў тагачаснай Польшчы.
- ¹⁴ Так і перайшлі ў атрад былыя партызанскія сувязныя – Грыша Налівайка і Саша Янкевіч.
- ¹⁵ Міцька Церахаў.
- ¹⁶ Мікалай Калістратавіч Вайцяхоўскі.
- ¹⁷ «Акт ад 18 мая 1944г. У 13.00 у лесе Ліпнікі Свіслацкага раёна загінуў у сутычцы з немцамі партызан Янкевіч Аляксандр Цімафеевіч, 1927 г.нар., з в. Скраблякі Крынкаўскага раёна.
Зямлянку выкапаў і сабраў зброю Грыша Налівайка з сябрамі ў першыя дні вайны.
- ¹⁸ Ва ўмоўным месцы ляжаў партфель з нямецкімі чарцяжамі абаронных ліній вакол Беластока, план аэрадрома і супрацьпаветранай абароны. Усё гэта перадаў цераз майго бацьку (які жыў на хутары пад лесам) антыфашысцкі камітэт з Беластока для даручэння армейскай разведцы. А тол мой стары выменяў у нямецкіх сапёраў на сала.
- ¹⁹ Так называлі перасяленцаў з Цэнтральнай Польшчы, якіх паны пасадзілі ў Заходняй Беларусі ў дваццатыя гады. З мазураў складалася вёска Зялёная.

- 20 Псеўданім начальніка штаба атрада – Міцькі Карповіча з Грыбаўцаў. Ён падстрахоўваў нас з паўднёвага боку ляснага масіву, адкуль восьмага мая напалі на атрад немцы.
- 21 Сашка тут абсалютна не вінаваты. У дадзеным выпадку я яшчэ надта пад уражаннем разгрому немцамі атрада і нават перад сабой няшчыры. Мы не паставілі надзейнай варты і паводзілі сябе вельмі неасцярожна – таму і здарылася трагедыя.
- 22 Сямёра юнакоў з Дзернякава (якіх мы, па іхняй жа просьбе, узялі 7-га ў партызаны), сутыкнуўшыся з партызанскай рэчаіснасцю (неўладкаванасць ляснага жыцця: дождж, халадзіна, смерць Янкевіча, безупынная пагроза навакольных гарнізонаў...), не вытрымалі і псіхічна зламаліся. Пасля разгрому прыбеглі дамоў. На другі дзень пайшлі да немцаў з павіннай. Фашысты іх паводзілі па Ліпніках і, не знайшоўшы партызан, усіх семярых расстралялі.
- 23 Псеўданім камісара атрада – Косці Карповіча, чорнарабочага з рамонтнай брыгады на чыгунцы.
- 24 Каб узарваць міну пад поездам спосабам, які ў партызан называўся «вудзіць рыбу», патрэбен быў шнур – метраў сто.
- 25 Тут размова аб добраахвотніках, накіраваных беластоцкім антыфашысцкім камітэтам у партызаны.
- 26 З дыверсійнага акта №1: «18.V. а 23 гадзіне паміж станцыямі Крынкі і Габяты ўзарваны эшалон, які ішоў на фронт. Знішчана 14 вагонаў і 250 м пуці. Рух на пуці затрыманы на 32 гадзіны... Камандзір атрада.. Камісар... Начштаба (-) ...»
- 27 Крушынянах, Азаранях, Скрабляках ды інш. вёсках з адурманеных мужыкоў немцы стварылі ўзброеныя атрады «самаабароны» супроць партызан.
- 28 Аднекуль яе дастаў наш сувязны з Белявіч Мікалай Храноўскі.
- 29 Група невядомых партызан (магчыма, падасланых немцамі правакатараў), якая шукала з намі сувязі, да таго часу некуды знікла.
- 30 Пераданы нам антыфышысцкім камітэтам з Беластока.
- 31 Гэта азначае, што камісар быў апрануты ў мундзір нямецкага чыгуначніка, які (мундзір) надта быў падобны на абмундзіраванне батальёна ўкраінскіх нацыяналістаў, што базіраваліся ў недалёкіх

Валілах, шнарылі па вёсках, і кожны мужык з іхнімі мундзірамі быў знаёмы.

32 Мясцовы выраз.

33 З дыверсійнага акта №2: “...Вёска была абяззброена. Пасля гэтага выпадку ўсе вёскі склалі зброю. Крынкаўскі раён быў наш...”

34 Рыгора Лук’янавіча Налівайку з трыма партызанамі я на тыдзень даваў атраду «Звязда» ў праваднікі.

35 Так на партызанскім лексіконе называлася нарыхтоўка харчоў.

36 Мы запланавалі ўзарваць чыгуначны мост на р.Супрасль пад Валіламі, трэба было шмат толу.

37 Гэтую дату я запісаў, каб памятаць, калі ў Беластоку мелася адбыцця спатканне. Некалькі немцаў з высокімі пасадамі цераз антыфашысцкі камітэт пажадалі бачыць нашых прадстаўнікоў і меліся нешта важнае сказаць. На сустрэчу потым ездзіў наш камісар.

38 Так называлі акружэнцаў, якія ўладкаваліся па вёсках батракамі.

39 Я тады быў скоры на суб’ектыўныя ацэнкі людзей. І характарыстыку Жуку, напэўна, напісаў пад гарачую руку.

40 17-гадовы паляк, Тадэк, невядомага мне прозвішча. Загінуў у апошнія дні перад злучэннем з Чырвонай Арміяй.

41 Дабірацца трэба было пад станцыю Кур’яны – 35 кіламетраў, а часу на нарады камандзіраў заставалася мала. Таму я рызыкнуў ехаць да Кур’ян пасажырскім Ваўкавыск-Беласток.

42 На мне быў мундзір лейтэнанта вермахта. У пасажырскім вагоне немцы палезлі з рознымі пытаннямі, а гэта было небяспечна. Я выйшаў у тамбур і залез у «брэк» (тармазная будка) – бытта на мяне надышла фантазія паглядзець на свет з вышыні.

43 Маруся Мразоўская – псеўданім кіраўніка Беластоцкага антыфашысцкага камітэта. Сапраўды называецца – Ліза Чаплік.

44 На гэта быў майстра брыгадны разведчык Юлек (Восіп Высоцкі).

45 Справа аб абмене лішніх людзей на зброю.

46 Паводле партызанскай этыкі з атрада ў атрад людзей перадавалі без зброі і амуніцыі.

- 47 Астатнія ўзброеныя вёскі зброю аддалі партызанам.
- 48 Начальнік штаба атрада – Змітры Лук’янавіч Карповіч, які да апошняга часу быў у немцаў лесніком, а мы ў яго лесе дыслацыраваліся. Што я тут меў на ўвазе – не памятаю.
- 49 Гэта значыць, што з атрада Яшкіна.
- 50 І тут парушаны этыкет. З Навасёлаў (суседняга атрада) адлучыўся ад маіх партызан, якія ўклалі шмат сілы ў падрыхтоўку дыверсіі, і заклаў міну адзін, каб ні з кім не дзяліцца ўзарваным поездам.
- 51 Калі начштаба немцы павезлі ў Беласток, я туды пасажырскім адразу адправіў камісара, каб Маруся Мразоўская ратавала Міцьку. Але дапамога не спатрэбілася. Пры арганізацыі атрада начштабу было загадана: калі яго немцы схопяць, ён павінен абяцаць ім супрацоўніцтва, абы толькі выпусцілі жывым. Немцы яго выпусцілі, бо Міцька падпісаў такую паперу.
- 52 К таму часу ў маім атрадзе ўжо дастаткова было мясцовых хлопцаў і дзяўчат (50 чалавек), таму беластачан я ахвотна аддаў Філіпаву за два аўтаматы.
- 53 Бацькі мусілі кідаць хутар і ўцякаць у лес: ехалі паліцаі на веласіпедах іх арыштоўваць.
- 54 Ад нас было відаць, як бамбілі Беласток.
- 55 Начштаба якраз немцы выпусцілі, і ў Беластоку ён падмяніў камісара – прадоўжыў абмяркоўваць з антыфашыстамі нашыя справы.
- 56 З дыверсійнага акта № 3: «У ноч на 17 чэрвеня групай партызан пад камандай камісара атрада Карповіча Канстанціна была парэзана сувязь на шашы Беласток-Ваўкавыск даўжынёю ў (тры) 3 кіламетры, на кіламетрах 39, 40 і 41 ад Беластока...»
- 57 Ад кандыдата ў партызаны патрабавалася, каб перад адыходам у лес ён выкінуў немцам фокус – зрабіў дыверсію.
- 58 Калі начштаба ўдалося vyrвацца ад немцаў, было вырашана: ён ідзе ў лес, болей рызыкаваць – служыць лесніком – не будзе. Каб немцы не пакаралі яго бацькоў, перад жыхарамі в.Грыбаўцы мы разыгралі спектакль, бытта партызаны яго вядуць у лес расстрэльваць за прадажніцтва. Яго бацьку пабілі вокны, дзверы...
Церахавага Міцьку я часта блытаю – называю Мішкам.

- 59 Ад кепскага абутку ногі мае распухлі, і два тыдні я вымушаны быў знемагаць у лагеры ды хадзіць босы. Прозвішча медсястры Чыгунова, цяпер жыве ў Гародні.
- 60 Неразборліва.
- 61 «Sonderfahrt» – спецыяльны кур’ерскі цягнік, які з фронту на пабыўку вазіў салдат і афіцэраў групы армій «Цэнтр». Хуткасць яго ў выбраным намі месцы была 100 км у гадзіну, пуць там высокі, таму дыверсія вельмі ўдалася. З дыверсійнага акта нум. 4: «... 24.VI. 1944г. у 13.00 паміж станцыямі Страшава-Крынкі быў узарваны кур’ерскі паезд, які ехаў з усходу на захад з афіцэрамі і салдатамі. Знішчаны (чатыры) 4 вагоны і паравоз. Чатыры чалавекі забіты і многа ранена. Рух на пуці спынены на дваццаць гадзін...»
- 62 Хадзілі да Юліяна Казусіка па зброю.
- 63 Мікалай Янюк быў нашым сувязным, працаваў дзяжурным па станцыі ў Саколе.
- 64 Як і ў Скрабляках (гл.запіс ад 20.VI), газу мы збіралі для знішчэнне станцыі Саколе, што мы рыхтавалі з Мікалаем Янюком. Камандзір і начштаба па просьбе армейскай разведкі часам ездзілі поездам у Ваўкавыск для сувязі з ваеннапалоннымі і тымі рускімі, якія служылі ў немцаў.
- 65 Мы збіраліся знішчыць вадакачку на станцыі Жэдня.
- 66 Як і ў выпадку з начштаба (гл.запіс ад 18.VI.), разыгралі камедыю, што Храноўскага партызаны забіраюць сілай.
- 67 Гэтым поездам у Беласток ездзілі і мясцовыя людзі – мы яго бераглі.
- 68 З дыверсійнага акта №5: «26.VI,1944г. групай партызан пад камандай Кардаша Аляксандра А. быў знішчаны блокпост на ст.Валілы. Галоўная стрэлка выведзена са строю. Рух спынены на 5 гадзін...»
- 69 Патрулёў знішчыў наш заслон, які забяспечваў аперацыю з беларускага боку.
- 70 З дыверсійнага акта №5: «27.VI. 1944г. групай партызан у 14 чалавек пад камандай камандзіра атрада Карпюка быў зроблены напад на ст.Саколе. Пры дапамозе дзяжурнага па ст.Янюка Мікалая была знішчана ўся апаратура станцыі, сама станцыя і пераве-

дзена стрэлка пад поездам. Знішчаныя чатыры вагоны, стрэлка і 150 м пуці. Поезд быў абстраляны. Загінула 58 немцаў, пакалечаных не ўдакладнілі... Рух на пуці спынены на 16 гадзін...»

Увага! Розніца ў датах на адны суткі паміж дзённікам і актам тлумачыцца тым, што абодва дакументы пісаліся ноччу рознымі людзьмі, і кожны з іх дату лічыў па-свойму: для мяне гэта яшчэ быў канец 26.VI., а для начштаба – пачатак 27-га. Чаму розніца ў маіх запісах ад 22.VI. і актам дыверсіі №4, калі мы ўзарвалі «Sonderfahrt», раўняецца двум суткам, напэўна не ведаю. Мабыць, перапісчык акта недакладна веў улiк дат, а я на гэта не звярнуў увагі (у той час гэта лічылася драбязой) і акт падпісаў.

- 71 Кінуты танк «Т-34» стаяў на полі в.Белявічы ля хутара Кахановічаў.
- 72 Была дэтанация памерам як стрэл з пісталета – прычына яе мне так і засталася невядомая.
- 73 Я неаб'ектыўны тут. Васіль Курцэвіч быў надта блізарукі (мінус дзесяць дыёптрыі!). У цемры не мог знайсці месца, куды торбу з толам паклаў.
- 74 Бой адбыўся паміж маёй хатай і палатном чыгункі. Мы наткнуліся на немцаў, якія каля нашага хутара зрабілі на мяне засаду.
- 75 І ў дадзеным выпадку я неаб'ектыўны. У той гарачцы я даваў блытанья загады, і Сашу Кардаша адным з іх я адправіў з кулямётам пад лес і зараз жа забыўся аб гэтым.
- 76 Гэта значыць, што мы засталіся для таго, каб паспрабаваць знайсці тол, які нам дастаўся гэтакімі намаганнямі, калі развіднее.
- 77 Г.зн.да Лізы Чапнік. Знайшоў яе Мікалай на трэці дзень.
- 78 У швагра – Казусіка Юлька.
- 79 Карыстаўся я ўзрывальнікам на батарэйцы – надта капрызным і няўдалым па канструкцыі. Гл.запіс ад 11.V. Па гэтай самай прычыне была няўдача і там.
- 80 Гаворка пра двух братоў. Уладзімір да гэтага служыў у Ваўкавыску ў чыгуначнай паліцыі і быў сувязным у нашага камісара. Яго меншы брат, Іван, і прывёў на наш лагер 8.V.44 немцаў. Іван з-пад аховы вартаўнікоў атрада «Звязда» неўзабаве ўцёк. Злоўлены і асуджаны ў Кракаве ў 1946г.

- 81 З набліжэннем Чырвонай Арміі мы меліся з атрадам перабазіравацца перад фронтам ва Усходнюю Прусію.
- 82 Пад баёк трапіла галінка вераса.
- 83 У час бамбёжкі нашымі самалётамі Беластока, гл.запіс ад 14.VI.
- 84 З дыверсійных актаў №7,8,9,10: «11.VII.44г. група партызан у колькасці 6 чалавек пад камандай начштаба атрада Змітрука Карповіча на тракце Галынка-Валілы забіла немца і разагнала абоз, які адступаў з фронту...
У 15.00 была зроблена засада на тракце Галынка-Валілы на адступаючы нямецкі абоз. Каля 50 (пяцідзсяці) гітлераўцаў было забіта, многа ранена. Забіта многа коней. Немцы кінулі абоз і разбегліся...
12.VII.44г. на тракце Пілатаўшчына-Крынкі ў 14.00 г. групай партызан у тры чалавекі пад камандай начштаба была знішчана грузавая машына.
У 15.00 партызанскі атрад пад камандай камандзіра атрада на Галынкаўскім тракце разагнаў калону немцаў у 200 чалавек і вызваліў 500 цывільных, якіх немцы гналі капаць акопы. Амаль усе вызваленыя ўліліся ў партызанскія атрады...»
- 85 Акт №2: «12.VII.1944г. у 13.00 пры засадзе на немцаў на Пілатаўшчынскім тракце загінуў партызан Русін Анатоль Мікалаевіч, 1924г.нар., са станцыі Валілы Заблудаўскага р-на»
- 86 Гэта няпраўда. Я ў гэты момант на яго злы, бо ён не даў мне злашчасны дыск. Потым з Анатолем Яўгенавічам я пазнаёміўся ў іншых умовах. Гэта – выдатны камандзір і цудоўны чалавек.
- 87 Размова аб уласаўцах.
- 88 Акт дыверсіі №11: «14.VII.1944г. у 14.00 атрадам пад камандай камандзіра атрада была зроблена засада на адступаючы нямецкі абоз. Забіты два обер-яфрэйтары і адзін паранены. Абоз быў разагнаны і вызвалена многа цывільных...»
- 89 «Акт №3: «14.VII. 1944г. у 16.00 у засадзе на немцаў каля Крулёвага Моста загінуў партызан Храмоўскі Аляксандр Сцяпанавіч, 1924г. нар., з вёскі Дзернякова Заблудскага раёна».
- 90 Дзевалтоўскі Яўген Паўлавіч.

- 91 Мікалай Мікалаевіч Гібадулін.
- 92 Тыя былі ўзброеныя, забрылі ў размяшчэнне атрада, а браць іх пад стражу ў той момант магчымасці мы не мелі.
- 93 У дзённіку не запісана наша апошняя сутычка з немцамі, якія выпадкова на нас наляцелі. З дыверсійнага акта №12: «20 ліпеня 1944г. у 11.00 на лагер атрада наткнуўся разбіты батальён 367 нямецкага палка, колькасцю 250 (дзвесце пяцьдзсят) чалавек. Партызанскі атрад імя Кастуся Каліноўскага, пры падтрымцы групы з атрада «Звязда», заняў абарону...» і г.д.
- У выніку бою было ўзята ў палон 18 радавых фельдфебеляў і афіцэр, амаль усе дакументы і зброя батальёна трапілі нам у рукі. У немцаў былі і забітыя, мы ж не страцілі ніводнага чалавека.
- 94 150-я Ідрыцкая СД (тут і далей тлумачэнні аўтара).
- 95 Спаткаўся я з гэтым чалавекам другі раз у жыцці, калі прымалі мяне на работу загадчыкам агенцтва «Інтурыст» у Гародні (1961г.) В.К.Бойчанка тады ўзначальваў Усесаюзнае праўленне «Інтурыст» у Маскве.
- 96 Сённяшняя назва – Злотуў.
- 97 Відаць, на нашым участку 1-га Беларускага фронту шырокавадомыя падзеі разгарнуліся на суткі пазней, чым на іншых. А мажліва, я збіўся ў датах – усё ж такі быў толькі салдатам і значэння для мяне яны вялікага не мелі.
- 98 З-за ляюты не апісаў важнае здарэнне. Нават цяпер памятаю, як перад гарматай выскачыла вялікая група немцаў. Нялёгка было разграміць. Біў прамой наводкай. Выбухамі снарадаў гітлераўцаў высока падкідвала.
- 99 Ф.М.Зінчанка – камандзір 756 СП. Потым стаў ён камандантам рэйхстага.
- 100 З Яфімам Паасам у Гародні мяне разам прызвалі ў армію. Паас потым скончыў у Варшаве архітэктурны інстытут, адбудоўваў Старэ Място.
- 101 Размова пра здымак, дзе ля гарматы граю на губным гармоніку. Ён ды фота са шпіталя – толькі і засталіся ў мяне з арміі.

- 102 Што такое гэта, потым я спазнаў на практыцы. Сколькі разоў мне гэты самы «пнеўматоракс» зашывалі. І не толькі яго. Рабілі рэзекцыю рэбраў, пералівалі кроў, унутрывеннае...
- 103 У мяне было заўсёды ўражанне, бытта мама брата любіць больш, і я надта раўнаваў.
- 104 Захавалася копія таго артыкула. Цяпер мне няёмка – такі ён наіўны.
- 105 Вайсковы шпіталь знаходзіўся ў Познані – супроць запарка.
- 106 Вядома, не пусцілі б і туды, але сярод нас знайшліся байцы, якія ў лютым тэатр бралі штурмам, і гэты аргумент білецёрку пераканаў.
- 107 Памятаю, ішла опера Манюшкі. Да таго дня я надта любіў песню «Ой, Калі-іно, ой, еды-ыно, дзе-евчыно-о моя-а!...». Там са здзіўленнем даведаўся, што яна з оперы «Галька» і называецца не проста песня, а – арыя Янэка.
- 108 З Уладзімірам Андрэвічам Калеснікам мы пачыналі вучыцца ў Віленскай бел.гімназіі, затым – у Наваградскім педвучылішчы (1939-1941гг).
- 109 Выкладчыца Наваградскага вучылішча. Восенню 1939 года дамаглася на педсавеце, каб мяне з 1-га перавялі на II-гі курс педвучылішча.
- 110 Я тады яшчэ не ведаў, што наваградчанку Зіну Маслоўскую немцы расстралялі. З партызан ёй паслалі ліст, а гітлераўцы яго перахапілі.
- 111 Былы кіраўнік антыфашысцкага камітэта ў Беластоку.
- 112 Гл.падзеі ў дакументальнай аповесці «Пушчанская адысея».
- 113 Замковы маёй гарматы – Васілеўскі Леанід Іванавіч.
- 114 Я яшчэ быў недалечаны. Рознымі праўдамі і няпраўдамі выкленчыў выпіску, каб пастушыць у інстытут, не страціўшы каляндарнага года.

Змест

«Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету...»	5
Мая Джамалунгма	31
Развітанне з ілюзіямі	69
Апавяданні	207
Чацвёртае вымярэнне.....	251
Дзённікі	353
Баявы дзённік А. Н. Карпюка, камандзіра партызанскага атрада імя К. Каліноўскага Беластоцкага злучэння.....	355
Франтавы дзённік А.Н. Карпюка	367
Тлумачэнні	397

Ад выдаўцоў

“Развітанне з ілюзіямі” Аляксея Карпюка (1920-1992 гг.)– гэта чацвёрты том, заснаванай намі ГАРАДЗЕНСКАЙ БІБЛІЯТЭКІ. Гэтая кніга была падрыхтаваная да друку яшчэ самім аўтарам. У 1995 годзе, праз тры гады пасля яго смерці, яна была выкінутая з плана дзяржаўнага менскага выдавецтва. Тады яна мела назву “Чацвёртае вымярэнне”. Мы выдаем гэтую кнігу ў аўтарскім варыянце, дадаўшы аўтабіяграфічны тэкст Аляксея Карпюка “Мая Джамалунгма”.

Дзякуем Андрэю Вашкевічу за ідэю і неацэнную дапамогу пры падрыхтоўцы кнігі.

Дзякуем усім, хто з намі.

На старонках кніг, якія складаюць ГАРАДЗЕНСКУЮ БІБЛІЯТЭКУ, прадстаўлена забытая гісторыя Гародні, традыцыя суіснавання розных народаў і культур, памяць пра гістарычную спадчыну, культурніцкія і літаратурныя дасягненні творцаў горада на працягу стагоддзяў.

ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА – гэта яшчэ адзін напамін гарадзенцам, што лёс горада ў іх руках. Толькі агульнымі намаганнямі мы здолеем перанесці ў наступныя стагоддзі непаўторнасць гістарычнай Гародні, зберагчы яе ўнікальнасць для нашчадкаў.

ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА прысвячаецца той Гародні, якой мы можам ганарыцца.

Выйшлі з друку:

Юры ГАРДЗЕЕЎ “Магдэбургская Гародня”

Данута БІЧЭЛЬ “Хадзі на мой голас”

“Небыцця не існуе”. Невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху

Рыхтуецца да друку:

Алесь КРАЎЦЭВІЧ “Рыцары і дойдлыды Гародні”

Па ўсіх пытаннях, звязаных з ГАРАДЗЕНСКАЙ БІБЛІЯТЭКАЙ, звяртацца zasvabodu.hrodna@gmail.com

